Сейдулла Садықов

ҚАЗАҚ ЕЛІ: ТӘУЕЛСІЗДІК ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

Түркістан 2012

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 2011-2012 оқу жылындағы №6 Сенат мәжілісінде (ғылыми кеңесінде) қаралып, мақұлданған.

С 15. Садықов С. Қазақ елі: Тәуелсіздік публицистикасы. Оқу құралы. – Түркістан: Тұран, 2012. 264 - бет.

ISBN 978- 601-243-183-4

Пікір жазғандар: Н.Омашев, филология ғылымдарының докторы, профессор.

Н.Шыңғысова, филология ғылымдарының докторы, профессор.

А.Шәріп, филология ғылымдарының докторы, профессор.

Сөз өнерінің үлкен саласы – публицистика қай дәуірде болмасын ақиқаттың жаршысы, әділдіктің төрешісі. Қазақ елінің жаңа тарихи дамуында ұлттық публицистиканың алар орны айрықша. Тәуелсіздік талаптары ұлттық идентификациялану мен ұлттық бәсекелестікке қабілеттілік, ұлттық пара-парлыққа ұмтылыс проблемаларының ұлт журналистикасы мен публицистикасында көрініс табуын шынайы шындық тұрғысында бағалап, пайымдаудың зәруліғін туындатып отыр. Бұл еңбекте осы өзекті мәселелердің ұлттық маңызы мен бағыты қазіргі әлемдік тәжірибе астарында ой елегінен өткізіледі. Осы тұрғыдан келгенде жұмыстың ұлттық журналистиканың теориясы мен оның проблемаларын айқындап, одан әрі дамытуда елеулі ғылыми маңызы бар.

Кітапта автордың ұлт мүддесінен өрнектелген бірқатар публицистикалық дүниелері де беріліп отыр.

Оқу құралы республика жоғары оқу орындарындағы журналистика факультеттері мен бөлімдерінің студенттері мен оқытушыларына, сондай-ақ калың оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-243-183-4

УДК 070(075.8)

ББК 76.01Я73

С15

© Садықов С., 2012

Қазақстан Республикасы

Тәуелсіздігінің 20 жылдығына

арналады

«... Өмірдің барлық саласына «жаңа тарихи қауымдастық – кеңес халқының» моральдық кодексін күштеп енгізу адамдардың ұлттық сезімін, халықтардың өзінің этникалық тегін тануға деген ұмтылысын жойып жібере алмады. Адам қайда жүрсе де, туған бойдан, ана әлдиін ести сала, өзін қазақпын, орыспын, украинмын, өзбекпін деп сезінеді... Адамның ол сезімін қандай үлкен калибрлі идеологиялық снарядпен атқыласаң да, бәрі-бір құрта алмайсың. Бұны жоққа шығару ешкімнің де қолынан келе қоймас».

Нұрсұлтан Назарбаев

КІРІСПЕ

Басты белгісі жаһандану болып табылатын қазіргі дәуір идеократиялық империя – Кеңес Одағының ыдырауымен және әлем картасында жаңа тәуелсіз мемлекеттердің, солардың ішінде Қазақстан Республикасының пайда болуымен тұспа-тұс келді. Тәуелсіз еліміздің қалыптасуы мен дамуы, әлемдік бәсекеде егеменді мемлекет ретіндегі алар орнымыз бен қабілет-қарымымыздың деңгейі ұлтымыздың өзіндік ерекшеліктері мен өзгешеліктерін терең зерделеуді талап етеді. Осы орайда Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы» атты кітабында жазған төмендегі жолдары ойға оралады: «Бәсекеге қабілетті ұлт туралы айтқанда ұмытылмайтын бір тиіс нәрсе – бәсекеге қабілеттілік. Бұл ең алдымен өзіңнің барлық артықшылықтарыңды пайдалана білу деген сөз, бірақ оларды өзіміздің кім екендігімізді ұғынғаннан кейін барып қана анықтауға болады.

Біз – ғасырлар бойы әлемдік өркениеттердің тоғысқан жерінде өмір сүрген өулеттердің ұрпақтарымыз. Ұлы Дала қашан да әр түрлі мәдениеттер, тілдер, әскерлер, діңдер, тауарлар және идеялар тоғысқан қиылыста тұрды. Мыңдаған жылдар бойы Дала халықтардың генераторы болды. Ал XXI ғасырда ол ерекше сападағы адамның генераторына, жаңа идеялардың генераторына айналуы тиіс...»

Ұлттық идентификация проблемасы кез-келген мемлекет секілді Қазақстан үшін де фундаментальді маңызға ие. Ол жекеше не қоғамдық санамен, оның қалыптасуы мен дамуының теориясымен және практикасымен тікелей байланысты. Теориялық деңгейде онымен философия, әлеуметтану, саясаттану, антропология, психология, культурология

және т.б. жаратылыстану ғылымдары айналысады. Практикалық тұрғыда бұл мәселелер юриспруденция, журналистика, т.б. салаларда ұдайы ой елегінен өткізіліп отырады, себебі ол басқару мен халықаралық саясатта маңызды рөл атқарады.

Ұлттық сананың көрінісі, өзіндік қайталанбас ерекшеліктері тәуелсіз елімізге өлемдік қауымдастықта өзінің лайықты орнын алуға мүмкіндік береді. Ұлттық теңдіктің, пара-парлыққа ұмтылыстың жарқын белгілері – этностың, қоғам мен мемлекеттің орныгуы мен дамуының міндетті шарты іспеттес. Ұлттық идентификациялану мен ұлтшылдық адамдар қауымдастығын нәрлендіреді, оны қарапайым қауымдастықтан ұлттық қауымдастыққа айналдырып, өзінің жеке мемлекетін, мәдениетін, идеологиясын құруға мүмкіндік туғызады. Кез-келген ұлт өзіндік «Менін» терең сезінбейінше, алға айқын мақсат қоя алмайды, өзіндік іс-қимыл мен ұмтылысты үйлестіруге қабілетсіз болып шығады. Идентификациялану мен өзге ұлттармен пара-парлыққа, теңдікке ұмтылыстың өте күрделі астарлары бар. Бұл проблемалар ежелден, этностардың қалыптасу сәттерінен бастап пайда болды. Ол адамдарды қоғамдық-саяси және экономикалық жүйе жағдайларына қарамастан әрдайым толғандырып келген.

Тәуелсіз Қазақстандағы мемлекеттік құрылыс процесі өз тарихымызды, жүріп өткен жолымызды байыпты ой елегінен өткізуді талап етіп отыр. Жергілікті ұлт саналып отырған халқымыздың, азаматтарымыздың өз ұлтының өкілі ретінде сезініп, тануы нағыз ұлт ретінде ұйысудың негізі болып табылса керек, сонда ғана мемлекетіміз өзіндік айбынымен, кескін-келбетімен жарқырай көрінеді. Бүгін бізге қайтпас та қайсар халқымыздың, жекеленген қайталанбас тұлғаларымыздың шынайы тарихы ауадай қажет. Міне, бұлар бүгінгі егемен кемел елдікке қарай қадам жасап отырған тарихи сәттерде құрыштай негізге айналуы тиіс. Қазақ халқының, ұлы Дала көшпенділерінің тамыры тереңде жатқан ежелгі тарихы, сондай-ақ Ресей империясы мен КСРО құрамындағы тарихы бар. Осы мемлекеттік құрылымдардың шеңберінде жасанды жолмен жаңа ұлт құруға әрекеттен тұк шықпады. Кезінде Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Ғасырлар тоғысында» кітабында даналықпен айтып өткендей, «Кеңес кезінің өзінде шын ұлттық мемлекеттілік таптық сипаттан ұлттық сипатты жоғары қою жолымен жүзеге асатынына көз жете бастады. Өмірдің барлық саласына «жаңа тарихи қауымдастық – кеңес халқының» моральдық кодексін күштеп енгізу адамдардың ұлттық сезімін, халықтардың өзінің этникалық тегін тануға деген ұмтылысын жойып жібере алмады. Адам қайда жүрсе де, туған бойдан, ана өлдиін есті сала, өзін қазақпын, орыспын, украинмын, өзбекпін деп сезінеді... Адамның ол сезімін қандай үлкен калибрлі идеологиялық снарядпен атқыласаң да, бәрібір құрта алмайсың. Бұны жоққа шығару ешкімнің де қолынан келе қоймас».

Егемен елдіктің алғашқы онжылдығы көлемінде бірқатар публицист-жазушылар қат-қабат тарих қойнауынан өз этносымызға тән ерлік, елдік дәстүрлерді жинап-теру бағытында тынбай ізденіс танытып жатты. Шығармашылық ерік-жігердің мұндай толқыны өзіндік ұлттық бәсекелестікке қабілеттілік пен ұлттық пара-парлыққа ұмтылыстан туындап, ұлттық мемлекеттік құрылыс процесін жеделдету параметрлерін айқындауға негіз болды.

Кез келген қоғамның күрт бұрылысты өтпелі кезеңдерінде мемлекеттік, саяси, қоғамның өлеуметтік құрылымдары мүдделерінің тоқырауға ұшырайтыны өмір заңдылығы іспеттес. Мұндай сәттерде қоғам мүшелерінің басым бөлігінде қорқыныш, үрей, болашаққа деген сенімсіздік пайда болады. Сондықтан да ұлттық бәсекелестікке деген қабілет-қарымды іздестіру немесе белгілі бір қауымдастыққа сенім арту, арқа сүйеу этносты топтастырып – ұйыстырудың басты өдіс-тәсіліне айналуы ғажап емес. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап өзіндік идентификациялану процесі жаңа арнаға бет түзеді, нарықтық экономиканың, саясаттың, мәдениет пен тұрмыстың дамуына

ықпал ете бастады. Ескінің күйреп, қирауы мен жаңа мемлекеттің қалыптаса бастауы ұлттық пара-парлыққа ұмтылыстың әртүрлі формаларын ой елегінен өткізу қажеттігін туындатып, адамдар бойына сенімділік пен оптимизм ұялатты. «Қазақтар – ұлы өркениеттердің мұрагерлері, - деп жазады Президент Н.Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде, - тарихтың сан-сапалақ құз-қияларынан өзінің ұлттық «МЕН» дегізерлік қасиеттерін алып шыға алды. Жай ғана алып шығып, жай ғана сақтай білген жоқ, сонымен бірге еселеп жаңғырта да білді».

Ұлттық бәсекелестікке қабілеттілік пен ұлттық пара-парлыққа ұмтылыс проблемалары қоғамдық институт – журналистиканың қызметінде көрініс тауып отырады. Бұқаралық ақпарат құралдары ұдайы қоғамдық процестердің қайнаған ортасында болып, халықтың арман-мақсаттарының өлшеушісі, ақыл-ойының таразысы рөлін атқарады. Сондай-ақ ол этнос өміріндегі маңызды оқиғалардың тіркеушісі бола отырып, кез-келген қоғамдық құбылыстарды ой елегінен өткізеді, оған өзінің қатынасын аңғартып, лайықты баға беруге тырысады. Осылайша, ұлттық тілді, мәдениетті, экономиканы, саясат пен өнерді дамытып, кең өріс алуына ықпал етеді.

Журналистика ұлттық құндылықтар мен идеяларды таратушы бола отырып, ұлттық бәсекелестік пен ұлттық пара-парлыққа ұмтылыстың параметрлерін айқындайды. Осылай десек, қазақ публицист-журналистерінің бұл орайда бай тәжірибе жинақтағанын мақтаныш сезімімен айта аламыз. Қазақ публицистикасының алтын дәуіріне қадам басқан XX ғасырдың сексенінші жылдарының соңына қарай және ел Тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап ұлттық басылымдардағы материалдарға зер салар болсақ, талантты публицист-жазушыларымыздың, қарымды журналистеріміздің ұлт мүддесінен өрілген өзекті тақырыптарға тереңдеп бара алғанын айқын аңғарамыз. Бұл үрдіс қазір де сарабдалдықпен өз жалғасын табуда. Жарияланымдардағы қазақ тілінің мәселелері, діл, мәдениет, өнер, нарықтық экономика тақырыптары өздерінің өзектілігімен назар аударады, қалың оқырманды терең ойларға жетелейді. Міне, бұлардың бәрі де жергілікті ұлттың идентификациялануы, ұлттық бәсекелестікке қабілеттіліктің, ұлттық лара-парлыққа ұмтылыстың өзегі болып табылады. Қазақ қоғамындағы қазіргі таңдағы ұлттың жасарып, жаңғырудың баспасөз бетіндегі көріністерінің күні бүгінге дейін жүйелі зерттеу объектісіне айналмауы ойландырады...

Сөз өнерінің үлкен саласы – публицистика қай дәуірде болмасын ақиқаттың жаршысы, әділдіктің төрешісі боып келді. Қазір де солай. Олай болатыны, Қазақ елінің жаңа тарихи дамуында ұлттық публицистиканың алар орны айрықша сипатқа ие. Халқымыз ғасырлар бойы аңсап келген туған еліміздің қазіргі Тәуелсіздік талаптары ұлттық идентификациялану мен ұлттық бәсекелестікке қабілеттілік, ұлттық пара-парлыққа ұмтылыс проблемаларының ұлт журналистикасы мен публицистикасында көрініс табуын шындық тұрғысында бағалап, сарабдалдықпен ой елегінен өткізудің зәруліғін туындатып отыр.

Қолдарыңыздағы оқу құралында жоғарыда баяндалған өзекті мәселелердің ұлттық бағыты мен маңызын қазіргі әлемдік тәжірибе контексінде пайымдаудан өткізуге ұмтылыс жасалды. Бұл ретте автор Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың еңбектеріндегі тұжырымдарды негізге алып отырды. Осы тұрғыдан келгенде, бұл жұмыста алға ұлттық журналистика теориясы мен оның ұлттық проблемаларын айқындау мақсаты қойылды. Сондай-ақ кітапта автордың студенттер үшін практикалық мәні бар ұлт мүддесінен өрнектелген бірқатар публицистикалық дүниелері де беріліп отыр.

ЕЛ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ПУБЛИЦИСТИКАНЫҢ ДАМУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Әлемнің саяси картасында Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің пайда болуы оның алдына қоғамның әлеуметтік-саяси және экономикалық дамуына қуатты серпін беретін, мемлекет егемендігін қамтамасыз ете алатын, ел халықтарының одан әрі өсіп-өркендеуіне жағдай туғызып, оларды ортақ іске жұмылдырушы күшке айналдыра алатын ұлттық идея туғызу міндетін алға тартты. Бұл ұлы міндетті орындау жолындағы ізденісте оны қандай бағытта жүзеге асырып, қалыптастыру қажеттігі ең негізгі мәселелердің біріне айналды. Осы орайда Президент Н.Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында былай деп жазады: «Тоталитаризм ұлттық тарихтың қалың-қалың қабаттарына кереметтей бір зұлымдық әдісті қарсы қойды – ұлттың өткен тарихының біртұтас жанды тасқынын тап күресі дейтін мұқыл ұғыммен мылжалап тастады. Индустриялық үлгіде қалыптасқан таптық қоғамның көрінісін қазақ қоғамына әкеліп қондыра салу қазақтарды көз ілеспейтін қас-қағым сәтте үш ұйықтаса түстеріне кірмейтін, табиғатына жат бөгде бір құбылыстардың сүреңсіз сұлдесіне айналдырды да жіберді...

...Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарихтың толқынында өзінің ұлттық «Мен» дегізерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр...

Ал осы міндет біздің алдымызға тек қана, бір ғана ұлы мүмкіндік түрінде емес, қатал қажеттілік түрінде де қойылып отыр. Оны шешсек, біз тарихтың өзімізге шақталған мезгіліне сәйкес боламыз, тарихи болымсыздықтың бос қуысында босқа қарманып жүрмейміз» (1).

Осы тұрғыдан келгенде шешуі қиын аса күрделі жағдайдың мәні мынада еді: көптеген қоғамтанушылар мен саясаттанушылар бұл орайда XIX ғасырдағы буржуазиялық қоғамның даму кезеңі мен XX ғасырдағы саяси-демократиялық және коммунистік идеологияның даму кезеңінде қалыптасқан түсініктер мен қайшылықтарды алға тартады. Олардың пікірінше, ұлт дегеніміз этнос қалыптасуының едәуір жоғары дәрежесі. Сондықтан да олар полиэтникалық мемлекетте біртұтас ұлтты қалыптастыру мүмкін емес деп есептейді, себебі адамдардың этникалық бәсекелестігі, пара-парлыққа ұмтылысы мемлекеттік бәсекелестік пен пара-парлыққа ұмтылыстан әрдайым жоғары тұрады. Бұдан полиэтникалық мемлекет пен көпұлтты мемлекет арасындағы мүдделер алуандығы аңғарылады. Бұл айқындамалардың сәйкестігі жөнінде сөз болуы мүмкін емес. Қоғамтанушылар осы жайларды еске ала отырып, Қазақстан жағдайында қазақтар жөнінде сөз болғанда «ұлт» деген анықтаманы, ал республикада тұратын өзге ұлт өкілдеріне «диаспора» анықтамасын қолдану қажеттігіне назар аударады. Осының нәтижесінде Қазақстанның ұлттық идеясын қазақ

ұлттық идеясы деп ұғыну қажеттігі туындайды. Ол қазақ халқының ұлт ретіндегі қайта өрлеуінің, жаңғыруының негізіне айналуы тиіс.

Бұл ғылыми еңбектерде және қоғамтанушылардың санасында «титульды ұлт» анықтамасының пайда болып, орнығуына алып келді. Мұны бірқатар посткеңестік жас мемлекеттер мен қоғамтанушылар өз жағдайларына белсенді түрде қолдануда. Ұлт мәселесі және ұлттық саясат жөніндегі бұл зерттеулерде «ұлттың этномәдени түсінігі» деген ұғымға ие болып отыр.

Осындай ұстанымды бірінші кезекке өздерінің этникалық мәдениетін қоятын жергілікті ұлт элитасы қолдайды және бұл элита мемлекеттен оны өзге мәдени ықпалдардан сақтауды талап етеді, сонымен қатар көпұлтты мемлекет мәдениетінің негізі ретінде оның дәрежесін арттыру міндетін алға тартады.

Бұған қарама-қарсы көзқарасты ұстанатын қоғамтанушылар да бар. Олар полиэтникалық мемлекетте ұлттық идея бір ғана этностың идеясы бола алмайды деп есептейді. Қазақстанда, дейді олар, ұлттық идея негізінен алғанда көпұлтты қоғамның идеясы болуы тиіс. Осы жағдайда ғана ол этникалық шығу тегіне қарамастан елдің барлық азаматтарын біртұтас халық ретінде біріктіре алады. Ол қазіргі этносаясаттануда азаматтық ұлт ретінде түсіндіріледі.

Қазақстандық қоғамдық ой жүйесінде ұлттық идеяның осы екі теориялық пайым-түсінігі бел алып отыр. Бірінші теорияның жақтастары қазақтардың өздері болып табылады. Ал олардың оппоненттері – жергілікті емес этникалық топтардың өкілдері, алайда олардың арасында қазақтар да аз емес.

Осы екі жағдайдың әркилылығы олардың қарсыластары арасында идеялық шиеленістер, қарама-қайшылықтар туғызады. Міне, бұлар республика баспасөзінде көрініс тауып келеді. Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары осы аса өзекті мәселелер тұрғысында пікір алуандығын бүкпесіз көрсете отырып, ұлттық идеяның академиялық орталарда ғана пісіп-жетілуіне, жоғарыдан күштеп таңылуына қарсылық көрсетеді, мұның адамдар санасында орнығып, өркен жаюын қолдайды. Бұлай етпеген жағдайда қазақстандық жалпыұлттық идеяның кезекті коммунистік догмаға айналып кетуі әбден мүмкін. Республика баспасөзі қазіргі Қазақстан қоғамын барынша нығайта түсуге ұмтылыс жасауда, бұрынғы саяси практиканың қарама-қайшылықты құралдары түкке алғысыз болып қалды. Қазақ елі ұстанып отырған саясаттағы басты ұстаным «Ұлтаралық келісімді нығайтумен қатар, Қазақстан қоғамының бірлесуі идеясын жүзеге асыра отырып, ұлт ішіндегі бірлікті нығайту... Қазір осы мәселе орын алып отыр, сондықтан міндет ұлттық идеяның біріктіруші, сындарлы рөл атқаруында жатыр» (2).

«Практикалық тұрғыдан алғанда, - деп жазды «Казахстанская правда» газеті «Ұлттық идея: азаматтық әлде этникалық?» деген мақалада, - барлық жаңа тәуелсіз мемлекеттердің алдында мультиэтникалық тұрғындарды жоғары деңгейдегі пара-парлыққа бірлескен біртұтас қауымдастыққа ұлттық шоғырландыру міндеті тұр. Көптеген мемлекеттерде ең ірі этностар (ең ірі

этностық топтар) мен өзгелер, едәуір аз этностар арасында әр түрлі қарама-қайшылықтар сақталып отыр. Мультиэтникалық тұрғындар құрамы бар қазіргі көптеген мемлекеттердің өкіметтері алдында принципті мәселе тұр: азаматтық және этномәдени түсінігіндегі ұлттар мен ұлттық идеялар арасындағы қайшылықты қалай шешуге болады?» (3).*

Жарияланым авторлары Ә.Нысанбаев пен Р.Қадыржанов осындай сауалдар төңірегінде сөз қозғай келе, Қазақстанда жалпыұлттық идеяны қалыптастыруда ұлттық идеяны құрайтын азаматтық та, этномәдени де құндылықтарды пайдаланудың маңызды екенін атап өтеді. Олар бұл үшін қазақ этносының төңірегіне азаматтық қауымдастық ретінде біртұтас халықты қалыптастыру қажет деп есептейді.

Мұндай жағдайда бір жағынан қазақ элитасы мен екінші жағынан орыстілді элита арасындағы шынайы келісімді нығайта түсуге әрдайым қолдау көрсетіп отыруға мүдделілік танытатын мемлекеттің позициясы үлкен маңызға ие. Ол құндылықтар шиелінісі қоғам үшін аса қауіпті саналатын мүдделер шиеленісіне айналып кетпеуі үшін идеялық-саяси принциптердің қақтығысына жол бермеуге барлық мүмкіндікті жұмылдырады. Қазақстанда, деп жазады одан әрі газет, мультиэтникалық қоғамдағыдай ұлттардың титульды этномәдени де, азаматтық та концепциясының қатар өмір сүруіне объективті сұраным бар. Авторлардың көзқарастары бойынша, мемлекет пен қоғамның тұрақтылығын сақтау үшін азаматтық ұлттық бәсекелестік пен пара-парлыққа ұмтылысты да, қазақтардың этномәдени бәсекелестігі мен бірдейлікке ұмтылысын да нәрлендіріп, нығайта түсу қажет. Сондықтан жалпыұлттық идеяны түзу барысында оны азаматтық ұлт идеясымен де байыта түсу үлкен маңызға ие. Бұл олардың этникалық өзгешеліктеріне қарамастан, барлық қазақстандықтардың ұлттық тепе-теңдігіне, пара-парлығына оңды ықпал етеді. Біртұтас Қазақстан халқы «Қазақстан – біздің ортақ үйіміз» деген қасиетті ұғым-түсінікті шынайы түрде жүзеге асыра алады. Қазақстандық патриотизм мен жоғары моральдық рух азаматтық ұлттың шын мәніндегі атрибуттары ретінде мығым әлеуметтік-саяси күшке айналады. Қазақ еліндегі сан алуан ұлттар мен ұлыстардың тату-тәтті тіршілігі, өзара сыйластығы мен мамыражай бейбіт өмірі Елбасы ұстанып отырған кемел саясаттың нақты жемісі болып табылады.

Азаматтық ұлтты қалыптастыруда толыққанды азаматтық қоғам маңызды орын алады. Азаматтық ұлт пен азаматтық қоғам – біртұтас, бір-бірін ұдайы толықтырып тұрады. Алайда, этномәдени концепцияны жалпыұлттық идея құрамына қосу жөнінде айтқанда, деп жазады мақала авторлары, біртұтас Қазақстан халқын мемлекет құраушы этнос – қазақтардың төңірегіне топтастыру олардың азаматтық ұлт құрылымында ерекшеленіп тұруын талап етеді. Әңгіме азаматтық концепциямен сайма-сай келетін, бір-біріне кереғар емес, этномәдени концепцияның іске қосылуы жөнінде болып отыр.

---

*Оқу құралындағы орыс тілінде жарық көрген кітаптардан, газет-журналдардан, құжаттардан, т.б. алынған үзінділер мен сілтемелер автордың аудармасымен беріліп отыр. – С.С.

Авторлар Қазақстанда біртұтас халықты қалыптастыру сипатының этникалық және тарихи тамырлары тереңнен нәр алатынына, олардың бірінші кезекте қазақтармен тығыз байланысты болатынына және бұл астардың жалпыұлттық идеяда өзіндік орны болуы тиіс екеніне баса назар аударады. Және бұл компонент оның тарихи-мәдени сабақтастығын негіздеуде принципті маңызға ие. Бұл жолда Қазақстан барлық қазақстандықтарға ортақ ұлттық идеяны ұстануда.

Бұдан бұрынырақта осы газетте «Пікірлесу» айдарымен «Ұлттық идея: талқылауға ұсыныс» атты көлемді материал жарық көрген болатын, онда жас мемлекет үшін ұлттық идеяның зор маңызы бар екендігіне баса назар аударылды. Бұл мәселедегі келісім жетістіктері Қазақстан үшін қоғамды біртұтас ұлтқа біріктіруді білдіреді, онсыз нәтижелі мемлекеттік құрылысқа қол жеткізу оңай емес. Сондықтан ұлттық идеяның қажеттілігі қоғамның субъективті сұранымдарымен қатар объективті жағдайларымен де тығыз байланысты.

Мәселенің күрделілігі мынада: ұлттық идея өз тәуелсіздігін енді ғана алған мемлекетте бірден жасалып, қабылданбады. Оған қажеттілік халықтың шынайы тыныс-тіршілігі мен шындық тәжірибесі процесінде пайда бола бастады, бұл ұлттық идеяның аса маңызды өзіндік сипатқа ие екенін айқындай түсті (4).

Бұдан әрі мақалада бұл міндетті шешудің төмендегідей бірқатар факторларға байланысты екеніне баса назар аударылады: бұлар Қазақстан тұрғындарының этникалық, саяси, діни сана-сезімдеріне тікелей байланысты. Бұл құндылықтар ел азаматтарының санасында берік орын алмағандықтан олардың әлеуметтік белсенділігі де әркилы келеді. Қазіргі жағдайда оны жеңіп шығуға өткенді аңсау сезіміне бой алдыратын этникалық идентификациялану кедергі келтіреді. Алайда, өткеннің бар құндылықтарына қарамастан бұл идентификация жаңа уақыт талаптарының алдында дәрменсіздік танытады.

Сондықтан ұлттық идея ұлтты ұйыстырудың міндеттерін шешуге бағытталуы тиіс. Мұнсыз қоғамдық сананы қалыптастыруға мүмкіндік беретін мақсаттар мен құндылықтардың икемсіздігін қалыпқа түсіру мүмкін емес. Шынтуайтын айтар болсақ, ұлттық идеяның Қазақстанда алда тұрған міндеттерді модернизациялауға мүмкіндік алуға сара жол ашудағы рөлі орасан зор, мұнсыз жас мемлекет дамушы елдердің сапында болуы екіталай. Мұның жарқын мысалын еліміздің тәуелсіздік жылдарындағы жүріп өткен жолынан айқын көруге болады. Осы орайда профессор Е.Ертісбаев былай деп жазады: «Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің таңы атқанда саяси басшылық алдында басқарудың әміршілдік-әкімшілдік әдісінен кемелденген демократиялы елдердің озық жетістіктеріне негізделген технологияны қамтамасыз етуге қабілетті мемлекеттік құрылыстың жаңа жүйесін қалыптастыру мәселесі бой көтерді.

Осыған орай елдің кезең-кезеңді, логикалық тас-түйін қалыптағы саяси модернизациялау бағдары ел Президенті Н.Ә.Назарбаев жариялаған «алдымен экономика, сонан соң саясат» реформасының моделінің негізінде

өтті. Экономикалық реформалардың бүкіл барысында саяси жаңғырту мәселелері қоғамдық-саяси тұратылықты, ұлтаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету жағдайында өтті.

Қазір біз Мемлекет басшысының «Қазақстан-2030» Стратегиясында Қазақстанның әлемнің бәсекеге айрықша қабілетті 50 елінің қатарына ену Стратегиясы мен Президенттің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында тұжырымдалған ел дамуының ұзақ мерзімді бәсекелестігіне толық жауап беретін саяси модернизациялаудың логикалық тұрғыдағы бекем процестерінің куәсі болып отырмыз. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүргізіліп отырған саяси реформалар кешені – бұл одан әрі демократияландыруға негіз қалайтын елдің саяси жүйесі эволюциясының заңдылық кезеңі» (5).

Сонымен, ұлттық идея елдің дамуының локомотиві болуы тиіс. Бұл идея осы кітап авторының монографияларында және еліміздің жетекші журналдары мен шетел журналдарында жарияланған бірқатар ғылыми мақалаларына арқау болды (6).

Қазіргі таңда Қазақстан дербес дамудың бірқатар тәжірибесін жинады, енді қоғам алдында терең ұғынылған қыруар міндет тұр. Біртұтас қазақстандық ұлттың нақты кескінінің түзілгені де нақты өмір шындығы. Сондықтан дәстүрлі мәдениет пен өткеннің таным-түсінігінің мазмұн-мәні жөнінде мақтаныш сезіммен, бар дауыспен айтуға болады. Осы орайда Елбасының төмендегі жазбалары әр қазақтың жүрегінің төрінен орын алары даусыз:

«Қарапайым ақиқатты түсінетін мезгіл жетті, жаңғырған сана әсте ұлттық аңсарға қайшы келмек емес. Керісінше, ұлтымыздың «Мен» дегізерлік қасиетін сақтауға жаңғырған ұлттық сана ғана кепіл бола алады...

Қазақтың ұлттық сана-сезімін дамыту, «қазақ» деп аталатын таңғажайып әрі бай тарихи және мәдени байтаққа өз қатысының бар екенін сезіну – міне, бұл этникалық ең басты артықшылық. Бұл арада дипломатиялық түсініктемелерді жасырудың да, ойдан шығарудың да қажеті жоқ. Бұның өзі барынша қалыпты құбылыс» (7).

Бүгінгі таңда Қазақстанның қоғамдық ойы ұлттық идеяны қалыптастыра отырып, қазіргі жағдайда оған қойылатын талаптарға байланысты мәселелерді қарастыруда, оның мазмұны мен бағытын байыта түсетін әлемдік тәжірибені зерттей отырып, оның қалыптасуына жаһандану процесінің тигізер ықпалын сарапқа салуда. Осыған байланысты «Біз кімбіз?» деген сауал қоюмыз заңды. Оған төмендегідей жауап беруге болады. Біріншіден, Қазақстанда ұлттық идеяны қалыптастырудың экономикалық негізі принципті түрде айтқанда қаланды деуге әбден болады. Екіншіден, ұлттық идеяны жүзеге асырудың қажетті материалдық негізін қамтамасыз ете алатын нарықтық қатынастар берік орнады. Үшіншіден, ел тұрғындарының басым бөлігінің демократиялық ашық қоғам құру қажеттігі бағытындағы қолдау-қозғалысы қазақстандық ұлттық идеяның саяси негізіне айналды. Алайда, әлі де болса әлеуметтік-саяси институттардың лайықты деңгейге көтеріле алмауы, сондай-ақ олардың экономикалық саладан кенжелеп қалуы,

елдегі саяси процестердің күрделене түсуі саяси сфераны жандандыра түсуді талап етеді.

Мемлекеттілікті нығайта түсуге жұмылған халық жоғары этникалық қауымдастық – қазақстандық ұлт ретінде қалыптасу бағытындағы жақсы мүмкіндіктің бастауында тұр. Қазақстандағы қазақ, орыс, ұйғыр, өзбек, т.б. тілдерде шығатын баспасөз материалдары қоғамдық пікірді қалыптастыруда үлкен рөл атқарып, елде болып жатқан процестерді ой елегінен өткізуге көмек көрсетуде, бір жағынан, әр түрлі этностардың өзін-өзі идентификациялануына, екінші жағынан, біртұтас қазақстандық ұлт ретінде өзіндік идентификациялануына мүмкіндік туғызуда.

Республикадағы бұқаралық ақпарат құралдарына ұлт мәселесіндегі, ұлтаралық қатынастар тұрғысындағы, т.б. өзекті тақырыптардағы ой еркіндігіне ашық пікір алысуға мол мүмкіндік берілген. Елбасы Н.Назарбаев қадап тұрып айтқандай, «Біз цензураға конституциялық тұрғыда тыйым салып, сөз бостандығын жария еттік. Біз ашық плюралистік қоғам қалыптастырдық. Біздің елімізде болып қайтқан мыңдаған шетел журналистерінің ешқайсысы өзінің кәсіптік қызметін атқаруда ешқандай кедергіге кезіккен емес. Сырттан көз салған оларға біздің «оң-терісіміз» тайға таңба басқандай айқын көрінгеніне сөз жоқ. Алайда біздің елімізден алған әсерлері жайында менімен пікір алысқан кездерінде әлемдегі ең әйгілі деген бұқаралық ақпарат құралдарының журналистері біздің адамдарымыздың ашықтығын, әлемнің көптеген, тіпті ең бір дамыған елдерінің өзінде мұндай емен-жарқындықтың ұшыраспағанын талай мәрте айтқан еді» (8).

Еліміздегі қазақ және орыс тіліндегі баспасөз материалдарындағы жоғарыдағыдай ой-толғамдар, ұсыныс-пікірлер Елбасының ұлт саясатын әзірлеу мен оны жүргізуге ықпал ететін, этносаралық келісім мен жарасымдылықты қамтамасыз ету бағытын ұстанған, бүкіл әлемде бірегей институт болып танылған мемлекеттік құрылым – Қазақстан халқы Ассамблеясының дүниеге келуіне игі ықпал еткенін нық сеніммен айтуға болады. Көпұлтты, көпэтносты талай-талай алпауыт елдер, онын ішінде Ресей Федерациясы да бар, бұл құрылымның тәжірибесіне назар аударып, лайықты бағалауда. Бұл Ассамблеяның қалай пайда болғаны жөнінде «Егемен Қазақстан» республикалық газеті» акционерлік қоғамының президенті, филология ғылымының докторы, профессор Сауытбек Абдрахманов былайша еске алады: «Ассамблеяның қалай өмірге келгені сол кездегі қызметіме байланысты менің көз алдымда, - деді ол Қазақстан халқы Ассамблеясы төрағасының орынбасары, хатшылық меңгерушісі, саяси ғылымдар докторы Ералы Тоғжановпен басылым журналистерінің кездесуін жүргізе отырып. – 1992 жылғы Дүниежүзі қазақтарының құрылтайынан кейін Қазақстан халықтарының форумы өткізілді. Осыдан кейін Президент Н.Назарбаев Ассамблея құру туралы идеяны тұңғыш көтерді. 1994 жыл бойы бұл идея әбден пісіп-жетіліп, таразыланып, жан-жақты сарапталып, ақыры 1995 жылы Ассамблея құрылды» (9).

Кезінде Президент Н.Назарбаев 1995 жылғы 24 наурызда өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының бірінші сессиясындағы баяндамасында былай деген болатын: «Ұлттық мәселені шешуде үш тәсіл бар деп есептеймін. Біріншісі – кейбір елдер ұлты басқа халықты «күштеп көшіру» саясатын жүргізуінде. Бұл көшіп келген халықты туысқаншылықпен қарсы алған қазақ халқына ешқашан тән болған емес. Мен бір халықтың екінші халыққа қоятын кез келген талаптары еш мағынасыз және өзінің салдары бойынша қауіпті деп ойлаймын. Тайталасу жолы орасан зор сілкініске және сан мыңдаған адам құрбанына әкеліп соғады. Екіншісі – ұлттық мәселеге жалпы мән бермеу, сөйтіп бұл проблемалар өзінен-өзі шешіледі деп сену. Бұл жайлы жол емес. Біз үшін үшінші, ең сенімді жол қалып отыр. Біз көп еңбекті және тынымсыз жұмысты талап ететін осы жолмен келе жатырмыз. Бұл – түйісу нүктелерін, халықтар арасындағы келісім мен сенім аймақтарын кеңейту жолы. Біз келісім саясаты мен парасатты ұлттық стратегиясыз ешқашан міндеттерді шеше алмаймыз.

Біздің басты бағытымыз мәмілеге келу және біріктіретін бастауларды нығайту арқылы барлық ұлттық топтардың дамуына негізделуге тиіс. Біздің қоғамды біріктіретін тұтқалардың бірі Қазақстан халықтарының Ассамблеясы болуға тиіс.

Мен, еліміздің Президенті ретінде қоғамдық тұрақтылықты және ұлтаралық келісімді қамтамасыз етуді өзімнің басты міндетім деп санаймын» (10).

Сонымен, уақыт өте келе Президенттің 2002 жылғы 26 сәуірдегі «Қазақстан халықтары Ассамблеясының стратегиясы туралы және Қазақстан халықтары Ассамблеясының жағдайы жөніндегі» Жарлығына сәйкес Ассамблеяға жаңа конституциялық мәртебе беріліп, көпұлтты халық мүддесін Парламентте білдіру құқығына ие болды. Осы орайда мәселенің мына қырына да көңіл аударған абзал. Ассамблея төңірегінде жергілікті ұлт – қазақтар арасында бұл қандай мекеме, ол қазақтың мүддесін қорғай ма, осының керегі бар ма деген тақілеттес сауалдардың болғаны жасырын емес. Жоғарыдағы кездесуде Ассамблеяның Қазақ еліндегі ұлтаралық келісімді үйлестіруге ықпал ететініне байланысты ол ең алдымен исі қазақтың мүддесін қорғайтындығы нақты дәлелдермен жан-жақты сөз болды. Қазіргі таңда оның сапындағы қазақ ұлтының өкілдері 34 пайыз. Өткен жылы ғана 14 мемлекеттің өкілдері келіп, Ассамблеяның іс-тәжірибесімен танысқан. Оның ішінде американдықтар, испаниялықтар, германиялықтар, ағылшындар, түркиялықтар, қытайлар, т.б. болған. Қазақ тілін оқып-үйренуге байланысты Ассамблеяның аясында арнайы лингвоорталықтар жұмыс істеуде. Этномәдени бірлестіктердің алдына мемлекеттік тілді білу талабы қойылды. Ассамблея жұмысына тартылған жастардың арасынан қазақ тілін толық меңгергендер – 420135 адам. Ең бастысы, Қазақстан халқы Ассамблеясы ұлттың ұпайын да, мемлекеттің мүддесін де түгендейтін бірегей құрылымға айналып отыр.

КСРО ыдыраған тұста 120-дан астам ұлттар мен ұлыстар мекен ететін Қазақстан жағдайын ой елегінен өткізе отырып, көптеген шетелдік

эксперттер, саясаткерлер елде ұлтаралық мәселеде шиеленістің орын алуы мүмкін екендігі жөнінде әр түрлі болжамдар айтып жатты. Елдің саяси басшылығы мен Қазақстан Президенті Н.Назарбаев тәуелсіздіктің алғашқы кадамдарынан бастап ұлттық толеранттық қасиеттерге арка сүйей отырып, ұлтаралық қатынастардағы өзекті мәселелерді шешуге айқын бағыт ұстады. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясында (Негізгі Заңда) қазақ халқының өзіндік айқындаушы формасы барлық азаматтардың тең құқығын қамтамасыз ету болып табылатындығы айқын көрсетілді. Бұл сипат осыған дейін қабылданған мемлекеттік егемендік жөніндегі Декларация мен Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заңда да көрініс тауып, қазақ халқының айрықша статусы белгіленді. Мемлекеттілікті орнықтырудың бастапқы кезеңінде бұл нормативті құжаттар қазақ халқының бірігіп, нығая түсуінде аса зор маңызға ие болды. 1995 жылғы Конституцияда Қазақстан Республикасы қайнар көзі тұтас Қазақстан халқы болып табылатын демократиялық республика ретінде айқындала түсті. Қазіргі Конституцияда Қазақстан Республикасындағы ұлттық саясат пен этникааралық келісімнің негізгі принциптері айқын көрсетілген: бұл – азаматтардың заң мен сот алдындағы тең құықтығы; қандай да бір ұлттың артықшылықтарының болмауы; әркімнің ұлттық абыройын құрметтеу; ана тілі мен мәдениетін пайдалану, қарым-қатынас тілін еркін таңдау құқығы және т.б. (11). Осы орайда тағы да Президент Н.Назарбаевқа жүгіну артықтық етпес деп ойлаймыз: «Ұлтаралық келісім, - деді Елбасы Қазақстан халқы Ассамблеясының бесінші сессиясындағы баяндамасында, - бұл тәуелсіздігіміздің бірінші және екінші бесжылдығының мәселесі емес және жалаңаш саяси прагматизмнің мәселесі емес. Біз қарапайым екі ақиқатты игеріп, келесі ұрпаққа беруге тиіспіз: Қазақстан әрқашан да көпұлысты мемлекет болды және ешкім, ешқашан да қандай да бір ұлттық тазартуды жүргізбейтін экономикалық және саяси ресурс. Алдымызда қарапайым міндет тұр – біздің бәріміз азаматтық ортақтығымызды сезінуге тиіспіз. Бірақ осындай қарапайымдылықтың ту сыртында орасан зор күрделіліктер бой тасалауда: өткенді аңсау да, мен ағамын, сен інісің деген сияқты жаман әдет те бар. Біз жаңа саяси болмысты – тәуелсіз Қазақстанды тезірек сезінсек - әркім өзінің оның тағдырына қатыстылығын тезірек сезінсе, біздің ұлтаралық татулығымыз да одан бетер бекем бола түседі.

Мұндай тағдыр жер бетіндегі халықтардың бәрінің маңдайына жазыла бермейді, қысқа ғана уақыт аралығында осыншама күрделі міндеттерді шешу де кез келген халықтың қолынан келмейді. Өзіміздің қуатты мемлекеттігімізді құра отырып, тиімді экономиканы қалыптастыра отырып, ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтап қалу – XXI ғасырдың табалдырығындағы біздің міндетімізді осылайша тұжырып айтуға болар еді» (12).

Қазіргі қоғамдағы дүниетанымның ерекше сипаты ұлттық сана-сезімнің жедел дамуы болып табылады. Бұл дүниетаным ұлттық идеяның негізі іспеттес. Ол ұлттық мінез-құлық пен ұлттық психологияның ерекшеліктерін ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Оның астарында халықтың

қайталанбас өзіндік құндылықтары жатыр. Осы ретте тіл – ұлттық мінез-құлықты қалыптастырудың аса тиімді құралы әрі ұлттық психологияны дамытудың факторы. Ол этносты топтастырып, біріктіретін құдіретті күшке ие. Тіл халықтың интеллектуалды және рухани дамуында теңдессіз рөл атқарады. Ал бұл, бірінші кезекте, мемлекет пен қоғам өмірінің барлық салаларында қаншалықты орын алатынына тікелей байланысты болмақ.

Сондықтан да ұлттық идея аумағында қазақ тіліне – оның статусына, оның мәдениетті дамытудағы рөлі мен этнос эволюциясының өзекті факторына маңызды орын беріледі. Қазақстанда тіл мәселесін шешудің өзіндік өткір проблемалары жетіліп-артылады. Ол қоғамның этникалық құрамының өзіндік сандық көрсеткіштеріне байланысты болып отыр. Бұл мәселедегі ресми статистика берген көрініс төмендегідей болып келді: орыстардың ұзын саны қазақтармен тең еді. Егер орыс этносының өкілдері мен орыс тілді басқа да ұлт өкілдерін (оның ішінде орыс тілді қазақтар да аз емес) қосқанда қазақтар өз елінде азшылыққа айналып шыға келді. Сондықтан да орыс тілі жетекші орынға ие болды. Оны республика тұрғындарының басым бөлігі туған тіліндей ғана емес, сонымен бір мезгілде ресми және ұлтаралық қатынас құралы ретінде де пайдаланды.

Халқымыздың тарихына көз жүгіртсек, ұлт бостандығы үшін күрестің барлығы да тіл үшін күреспен астасып отырғанын бағамдаймыз. Ол қазақтардың рухани алтын діңгегі, ортақ еншісі, қалың жұрттың басын қосқан дәнекері бола білді. Халық та, оның зиялы азаматтары да тіл тағдырына бейтарап қараған емес.

«Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ, - деді М.Жұмабаев сталинизм әлі толық күшіне кірмей тұрған 1922 жылы қазақ тілінің болашақта тартатын тауқыметін сезгендей. – Ұлтының ұлт болуы үшін бірінші шарт тілі болуы. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең. Тілі де бай» (13).

Тәуелсіздік қарсаңында қабылданған Тіл туралы Заң мен Ата Заңда айқын жазылып, қазақ тіліне жеке-дара мемлекеттік мәртебе берілуі орыс тілінің өктемдігін сақтап қалуды мұрат тұтқандардың шамына қатты тигені жасырын емес. Қазақ тілінің құлдырауына негізінен сыртқы күштердің ықпалы ерекше болды. Шовинистік пиғылдағы топтар орыс тіліне мемлекеттік мәртебе әперу үшін жанталаса күрес жүргізумен болды. Сол тұста Қазақстандағы ақпарат құралдарының көпшілігін қолына ұстап отырған орыс тілділер өз мақсаттарына жету үшін өз тілінің өктемдігін қорғап дауыс көтеріп жатқанда, оларды парламентте де, билік басында отырғандар арасында да жақтаушылар болғандықтан жалпақ жұртқа тигізген психологиялық әсері соншама, жаңа-жаңа бауырын көтере бастаған қазақ тілі қайтадан қорғансыз, қолдаусыз қалды. Әр түрлі сатыдағы билік тұтқасын ұстап отырған көптеген басшылар ежелгі әдеттерінше әсіре сақтықпен жалт

етіп, сөз жүзінде қолдағансығанымен, іс жүзінде тіл Заңын жүзеге асыру үшін іс-қимыл танытқан жоқ. Дес бергенде, Президенттің табанды саясатының нәтижесінде ғана Конституциямызда бір ғана мемлекеттік тіл – қазақ тілінің мәртебесі сақталып қалды. Осыған дейін-ақ республикалық «Қазақ тілі» қоғамы құрылып, оның жергілікті аудандарда бөлімшелері пайда болды. Жоғары, арнаулы оқу орындарында қазақ бөлімдері дүниеге келіп, орыс бөлімдерінде де қазақ тілі оқытыла бастады. Республикалық «Ана тілі» газеті, облыс орталықтарындағы «Қазақ тілі» қоғамы бөлімшелерінің, жүйелі болмаса да, өз газеттері жарық көріп жатты. Алайда ресубликаның барлық жерінде қазақ деген халықтың елінде жүргенін әр адам сезінетіндей жағдай бола қойған жоқ. Ең алдымен жергілікті ұлттың басым көпшілігінің буын-буынына сіңіп қалған «орыс тілін білмеген адам адам болмайды» деген жылдар бойғы қағидадай қалыптасқан пікір жойылмай тұрғанда, «қазақ тілін оқы, үйрен» деген жалаң үгіттен ештеңе шықпайтыны ақиқат еді. Бұл жағдай зиялы қауымды ойландырып, шамына тие бастағанын айтуға тиіспіз. Сол тұста арқалы ақын, публицист Фариза Оңғарсынова ақиқатқа жүгініп, дауыс көтерді (14).

«Қазақ тілінен басқа тілді білмейтін адам, - деді қазақтың жалынды қызы күйіне, - он екі мүшесінің біреуі жоқ мүгедектей кібіртіктеп, өз-өзінен қорсынып, шет елде жүргендей тілін тістеп жүретін жағдай барда, қазақтар бәрібір аборигендер секілді күй кеше бермек. Өйткені, біз жұртқа жағынумен, өзіміз өлімсіреп жатсақ та біреудің бабын табуға тырысумен келе жатқан халықпыз. Ал, өзін сыйлата алмағанды өзге ешкім де сыйлап жарытпайды. Қазақ тілі туралы, қалалардың, кейбір көшелердің аттарын өзгерту жайлы сөз болғанда өзге жұрттың әкесінің құны қалғандай бұрқан-тарқан болуы да сондықтан. Тіл туралы Заң алғаш сөз болған кезде құрдай жорғалай бастаған республиканың өзге тілді тұрғындары бүгін қайтадан тайраңдап, «Сенің тіліңді қайтем» деген қылық көрсете бастады».

Тіл - әрқашан қоғаммен бірге дамып отыратын құбылыс. Яғни, қоғамда қалыптасқан жағдай, саяси көзқарастар, халықтың әл-ахуалы тілге де өз сәулесін түсіріп отырмақ. Сондықтан тілдің тағдырын, оны дамытуды қоғамдық ортадан бөле-жара қарауға болмайды. Сексенінші жылдардың аяғы мен тоқсаныншы жылдардың басындағы саяси өзгерістер, ұлттық сананың күрт өрлеуі қазақ тілінің дамуына да ерекше ықпалын тигізді. Ал арадан көп уақыт өтпей-ақ қоғамда өз өктемдігін жүргізген нарықтық қатынас, экономикалық аласапыран, дағдарып қалған интеллигенция, қазақ тілінің алтын діңгегі саналатын ауылдардың іргесі ыдырап, жоқшылыққа ұшырауы, ұлттың рухани қазынасын сақтауға деген үкіметтің салғырт саясаты, қабылданған заңдардың орындалмауы қазақ тілінің қайтадан құлдырауына әкеп соқты. Бұл дегеніңіз ұлт мүддесін жоғары қоятын зиялы қауымның, журналистердің, публицист-әдебиетшілердің ашу-ызасын туғызды. Сол жылдары ұлттық басылымдарда ана тілінің мәртебесін қорғау мақсатындағы жарияланымдардың көптеп жарық көруі де сондықтан (15).

Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру тұрғысында дамылсыз дабыл қағып, шовинистік пиғылдағылармен бітіспес майданға шыққан қазақ

публицистерінің алға қойған мақсаттары, талап-тілектері негізінен мынадай: Мемлекеттік тілді күнделікті қолданысқа енгізу; қазақ тілін мемлекеттік басқару тіліне көшіру; қазақ тілін халықаралық қатынастар тіліне, Қазақстанның шет мемлекеттермен байланыс жасау тілі дәрежесіне көтеру; қазақ тілін ғылымның сан-салалы күрделі түрлерін игеретін тілге көшіру; қазақ тілін заң шығару, құқық қорғау орындарында еркін қолданылатын тілге айналдыру, т.б. Мықтап тұрып ескеретін ең басты жағдай мынау: Қазақстан – тәуелсіз мемлекет, қазақ халқы – азат ұлт. Соған сай оның заң жүзінде мемлекеттік деп құқықтандырылған Ана тілі де тәуелсіз, азат болуы міндет. Бір ұлттың басқа бір ұлттың тілінде жаппай сөйлеуі тек қана мәжбүрліктен болатын әрекет. Ол бұғауға, тәуелділікке түскен ұлттың, езгідегі халықтың көретін құқайы, жау басып алған елдің тартатын азабы. Ғасырлар бойы бодандыққа қарсы күрестің ошағына айналып келген Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткіздік деген дәл қазіргі шақта да мазасыз күй кешіп отыр. Біздің саясаткерлеріміздің де, үкіметіміздің де ұлтқа деген оң қабағы болмайынша ел оңбайды, қазақ оңалмайды. XXI ғасырда ұлт санатында қалу мүмкіндігінің қаупі сейілмейді. Бұл ең алдымен тілді кіршіксіз күйінде сақтап қалуға байланысты болмақ. Сондықтан да ұлт мүддесін жоғары ұстаған рухы күшті қазақ публицистері осы күрес жолында келеді.

Мемлекеттік тіл мәселесіне орай 2000-жылдардан бастап негізінен республикалық орыс тілді газеттерде «Қазақ тілін кім үйренеді?» деген тақырыптағы жоба бойынша жарияланымдар пайда болды. Бұл еліміздегі өзге де ұлттардың жергілікті ұлт тіліне деген құрмет сезімінің аясында қазақ тілін үйренуге деген қызығушылықтарының арта түсуіне игі ықпал етті. Ұлты орыс, украин, кәріс тележүргізушілердің қазақ тілінде хабар жүргізуіне қалың көрерменнің көзі үйрене бастады. Міне, бұлар қалыпты, үйреншікті жайт ретінде қабылданды. Жоғарыдағы аталмыш жобаға мемлекеттік тілді үйренуге ынта-ықылас білдірген өзге ұлт өкілдері тартылып отырды.

Сол тұстағы баспасөз материалдарын талдай келе, Қазақ елінің ұлттық дамуындағы ең басты проблема тілге қатынас мәселелері екендігіне айқын көз жеткізуге болады. Негізінен алғанда қазақ элитасы тек қазақ тілінің ғана басымдығын қолдаса, бәз-біреулер оған орыс тілі тең дәрежеде болуы керек деп тайталасты. Ұстанымдағы мұндай кереғарлық ұлттық құрылыс жөнінде әңгіме болғанда анық байқалды, біріншілер, «қазақ ұлты» десе, екіншілер «қазақстандық» деген ұғымды көлденең тартты. Сондықтан да бұл тақырыпқа баспасөз айрықша көңіл бөледі, қазіргі қоғамды ұлт ретінде идентификацияландыруға тырысуда және оның параметрлерін айқындауда қиын жағдайға тап болады.

Бұл Қазақстан ұлттық мемлекеттілігінің өркендеу жолындағы басты кедергілердің біріне айналып отырғанын ешкім де теріске шығара алмаса керек. Міне, осы проблема төңірегінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Президенттің бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты Мехлис Сүлейменов «Мемлекеттік тіл» айдарымен берілген «Қазақ тілін үйренер едім...» деген көлемді мақаласында өзін толғандырып жүрген ой-пікірлерді бүкпесіз ортаға салды (16). Автор

мемлекеттік тіл статусын көтерудің өмір қажеттілігінен туындап отырғанын, себебі, оның кең көлемде орныгуы егемен ел дамуының негізгі шарты, одан әрі тереңдете айтқанда мемлекет тәуелсіздігінің деңгей-дәрежесі екенін ешбір бүкпесіз, ашық айтады. Академик М.Сүлейменов мемлекеттің қазақ тілін жан-жақты қолдау қажеттігіне баса назар аудара отырып, былайша толғайды:

«Мемлекеттік тілдің шынайы статусын көтеру ісі ана тілін жақсы-ақ білетін, алайда бұған тиісті дәрежеде мән бермейтін адамдардың қолында. Олардың алдындағы бұдан да гөрі маңызды шаруа өз жанұясында туған тілінде сөйлесуді ұдайы қолдап отыру болып табылса керек...

...Әр қазақтың үйінде ана тілінде кітаптар мен газеттер болуы тиіс, ата-аналар балалары орыс не ағылшын мектептерінде оқыса да олардың бойына ана тіліне деген сүйіспеншілік сезімін терең сіңіруге барынша ден қойса нұр үстіне нұр...

...Өз тілінде еркін сөйлейтін қазақтардан тілді енді ғана үйреніп жүргендерге барынша көмектесулерін өтінер едім».

Бұдан әрі академик М.Сүлейменов қазақ тілін толық игеру жолында орыс тілінен ешқандай да кедергінің көріп тұрмағанын айтады. Жасыратыны жоқ, қазақтар Орталық Азиядағы өзге ұлттарға қарағанда орыс тілін жақсы меңгерді. Өзгелерге қарағанда ана тілін нашар білді. Автор қазір орыс тілін меңгеру деңгейінің күрт төмен түсіп кеткендігі байқалып тұрғанда, орыс тілін терең меңгерумен қатар ана тілін оқып-меңгеру деңгейін барынша арттыра түсуге мол мүмкіндік туып отырғанына мән береді.

Сонымен қатар М.Сүлейменов мемлекеттік құрылымдарда, оның ішінде үкіметте, өндіріс орындарында мәжілістерді қазіргідей орыс тілінде емес, қазақ тілінде өткізу қажеттігіне тоқталады. «Бұл қазақ тіліне деген қажеттілікті жете ұғындырады, оны ерекше қызығушылықпен оқып-үйренуге алып келеді» дейді автор. Ол тілге байланысты туындап отырған жағдайға кінәлі қазақтардың өздері деп есептейді. Олар кеңестік дәуірде ана тілінің келешегін көрмеді, сондықтан да балаларының орыс тілінде оқып, білім алуын мәртебе санады, мұны жарқын болашаққа жол ашады деп ұғынды. Солай болды да.

«Қазір қазақ тілінің статусы жөніндегі мәселені алдымен қазақ жазушылары бар дауыспен көтеруде, - деп жазады М.Сүлейменов. – Олардың бүгінгі бұл позициясы құрметке лайық, алайда ащы да болса шындық мынада, олардың көпшілігінің, тіпті кейбір халық жазушыларының балалары қазақ тілінде сөйлемейді. Егер қазақ жазушыларының өздері өз балаларының бойына ана тіліне деген сүйіспеншілік сезімін сіңіре алмаса, бұған кімді кінәлауға болады?

Мәселенің мәні мынада: балалардың бойына туған тілге деген махаббат сезімі ана сүтімен ғана емес, ата-аналардың бірлескен күш-жігерімен дариды. Қазақстанның көптеген қалаларында қалыптасқан нақты жағдайда оған аскан төзімділік, күш-жігер қажет».

Өздеріңіз аңғарып отырғандай, бұл материал Қазақстандағы тіл проблемаларын публицистік ой елегінен өткізудің жақсы үлгісі болып

табылады. Автордың мәселенің мән-жайын терең де жан-жақты білетіндігі, оның теориялық астарынан мол хабардарлығы айқын аңғарылады. Автор пайымдауларын өзінің өмір тәжірибесіне сүйене отырып жеткізеді. Орыс, өзбек, түркмен, қырғыз, тәжік, ағылшын және неміс тілдерін жетік меңгерген ол қазақ тілінің бай табиғатынан студент кезінде сусындап өскен.

Автор өмір жолының бастауы орыс тілі болғанын жасырмайды. Оның тіл проблемаларын жетік білетіндігі жоғарыдағы жайлардан айқын аңғарылады. М.Сүлейменов өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілін меңгеруі олардың әкімшілік тарапынан өрлеу жолын ашумен қатар интеллектуалды даму жағынан байыта түсетініне, алдарынан жаңа әлемнің ашылатынына нық сенімді. Әңгіме адам өзі өмір сүріп, еңбек ететін ортаның, негізгі ұлттың тілі жөнінде болып отыр.

Публицистикалық мақалаланың композициясы шебер құрылған, тартымды. А2 форматты тұтас бір бетке берілген материал бірдемде оқылады.

«Өмір тәжірибемде мынадай қорытындыға келдім, - дейді автор, - адамның бойында өзі білмейтін тілді меңгеру процесінде табиғи қарама-қайшылықтардың болуы заңдылық. Бұл арада біркатар факторларға байланысты жайлар болады. Айталық, орыстар жөнінде әңгіме болғанда олардың менмендігі есепке алынады, «біз сендердің тілдеріңді игердік қой» деген түйсік әркімнің-ақ бойында болады. Мұндай жайттың орын алып отырғанын ешкім де теріске шығара алмаса керек.

Әлемнің жетекші державасында өмір сүретін жергілікті американдықтар арасынан шетел тілін білетіндерді сирек ұшыратасың. Мұның бұлай болатын себебі, өздерінің жеке қызметтік өсіп-өркендеуіне байланысты ағылшын тілін білуге ұмтылады, бұрынғы Кеңес Одағының аумағында орыс тілі де осындай мәртебеге ие еді. Демек, тілі әлем тілдерінің қатарына жататын ірі ұлт өкілдерінің дамушы елдер халықтарының тілдерін білуге ынтасы болмайды».

1990 жылғы 22 наурызда ұлт газеті ретінде дүниеге келген «Ана тілі» газеті алғаш сандарынан бастап Ана тіліне араша болуды, жат пиғылдылармен қарсы аяусыз күрес ашуды ең басты міндет, борыш санады, осы бағытта кең көлемде насихат жұмыстарын жүргізіп жатты. Азамат-публицист М.Қабанбай «Ана тілі» газетінде қызмет еткен тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тіл тағдырына қатысты ондаған мақалалар жазып, бітіспес қан майданның алдыңғы шебінен табыла білді. Өзіндік ой-толғамдарға тұнып тұрған бұл отты дүниелерді тебіренбей оқу мүмкін емес. Зерттеу еңбегімізде оларды жеке-жеке талдап отырудан гөрі, осы мақалалардан үзінділер беруді жөн көрдік (17).

«Ес жиып, етек жабатын, бала тәрбиесіне екі шоқып, бір қарайтын заман жаңа келді. Қазақша оқыған баланы әлем өркениетінің жауһарларына жетектемесек, орысша оқып жатқан үш қазақ баласының біреуін (бұл да біздің, ересектердің кінәсі!) «қара орыс» деп көзге шұқып, түрткілей берсек, құдай біледі, көр де тұрыңыз, келешек көретін күніміз күңгірт те, көмескі. «Баланы жастан...», «Баланы бесігінен түзе», «Тіліміз – дініміз, тініміз -

тіліміз» деген сөздерді ұлт ұранына айналдыра бастады. Тфә, тфә тіліміз тасқа, болашақта да осыдан жазбасын». («Адамның бір қызығы бала деген...»).

«...Және де мынаны есте тұтайық: қазақ тілін мемлекеттік дәрежеде қорғайтын Тіл комитетінің тісі тек мемлекеттік құрылымдарға, бюджеттік ұйымдарға ғана бататындай. Ал, өз құрылымы ішінде, «жабыл, қазаным, жабыл», фирма-концерндердің сыртынан да жүре алмайды. Олар мемлекетпен бір-ақ тілде – алым, салық тілінде ғана сөйлеседі. Тоқ етері, «алым-салығынды алдың ба, қайқай, тіл-сілде шаруаң болмасын» дейтін жабық ұйымдар. Яғни бизнес, коммерция, әр түрлі қордың көбі қазақ тілі аластатылған, біз үшін тиісуге болмайтын табу аудандар. Олардың қазақ тіліне иегі қышымайтыны да сондықтан. Шет ел миссионерлерінің басқыншылығы деп жүргеніміз бұлардың қасында баланың ойыны ғана.

...Санды сапаға айналдырмай, сегіз қырлы, бір сырлы қазақ болмай, орыс тілді қазақ түгіл казағыңның өзі XXI ғасырда ана тілінде сөйлемек емес, осыны ұғу үшін қаншама ақыл керек?! Ол үшін бала бақшасынан бастап жоғары оқу орындарына шейін, әсіресе, гуманитария бағытында түпкілікті реформалар қажет». («Тайқазан яки ошақтың үш тағаны»).

«Мемлекетіміз қай тілде сөйлеп, құжатын жүргізеді – іс жүзінде оны қазір ғана анықтауға кірістік. Бұрын орыс тілінде еді. Қазақ тілін кіргізсек, біріншіден қыруар қаржы керек. Екіншіден, халықтың 70%-ке жуығы, яғни орыс бастаған ондаған ұлыстарды, аты-шулы 40% қазақтарды ренжітеді екенбіз. Олай болса, ежелден орны қазылған дайын орыс тілі тұрғанда «көң исі бұркыраған» қазақ тілін қайтеміз? Оның үстіне қазақ ұлтына қай топ лидер болады – орыс тілді қазақтар ма, жоқ әлде өз тілінде сөйлейтін қазақтар ма, тіл туралы Заңға кіргізетін болашақ түзету осыны түпкілікті анықтап береді. Біздінше, бұл күнде байлық-шайлыққа, билікке ие, сергек те суық зеректі алдыңғы топтың пайдасына шешілгелі тұр. Мұны Қазақстан қалтылдаған қайығын қайтып бұрылмастай ғып славян кеңістігіне қарай бұрды деп есептеңіз». («Ханнан да, қарадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады?»).

«... Қазақстанда орыс бастаған басқа ұлттарды: «Қайтсеңдер де қазақша үйренесіңдер, әйтпесе кетісеміз» деп, ақырып, жекіріп, шоқпарласып жатқан біз жоқ. Біздің қайғы-мұңымыз басқа. Шама-шарық келгенше ұлттық мұрағатымызға ие болып, оның басты белгісі – ана тілін аман сақтап қалу, тат бастырмау. Көнсе өзге тілде сөйлейтін қандастарымызды қотанға қайта иіру. Көнбесе жолы болсын. Тізелеп отырған жерінен тұра алмай, бір тілдің екіге бөлініп, сау басы саудаға түскен біздің пақырдың басқа ұлтқа қорлық көрсетуге қауқары бар ма екен өзі? Осынау тұста үкімет басындағылар: «Экономиканы құлдыратып алдық, соның кесірінен Жиделібайсын іздеген ел бет-бетіне бытырап кетіп жатыр», - деп ағынан жарылудың орнына, жіберген кемшіліктерін «жауыз» тіл саясатымен түсіндіргісі келеді». («Ханнан да, карадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады?»).

«... Егер, жаман айтпай жақсы жоқ, орыс тілі мемлекеттік мәртебе алса, ол қазақ тілімен теңеспейді, онсыз да әр босағада бір сығалап, «Можно?!»

деп жүрген ана тіліміздің таптап өте шығып, төрге шығады, жақын болашақта тек қана орыс тілі қазақ жерінде бұрынғы «ұлы тіл» деген лауазымына ие болып, бірден-бір жалғыз мемлекеттік тілге айналады. Бүгінгі күні қарайған халықтың 70%-і сөйлеп отырған орыс тілі шын мәнінде онсыз да мемлекеттік тіл. Себебі, шаш ал десе, бас алатын, қазаққа шабан, орыс тіліне жүйрік шенеуніктеріміз орыс тілі қалай мемлекеттік мәртебе алады, солай қазақ тілін есігінен қаратпайды. Ал, ана тіліміз тек қана қазақаралық, онда да ауыл қазақтары аралық қарым-қатынас тілі «мәртебесіне» ие болады. Себебі, қазірдің өзінде Парламент орысша сөйлейді, Президент, Министрлер Кеңесінің аппараттары негізінен орысша, ірі-ірі қалалардағы экономикаға қатысты кеңселер, орталық, солтүстік, шығыс, батыс облыстар орысша сөйлеп, жүріп тұрады. Оны азсынсаңыз, «Қазақтелерадио» корпорациясы каналдарының 10-нан 9-ы күні-түні орысша қақсайды. Екінші жартыжылдыққа баспасөзге жазылу науқаны қазақ баспасөзінің өз оқушысының үштен екісінен айырылып қалғанын көрсетті; оның негізгі оқушысы болып табылатын ауылда ақша жоқ. Екіншіден, баспасөзге жазылу биыл иесіз қалды. Дәл осының кесірінен біраз қазақ газет, журналдары шығуын тоқтатты, енді біразы «әні-міне жабыламын» деп кезек күтіп тұр. Тек қана «Караван» газетінің 300-350 мың тиражбен тарайтынын еске алсақ, қазақ баспасөзі өз елінде, өз жерінде сан, сапа жағынан орыс баспасөзінің алдында тізе бүкті. Информация кеңістігінен айырылу – бәрінен айырылу. Информация қай идеологияны ұстанса, мемлекет те сол идеология тетігінде». («Ханнан да қарадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады?»).

«Қазақ тілі, ділі, діні жүретін аумақтар Арал теңізіндей тартылып барады. Қазақ сағаты мардымсыз телерадионы, тиражы ойсыраған қазақ баспасөзінің бүгінгі міскін жағдайын айттық. Теле Американың үшінші, төртінші сортты порно-эротика, вестерн фильмдерінен экранын толтырып талай шетел фестивалінің бәйгелерін теңдеп әкеп үйіп тастаған қазақ киношыларының фильмдерін менсінбей-ақ қойды. Кинотеатрлар да солай. Мұндай американдық шоу баскыншылыққа бізді қай жағынан болсын он орап алатын Еуропа елдері 60-жылдары мемлекеттік деңгейде қарсы шығып, әрең тізгіндеп еді. Біз болсақ: «Қалыңдық біз боламыз, күйеу қайда?» деп, бес қаруы сай қарақшы өнерге құшақ жайып, етектің ашылып-жабылғанын білмей қарсы далбандап жүгіріп бара жатырмыз». («Ханнан да, қарадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады?»).

«Егер әки тіл туралы Заңға түзету егізілсе, ана тілі елімізде екінші рөлде мәңгі-бақи қалып қояды. Қазақстан ұлттық реңнен еурославяндық менталитетке біртін-біртін көше бастайды. Бұл халқы аз және сан түрлі ұлтты, жер асты – бай, үсті – кедей, аяғы – Азияда, қолы – Еуропада жатқан, жолы ауыр мемлекеттің жер үстіндегі бірден-бір сыбағасы. Болашақ мемлекет болып қалу, қалмау мәселесі, амал жоқ, жергілікті ұлт мүддесінен гөрі бүкіл ел мүддесін алға шығарып отыр. Қазақ ретінде біз мұны мықтап ұғынуымыз керек. Ауыр, ауыр да болса мойындамасқа шара жоғы ащы шындық». («Ханнан да, қарадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады?...»).

«... Өз жерінде жетім болып отырған ұлт кімді қорғап, кімге қарсылық көрсеткендей? Қайта Ресейдей алып державаға арқа сүйеген қазақстандық орыс ұлты, орыс тілді өзге ұлыстар мен қандастар біздің бұл жәйімізге түсіністікпен қарап, қол ұшын берсе етті! Қол ұшын берді деп есептейік. Жалғыз да жарау жұбанышымыз – тілімізге тиіспесін. Қайта көмекке келсін. Ана тілі бәрінен де жоғары. Ханнан да, қарадан да. Күнделікті саяси конъюнктуралық екі бастан. Саясатшылар келеді, кетеді, ал ана тілі – мәңгілік! Осыны есте ұстайық.

Аузына Алла емес, Айса пайғамбарды ала бастаған кейінгі толқын қандас сайыпқырандарымыз бар болсын, түптен келгенде олар біздің болашақ потенциялымыз, қорымыз, бірақ эпостағы қан майданда қыза-қыза келе көзіне қан толып, өз әкесіне қарсы шабатын Біршімбай батырға ұқсамастан, тілімізге, тіліне кәрін тікпесін. Айналып келгенде, бұл өзі су ішіп отырған, ішетін құдығы. Өз құдығына есі бар адам түкірмейді. Қатты кеттік, әйтсе де енесі тепкен құлынның еті ауырмайды». («Ханнан да, қарадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады?...»).

«Қазіргі мемлекеттік тіл деп жүргеніміз – тек қазақтар арасындағы қарым-қатынас құралы. Онда да ауыл қазақтарының жарағы. Мемлекеттік тіл ұлтаралық қарым-қатынас тіліне бұл күннің өзінде сәлем бере алмайды. Республика халқының шамамен 4-тен 1-і ғана, Парламент, мемлекет аппараттары, экономикалық құрылымдары өзге тілде сөйлейтін мұндай «мемлекеттік тілді» бұрын-соңды тарих білмейді. Есесіне ұлтаралық қарым-қатынас тілінде республикадағы барлық халықтың 99%-ті сөйлеп, жүріп-тұрады. Ал, мемлекеттік тілде сөйлейтін басқа ұлттар 3-4%-ке жете ме, жетпей ме, оны бір құдайдың өзі білсін. Қысқасы, қазақ тілі отбасы, ошақ қасында құрт қайнатып, күл сыпырып, күйелеш-күйелеш күң күйі мәңгілік қалып қояды». («Еуразия одағы: кім мысық, кім тышқан?»).

«Соңғы кезде орыс тілді өз қандастарымыз: «Тіліне мәртебе бермегендіктен, орыс Ресейге көшіп жатыр, біздің қаңғып кететін түріміз бар», – деген мифті қайта-қайта тірілтіп жүр. Біріншіден, көшсе, Ресей – өз отаны. Екіншіден, ол жақта тұрмыс жақсы.... Көші-қоныста елден ерек қаңғырып жүрген – өзіміздің орыс тілді қандастарымыз. Енді қайтсін! Шүңкүл-шүңкүл сөйлесетін орысы азайып, әр елдегі қандастарымыз қатарымызға қосылған өмір сүретін аясы таралып барады. Қанына жазған өз тілдерін үйренуге мойындары жар бермейді. Бірде бір теңге материалдық байлық өндірмей қара қазақтың мандай терімен жиналған байлықты астына басып отырып, өз халқын: «Басқа тілде сөйле, сөйлемесең, Ресейдей күшті ағама шағынып сөйлеттірмей қоймаймын!» – деп зікір салады. Орыс тілін тіптен қимаса Ресейге көшіп кетсін, біз қой демейміз. Онда да қазақ диаспорасы бар, жетім қалмайды. Бірақ ел арасын алатайдай бүлдірмесін, екі араға от тастамасын – біздің тілек сол». («Еуразия одағы: кім мысық, кім тышқан?..»).

«Көне көзге сенсек, өзі құл болсағам: «Келешекте, әттең шіркін, құл иеленуші болсам!» – деп армандайтын көрінеді. Бұл ауру бізде жоқ емес, ат төбеліндей ұлтшылдарымыз бен ескі номенклатура, коррупционер,

мансапқорларымыздың бойындағы алапес. Бұған орыс түгілі өзіміз де қиналып отырмыз. Орыс пен қазақтың тәжікелесуінен пайда тауып жүрген қаңғырмалар екі ұлтта да жетерлік. Аздың ауруын көпке таңбайды. Ондайлар Ресейдің өзінде де ырғын. Кадр жөнінен орыс ағайындардың қолын қаққанымыз рас, бірақ оны істеген қазақ емес, қазақ мансапқорлары. Қазақ: «Менің тілімде неге сөйлемедің?» деп ешбір орыстың жағасынан алған емес. Алмайды да. Орыс ағайын ауса, пана болатын Ресей бар. Қазақтың басқа жері, тілі жоқ. Сондықтан да тілі үшін жаны пида!». («Еуразия одағы: кім мысық, кім тышқан?...»).

«Қазақстандағы тіл жағдайын (саясатын) әлем сарапшылары мен саясаткерлері «ең әділ» деп өте жоғары бағалап отыр. Бұл төреліктен бұра тарту – бүйректен сирақ шығару. Беліне балта байлаған орыс, шоқпар жинаған қазақ әлі жоқ. Тіл таласы, қос ұлттың бір уыс зиялысының арасынан шығып, Ресей-Қазақстан деңгейіне көтеріліп отыр. Ельциннің алдына қарапайым орыс жете алмайды, «Басылыңыз» деп айта алмайды. Жыбырлап жететін де, түймедейді түйедей етіп айтатын да – Ачкасов сынды шовинистер – мәселе қайда! Елбасына да: «Қазақ орысша сөйлестің деп қорлық көрсетіп жатыр» – деп ешбір механизатор, құрлысшы орыс жылап-еңіреп бармаған болар. «Жылап жатыр» деп жүгіріп жүрген қос тілді өз қандастарымыз. Ал, қайыршы бола бастаған өз халқында шаруасы жоқ олардың табанын қара жер сипап, балтырын күс басып көрмесе, жусан иісін білмесе қайдан сезсін, ұқсын». («Евразия одағы: кім мысық, кім тышқан?..»).

«Орыс тіліне мемлекеттік мәртебе беру үшін жанын жалдап жүргендері – номенклатураға іліккендері мен капитализмнің жас капитандары. ... Олар бізді орыс тілі, тіні мәдениеті мен өнері арқылы ұшпаққа шығармақ. Өскен елдің өнегесі біз үшін тәлім екені рас. Одан қашып отырған жоқпыз. Бірақ бұл – ұлттың ішкі дамуы, ықтиары, дүмпуінің демеуімен біртіндеп, күндердің күнінде, замандардың заманында іске асыратын шаруа. Орыс тіліне мемлекеттік мәртебені зорлықпен беріп, күшпен «екінші ана тілі» жасау арқылы ұлт тағдырын жойдасыз жолға салу онсыз да резервациядағы кедей қазақты ашындырады – бір; екіншіден, бұл әдіс – кешегі коммунистік системаның қайғылы эксперименттерінің тікелей заңды жалғасы.

Ең жаманы – қазақ тіліндегі номенклатура да сырттай: «Қазақстан жасасын!», – десе, түптеп келгенде, ұлт қамын жеп отырған жоқ» («Бұл зиялы – қай зиялы? Қазақ интеллигенциясы бар ма өзі?»).

Жалынды публицист, марқұм Марат Қабанбайдың ана тілі төңірегіндегі бірқатар мақалаларынан алынған ой-толғамдары, байыпты да сергек өзіндік көзқарастары кез келген оқырманды толғандырып, тебірентеді, оны талдаудағы терең біліктілік пен зеректік көсемсөз зергерінің ұлтының жарқын болашағы жолында отқа түсуден де тайынбағанын айқын дәлелдеп тұрғандай.

Жоғарыда әңгіме арқауы болған М.Сүлейменовтің материалында жеке адамның мемлекеттік тіл жөніндегі пікірі негізге алынса, «Казахстанская правда» газетіндегі «Ассамблея стратегиясы» айдарымен берілген «Тілді игеру – державаны қолдау» деген мақала мүлдем басқа сипатқа ие, яғни

тақырыптан аңғарылып тұрған ой өріс алған(18). Мұнда да мемлекеттің мемлекеттік тілді дамыту мен қалыптастырудағы рөлі жөнінде әңгіме қозғалады. Идеяның негізі мынада: қазақ тілі қазақ мемлекеттілігінің стратегиялық негізіне айналуы тиіс. Осы орайда газет Қазақстан Президентінің халыққа Жолдауынан үзінді келтіре отырып «барлық қазақстандықтарды біріктірудің негізгі факторларының бірі болып табылатын мемлекеттік тілді жан-жақты дамыту» қажеттілігіне баса назар аударады.

Мемлекеттік құрылыс теориясы тұрғысынан келсек, бұған ешқандай да күмән келтірмейді. Осылай болуы тиіс. Алайда, нақты өмір шындығы тұрғысынан келер болсақ, мұны өзге ұлт өкілдері арасында теріс ұғынып, мәжбүрлеу ретінде қабылдайтындардың да болатынын естен шығармаған жөн. Жас мемлекеттің бұл процесті тездетуге деген ықыласын түсінуге болады, дегенмен де жеделдетудің мұндай әдісінің абырой бермейтіні тарихтан белгілі.

Корреспонденцияда келтірілген статистикада көрініп тұрғандай, республикада болгар диаспорасының 29 пайызы, кәрістердің – 28, еврейлердің – 17, поляктардың 10 пайызы мемлекеттік тілді меңгерген. Газет осы цифрларға сүйене отырып, мемлекеттік тіл фестивальдары мен апталықтары секілді насихаттық шаралардың сапасын арттыру, сондай-ақ әр облыс пен әр қаладағы ұлттық мәдени орталықтар жанынан тіл үйрету курстарын ұйымдастыру қажеттілігіне тоқталады. «Бұл маңызды мәселелерде сөз жоқ, іргерілеушілік бар, дегенмен айта қаларлықтай табыс жөнінде айтуға әлі ерте» дей келе, газет төмендегідей мәліметтерді алға тартады. Айталық «Токсаныншы жылдардың басында Алматыда ашылған қазақ тіліндегі мектеп жасына дейінгі 60 балалар мекемелерінің жартысынан астамы жабылған.

...Тәуелсіздіктің елең-алаңында дүниеге келген ұрпақ он бес жылдай мерзімде мемлекеттік тілде еркін сөйлеуі тиіс еді, өкінішке орай, мектеп бітірушілер қазақ тілін нашар біледі (мектеп оқушыларының 15 пайызы ғана туған тілін жақсы біледі), ал балалар бақшаларындағы сәбилердің дені орыс тілінде сөйлейді, туған тілдің байлығы, қадір-қасиеті жөнінде таным-түсініктері жоқ».

Газет жарияланымының қортындысында шешілуі тиіс міндеттерді ортаға салып, мемлекеттің өзекті мәселелерді іс жүзіне асыру үшін ынталандыру және қолдау шараларының тұтас жүйесін қозғалыска келтіруде қазақ тіліндегі обьективті ақпараттарға кең өріс ашу; ол үшін мерзімді баспасөз бен интернетті пайдалану бағыттарындағы ұтымды шараларды ұдайы қолдануының маңызына айрықша назар аударады.

Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілгеніне де аз уақыт өткен жоқ, десек те осы аса өзекті мәселе төңірегіндегі айтыс-тартыс, сан алуан пікірлер сайысы тоқталар емес. Тіл төңірегінде жүрек шымырлатар қызбалық, түрлі-түсті эмоция бой көтеріп тұрады. Қазақ тілді жергілікті тұрғындардың біраз бөлігі заң орындалмайды не тоскауылға ұшырауда деп есептейді. Сондықтан олар бұл проблема төңірегіне қазақтардың басым бөлігін тартуға тырысады.

Осылайша, кей тұста бұл мәселе шамадан тыс саясиландырылады. Соның салдарынан, елдегі өзге ұлт өкілдері қазақ тілін мемлекеттік жүйеде пайдалануға ұлтшылдық көрінісі ретінде қарай бастайды. Әрине, газет беттерінде қазақтар балаларын орыс тілді мектептерге емес, қазақ тілді мектептерге беруі тиіс деп ұрандатып жатқанда басқалай болуы мүмкін де емес. Осы тақырып ой-пікірлермен көмкерген газет материалдары балалар мен жасөспірімдер атынан жарық көріп жатса, мұның көпшілік арасында елеулі алаңдаушылық туғызуы әбден ықтимал.

Олар осы арқылы балалардың бойына ұлттық мақтаныш сезімі емес, әсіре ұлтшылдық ұрығы себілуде деп есептейді. Әсіре ұлтшылдыққа бой алдыратын, желбуаз жеңіл ойлармен өрнектелген материалдардың өздерін тәуелсізбіз деп есептейтін жекеменшік газеттерде қылаң беріп қалатыны жасырын емес. «Жарты қазақ», «Толық қазақ», «Ада қазақ», «Шала қазақ» деген ұғым-түсініктердің бой көтеріп, көпшіліктің талқысына салуға тырысушылық, өзге ұлттар жөнінде теріс пікір қалыптастыруға ұмтылушылық, кейбір жасөспірімдердің атынан берілген жарияланымдарда «қазақ мектептерінде оқымайтын ұлты қазақ оқушыларды толық қазақтар деуге болмайды» деген сияқты тіркестердің кездесіп қалуы, т.б. осылар секілді одағай ой-пікірлер түптеп келгенде абырой әпермейді.

Қазіргі қазақ газеттерінде ұлттық тіл, діл мәселелері тұрғысындағы дау туғызатын өткір материалдар жарияланып жатады. Мысалға «Жәнібек Сүлеев: «шала қазақ», «ада қазақ» дегенді ойлап тапқан мен емес!» деген тақырыппен тұтас бір бетке берілген сұхбатты алайық. Журналистің ә дегеннен-ақ «Мен «шала қазақпын» дейсіз. Сонда сіз «шала қазақ» екеніңізге намыстанбайсыз ба? Әлде мақтанасыз ба?» деген сауалына Ж.Сүлеевтің берген жауабына зер салыңыз. «Нағыз қазақ» деген атауды ойлап тапқан мен емес! Бірнеше жыл бұрын Мекемтас Мырзахметовтің мақаласын оқығаным бар (әлде «Ана тілі», әлде «Қазақ әдебиеті» газетінде). Сонда ол «ада қазақтар», «таза қазақтар» деген ұғымдарды пайдаланды. Қазіргі таңда қазақ баспасөзінде кең тараған ойды айтты: «орыс тілді қазақтар – қазақ емес» деп. Содан бері тұрған дауыл әлі басылған жоқ.

Сол кезде мен намыстандым. Не үшін екенін білесің бе? Біздің қазақ интеллигенциясының соншалықты дәрменсіздігіне намыстандым. Біздің ақсақалдар неге совет заманында қарсылық ретінде үстіне бензин құйып, өзін өртеп жібермеді немесе грузин Звиад Гамсахурдиа немесе әзірбайжандық Абульфаз Эльчинбей сияқты диссидент болмады? Біздің барлық ақын-жазушыларымыз – патриот ретінде әрекет ете алмады. Қазір олар батыл. Бірақ кезінде қазақ ауылының бақытты өмірі туралы том-том романдар жазып, ақысына совет билігінен қаламақы, пәтер, «Волга» алған ұрпақ бүгінде қазақтарды бөлуге кірісті ме? Ал біздің басқару органдарында қызмет еткен азаматтар, саяси партиялық номенклатура ше? Олардың бәрі дерлік ауылдан шыққан – олар ана тілі үшін не істеді? Олар өз қолдарымен шала қазақтар буынын өсіріп шығарды, енді ұлттың дамымай қалғанын сол ұрпақтан көре ме?

Бұл жерде ауыл ақсақалдарының жәймен ғана «Қазақша сөйле» дегені бір бөлек, оның үстіне ауыл қариясы оны бейбіт көңілмен айтады.

...Кез келген баспасөзден ойлы мақалалар табуға болады. Тек жағымсыз көңіл-күй тудырады... Жараның аузын тырналап, нәтижесінде мүлдем бұрыс диагноз қояды. Бұл мұң-зар тәуелсіздіктің 20 жыл бойы жалғасып келеді, бұған қайта құру заманындағы бес жылды қосыңыз. Сонда 25 жыл бойы созылып келеді.

Тіл туралы жаза береді, жаза береді. Нәтиже қайда? Нәтиже жоқ, тек шала қазақтарды бір жаққа құртсақ, қазақ тілінің жағдайы дұрысталады дегенге алданған адамдар ғана бар. Газетті ашып қалсаң – біздің лингвистер қазақ тілінің көне ғұн тіліне қаншалықты жақын екенін таратып жазады. Әрине, білгенге маржан. Бірақ бұл Дос Көшім енді айта бастаған (әйтеуір, айтты-ау!) социолингвистика емес...» (19).

Демократиялық бағыт ұстанған елде әркімнің өз ойын айтуға, пікірлерін бөлісуге құқығы бар. Осы орайда газет материалдарының аудитория сана-сезіміне психологиялық тұрғыда елеулі әсер ететінін естен шығаруға болмайды. Әсіресе, қоғамда жаппай қолдауға ие болмаған проблемалар жөнінде сөз қозғағанда барынша абай болған жөн. Сондықтан редакция қандай жағдай болмасын авторлар материалдарына цензуралық емес, саяси ұстамдылық, журналистік этика тұрғысында баға беру арқылы жоғары саяси мәдениет танытып отырса нұр үстіне нұр. Қазақтардың өзін, жоғарыда айтқанымыздай, сортқа бөлудің өзі мәдениет деңгейін танытады. Бізден басқа бірде-бір елдің журналистері, жазушылары өз ұлтын сортқа бөлмейді, ар-намысты аяқ асты етпейді. Былайша айтқанда, сорттау, бөлу, әсіресе, жастар мен жасөспірімдер арасында қауіпті (20).

Тіл проблемалары жөніндегі бірқатар жариялымдарды талдап, баға беруді қорытындылай келе, бұл аса өзекті мәселенің қоғам мүшелері мен бұқаралық ақпарат құралдарының ұдайы басты назарында екенін тағы да қайталап айтамыз. Қоғамдық қатынаста соншалықты күрделілігіне қарамастан бұл тақырыптың көптеген полиэтникалық елдерде қызу талқылаулардың өзегіне айналып отырғаны кездейсоқтық емес, себебі бұл тұрғындардың этникалық құрамы сан алуан Қазақстан үшін мемлекеттілік пен ұлттық егемендікті нығайтудың басты факторларының бірі болып табылады (21). Сондықтан да тіл мәселесі ұлттық идея аукымында Қазақстан халқы Ассамблеясының Стратегиясында, ұлттық бірлік Доктринасында айрықша орынға ие (22). Бұған Республика Президенті Н.Назарбаев өзінің жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауларында баса назар аударып отырады.

Ұлттық идеяда халықтар өмірінің ұлттық діни астарларына да ерекше мән беріледі. Елена Заборцеваның пікірінше, «Тәуелсіз мемлекеттер достастығы шеңберінде қоғамдық институттар деңгейінде тығыз ынтымақтастыққа қарамастан, жекеленген мемлекеттердің өз ішінде және өзара байланыстарда шиеленісті жағдай орын алып отыр. Конфессиональдық түспен боялған саяси күрес дінаралық қайшылықтар арқылы одан әрі белсенді сипатқа ие болды. ТМД елдеріндегі көптеген

халықтардың этникалық сипаты, өмір саясаты, менталитеті белгілі бір діни наным-сенімнің ықпалымен қалыптасқандықтан конфессиялық қарама-қайшылықтардың ұлтаралық қатынастарға теріс ықпал ететіндігін теріске шығаруға болмайды....

Мәдени-тарихи салт-дәстүрлерді сақтау қажеттілігіне негізделген жаңа ұлттық бәсекелестік пен ұлттық пара-парлыққа ұмтылыстың қасиетті жолында әсіре ұлтшылдық, діни өшпенділік, экстремистік діни топтардың қалыптасу процестері қантөгісті шиеліністерге әкеліп соғуы әбден мүмкін» (23).

Еліміз тәуелсіздікке қадам басқан жылдардан бастап дін мәселесі қазақ публицистикасындағы күрделі тақырыптардың біріне айналды. Қазақ халқы һәм одан бұрынғы түркілік дәуірдегі бабаларымыз ұстанған ислам діні кеңестік дәуірдегі жетпіс жыл бойы атеизмнің ұранымен құбыжық етіп көрсетіліп келді. Патшалық Рєсей дәуірінде де, кеңес заманында да ислам дінін тежеу, ығыстыру мақсатымен қаскөйліктің адам айтқысыз шаралары іске асырылды. Мешіттер мен медреселер түгелге жуық жабылды, молдалар қуғындалды, діни кітаптар өртелді. «Дін – апиын» деген ұғым белең алды, қазақ қоғамын құдайсыздар жайлады. Коммунистік идеологияның өктем болғаны соншалық, жалған үгіт-насихаттың жетегінде жүріп, дініміздің күллі адам баласына ортақ адал да пәк құндылықтарынан айырылып қала жаздағанымыз ащы шындық. Соның салдарынан ислам дінінің достық, мейірбандық, тазалық, парасаттылық, адамгершілік діні екеніне, оның тек мұсылмандарға ғана емес, сондай-ақ өзге дінділерге де өзара бейбіт қатар өмір сүруге үндейтініне жете мән берілмеді. Мұның ауыр зардабы сол, қазақ халқы қоғамды аздырып, тоздыратын қайғы-қасірет – рухани жұтаңдыққа ұшырады. Еліміз егемендік алып, тәуелсіздік тұғырына көтерілгенде ата-бабаларымыз ғасырлар бойы ұстанып келген ислам дінінің гуманизмге толы бүкіл адамзатқа ортақ құндылықтарын барынша дәріптеуге айқын бағыт алынды. Публицистік мақалаларда әдебиетіміздің, өнеріміздің, тіліміздің, мінез-құлқымыздың, салт-дәстүріміздің, дүниетанымыздың, халықтық болмысымыз бен тәрбиеміздің ислам негізінде қалыптасқанына жете мән беріліп, исламды тек дін, жалаң сезім ғана деп емес, адамгершілік пен ғылымға негізделген биік мәдениет, өрелі өркениет деп бағалау үрдісі кең өріс алды. Діннің халықтың өміршең тәрбие көзі, ел тірегі ретіндегі асыл құндылықтары барынша ардақталып, оның ізгі нұры әр адамның жүрегіне ұялай бастады (24).

Әйтсе де өткен дәуірде дінмен күрес нәтижесінде пайда болған рухани жұтаңдықтың зардаптары ауыр болып шықты. Егемендіктің бастапқы кезеңінде өтпелі дәуірдің экономикалық қиыншылықтарына байланысты қоғамға жат маскүнемдік, нашақорлық, тонаушылық, мейірімсіздік, діннен безу немесе дін мен мешіттерге күйе жағу секілді ел тәуелсіздігі мен тұтастығына нұсқан келтіретін жәйттар белең ала бастады. Атеизмнің улы жебесіне уланып, өтпелі кезеңнің қиыншылықтарына шыдамай, тоқырауға ұшыраған, өз дінінің қадір-қасиеті ауанынан алыстап қалған кейбір жандарды шетелден келген діни ағым өкілдері түрлі айлакерлікпен хақ

жолынан тайдырып, өз секталарына тарату үрдісін бастады. Қазақстанға әлемдегі көптеген діндер мен конфессиялардың еркін кіруіне кең жол ашылуы, республиканың әділет министрлігінде дүние жүзіндегі діни ағымдарды қамтитын қырыққа жуық конфессияның тіркеуден өтуі қазақ халқының бүтіндігіне қауіп төндіретін аса қауіпті құбылыс болды. Қазақтың ұл-қыздарын өз қатарына тарту жөнінде ешкімнен, ешнәрседен айылын жимайтын олардың түпкі зымиян мақсаттары айқын еді: қазақ халқын рухани жағынан бөлшектеп, космополит жұртқа айналдыру, сөйтіп жеріміздің байлығын емін-еркін талан-таражға салуға қарсы тұра алатын негізгі тірек – ислам құндылықтарын жою. Сондай-ақ бұған қосымша еліміздегі кейбір бұқаралық ақпарат құралдарының зайырлы, ізгілікті қоғамға жат имансыздық, көргенсіздік, тұрпайылық пен қатігездік атаулыны ашық түрде насихаттап отырғаны жасырын емес. Бір сөзбен айтқанда, мұндай рухани экспансияға тоқтау болмаса тек мұсылмандар ғана емес, саналы адамзат қастерлейтін рухани құндылықтарға сызат түсері даусыз. Қоғамды ол жақсылыққа апармайды.

Республика халқының жетпіс пайызына жуығын мұсылмандар құрайтын қазақ елінің тағдыр-талайы елін, жерін шексіз қастерлеп, сүйетіндерді терең ойларға жетелейді. Сол себептен де қоғамда діни істерге де жаңа рухани сапалы өзгерістер қажет. Тәуелсіздік жылдарында дін тақырыбына жазылған публицистикалық кітаптар мен мақалаларда айтылған ұсыныс-пікірлер мен ой-толғауларда миссионерлердің қазақ қауымын ыдыратуды көздеген зұлым істеріне тойтарыс беру, дәстүрлі мұсылман дінін ұстанатынына байланысты исламның рухани өмірдегі басым орны мемлекет тарапынан мойындалуы, елдің бірлігіне орасан залал келтіре бастаған түрлі экстремистік секталар жұмысына шектеу қою жөніндегі қадау-қадау мәселелер жарқын көрініс тапқан. Сөз жоқ, дін ұлт мәдениетіне тегеурінді ықпал ететін тетіктердің бірі. Дәл сондықтан да пайымы жоғары журналист-публицистерді халқымыздың мәдени-рухани, имандылық-парасат мәселесіне араласуда ислам дінінің Қазақстандағы жай-күйі ойлантады. Дінге қарсы аяусыз күрес жүргізіліп, халқымызды дінінен қол үзуге дейін мәжбүрлеген қызыл империя қазақтың дінге сенімін жоя алмады. Кеңес заманында 25 мешіт қалса, тәуелсіз елімізде қазір мешіттердің саны 2000-ға жетті. Еліміздің саясаты дінге кең жол ашқанының бұл айқын дәлелі.

Ислам дінін ұлттық салт-дәстүрлерімізге, ұлттық қасиетімізге қарсы қоймай, керісінше, ұлттық салт-дәстүрімізбен тіл табыстыра жерсіндіру жайы өзекті мәселелердің қатарынан орын алады. Себебі, ислам діні кең тараған елдердің көбінде осы үрдіс айқын байқалады. Әрине, мұндай проблемалардың өз деңгейінде шешілуі үшін елімізде білімді де білікті теолог-культурологтар дайындалуы тиіс. Қазіргі таңда республикада ислам дінінің білімді, парасатты өкілдері қалыптаспай отырғаны қынжылтады. Имамдардың өзі ғылым-білімді, әсіресе, философияны терең, жан-жақты игерсе ғана теріс ағымдарға тосқауыл қоя алады. Сонда ғана халық арасындағы насихат жұмысы нәтижелі болмақ. Діни оқу орындарын ашу, оларға шет жұрттағы діни мамандарды, ғалымдарды шақырып, дәріс оқыту,

еліміздегі діни қызметкерлерді сыртқа жіберіп, білімін көтеру кезек күттірмейтін маңызды шаралар болуы тиіс. Осындай келелі мәселелер қазақ публицистикасының маңызды тақырыптарына айналумен келеді (25).

Дінаралық келісімді дамыту бағытын ұстанған Қазақстан ТМД елдерінің ішінде бірінші болып діни наным-сенімдерге кең жол ашатын «Дін туралы Заңды» 1992 жылы қабылдаған болатын. Заңдық маңызы аса зор бұл құжаттың дүниеге келуі 120-дан астам ұлттар мен ұлыстар мекен ететін, түрлі конфессиялар мен деноминациялардың ошағына айналған Қазақ еліндегі дінаралық келісімді орнықтырып, одан әрі қарай дамытуға бағытталған қажеттіліктен туындаған еді. Қазіргі таңда республикада өмір сүріп жатқан конфессия өкілдерінің өз діни ғұрыптарын ұстануына ешбір кедергі жоқ, діни институттардың қызметі барынша жандана түсуде. Нақтылы фактілерге жүгінер болсақ, ел тұрғындарының 70 пайыздан астамы ислам мәдениетімен байланысты болса, 30 пайызы түрлі конфессияларға жүгінеді. Қазақстандықтар арасында діни құрмет пен өзара төзімділік сезімі берік орныққан, өзге діндегілерге деген құрмет ерекше. Қазақстан халқы шынайы шыдамдылық пен діни төзімділікті өз бойына сіңіре біледі.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тікелей бастамасымен еліміздің Елордасында жүйелі түрде өткізіліп келе жатқан Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері қазіргі заманғы діндер арасындағы жаһандық үнқатысудың жарқын да іскерлік көрінісі ретінде әлемдік қоғамдастықтан жоғары баға алады (26).

Бүгінгі Қазақстан – көп ұлтты қоғам, қазақ мәдениеті мен бір-бірін толықтырып отыратын көптеген ұлыстар мәдениетін топтастырған рухани байлықтың орталығы. Парламент мәжілісінің депутаты, Қазақстан халқы Ассамблеясының мүшесі Егор Каппель өз мақаласында осы тұрғыда толғана отырып, былай деп жазады: «Еліміздің өсіп-өркендеуі үшін Қазақстанның әрбір азаматы, кез келген ұлт өкілі тұрақтылықтың белгісі ретінде өзінің туған тілін құрметтей отырып, қазақ тілін, қазақтың салт-дәстүрін білуі қажет деп санаймын.

Біз – Қазақстанның патриотымыз. Сондықтан IV съездің секциялық отырысында арнайы тақырып ретінде талқыланған жастардың бойына бейбітшілік пен келісімнің ұрығын себу туралы мәселеге өзіміздің ынта-жігерімізді жұмсауымыз қажет. Бұл – біздің өте жауапты азаматтық ұстанымымыз бен борышымыз!» (27).

Әлемдік қоғамдастық Тәуелсіз Қазақстанды азаматтардың ұлттық және діни наным-сенімдері мен сезімдеріне байыппен сергек қарайтын, құрметтейтін ел ретінде идентификацияландырылып отырғанын мойындауда. Осыған орай қазақстандықтардың өзіндік идентификациялануының мемлекеттік саясатты дәйектілікпен жүзеге асырудың нәтижесінде қалыптасып келе жатқанын атап өткен жөн. Мұнда ғылым, мәдениет, өнер қайраткерлерінің қоғамдық кеңесі аясында құрылған «Мәдени мұра» қорының ұзақ мерзімді «Мәдени мұра» Бағдарламасы елеулі рөл атқарып келеді.

Қазақстанның Елордасы – жас та көрікті шаһар Астана қаласында Бейбітшілік пен келісім сарайы, Ұлттық академиялық кітапхана, тағы басқа да сандаған зәулім ұлттық мәдени орындар бой көтерді, Тәукеханның «Жеті жарғысы», Қадырғали Жалаиридің, Хайдар Дулати Рашид-ад-Диннің, т.б. еңбектері ғылыми түсініктемелермен жарық көрді. Іс жүзіне асып отырған осы және басқа да сан алуан игілікті шаралар ұлттық сана-сезімнің өрлеуіне, қазақстандықтардың әлемнің өзге де халықтары қатарындағы өздерінің алар орнын терең түсініп, ой електерінен өткізулеріне, тарихқа, мәдениетке, әдебиетке, өнерге, сондай-ақ өзге этностар мен ұлттардың салт-дәстүрлеріне толеранттық қатынастың орнығып, нығая түсуіне мол мүмкіндік туғызуда. Бұл тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында дүниеге келген Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңес бекіткен «Қазақстан Республикасы әлеуметтік-мәдени дамуының» Тұжырымдамасынан бастау алып келеді (28).

Қазақстан баспасөзі тәуелсіздіктің алғашқы қадамдарынан бастап, адамдар арасындағы осындай қарым-қатынастың маңызын жете түсіне отырып, аса маңызды тақырыптарды терең қаузаған материалдарға кең орын бере бастады (29).

Кеңестік дәуірде халықтар мәдениетінің жоғары деңгейі жөніндегі аңыз қолдан жасалды. Белгілі бір дәрежеде ол әдебиет, кино, музыка және бейнелеу өнері, театр салаларындағы табыстарды көлденең тартты. Сондықтан да оған тоқталып жатудың қажеті жоқ. Бұл жерде әңгіме мәдениеттің ұлттық идея құрылымында қаншалықты орын алатындығы және оның Қазақстан халықтарын біріктіру мен дамытудағы, ұлттық сана-сезім деңгейін көтерудегі рөлі жөнінде болып отыр.

Мәдениет әлемдік жаһандану жағдайында әлемдік қауымдастықтағы әрбір халықтың, әлеуметтік ортадағы адамдардың өмір сүруі мен дамуының маңызды факторы болып табылады. Ол тұрақтылықтың негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде қоғамды ұйыстырады. Оның деңгей-дәрежесі экономикаға, ұлттық қауіпсіздікке, ұлтаралық келісімді сақтауға және тағы басқа да көптеген жайларға тікелей әсер етеді. Сондықтан да оған барынша көңіл қоя отырып, мәдениеттің рухани байлық ретінде өзіндік заңдылықтары бар екенін естен шығаруға болмайды.

Осы тұрғыдан келгенде танымы терең публицист Сауытбек Абдрахмановтың классик жазушы, қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаевтың мәдениеттанушылығы жөнінде ой тербеген «Сардар. Ділмар. Елдар» деген публицистикалық мақаласы терең ойларға жетелейді, оқырманын толғатып, тамсандырады (30).

«Мәдениеттану теориясы тұрғысынан қарағанда назар аударарлық жайлар Ә.Кекілбаевтың еңбектерінде бар деп айта аламыз, - деп толғанады автор. – Қаламгердің жазғандарында мәдениет ешқашан тар аяда қарастырылмайды.

«Биік талғамсыз биік парасат жоқ. Ал биік парасат – үлкен жауапкершілік. Бүгінгі үлкен өзгерістер онсыз жүзеге аса алмайды. Рухани бедерсіздік саяси тәуелсіздікті де тәрк етеді. Тойған тоғышарлыққа

халықтың, адамның азаттығы емес, нәпсінің азаттығы керек. Ал тәуелсіздік шекарасын өрелі азаматтық сана мен биік рухани мәдениет қана айна-қатесіз анықтай алады» - демек, биік мәдениет – тұрлаулы тәуелсіздіктің бір шарты. «Мәдениет дегеніміздің өзі – адамдардың өздерін қоршаған табиғи және әлеуметтік аяны өзгертіп, сол екі ортада өздерін де өзгерте білу қабілеті» деп білетін Ә.Кекілбаев тағы бір тұста: «Бір ұрпақ екінші ұрпаққа тек өмір сыйлап қана қоймайды екен, өмір сүре білудің тәсілі мен тәжірибесін де мұраға қалдырады екен. Оны адамзат адамзат болғалы мәдениет деп атап келеді екен. Оспадарсыз озбырлықтан түпкілікті опат болып кетпеудің де, өткенмен бірге өшіп, өлгенмен бірге құрып бітпеудің де жалғыз жолы – мәдениетті өркендету екен. Сондықтан да, қандай да қоғам болмасын, өз тағдырының ең жауапты кезеңдерінде мәдениетке айрықша көңіл бөліп, ерекше зор маңыз беріпті», - дейді. Яғни, Ә.Кекілбаев анықтамасындағы мәдениет өмір сүре білудің тәсілі мен тәжірибесі болып шығады. Мәдениет, «қазақша айтқанда, кісі тануға, ел тануға, жер тануға, сөз тануға баулиды». Оны әдебиетке, өнерге ғана тіреп, аясын тарылтудың жөні жоқ. Тіпті бүкіл дүниедегі адамның қолы мен ойы араласқан нәрсенің бәрі материалдық мәдениет және рухани мәдениет деп екіге ғана бөлінеді емес пе? Мәдениет тарихын түптеп келгенде адамзат тарихы деп танитын автор оның ұлттық тарихтан да, мемлекет, қоғам тарихтарынан да әрі кеңірек, әрі көнерек екендігін дәлелдейді. «Ежелгі дүниеде сана төңіректегі табиғи аяны игеру үстінде пайда болды. Азық табу жолындағы қарекет әуелі ақылды, ал әлгі қарекетті одан әрі жетілдіруді ойлаған ақыл ғылым мен мәдениетті туғызды». Автор жасампаздық жолында талай табысқа жеткен адам баласы енді сол өзі жасаған өркениетті де тек мәдениетке сүйеніп, арашалап қала алатынын, мәдениет енді көп қырлы адами қам-қарекеттің бұрынғыдай бір қыры ғана емес, жалпылық сипаты мен жиынтық мазмұнына айналғанын, ендігі жерде кім-кімде күшке сүйеніп күшті бола алмайтынын, мәдениетке сүйеніп күшті болатынын, күшінің көптігімен емес, мәдениетінің биіктігінен аман қала алатынын айтады.

Кекілбаевтың ұшан-теңіз эрудициясы өзінің ортаға салар ойларын кез келген заманның, кез келген қоғамның, кез келген адамның арқауында айта алғызады. «Бүгінгі тәуелсіздік – біреудің емес, күллі дүниенің ахуалына тәуелді болу», «Ұлттық томаға-тұйықтықты тәуелсіздік деп ұғу - өскісі келген халықтың емес, өшкісі келген халықтың ісі», «Біз қандай қиындық көрсек те, қолымызға күшпен түскен тәуелсіздік тізгінінен айырылмауға тиістіміз. Бізден кеткен аруақтар мен келетін ұрпақтардың ең алдымен талап ететіні сол. Өйткені, біз – күллі адамзат тегіс танып, тегіс мойындаған Тәуелсіз қазақ мемлекетінің іргетасын қалап жатқан бірінші ұрпақпыз. Тәуелсіздігімізді сырттың ала көздігінен, іштің алауыздығынан аман сақтап қалу – біздің тарих алдындағы ең басты парызымыз», «Өліп-талып қолымыз зорға жетіп отырған Тәуелсіздіктің қадірін білмей, өйтіп шолжаңдайтындай біздің қазақ құдіреті күшті құдайдың не туған құдасы, қарын бөлесі емес. Мынау жарық дүниедегі өз түтінін өзі түтетіп жатқан қалған халықтар нені көрсе, соны көруі тиіс, нені білсе, соны білуі тиіс», «Елбасының беделі қай

мемлекет үшінде ұлттық игілік. Әсіресе, жаңа Тәуелсіз мемлекет үшін. Ендеше оны қастерлей білейік» деген сынайдағы пікірлері қоғамда саяси мәдениет қалыптастыруға ықпал етуді көздейді.

Билікті социомәдени феномен ретінде карастыру кейінгі кезде кратологиялық зерттеулерде де, мәдениеттануда да жиі жолыға бастады. Әбіш Кекілбаев өз мақалаларында, сұхбаттарында билікті бірлік, елдік ұғымдарымен дәйім қоса қабат қарастырады.

Ә.Кекілбаев тілдің халық тарихындағы, ел санасындағы айрықша орнын, мемлекеттілікті орнықтырудағы рөлін айшықтап ашып берумен де мәдениеттануға үлес қоса алды. Қаламгер тәуелсіздік таңы атқан тұста шиыршық атып, ширығып шықты, тілдің болашағын ұлттың болашағымен, тілдің дамуын ұлттың дамуымен өзектестіре қарады, бұл өзектестік бір ұлттың ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани тәжірибесінің түп бастау қайнарына барып тірелетінін көрсетті, «Түптеп келгенде, ана тіліңді құрметтеу – басқалардан артық тұрудың құралы емес, туған анаң мен атаңды сыйлағаның сияқты өз халқың мен мәдениетіңді қалтқысыз қадірлеудің ең басты қағидасы болуға тиісті», деп қадап айтты. Тіл тағдыры таразыға түсіп, тар кезеңге тірелген шақта Әбіш Кекілбаевтың депутат болмаса да Парламент мінберіне көтеріліп, сондағы өзге ұлт өкілдеріне: «Немене, кеше ел басына күн туғанда, тар үйімізден орын ығысып, төрімізді ұсынғанда, тартыңқы дастарқанымызды алдарыңызға жайып, жарты күлшемізді ауыздарыңызға ұстағанда, біз күндердің күнінде, бүгінгідей демократия орнатып кемелденеміз деп жатқан заманда, өз үйімізде өз тілімізде сөйлеу үшін мына сіздерден бүйтіп жылап тұрып рұқсат сұраймыз ғой деп ойлап па едік?!» дегенін біз еш уақытта ұмытпауға тиіспіз.

Қандай бір өзекті мәселелерде болмасын қордаланып қалған проблемаларды шешуде ұлт зиялылары саналатын интеллигенцияның атқаратын рөлі орасан зор. Дегенмен де ол бүкіл қоғам мен мемлекеттің қолдауына әрдайым зәру болады. Міне, сондықтан да Тәуелсіз Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдары елімізде біртұтас мәдени кеңістік қалыптастырудың сан қырлы мәселелерін көтеріп, алға тартуда. Осы ретте жарияланымдарда мемлекеттің мәдениетті одан әрі дамытып, өркен жайдыруға ынталандыру бағытында қаржыландыру мәселесін жеткілікті дәрежеде шешіп отыруы негізге алынады. Қазіргі таңда мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының шеңберінде атқарылып отырған сан-салалы ауқымды істер қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени және рухани әлеуетін арттыра түсуге бағытталған.

Бұл тақырыптағы баспасөз материалдарында қазақтардың тұрмыс-салты, тыныс-тіршілігі мен ойлау жүйесіндегі менталитеттік және психологиялық ерекшеліктердің идентификациялық параметрлері айқын көрінеді. Осы орайда мысалға алар болсақ, «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Түркістан», «Жас алаш» газеттері мен «Жұлдыз», «Жалын», «Қазақ альманағы» журналдарында, т.б. көптеген баспасөз беттерінде жарық көріп жатқан публицистикалық ой-толғаулар, сұхбаттар оқырманын бей-жай қалдырмайды (31).

Кеңестік дәуірде қазақ халқының бастан кешірген ең ауыр қасіреттерінің бірі өз жұртында жүріп-ақ азшылыққа айнала бастауы. Қазақстан Кеңес Одағы құрамында болған жылдары қазақтар саны 40 пайызға дейін азайды. Нақты фактілерге жүгінер болсақ, сталиндік қылмысты ұжымдастырудың қасіретті салдарынан 1,3 миллион қазақ шетелдерге босып кетті. Бұл әрбір алтыншы қазақ туған елінен безіп, жат елге, жат жерге кетті деген сөз. «Егер, - деп жазады танымал тарихшы Х.Әбжанов, - 1897 жылы отар өлкеде 3,5 млн. қазақ тұрып жатса, ал халықтар санындағы үлесі 82%-ды құраса, 1939 жылы олардың саны 2,3 млн. ғана адам болып, республика тұрғындарының арасындағы үлесі 38%-ға қысқарған еді» (32). Бұдан әрі тарихшы аштықтан қашып, іргелес республикалар мен шет мемлекеттерге ағылған қазақтар жайынан толық емес мынадай мәліметтер келтіреді: 1933 жылдың басына қарай Орта Волгаға 40 мыңға дейін қазақ жеткен көрінеді.

Әлемнің 40-тан астам еліне тарыдай шашырап кеткен қазақтарды бабалар жеріне қайта оралдыру ұлттық идеяның негізгі өзегінің бірі болатын. Бұл асыл ойдың Елбасы Н.Назарбаевқа Тәуелсіздік таңы ата қоймаған кезде де тыншу бермегені анық еді. Айталық, Президент 1991 жылы қыркүйек айында Түркияға ресми сапары кезінде Ыстамбұл қаласында қазақ диаспорасының өкілдерімен кездесіп, олардың Ауғанстаннан ауып барып Пәкстанда, Иранда, Сауд Арабиясында және Түркияда босқын ретінде тұрып жатқан қазақ бауырларымызды елге қайтаруға қол ұшын беру жөніндегі өтініштеріне орай туған елге көшіріп алуға уәде берген-ді. Еліміз Тәуелсіздік тұғырына көтерілгеннен кейін ұзамай-ақ Қазақстаннан арнайы ұшақ жіберіп, аталған мемлекеттерде босқын болып жүрген бауырларымызды Атажұртқа жеткізгені халықтың есінде.

Ел Президенті Н.Назарбаевтың тікелей басшылығымен Алматы қаласында 1992 жылдың 29 қыркүйек-3 қазан аралығында Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайы өтті. Оған Түркия, АҚШ, Қытай, Австрия, Англия, Германия, Иран, Монғолия сияқты мемлекеттерден 700-ден астам делегат қатысты. Құрылтайда туған елге оралушыларды әлеуметтік жағынан қорғауға бағытталған бірқатар аса маңызды құжаттар қабылданды. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылып, оның Төрағалығына Президент Н.Назарбаев бірауыздан сайланды.

Сонымен, Тәуелсіздіктің таң сәрісінен бастап әр түрлі ішкі-сыртқы кедергілерге қарамастан ұлы көш басталып кетті. Бұрын «бағыныштылық империямыз бір болған соң, қайда жүрсек те бәрі бір ғой» деп, арқаларын кеңге салып келген ТМД елдеріндегі қандастарымыз империя тарап, еліміз егемендігін алғаннан соң Атажұртқа біртіндеп көше бастады. Ұзамай-ақ Монғолиядағы, Қытайдағы, Ирандағы қазақтар аздап болса да атамекенге ат басын бұрды. Міне, дәл осы тұста қазақ публицист-жазушыларының үні бұрынғы қай кездегіден де аскақ естіле бастады. «Біздіңше, бүгінгі таңда бір ғана ұран болуы керек: Алыстағы Алаш ұлы, ұлт қамын ойлайсың ба, туған жерге көшіп кел! Қарыннның қамын ойлайсың ба – тойған жеріңде жүре бер! Енді біраз жылда байтақ дала байлық пен ырысқа кенеледі. Көштің бетін қайда бұрам дейтін емес, ақ ордаң алыстан бой түзеп, көк байрағың көз

тартып, желбіреп тұр. Адасуға қақың жоқ, Алаш ұлы! Енді адассаң келер ұрпақ сені кешірмейді», - деген бүкпесіз шақыру-ұран баршаның назарын өзіне аударды (33).

Жарияланымдарда патшалық-отаршылдық экспансия, сталиндік-голощекиндік геноцид, репрессия тұсында туып-өскен жерінен шет елдерге және одақтас республикаларға босып кеткен қазақтардың ата мекеніне қайтып оралуына қамқорлық жасауды басты назарға алу қажеттілігі төтесінен қойылды. Қазақ ұлты өз елінде азшылыққа айналып, жалтаң көз болып отырғанда, ал шетте жүрген қандастарымыздың басым көпшілігі уақыт өткен сайын қыспаққа түсіп, жойылып кету қаупі төніп тұрғанда ұлт мүддесін жоғары көтерген терең ойлы публицистеріміз ұлтты құтқарудың жалғыз жолы тек бас біріктіру екенін бар дауыспен айта білді.

Ұлттық санада құлдық психологияның өктем алып кеткені соншалық, шет елдегі қазақтардың өз Атажұртына еш кедергісіз қайтуына жан-жақты жағдай жасауға мемлекет тарапынан қамқорлық көрсету жағы өзекті проблемаға айналды. Қандастардың көшіп келуіне Президент Жарлығымен бөлінген квотаның мөлшері мардымсыз болды. Мұндай қарқынмен басқа мемлекеттерде жүрген бауырларымыздың елге келу мәселесін шешу қиын еді. Бұл бағытта батыл бетбұрыстар керек екені айқын болатын. Республикада көші-қон, азаматтық туралы заңдар қабылданса да, олар өз ішімізде-ақ түрлі кедергілерге ұшырап, іс жүзіне асуы қиынға айналды. Атажұртқа ансап жеткен қандастардың Қазақстан азаматтығын алуда, түпкілікті қоныстануда кедергілерге тап болуы үйреншікті жайтқа айнала бастады. Қазақстан үкіметінің сырт елдердегі қазақтарды тарихи отанына қайтарудағы, оларға жағдай туғызудағы енжарлығы, көші-қон мәселесіндегі етек жайып бара жатқан әр түрлі келеңсіздіктер қазақ публицистерін бей-жай қалдырған жоқ (34).

Қазақ тілінің толық мағынасында кең құлаш жаюы үшін ана тілінде сөйлеп, ойлай алатын ұлттық ортаның қажет екені өзінен-өзі түсінікті. Қазағы азшылық жерде мемлекеттік тілдің көгеріп, көктеуі мүмкін емес. Республикамызды мекен етіп, бар игілік, жақсылықтарды асыра пайдаланып жүрген өзге ұлт өкілдері қазақ тілінің көсегесін көгертуге ат салысады деуге болмайды. Қанша жерден айтсақ та түрлі ұлт диаспораларының қазақ тіліне деген көзқарасын өзгертеміз деудің өзі астамшылық. Сол үшін қатал тағдырдың тәлкегімен кезінде әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашырап кеткен қазақтарды Атажұртқа қайтаруды жеңілдету ғана ұлттық ортаны қалыптастырудың ең маңызды шарты болмақ. Дүние жүзінің басқа мемлекеттерінде тұратын төрт миллионнан астам өз бауырларымызды, қаны бір қандастарымызды құшағымызға басқанда ғана ана тілімізде сөйлейтін ортаның орныгары анық. Осы және басқа да проблемалар республикадағы ұлттық баспасөздің ең көкейкесті тақырыбына айналды (35).

2011 жылы 25-27 мамырда Астанада өткен Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында Президент Н.Назарбаев қандастарымыздың Қазақстан азаматтығын алуда, түпкілікті қоныстануда, т.б. маңызды жайларда көбіне-көп жергілікті шенеуніктер жасанды жолмен жасайтын кедергілерді

түбірімен жоюды, бұл істердің оңды шешіміне бағытталған шараларды жүйелі жүргізуді қатаң түрде тапсырды. Елбасы Н.Назарбаев Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының Төрағасы ретінде алдағы кезде атқарылуға тиіс жұмыстардың бес бағытын айқындап берді: бірінші – елге оралатын және оралып жатқан қандастарымыздың жағдайын жақсартуға септігін тигізетін «Халықтың көші-қоны туралы» жаңа заң қабылдау; екінші – шетелдегі қазақ жастарының Қазақстанға келіп сапалы білім алуы үшін оларға бөлінетін гранттық квотаны нақтылап, осы бағытта жүйелі жұмыс жүргізу; үшінші – шеттегі қазақтардың Қазақстанмен жан-жақты байланыс орнатуына көмектесу; төртінші – қандастарымыз тұратын елдерде ұлттық мәдениет пен өнердің кеңінен таралуына жәрдемдесу; бесінші – шетелдерде кіші құрылтайларды тұрақты өткізіп тұру қажеттігіне жан-жақты тоқталды (36).

Қазақ көші жалғасуда. Соңғы мәліметтерге жүгінер болсақ, Тәуелсіздіктің 20 жылында 221,5 мыңға жуық отбасы ежелгі ата-бабалар жеріне оралып, қазақ халқы 800 мыңнан астам өз қандастарымызбен толықты. Елбасы Жарлығымен 2008 жылдан бастап шетелдердегі қандастарымыздың көшіп келу квотасы тағы да 20 мың отбасыға көбейді. Бұл мәліметтердің астарында қазақ халқының ұлт ретінде өсіп-өркендеуінің жарқын болашағы айқын аңғарылып тұр. Осы орайда алдағы жылдарда қандастарымызды орналастыру мәселесін шешу мақсатында қабылданған республикалық «Нұрлы көш» бағдарламасы аясында атқарылар іс ауқымы орасан зор.

Ата-бабаларының кіндік қаны тамған Атажұртқа оралған қандастарымыздың өз іштеріндегі орын алып отырған қолайсыз жайларды да айта кеткен жөн. Бұл олардың қоныстану барысында жер таңдау, тек қара бастарының жайын ғана күйттеу сияқты мәселелерге байланысты болып отыр. Мерзімді басылымдарда реніштi материалдардың да қылаң беріп қалатынын жоққа шығаруға болмайды. «Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды» ғой.

Осы шетін мәселеге байыппен талдау жасаған журналист С.Шайынғазы алға мынадай деректерді тартады: Елге оралған қандастарымыздың облыстар бойынша орналасу жайына келер болсақ, оралмандардың 24,3 пайызы Оңтүстік Қазақстан облысына, 18,2 пайызы Алматы облысына, 13,3 пайызы Маңғыстау облысына, 7 пайызы Жамбыл облысына қоныстанған. Осы сандарды ой елегінен өткізе отырып Қазақстанды Отаным деп келген бауырларымыздың 60 пайыздан астамының төрт облысқа ғана қоныстанғанын көруге болады. Оның сыры неде?

Енді өткен жылы елге келіп атбасын тіреген туғандарымыздың ел өңірлері бойынша орналасу жағдайына назар аударып қарайық. 2011 жылы республикаға шетелдерден 43960 адам немесе 14850 отбасы қоныс аударған. Осы ағайындардың 6700-і Оңтүстік Қазақстан облысын, 5217-ісі Маңғыстау облысын, 3648-і Алматы облысын, 3516-сы Жамбыл облысын, 2429-ы Шығыс Қазақстан облысын өздеріне тұрғылықты жер ретінде таңдаған (37).

«Ашы да болса айтайық, - деп күйінеді журналист, - бауырларымыздың Қазақстанға Отаным деп емес, осында бұрыннан тұрып жатқан немесе соңғы

жылдары көшіп келген ағайын-туғандарын сағалап, күнелту үшін келетіндігін дәлелдейді. Бұл ретте тіпті қыр-соңымыздан қалмай қойған жаны сірі рушылдықтың да қылаң беріп жатқан болуы әбден мүмкін. Әйтпесе, қазақ үшін, әсіресе, алыста, жат жұртта жүріп туған елін аңсаған қазақ үшін ұлан-байтақ Қазақстанның кез келген түкпірі Отан емес пе?.. Бәлкім олар біз мына Шымкент пен Жамбыл өңірі тәрізді күншуақты аймақтарда қолымызды жылы суға малып отыра берейік, ал ана, ауа райы қытымыр солтүстік пен батыстағылар бұрынғысынша өз күндерін өздері көре берсін деп ойлайтын болар?».

Журналист ащы шындықты айтып отыр. Иә, еліміздің батыс және солтүстік облыстарына келер болсақ, бұл өңірлерде халық ежелден сирек қоныстанған. Сол сирек қоныстанған халықтың арасында қазақтар тіптен аз. Бұл – бір. Екіншіден, жұмыс күші де дәл осы облыстарда жетпей жатыр. Үшіншіден, жергілікті ұлт өкілдері санының аздығы аталған өңірлерде ана тіліміздің өркендеуіне де елеулі нұқсан келтіріп отыр. Осы айтылғандарды және кең-байтақ Қазақстанның барлық жерлерінің де қазақтар үшін Отан болып табылатынын ескере келгенде, алыста жүрген ағайындарымыздың біртұтас Қазақ елінің кейбір өңірлерінен қашқақтайтынын түсіну де, түсіндіру де өте киын.

Енді осы орайда «Егемен Қазақстан» газетінде жарық көрген жоғарыдағы материалға мүлдем кереғар мына жарияланымға назар аударайық. «Біз – қазақстандықтармыз!» айдарымен берілген публицистикалық мақала «Қазағымызға жеткенше асықтық» - дейді Германиядан туған ауылына қайтып оралған Виктория мен Сергей Костенколар» деп аталады (38). Тақырыптан көрініп тұрғандай, ерлі-зайыпты Костенколар 2000-жылдардың басында Викторияның ағасы, апа-сіңлісі, анасымен бірге Германиядан бір-ақ шығады. Тұрмыс-тіршіліктері жақсы болады. Дегенмен олар ол ортаға үйрене алмай, аңсарлары қазақ жеріне ауады да тұрады. Бейбіт өмір, қазақтардың мейірім-шапағаты, бір-біріне деген ықылас-ниеті, адамгершілігі, ақжүректігі олардың бойларындағы сағыныш өртін лаулатып, араға бір жылдай уақыт өткенде Қазақстанға қайтадан оралуға мәжбүр етеді. Мұндағылар ақ көңілмен жылы қарсы алады. Сергей алты ай жаз шаруашылықта жұмыс істейді, қыста шағын автобусымен ауыл тұрғындарын Қостанайға тасиды. Виктория мектепте тәрбиеші. Бақытты өмір, шат тұрмыс. Ұл-қызы өсіп келеді. Ұзамай-ақ Виканың анасы мен сіңлісі Германиядан Люблинкаға қайтып оралады...

Міне, бұл Қазақ елінің, қасиетті Қазақ топырағының құдіреті! Қаймана қазақтардың ақ жаркын, ақ пейіл қасиеттерінің шапағат-нұры!

Баспасөз материалдарында қазақ менталитеті интеллектуалды, интуитивті және рухани қасиеттерге бай интегралды құрылым ретінде сипатталады. Жан-дүниесі бай, рухы жоғары қазақ менталитеті ұлт ретінде ақыл-парасат пен ар-намысты жоғары ұстайды. «Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, - деді Елбасы Н.Назарбаев, - демек, оның ұлттық болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы – барша қазаққа тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп-жаруға жатпайтын ортақ байлық» (39).

Журналист-публицистер мен қоғам қайраткерлері, ғалымдар мен саясаткерлер ұлттық идеялармен өрнектелген публицистикалық материалдарында ұлттық-этникалық және тарихи сабақтастықты сақтай отырып, рухани-мәдени біртұтастық аясында тату-тәтті, ынтымақтастықта, тығыз бірлікте ғұмыр кешіп отырған күллі қазақстандықтардың жарқын болашағына кәміл сеніммен қарайды.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра. 2003.- 222,285- беттер.

2. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. – Алматы: Атамұра. 2003.- 111-беті.

3. Нысанбаев А., Кадыржанов Р. Национальная идея: гражданская или этническая? \\ Казахстанская правда. 2006. 24 декабря.

4. Национальная идея: предложение к обсуждению. Мнения\\ Казахстанская правда. 2005. 7 апреля.

5. Ертысбаев Е.К. Политическая модернизация: казахстанский путь\ в кн.: Қазақстан Республикасы: саяси жаңғыру (Республика Казахстан: политическая модернизация). Сборник выступлений и статей \ Под общей редакцией А.С. Сагынгали, Б.М. Каиповой. – Алматы: Изд. дом «Таймас», 2008. –10-11 беттер.

6. Садықов С. Ұлттық рух жаршысы. Монография. – Алматы: Алаш,2005- 102 бет; Сонықі. Проблемы национальной идентификации и национальной идентичности в казахстанской публицистике. Монография. – Туркестан: Туран. 2011.-208 стр; Сонықі. Освещение вопросов национальной идентичности в казахстанской публицистике периода Независимости. Монография. – Ташкент, 2011.-138стр; Сонықі. Қазақ публицистикасы: ұлы шовинистік өктемдікпен күрес \\ Ақиқат. 2005. №10.-73-77б.; Сонікі. Қазақ публицистикасындағы тәуелсіздік тақырыптары \\ Қазақстанның ғылыми әлемі. 2005. №2.-128-135 бет,; Сонықі. Ұлт мүддесі және қазақ публицистикасы \\ Қазақстанның ғылыми әлемі. 2005. №3.-106-116 бет.; Сонықі. Ұлттың ұлы мұраты \\ Түркология. 2007. №5-6 -147-153 бет,; Сонықі. Елуінші жылдардағы қуғын-сүргін ақиқаты және ұлт публицистикасы \\ Ақиқат. 2010.№ 9.-65-70 бет.; Сонықі. Национальная проблематика в творчестве Олжаса Сүлейменова – публициста\\ Вестник КазНУ. Серия журналистика. 2011. №2 (30). – с. 191-200; Сонықі . Sadykov S. Coverage of the issues of national identity in late soviet Kazakhstan s press \\ Филолоэийа мясяляляри. ''Elm və təhsıl'' nəsrıyyatı. Бақы, 2011.- 433-438 бет.; Сонықі. Национальная идея в казахстанской публицистике периода Независимости \\ Filologia məsələləri. 2012. №2.-с.471-481.; Сонықі. Освещение вопросов национальной идентификации в казахстанской

прессе позднесоветского периода \\ Наука и жизнь. 2012.№3 –С. 72-82; Сонықі. «Қазақ әдебиеті» газеті – Ұлттық рух жаршысы\\ Ақиқат. №5. – 72-78 б.; Сонықі. Национальная проблематика в творчестве Олжаса Сулейменова \ В сб. Тюркская филология: вопросы языка и литературы. Том I – Баку: Радуга, 2012. С. 93-103; Сонықі . Публицистика Марата Кабанбаева \ В сб. Тюркская филология: вопросы языка и литературы. Том I – Баку: Радуга, 2012. –С.21-36; т.б.

7.Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.– Алматы: Атамұра, 2003.–56-57, 190 беттер.

8.Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. Алматы: Атамұра, 2003.–264 бет.

9.Самрат Ж. Ералы Тоғжанов: Ассамблея ұлттың ұпайын да, мемлекеттің мүддесін де түгендейді //Егемен Қазақстан. 2012.17 ақпан.

10. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. –Алматы:Атамұра, 2003.–158 бет.

11.Қазақстан Республикасының Конституциясы.-Алматы: Қазақстан,2003; «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы //Егемен Қазақстан. 2007. 22 мамыр.

12.Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері – Алматы:Атамұра, 2003.– 222,224 беттер.

13. Жұмабаев М. Педагогика.– Алматы:«Ана тілі» баспасы, 1992.–115 бет.

14.Оңғарсынова Ф. Қайтіп халық боп қаламыз?.Серкесөз// Ана тілі.1991.13 маусым.

15.Айтбайұлы Ө. «Біріңді бірің тыңда сөзін тосып...» Серкесөз.//Ана тілі.1994. 1қыркүйек; Бердібай Р. Дүбәрәдан дұрыстық шықпайды.//Ана тілі. 1995. 2 ақпан; Айғабылұлы Е. Қазақтың үнін кім тірілтеді? Ұлт болам десең ұрпағыңды ойла.// Ана тілі. 1995. 13 мамыр; Наурызбаев Ж. Мемлекеттік тілдің мұраты зор, мұқтажы мол. Қазақшаң қалай? //Ана тілі. 1995. 11 ақпан; Темір-Әли Құрал. Ұлттық намыс ұядан... //Ана тілі. 1995. 22 тамыз; Балғабаев С. Тағы да тіл туралы. Мемлекеттік тілдің мәртебесі неге төмен? //Ана тілі. 1996.14 мамыр; Айтбайұлы Ө. Ұлт рухын көтерер күш. Көкейкесті.//Ана тілі. 2000. 25 мамыр; Шүкіруұлы С. Қазіргі қазақ тілінің құлақ бұрауы қалай? Толғауы тоқсан туған тіл. //Ана тілі. 1999. 8 ақпан; Тіл – ұлт рухының ұясы. Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі Тілдерді дамыту департаментінің директоры Е.Шаймерденұлымен Д.Рамазанның сұхбаты.// Ана тілі. 1999. 23 қыркүйек; Молдахметова Ж. Ел тағдырының өзекті мәселелері. Рухани игілік.// Егемен Қазақстан. 1995. 6 қазан; Рух уланып жатыр, халайық! «Ана тілі» газетінің барлық қазақстандықтарға үндеуі. //Ана тілі. 1998. 4 маусым; Асабаев З. Оқығанымыз Абай болды, қорытындымыз қалай болды? //Парасат. 1995. №6; т.б.

16. Сүлейменов М. Казахский бы выучил. Государственный язык // Казахстанская правда. 2004.14 мая.

17.Қабанбаев М. Адамның бір қызығы бала деген ... неге беттен алады қазақ баласы? Серкесөз// Ана тілі.1994.31 наурыз; Сонікі. Ханнан да, қарадан да жоғары ана тіліміздің күні не болады? Қайнайды қанын, ашиды жанын // Ана тілі .1994.23 маусым; Сонікі.Еуразия одағы: кім мысық, кім тышқан? Жазылған жайдың жалғасы //Ана тілі.1994. 25 тамыз; Сонікі. Бұл зиялы, қай зиялы? Қазақ интеллигенциясы бар ма өзі?//Ана тілі.1994.14 қыркүйек.

18. Познать язык, поднять державу. Стратегия Ассамблеи //Казахстанская правда. 2005.13 мая.

19. Жәнібек Сүлеев: «Шала қазақ, ада қазақ» дегенді ойлап тапқан мен емес! Әңгімелескен Гүлбиғаш Омарова //Түркістан. 2012.10 мамыр.

20.Қанат Қабдырахманов: Қазақтарды бөліп жүрген-ұлтшылдар. Әңгімелескен Динара Мыңжасарқызы //Түркістан. 2012.24 мамыр.

21. Досым Сәтпаев, саясаттанушы: Қазақстанның ұлттық идеологиясы– қазақ тілі болуы тиіс. Қазақстан халқын біріктірудің жалғыз жолы-сол. Әңгімелескен Есенгүл Кәпқызы //Түркістан. 2012.16 ақпан.

22. Саяпова Зухра, Мәжіліс депутаты: Мемлекеттік тіл – қазақтың ғана емес, ортақ тіліміз. Әңгімелескен Тоқтарәлі Таңжарық //Дала мен қала. 2012. 30 қаңтар.

23. Заборцева Е. Межнациональное и духовное согласие //Мысль.2007. №7.–С.27-36.

24. Сейдімбек А. Ұлт мүддесі мәңгілік серігіміз// Ана тілі.1995. 27 шілде; Ұлттың ұлы мұраты. Белгілі ғалым Рахманқұл Бердібаймен «Қазақ әдебиеті» газетінің тілшісі Думан Рамазанның сұхбаты //Қазақ әдебиеті.1997. 29 шілде; Боқаев Қ. Дін– ізгілік өзегі// Қазақ әдебиеті. 2005. 28 сәуір; т.б.

25. Ислам – адамзаттың асыл тәжі. Публицист Сауытбек Абдрахмановтың Бас мүфти, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының төрағасы, хазрет Әбсаттар қажы Дербісәлімен сұхбаты //Егемен Қазақстан. 2012.20 сәуір; Сұлтанов Қ. Үндестік мұраты – өркендеу // Егемен Қазақстан. 2012.30 мамыр; Құланбай Ә. Әлемдік діндер әлемі: Ислам. Діндер жақсылыққа үндер // Егемен Қазақстан. 2012.22 мамыр; Қыдырәлі Д. Діни келісім – дәстүріміз //Егемен Қазақстан. 2012.29 мамыр; т.б.

26. Бейбітшілік пен келісім – адамзат таңдауы. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Астанада өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшысыларының IV сьезіндегі сөзі. 2012 жылғы 30-31 мамыр // Егемен Қазақстан. 2012.31 мамыр.

27. Каппель Егор. Ұстанымымыз – бейбітшілік пен келісім // Егемен Қазақстан. 2012. 9 маусым; Бізде жалғыз Отан бар– Қазақстан. Бірлік пен тірлік //Дала мен қала. 2012. 30 сәуір.

28. Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңес бекіткен Қазақстан Республикасы әлеуметтік-мәдени дамуының Тұжырымдамасы// Қазақ әдебиеті. 1993.10 желтоқсан.

29. Жәнібеков Ө. Ұлттық игіліктерге ұқыпты болайық // Ана тілі. 1994.31 наурыз; Дорженов С. Ұлттық қасиет қайнары// Жұлдыз. 1991. №1;т.б.

30. Абдрахманов С. Сардар. Ділмар. Елдар. Әбіш Кекілбаевтың мәдениеттанушылығы туралы ойлар// Егемен Қазақстан. 2009.18 тамыз.

31. Мыңбай Д. Рух арқауы – руханият //Егемен Қазақстан. 2012.4 мамыр; Айдос Сарым: «Біз ешкімнен кем емеспіз» Тәуелсіздіктің қадіріне жету және бағалай білу керек, дейді белгілі саясаттанушы. Әңгімелескен Қорғанбек Аманжол// Егемен Қазақстан. 2012.24 қаңтар; Мантаева А. Ұлттық рухтың рухсыздықпен күресі// Қазақ әдебиеті. 2007. 8 маусым; Біз ұлт болып қалыптастық па? Жазушы, журналист Дидахмет Әшімханұлы мен публицист қаламгер Мырзан Кенжебайдың әңгімесі. Әңгімені жазып алған Динара Мыңжасарқызы // Түркістан. 2012.12 сәуір; Көшім Д. Ұлттық мемлекеттіліктің мызғымас шарттары // Жас алаш. 2008.8 қыркүйек; Кенжалин Ж. Ұлттық абырой биігі // Жұлдыз. 2011. №6; Ұлттық рух тамыры – тарихта. «Жалын» журналының «Дөңгелек столы»// Жалын. 2004.№2; Айталы А. Ұлттық саясат: мақсат пен басымдық // Қазақ альманағы. 2009. №3; Осман А. Қазақтар - мемлекет құраушы ұлт// Қазақ альманағы. 2009. №4.

32. Әбжанов Х. Қылмыс пен жаза. Замана запыраны// Егемен Қазақстан. 2012. 22 мамыр.

33. Жұмаділов Қ. Қалың елім,қазағым...// Қазақ әдебиеті. 1993.26 ақпан.

34. Табей К. «Елім-айлап» елге жеткен қандастарымыздың қадамы құтты болғай// Қазақ әдебиеті.1992. 2 қазан.

35. //Қазақ әдебиеті.1992.1 қазан; Жұлдыз.1992.№4: т.б.

36. Мәймханұлы Д. Елбасы және қазақ диаспорасы. Елімен етене Елбасы// Егемен Қазақстан. 2012. 27 маусым.

37. Шайынғазы С. Өз елінде өзі қонақ болғысы келетін оралман ағайындардың ойлағандары не? Талдамалық толғаныс// Егемен Қазақстан. 2012. 24 мамыр.

38. Жәрімбетова Н. «Қазағымызға жеткенше асықтық» – дейді Германиядан туған ауылына қайтып оралған Виктория мен Сергей Костенколар. Біз– Қазақстандықтармыз!// Егемен Қазақстан. 2012. 12 наурыз.

39. Назарбаев Н. Тәуелсіздік белестері.- Алматы: Атамұра, 2003.-292 бет.

БАСПАСӨЗДЕ ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫС МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

1991 жылғы желтоқсан айының басында үш республика басшыларының – Ресей Федерациясының, Украина мен Белоруссияның Беловежье орманында кездесуі аса маңызды бірқатар құжаттарға, оның ішінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру жөніндегі Мәлімдеме де бар, қол қоюымен аяқталды. Осылайша, Кеңес Одағы жантәсілім етіп, өзінің өмір сүруін ресми түрде тоқтатты. Бұл КСРО халықтарының өзін-өзі ұлттық айқындауы процесінің заңдылық тұрғыда толық аяқталуына алып келді. Ал, Қазақстан өзінің мемлекеттік егемендік жөніндегі Декларациясын бұдан бір жылдай уақыт бұрын, яғни 1990 жылғы 25 желтоқсада қабылдаған болатын.

1991 жылғы 8 желтоқсанда Беловежье орманында қол қойылған Тәуелсіз Мемлекеттер Достығын құру жөніндегі мәлімдеме мен 1991жылғы 21 желтоқсандағы оның Хаттамасы туралы қайталап айтар болсақ, кейіннен бұл құжаттар төңірегінде әр түрлі пікірлер айтылды. Біреулер бұл Кеңес Одағында болған Конституцияға мүлде қайшы келетін кезекті мемлекеттік төңкерістердің бірі болды деді. Тағы біреулер бұл кез-келген империяда болатын, олардың пікірінше, бұл жерде КСРО негізге алынып отыр, оқиғалардың болмай қалмайтын барысы әрі заңдылық деп есептеді. Үшінші біреулер Б.Ельцин, Н.Кравчук пен С.Шушкевич жағдайды пайдалана отырып, ыдыраған алып елден ірі көлемде қарпып қалуға тырысты деген жорамал жасады. Ал, төртінші біреулер жаңа құрылып жатқан мемлекеттердің бірінші басшыларының қатысуынсыз Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы құрылғаны жөніндегі жария ету өзге республикаларда тұратын халықтарды сыйламаушылықтың көрінісі болды деген пікірге келді. Жоғарыдағы ой-пікірлер мен тұжырымдардың қай-қайсысы болмасын негізсіз емес еді...

Бұл тарихи акт жөнінде Қазақстан Президенті Н.Назарбаев былай деп атап көрсетті: «КСРО-ның құлау себептері жайындағы әр алуан пікірлер, негізінен, екі арнаға тоғысады. Біріне құлақ ассаңыз: КСРО өздерінің бірден-бір идеологиялық және геосаяси бәсекелесінің көзін құртуға тырысқан сыртқы және ішкі іріткі күштердің бірлескен қимылы нәтижесінде құлады. Екіншісіне ден қойсаңыз:бұл әлдеқашан математикалық дәлдікпен жете мөлшерленген, ешқандай обьективті де, субьективті де себепсіз-ақ тап осы кезеңде қалайда болмай қоймайтын заңды құбылыс еді» (1).

Беловежье Мәлімдемесінен кейін, 1991 жылғы 16 желтоқсанда республика Парламенті «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» конституциялық Заң қабылдады. Осылайша, Қазақ елінің жаңа тарихи

парақтары ашылды, қазақ халқының жасарып-жаңғыруға бағытталған жаңа дәуірі басталды, ата-бабалар ғасырлар бойы аңсап өткен тәуелсіздіктің арайлы таңы атып, ұлан-байтақ қазақ жерінде толық Тәуелсіз мемлекет пайда болды.

Ел Тәуелсіздігі жарияланған осы күнді, сол сағат пен минутты Жоғары Кеңес төралқасының шешімімен «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» Заң жобасы жөнінде баяндама жасаған академик заңгер Сұлтан Сартаев былайша еске алады:

«Біз ток жүріп тәуелді болғанша, аш жүріп азат болғанды артық көрген Алаш ұрпағымыз. Біз сан ғасырлар бойы ата-бабамыз аңсап, армандап кеткен ел тәуелсіздігіне, дербес мемлекет құруға 1991 жылы 16 желтоқсан күні қол жеткіздік. Бұл саяси оқиғаға Жоғарғы Кеңестің депутаты әрі заңгер ретінде тікелей қатысқанымды мақтан тұтам, сөзімді сол бір жүрек тебірентерлік сезімнен бастауды жөн санаймын. 1991 жылы 9 желтоқсан күні Жоғары Кеңестің ғимаратына бара жатып мына бір өлең жолдары ойымда тізбектеле берді:

Қыс түскенмен, жаз шығар,
Бар дүниені жайнатып.
Күн батқанмен, таң атар,
Бар әлемді оятып.
Аспанда бұлт басқанмен,
Ашылып шайдай күн шығар...

Жүрек бірденені сезді-ау деймін. Сол кездегі саяси оқиғаның өзі де осы ойға алып келіп тірегендей болды. 1991 жылы 8 желтоқсанда КСРО біржола күйреген соң одақтас республикалар бірінен соң бірі өз тәуелсіздігін жариялай бастады.

Мен 9 желтоқсан күні Жоғарғы Кеңес төралқасында өз тәуелсіздігімізді жариялау туралы ұсыныс жасадым. Арнайы заң жобасын әзірлеу мәселесін де көтердім. Сонда біраз адам «біз былай да тәуелсіз елміз ғой» деп қарсы уәж айтты. Мен тәуелсіз мемлекет болу үшін арнайы заң қабылдау қажеттілігінің мән-жайын барынша ашып түсіндірдім. Ақыры бір шешімге келдік. Жоғарғы Кеңес төралқасының шешімімен « Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» заң жобасы жөнінде баяндамашы болып бекітілдім. Сонымен 16 желтоқсан күні Жоғарғы Кеңестің мінберіне көтерілдім. Залға қарап, қалың үнсіздікпен жүрек жарылатындай бір қуанышты хабарды күткен сезімді депутаттардың көзінен ұқтым. Қатты толқыдым. Өйткені біз Қазақ елінің тарихында Тәуелсіз мемлекетпіз деп дүниежүзіне жариялағалы тұрмыз.

Баяндамамды бір демде оқып шықтым. Заң жобасын талқылау басталды. Бірен-саран қарсы болғандар да үндемей қалмады. Дегенмен, көпшілік дауыспен Конституциялық заңды қабылдадық. Тарих жылнамасы былайша жазылды: Қазақстан Республикасы 1991 жылы 16 желтоқсан күні 18 сағаттан 14 минөт өткенде өз Тәуелсіздігін жариялады. Бүкіл залды кернеп тұрған жүрек қуанышы жарқын дауыстардың жаңғырығымен астасып жатты. Ол сәтті айтып жеткізу қиын. Жұрттың бәрі орнынан тұрып кетті. «Жасасын Қазақстан!» деген ұран айтылып жатты.

Содан арада небәрі отыз минөт өткенде, 18 сағат 44 минөт уақыт белгісінде біздің ел Тәуелсіздігін ең алғаш Түркия мемлекеті таныды. Бұл дүние жүзі дипломатиясының тарихында бірінші рет болған жағдай» (2).

Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы» атты кітабында былайша толғанады: «Тәуелсіздік алысымен алғашқы кезектегі маңызды мәселелерді шешуіміз талап етілді. Бірінші кезекті мемлекет ретінде қалыптасуымыз қажет болды. Бұл дегеніміз биліктің мемлекеттік институттарын құрудың, жалпы халықаралық аренада танылуға жетудің, әр түрлі дүниежүзілік ұйымдарға кірудің қажеттілігін көрсетті» (3).

Осы және өзге де міндеттерді жүзеге асыру 1992 жылы «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының» Стратегиясы бағдарламасын жасау қажеттілігі талап етілді. Президенттің айтқанындай, онда белгіленген жоспарларды жүзеге асыру «... көбіне көп тірі қалудың стратегиясы ретінде... біздің кім екенімізді, таяу және алыс болашақта кім болатымызды айқындап берді.

Стратегия қазақстандық ұлттың өзін-өзі танып білу жөніндегі мәселенің идеологиялық іргетасын қалаған республиканың тұңғыш ресми құжаттарының бірі болды» (4).

Қазақстан ауыр экономикалық жағдайда Тәуелсіздігін жариялап, егемендікке қадам басты. Кең байтақ еліміздің қыруар қазынасы, жылдар бойы жасалып-жасақталған потенциалы еншімізге берілді. Сонымен, Қазақ елі жаңа кезеңге кез болды.

«Енді сол еркіндік, егемендіктің басты шарты,– деп жазды публицист К.Смайылов ел Тәуелсіздігінің таңсәрі шағында, – елдің, халықтың өз табысы өзіне жететіндей, өз күнін өзі көретіндей болуы. Басты тәуелсіздік – экономикалық тәуелсіздік емес пе? Ал, біздің кеше тараған Одақтан, тұтас экономикадан алған мұрамыз, еншіміз, талай жылғы теріс саясат салдарынан өте қиын болып отыр».

Осылай дей келе, публицист тәуелсіздік талаптарына сәйкес егеменді ел болуымыздың басты кепілі болып табылатын он жайт төңірегінде терең ойлану қажет екендігіне жеке-жеке тоқталады. Елді терең экономикалық

дағдарыстан алып шығудың жолдары осында жатқанына баса назар аударады.

Бірінші жәйт.

Қыруар байлыққа ие бола тұрып, басқаларға берешек-борышты республика болып шықтық. Табатынымыздан жұмсайтынымыз екі есе көп, бұрын оны субвенция деп (6-8 миллиард сом) орталықтан алып жататынбыз. Енді Одақ та, орталық бюджет те жоқ.

Қазақстанның бұлай қарыздар болып шығуы, берешек болып қалуы – шаруашылық салаларын орналастырудағы әділетсіздік, басым өндіретін шикізат басындағы жөнсіздік.

Бұрынғы Кеңес елі бойынша жан басына шаққанда жылына 798 сомның өнеркәсіп өнімі шығарылса, бізде 308 сомның ғана өнімі алынып келген. Басқалардың бәрінен де аз. Жылдар бойы жалпы қарқынды еселеп, өндіріс көлемін көбейтеміз деген ұран- ұмтылыс ақыры осыған әкеп соқты.

Екінші жәйт.

Бұрын орталықтың иелігінде болған ірі кәсіпорындар республика қарамағына көшті,еліміз мыңдаған кәсіпорындарға ие болды. Соларды жаңғырту, жанарту республиканың өз мойына түсті. Ендігі жерде аса бай шикізатты өзімізде өндесек, дайын күйінде жеткізсек, қаншама қаржы алар едік!

Үшінші жәйт.

Қазақстан – асыл қазына-байлықтың сандығы. Оларды алу қиын-қымбатқа түсуде, кіріс-шығыс арасы да тиімді емес. Қазынаның қазаны да түбін көрсете бастады. Оған енді жаншырлықпен қарап, алды-артымызда ойламасақ болмайды.

Төртінші жәйт.

Біз сонымен беруші емес алушы болдық. Қазақстан өзінде шығарған дайын өнімнің 17 пайызын ғана өзгелерге өткізеді де, оның есесіне өзіне кажет өнімнің 40 пайызын басқалардан алады.

Әрине әр мемлекет – республикаға кажет дүниенің бәрін өзінде шығара беруі міндет те емес, мүмкін де емес. Бірақ, өзімізге аса қажет машина мен жабдықтардың өзімізде болмағаны неден?

Бесінші жәйт.

Біздің шетелдерге өнім шығарудағы үлесіміз тым аз – бір-ақ пайыз. Оның 97 пайызы шикізаттар мен жартылай өнделген өнімдер.

Жақын арадағы бар үмітіміз – шетелдіктердің жәрдем-қаржысынан күш - көмек алу. Олар біреуге жәрдемдесіп шығындану үшін емес, пайда түсіру үшін келеді. Капиталистер тегін жұмыс істемейді, бекер шығын жасамайды.

Алтыншы жәйт.

Қазақтың баяғыдан сенімді сүйеніші де, тұрмыс таянышы да мал болған. Мына нарықтық шаруа жағдайында сол мал баққан, малға қараған қазақ ауылы қалай күн көреді деген сұрақ туды. Мал өнімнің саны мен сапасы мәз емес. Сол аз өнімді өңдемей іске жарата алмаймыз. Ұлттық тағам жасай алмаймыз. Сүт пен ет қана емес, құрт пен жентті көбейтіп, тері мен жүннен, темір мен тастан қолөнерлер бұйымдарын жасап, кілем мен алаша тоқып сатпай болмайды.

Жетінші жәйт.

Жан басына келетін ақшалай табыс жөнінен Қазақстан бұрынғы Одақта 10-орында екен де, оның орташа мөлшері басқалардан 300 сом кем болған.

Республика жылдар бойы жер койнауындағы қазынасын Одақтың иелігіне жұмсап, өзінің мұң-мүддесін ойламаған, ескермеген. Сонан да Қазақстан тұрғын үймен қамтамасыз ету жөнінен Одақта 10-орын, азық-түлік алу жағынан 5-6 орын, тұтыну тауарларын пайдаланудан 8-орын алып келді. Осыны енді теңеу қажет.

Сегізінші жәйт.

Одақтық академия ыдырап, үлкен ғылым бөліске түсті. Ғылымға келушілер он есе азайып кетті. Бұл – аса қауіпті жәй. Ертең сауда да, пайда да орнына келер, өтер, бірақ ақыл-ой, талант, біліммен келетін ғылым мен өнерсіз халық тұрмысы жоғары болса да рухани байлығы кемшін болады. Байқоңыр космодромы қолымызға көшіп, соның негізінде космостық зерттеулермен шұғылдануға мүмкіндік туып тұр. Семейдегі ядролық полигон да өзінің қатерлі сынақтарын тоқтатып, ядро қуатын бейбіт мақсатқа бұру жұмысына кіріскелі жатыр. Осындай адам ақыл-ойынан микроәлем мен микродүниені зерттейтін, әлем қызығатын екі ғаламат ғылым тәжірибелері енді Қазақстан жерінде жүргізілмекші. Осыған қазақтың жас ғалымдарының батыл араласуына қазір сәті түсіп тұр.

Тоғызыншы жәйт.

Жеріміздің жағдайы қиын, ауасы бұзылған, суы бүлінген, әскери полигондар мен ракетодромға айналған 20 миллион гектар жерді қалай қайтарып аларымыз белгісіз. Қаншама уран рудниктері бар қазақ жерінде! Еншіге қару-жарақ та тиді. Шекарамыз 12 мың километр. Қытаймен арадағысы 1,5 мың. Соның бәрін ұстау, сақтау оңай ма?

Оныншы жәйт.

Бәрінен де қатты ойланар жәйт бар. Ол – біздің сол ертенгі қуат-құдіретімздің көзі– шахталар мен рудниктерде, металлургия және химия заводтарында өндірісті атқарып, басқаратындардың 80-90 пайызы басқа ұлттардың адамдары. Ондағы қазақ қайтсе көбейеді, қайтіп өндірісті өз

қолына алады?

Қазақстан егемендік-еркіндік алған кезде тарихтан, тағдырдан егемендікпен бірге осындай енші алып, осындай дүниеге ие болдық. Тәуелсіздік тегін келген жоқ. Есептейтін, абайлайтын жайға келдік. Қаншама қыруар іс, ғаламат жұмыстар тұр алда!

Еркін билік қолға тиді! Бұрынғыдай Мәскеу жоқ, Орталық жоқ. Жауапкершілік өзімізде ғана, бар салмақ, алдымен ел иесі болған қазаққа түседі.. Елге ие болу үшін қазақтың өзі мығым, біртұтас, бір тұлға болу шарт. Қазір оған жағдай туды.

Өмір құбылыстарын жете зерделеп, дұрыс бағалап, рухани ізденістерді қолдап отыру, жаңа көзқарастардың өркен жайып, орныгуына жағдай туғызу, әрбірден соң, қоғамдағы ынтымақты нығайтуға қызмет етеді. Әңгіме қазақ елінің нақты Тәуелсіздікке кол жеткізуі туралы болып отыр (5).

Еліміз егемендік табалдырығын аттаған кезден бастап-ақ республикамыздағы ұлттық басылымдарда тәуелсіздік тұтқасы әрі тізгіні – ұлттық идеяны, ұлттық ынтымақтасты көздің қарашығындай қорғау қажеттігіне байланысты ойлар тасқыны, буырқанған ой-толғаулар үзбей жариялана бастады.

Ұлт алдында тұрған бірінші кезектегі ұлы міндет болашақ мемлекеттіліктің сипатты бейнесін жасау болды. Ең алдымен қоғам назарын кейінге қалдыруға болмайтын проблемаларды жедел шешуге және реформаларды қысқа мерзімде жүргізуге аудару қажеттігі туындады. Бірінші кезекте қарулы күштер, кеден қызметі секілді жаңа министрліктерді, жаңа мемлекеттік институттарды құру, республика сыртқы істер министрлігінің қызметін тәуелсіз мемлекет талаптарына сәйкестендіру керек еді.

Оның үстіне халықаралық ұйымдармен байланыс орнату, жаңа қаржы құрылымен жасау, жоғары экономикалық кеңес құру, республиканың алтын және алмас қорларын қалыптастыру міндеті бой көтерді. Бұл маңызды шараларды еш кешіктіруге болмайтын еді, себебі Кеңес Одағының ыдырауы қоғамды қайыршылық қалге жеткізген болатын: дүкендердегі бос сөрелер, бірінші кезектегі азық-түлікке ұзыннан-ұзаққа созылған кезек, талон мен карточкалық жүйе, т.б.

Бұл мәселелердің қалай шешіліп отырғандығы, алдағы уақытта қалай шешілетіндігі, нақтылап айтқанда, шетелдіктердің басты назарында болғаны жасырын емес. Көптеген саясаткерлер, қоғамтанушылар мен мемлекеттік қайраткерлер Қазақстанның болашағы жөнінде өз ой-пікірлерін жарыса айтып жатты. Тәуелсіз Қазақ елінің алғашқы қадамдарындағы проблемалар жөнінде шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарында уақыт та, орын да бөлініп отырды. Негізінен алғанда, олардың көпшілігі сыни тұрғыда болды,

елде жүргізіліп жатқан реформаларға күмәнмен қараушылық басым түсіп жатты. Әсіресе, ресейлік басылымдардың теріс көзқарастары атойлап отырды. Олардың беттерінде көбіне-көп Ресей Федерациясымен байланысын үзген Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүре алмайтындығы, оның алдына «тізерліп келуге» мәжбүр болатыны ашық айтылды да. Ол өз алдына бөлек әңгіме. Еліміздегі орыс журналистері мен қоғам қайраткерлері санатындағы кейбір орыс азаматтары да бұл мәселеге «білек сыбана» кірісті. Ал, енді бұған орыс тілді кейбір өз қандастарымыздың да үн қосуы, жағдайды ұшықтыра түсуге атсалысулары егемендік жолының тым ауыр болғанын айқын айғақтағандай.

Қазақ халқының алтын дәуірге бет алған бастапқы кезеңінде аяқ алысымызды аңдып, әр қадамымызға сынай қарап, тырнақ астынан кір іздеуге, түймедейді түйедей етіп, мін тағуға дайын тұратындар аз болмай шықты. Осы орайда ашығын айтар болсақ, ресейлік бірқатар басылымдар өздерінің бұрынғы өктемдіктерін аңсап, тәуелсіз республикамыз жөніндегі байбаламға толы мақалаларды үдете түсті. Бір таңқаларлығы сол, оларға өз республикамыздағы «Караван» бастаған бірқатар басылымдар, орыс тілді газеттер де ара - тұра болса да үн қосып отырды. Сөйтіп,өздері су ішіп отыратын құдықтарына түкірді. Олардың осы қасиетсіздіктерінің астарына бағамдай қарасақ көп жайды аңғарамыз.

Мысалға жүгінейік. Ресейдің Қазақстандағы елшісі Владимр Виноградовтың «Глядя на карту Родины» атты мақаласына көз жүгіртейік. Ресей елшісі бұрынғы Кеңес одағының картасына қарап отырып, сезімге беріледі. Оның тұп-төркінінде бұрынғы өктемдік ниетінің жатқаны сонырға таяқ ұстатқандай атойлайды. Бәрінен де бұрын жанға бататыны осы. «Все мы с детства – где бы ни жили: В России, в Узбекистане, в Казахстане, на Украине – всюду, привыкли к законным очертаниям нашей Родины, Союза СССР – от полуострова Таймыр на Севере до Кушки на Юге, от Чукотки на Востоке до Бреста на Западе», – деп жазады өзінше толғаныска түскен Ресей елшісі.

Мұның түп-төркінінде Өзбекстан, Украина, Қазақстан, тағы да басқа республикалар орыстың иелігіндегі нағыз отаны болмаса да, кеңес одағы кезінде бұлардың бәрі де «менің отанымның карауындағы мекендер болды» деген менменшілдік, астамшылдық сезім жатыр. Мұндай пан орыстық сезімді орнықтырудың саяси, идеологиялық, әлеуметтік және құқықтық тетіктері Кеңес одағында мұқият ескеріліп отырғандығы құпия емес. Қоғам өмірінің барлық саласында орыс тілі, орыстық пиғыл өктемдік құрып келді. Ия, Кеңес одағын тек орыс ұлты ғана нағыз отаны деп сезінетін. Ал, өзге ұттың өкілдері бүкіл кенес одағы былай тұрсын, өз республикасын да

Отаным деп айтуға қуыстанып, қорқатын. Тоқсаныншы жылдарға дейін баспасөз бетінен «Қазақстан-менің отаным», «Менің ұлтым-қазақ» деген сөз тіркестері ұшыраса қоймайтын. Аталмыш мақаласында елші В.Виноградов «А вот сейчас глядя на карту, поневоле ловиш себя на мысли: чего то много ей не хватает и самый большой кусок как бы вырван как раз по середине – на юг. Это-Казахстан» дейді. Бұл жолдардың да астарында орыс азаматтарының «Қазақстаннан айырылып қалдық-ау» деген үлкен өкініші жатқандай.

Ресей елшісі мақаласының өн бойында өктемдікті көксеу идеясы өріліп жатыр. Мұның кім-кімнің болмасын ар-намысына тиері табиғи құбылыс. Сондықтан болар жазушы Ақселеу Сейімбек мақалаға жауап ретінде «Картаға кімнің көзімен қарау керек» деген материал жазды (6). Қазақ жазушысы Ресей елшісінің мақаласын жан-жақты талдай отырып, оның өктем пиғылы мен көзқарасына оқырманның айызы қанарлықтай тойтарыс берді. «Қазақ халқы – (тек қазақтарға ғана емес) кеңес одағы деп аталған империя мен оның қол шоқпарының бұл сияқты түркі бұлаңын жақсы біледі,- деп күйіне жазады жазушы. – Түптеп келгенде, бүгінгі қазақтар дәстүрінің, төл тума (самобытный) мәдениетінің мейлінше құлдырауы, жерінің тозуы, тіптен қазақ халқының биопсихологиялық тұрғыдан аза бастауы тек қана КСРО империясы жүргізген отаршыл экспансияның нәтижесі екеніне күмән жоқ. Басқа басқа-ау, елші мырза көксеп отырған кеңес одағы өз құрамындағы республикаларға адал болса, неге 500 атом және сутегі бомбасын қазақ даласына, қазақтардың ең шоғыр жеріне жарды екен? 1932 жылы 6 милион қазақтың қанша милионын империялық саясаттың қырып салғанын елші мырза біле ме екен? Бір анадан туғандай этномәдени тұтас қазақ халқы кеңес одағы кезінде ғана дүние жүзінің 32 еліне тентіреп кеткенін елші мырза бір сәт ойлап көрсе ғой. Соңғы екі жүз жылда қазақ халқының ел қамын ойлаған дарынды ұл-қыздарының бірде-біреуі өз ажалынан өлмегенін немесе бірде-біреуі жазалаусыз қалмағанын елші мырза өзі көксеп отырған империялық отанының қажеттілігі болды деп сене ме екен?

Жоқ! Қазақтарға және қазақтар сияқты ондаған ұлттарға, соның ішінде орыстарға да кеңес одағы сияқты империяның керегі жоқ. Қазақтарға, қазақтар сияқты ондаған ұлттарға, соның ішінде орыстарға да тек қана азаттықтың баянды болғаны керек. Сондықтан кеңес одағы деп аталатын империя құлағаннан кейін Еуроазия халықтарының азаттық алып, болашағына үмітпен қарай бастаған қуанышына елші мырзаның іштарлық жасамауын қалар едік. Керісінше, азаттықтың баянды болуына, азат елдердің өзара тату байланыс орнатуына ықпал етсе,елшіге жарасатын іс сол болмақ».

Демократиялық үрдіспен даму жолына түскен тәуелсіз Қазақстанда жариялық кең көлемде қанат жайып келеді, әркімнің өз ойын ашық айтуға толық құқығы бар. Бұл күнделікті баспасөз беттерінде айқын көрініс тауып отыр. Мұны өркениетке бағыт алған кез-келген елге тән құбылыс ретінде бағалауға болады. Демократияның жөні осы екен деп, елдің ішкі жағдайын терең ой елегінен өткізбей, көкейдегіні ешбір қисынсыз тықпалай беруге болмайды.

Әлі есімізде, кезінде республиканың бір топ кәсіпкер жастарының жерді сату, мемлекеттілік сипаты және мемлекеттік қос тілділік туралы бүкілхалықтық референдум жайлы Президент Н.Назарбаевқа жолдаған хаты республика жұртшылығының (әсіресе қазақтардың) наразылығын тудырды. Әрине жас кәсіпкерлер әлдекімдердің айдап салумен болар, жоқ әлде қоғамдық құбылыстарға нақты баға бере алмағандықтан ба, өзекті мәселелерде бірқатар қиғаштықтарға барды. Ал, «Литературная газетаның» Қазақстандағы тілшісі мұны іліп ала жөнеліп, «Казахстан: конец эры химер» («Қазақстан: құбыжықтың дәуірі бітті») атты мақала жариялады (7). Автор кәсіпкер жастар хатындағы айтылған жайларға өзінше талдау жасауға тырысады. Ең сорақысы сол, ол жастар пікірлерін бетке ала отырып, қалың бұқара мен зиялы қауымды бөліп тастайды. (Зиялы қауымның тек жастардан құралмайтыны белгілі, өкінішке орай, ресейлік журналист бұған мән бергісі келмейді). Жерге жеке меншік, орыс тілін екінші мемлекеттілік тіл ету, мемлекеттік сипатын өзгерту туралы мәселелерге қарсы шыққан зиялылардың бәрін автор «национал-патриоттар» қатарына қосады. Бұлар кеше «коммунизмнің» моральдік кодексінің жырын жырлап еді, енді «национал-патриотизмнің» қосығын тартып отыр деп айыптайды. Журналист А.Самойленконың ұшқары пікірлері ұлт намысын қоздырды, ар-намыска тиді. Міне, бұл жөнінде қарт журналист-жазушы Ә.Жұмабаев ашына отырып, өз ой-пікірін ашып жазады. Ресей журналисін тәубеге келуге, ақ сөйлеп, адал ойлауға шақырады (8).

Тәуелсіз елімізде ұлтаралық қатынастардың қалыптасуына барынша мән беріліп отыр. Қазақстан жүздеген ұлт өкілдері мекендейтін біртұтас мемлекет. Ата Заңымызда ұлттар мүддесіне ешқандай нұқсан келтірілмеуі тиіс екендігі жазылған. Шүкір, ел ішінде ұлтаралық алауыздық жоқ. Көпке мәлім, 1998 жыл Қазақстанда «Халық бірлігі және ұлттық тарих жылы» деп жарияланды. Еліміздің түпкі саясаты осыған бағытталған. Егер адамдар арасында нендей бір келіспеушілік, талас-тартыс болса, мұның негізінде ұлттық сипат емес, әлеуметтік-экономикалық, күнделікті тұрмыстық мүдде жатады. Соған қарамастан ұлтаралық қатынастарға сына қағып, елдің шырқын бұзуды көксейтіндер де жоқ емес.

Әсіресе, өзімізге достас елдердің, соның ішінде Ресейдің кейбір саясаткерлері, ғалымдары, журналистері мен жазушылары Қазақстаннан орыс мәселесін іздеп шарқ ұрып жүр. Олардың негізгі ойларының түп-төркіні белгілі.

Тәуелсіз Қазақстандағы ұлт саясаты Ресейдің жанына тыншу бермейтін сынайлы. Мәселен, белгілі орыс ғалымы Михаил Реткеевич «Независимая газетада» мақала жариялап, онда біздің еліміздегі ұлт саясатының салиқалығына өзінше шүбә келтіреді, сенімсіздік танытады. Қазақстаннан орыстардың қоныс аударуын қолайсыз ұлт саясатының салдары деп түсіндіруге тырысады. Орыс тілі екінші мемлекеттік тіл деп жарияланбауы салдарынан, орыс халқы үлкен кемсітушілікке тап болып, дискриминацияға ұшырап отыр деген пікір айтады. Әділіне келсек, Қазақстанда орыс тілін ресми тіл деп жариялаудан орыс халқы ешқандай жайсыздық сезініп отырған жоқ. Біздегі барлық жиындар, мәжілістер, конференциялар негізінен орыс тілінде өтуде. Іс қағазы көбінесе осы тілде жүргізіледі. Парламент басқосулары көбіне-көп осы тілде өтуде. Ара-тұра бәз-бір депутаттар қазақ тілінде сөйлей қалса жерден жеті қоян тапқандай бөркімізді аспанға атып, алақайлаймыз. Мұны біз үшін үлкен жетістік санаймыз. Осымыз енді ұят. Ұят болар-ау демейміз, «О, пәлен деген министр қазақша сөйлейді екен» деп балаша мәз боламыз. Ізінше-ақ Американы қайта ашқандай болып, журналистер қауымы шала-шарпы қазақша сөйлеген осы министрден не депутаттан интервью алып жатады, теледидардан көрсетеді. Бұл мойындасақ та, мойындамасақ та жиі-жиі болып жататын жағдай.

Ресейлік өктемдікті көксеген орыс жазушы-журналистерінің мерзімді басылымдардағы материалдары жауапсыз қалып жатқан жоқ. Нағыз азаматтық ары бар, ой-өрісі биік азаматтарымыз өре түрегеліп, кесімді ойларын салиқалықпен, ұшқырлықпен айтып жатады. Мәселен, кезінде Қазақстанның халық жазушысы, Республика Жоғары Кеңесінің депутаты Шерхан Мұртазаның «Бөліп ал да, билей бер!» деген мақаласына зер салайық (9).

Материалдың өн бойында жазушының шырқыраған жан айқайы айқын аңғарылады. Ақмоладан шығатын «Лад» газетінің 1994 жылғы 12 желтоқсандағы нөмірінде жарияланған Қазақстан Жоғары Кеңесінің депутаты В. Михайловтың Қазақстан Республикасының Конституциясындағы «кейбір ережелерді өзгерту туралы» ұсыныстарына қарсы бағытталған аталмыш материалдан бір қатар үзінділер келтіруді жөн көріп отырмыз (10).

«Ал, В.Михайлов не дейді?» Біріншіден, Конституцияның «Конституциялық құрылыс негіздері» деген бөлімінің 1-бабындағы:

«Қазақстан Республикасы (Қазақстан)- демократиялық, зайырлы біртұтас мемлекет» деген сөйлемнен «біртұтас» деген сөз алынып тасталсын дейді. Тәйірі, мұнда не тұр? В.Михайлов осы сөзге неге қасарысып қарсы болды? Әкесі өлгенді де естіртеді, кешіріңіз, бұл енді Қазақстан біртұтас мемлекет болмасын, тоз-тоз болып, бөлшектеніп, ыдырап кетсін деген сөз. Бұл енді Республиканың солтүстігін бір бөлек, күншығысын бір бөлек, күн батысын бір бөлек жіліктеп алып кетейік, «бөліп таста да билей бер» деген сөз.

Екіншіден, Конституцияның дәл жаңағы бабында: «Өзін-өзі билейтін қазақ ұлт мемлекеттігінің түрі ретінде Қазақстан Республикасы өзінің барлық азаматының құқық теңдігін қамтамасыз етеді», – деп жазылған. В. Михайлов осы сөйлемнен: «өзін-өзі билейтін қазақ ұлт мемлекеттілігінің түрі ретінде» деген сөздерді конституциядан аластайық дейді.

Демек, Қазақстан дейтін географиялық территорияда жүздеген, мыңдаған жылдар бойы қазақ дейтін халық тұрмаған, олардың осы жерді именденген, арпалысып жаудан қорғаған ата-бабалары болмаған, байғұс қазақтар бәрі де әлдеқайдан ауып келген деген сөз. Яғни, мен, В.Михайлов, бұл жерге қалай келсек, қазақтар да солай келген. Сондықтан мен де, қазақ, сен де бірдей кірмеміз деген ұғым.

Бұдан асқан астамшылық болар мен екен?! Зорлық-зомбылықтың да шегі бар ғой. Бұл өктемшіл, қиянатшыл империяның кекірегі ғой.

Сонда В.Михайлов өзі ұнатпайтын «қазақ» деген сөздің орнына нені ұсынады?».

«Өзін-өзі билейтін Қазақстан халқы» деп өзгертейік дейді. Демек «Қазақстан» деген сөзді мойындаған В.Михайлов қазақтар басқа жақтан ауып келген емес, осы жердің ежелгі, байырғы халқы екенін мойындағысы келмейді. Үшіншіден, баяғы тіл. Мемлекеттік қос тілділік дауы. Қазақ тілі және орыс тілі дейді. В.Михайлов орыс тілі құғын көріп жүр деп байбалам салады.

Төртіншіден, депутат В.Михайлов пен оның жақтастары «жер жекеменшікке берілсін, сатылсын» дейді. Мәлімдеме тараткан бизнесмендердің талабы осы.

В.Михайлов Республика Конституциясындағы азаматтық туралы бапты өзгертуді талап етеді. Республикада «Қос азаматтық» құқық болсын дейді. Ондай жағдайда Қазақстандағы 6-миллионнан астам орыстар, 3-миллионнан астам басқа ұлттар өкілдері қос-қос поспорт алып жүрсе, Қазақстанда не береке қалды? Қос паспорты бар адам қылмыс істесе, қай елдің заңымен сотталмақ?

Сөйтіп кейбір депутаттар тарапынан, орыс тілді газеттердің, радио, теледидар тарапынан Қазақстан Республикасының осыдан екі-ақ жыл бұрын

үлкен айтыс-тартыспен әбден екшеуден өткеннен кейін қабылданған тұңғыш Конституциясына шабуыл күшейді. Ал, бұл Ата заң ТМД елдеріндегі Конституциялардың ішіндегі ең демократияшыл, кең қолтық «кебеже қарын, кең қосақ» «Конституция» деп танылған-ды». Шерхан Мұртазаның бұл сөздерінде, ой пікірлерінде алмас семсердің жарқылы бар десек қателесе қоймаспыз.

90-жылдары Ресейдің ұлышовинистік-империялық өктемдік пиғылы демократия мен жариялылықтың кең өріс алуының аясында тіпті ашықтан-ашық көріне бастады. Бұл мәселеге Нобель сыйлығының лауреаты, өз отанынан безіп Американың Вермонт қалашығында ғұмыр кешіп жатқан Александр Солженицын ерекше деп қойса не дерсін. Әлемге әйгілі жазушы «Комсомольская правда» мен «Литературная газетаға» «Россияны қалай көгертеміз?» атты мақаласын арасына күн аралата қатар жариялап, қалың елді дүрліктергені көкірек көзі ояу адамдардың әлі есінде (11).

Күллі орыс халқы табынып, құдайдай көретін А.Солженицын не дейді? Ол «Ресейдің көсегесін көгерту үшін Балтық жағалауындағы үш республиканы, Орта Азияның төрт республикасын және Румынияға емешесі үзіліп отырған Молдавияны дереу табанды түрде бөліп тастау керек» дей келе, өзі талай жылдар түрмеде болғанда суын ішіп, тұз дәмін татқан, өзіне пана болған қазақ жеріне арнайы тоқталады. «Қазіргі Қазақстанда,-дейді ол,-қазақтар жартыдан анағұрлым аз. Олардың шоғырланған тұрақты атамекені, шығыс шетінен бастап, Каспийге дейінгі оңтүстік облыстардың үлкен орамы ғана, шындығында бұл өңірлердегі тұрғындардың басым көпшілігі қазақтар. Егер, осы мекенімен олар да бөлінеміз десе, онда құдай бетінен жарылқасын. Мұндай жағдайдан кейін бөліну жөнінде бұлтақтайтын болса, онда өзіміздің бөлініп шығатынымызды батыл түрде жариялауымыз керек», – деп ашық түрде сес көрсетеді.

Ең сорақысы сол, мұның астарында «Ресейсіз не істей аласындар, қолдарыннан не келеді!» деген зіл жатыр.

«Россия А.И.Солжиницыннің ақылымен көгермейді» атты жан айқаға толы материалға қол қойған бір топ қазақтың атақты жазушылары отандастарымызға, жерлестерімізге өз сөздерін арнай келе «Бұл шекера бөлісетін ғасыр емес, қазіргі шекараларды сақтай отырып, парасатымызды бөлісетін ғасыр. Бақытты болашақтың кепілі осы ғана. Демек, Россия А.И.Солжиницыннің ақылымен көгереді деп әсте айта алмаймыз» деп толғанады (12).

Жалпы, 90-шы жылдардың басында бірқатар жалынды қазақ публицистері А.И.Солжиницыннің «ГУЛАГ архипелагы» эпопеясында бейнеленген қазақ жері, ұлт мәселесіне терендеп баруға әрекет жасады. Оның

себебі, әлем мойындаған жазушының «Басқа ауып келген халықтардың бапты-байыпты еңбеккерлер, ұғымтал, зерек-білімдарлар екенің жазады. Ал, солармен бірге тұрған, соларды құшағына алған қазақтар жөнінде сондай жылы сөз таба алмайды. Сірә, бұл Солжиницыннің Қазақстанға қарангы жағынан келгені, қазақтардың өмірін көленкелі жағынан ғана көргенінен болуы керек. Сондықтан бұл шығармадан өзіміз көргіміз келген Қазақстанды көріп, қазақтарды (жағымсыз жағынан болмаса) таба алмағанынан» туған реніште жатыр еді. Публицист К.Смайылов осы мақаласының соңында «...орыс тілін еркін меңгерген қазақтардың арасынан орыс тілінде өз халқының бейне-рухын дұрыс көрсете, таныстыра алатын жазушылар мен публицистердің еркін суылып шығуын қолға алып, іске айналдыруымыз керек. Бүгін бізге Саттар Ерубаев пен Баубек Бұлқышев секілді қос тілде қатар жаза алатын, өзінің де, өзгенің де асыл қасиеттерін тани, бағалай, бойына сіңіре білетін, өз жері, өз елі туралы ой-сырларын, арман-қиялдарын басқа әлемге батыл жеткізе алатын жазушылар мен журналистер керек» деген тұжырымға келеді (13).

Сол тұста А.И. Солжиницыннің Қазақстан территориясына қатысты айтқан пікірлері әрбір қазақтың жүрегіне жара салып, ашу-ызасын туғызған еді. «Мен Солжиницынмен бір кезде сәті түсіп, қол беріп амандасып, жүздескен адаммын», – деп жазады, естелігінде соғыс және еңбек ардагері Жасболат Нұрмағамбетов. – 1960 жылдардың аяқ кезі болатын. Ол кезде мен Жамбыл облысында қызмет істеймін. Ал ол кісі осы облыстың Мойынқұм ауданына қарасты «Көктерек» совхозында орта мектепте мұғалім болып қызмет атқарады екен деп естіген соң, аудан орталығы Фурманов селосына бара жатып, орта мектепке соқтық. Мектеп директоры орнында болмаған соң, мұғалімдер бөлмесіне кірсек, ол кісі бөлменің сол жақ бұрышына жақын қойылған жазу үстелінде бір кітапты парақтап отыр екен. Бізді көріп орнынан тұрып амандасты, бірақ әлдекандай бақылап жүрген адамдар ма деп сыр бермей солғын сәлемдескенін сездік. Біз жөнімізді айтқаннан кейін барып ашыла бастады. Есімде қалған оның сөздері мынау еді: «Тағдыр жетелеп бұл жерге де келіп қалдық, жаман қарсы алған жоқ, көріп тұрсыздар, мұғалімдік қызметке орналастырды. Жергілікті жігіттерге көп рахмет. Нағыз адамгершілік осы емес пе?» дегені әлі есімде. Міне, енді сол Солжиницын кеше ғана қазақ арасында болып, өмірінің бір қиын кезеңінде көрген қамқорлықтарын, «адамгершілікке не жетсін» деген сөзінің өзін тез-ақ ұмытып, Қазақстанға қомсына қарап жер даулап отырғанына жол болсын. «Өзің су ішкен құдыққа түкірме» дейді ғой қазақ. Осы мақал қайта-қайта ойыма орала береді» (14).

Сол жылдары Қазақстан Журналистер одағының тізгінін ұстап отырған

марқұм Камал Смайыловтың жоғарыдағы ой-пікірлері еліміз тәуелсіздік жолымен қадам басып келе жатқан қазіргі таңда да үлкен маңызға ие болып отыр. Жан-жақтан анталаған ұлы державалық-империялық өктемдік пиғылдарына батыл түрде солардың тілінде тойтарыс беретін жалынды публицистеріміздің қадір-қасиетін терең түсініп, оларды асқақтатып отырсақ, еркін қимылдауларына жағдай жасап, демеп, қолдасақ қанекей. Өкінішке орай, өз ұлты үшін өзегін суырып беруге дайын тұрған, орыс тілінде жазатын, қазақ халқының мұрат-мүддесі жолында ештеңеден де тайынбайтын азаматтарымызға, айталық, талай жылдардан бері өз қаржысымен «Қазахская правда» газетін шығарған марқұм, жалынды публицист Алдан Айымбетовке үкімет немесе қалталы адамдар тарапынан қамқорлық жасалмады. Жалпы қайтпас қайсар публицист-азамат жөнінде басылымдарда оқтын-оқтын жазылып тұрды (15).

Қажымас қайраткер, қайтпас күрескер А.Айымбетов ұлтының арнамысы жолында жазылған материалдарды ешкімнен қаймықпастан берді. Бұдан асқан ерлік болмас, сірә! (16).

Қазақ елі тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында империялық шовинистік пиғылдағылар ұлттық мүддеге нұқсан келтіру, азаттық жолына түскен жергілікті халықтың тілін, дінін, мәдениетін, басқа да рухани қазыналарын жандандыруға қалай да тосқауыл жасау әрекеттеріне ашық түрде барып жатты. Рессей журналистері бұрынғы кеңестер одағының құрамында болған одақтас республикаларға жөнсіз тиісулерін, олардың ішкі өміріне ашықтан-ашық араласып, буынсыз жерге пышақ ұруларын дағдыға айналдырып алғаны қашан. Қазақстандық орыс интеллигенциясының кейбір өкілдері қазақ халқының этностық мәдени проблемаларына түсіністікпен қараудың орнына оның мәдени негіздері біртіндеп құриды деген «сәуегейлік» айтады. Үш жүз жылдық отарлық үстемдіке қарамастан қазақ мәдениетінің ұрығы сақталған. Бұл арада әңгіме көркем, философиялық, адамгершілік және саяси мәдениет туралы болып отыр. Мәдениеттің сол түптамыры халықтың рухына келмейтіндердің бәріне өзінше қарсы шықты, ұлтқа жат ықпалдың бәрін қайта қорытып, икемдеуге тырысуда. Империялық пиғылдағы орыс шовинистерінің бүгінгі ұрпақтары қандай жолмен болмасын өздерінің атам заманғы жымысқы саясаттарын жүргізуге келгенде аянып қалар емес. Осы жерде баса айта кетер бір жайт, ресейлік бауыр-әріптестерінен еліміздегі орыс тілінде қаптап шығып жатқан басылымдар да қалыспады. Құдды бір-бірінің ауыздарына түкіріп қойған ба дерсің. Бұл енді өз алдына бөлек әңгіме... Осындай ашық өктемдік, менменсу пиғылдарына шыдай алмаған Алматыдағы жоғары оқу орындарында қызмет ететін бір топ ғалымдар, профессорлар Қазақстан Республикасының Президентіне «Қазақ

әдебиеті» газеті арқылы ашық хат жолдады (17). Бұл іске Алматы медицина институтының философия кафедрасының меңгерушісі, профессор Алдан Айымбетов ұйытқы болды.

«...Қазақстан саясатын формальды түрде қостағанмен іс жүзінде оған қарсы бағыт ұстап, кедергі жасап отырған күштер баршылық, – дейді ашық хат жолдаушылар. – Осы ретте бірсыпыра орыс тілінде шығатын басылымдардың, әсіресе, «Қазақстанская правда» газетінің ерекше рөл атқарып отырғанын айтуға мәжбүрміз. Біз бос сөзден аулақпыз. Аталмыш газеттің соңғы 3 жыл ішінде басып шығарған көптеген мақалаларына мұқият талдау жасай отырып, олардың бірқатары шовинистік немесе ұлттық-нигилистік, яғни, Сіздің жуырда жарыққа шыққан «Стратегияңыздағы» ұлттық мемлекет құру идеяларына қарама-қарсы көзқарастарды уағыздаушы материалдар екенін анықтадық. Бұл бағыт әсіресе, газет басшылығына Вячеслав Срыбных келгелі күшейіп кетті. Нақты дәл: «Казправда» А.Акаваның «Земля и недра – всем казахстанцам» деп аталған материалын басып шығарды (18). Онда автор «Металлургтардың пікірі» дегенді желеу етіп, Шығыс Қазақстан қиянатпен бөліп алынған Ресей жері деп даурығып тұр. «... Отчленение части единого народа, – дейді А.Акава. – И включение в другое государство... людей не спросили, а желают ли они войти в это государство». Мұндай арандатушылыққа наразылық білдіргендерге В.Срыбныхтың жауабы мынадай: «Наша задача – отражать общественное мнение, не отдавая никому предпочтение» (17.09.1992ж). Кез келген сандырақты жұртшылық пікірі етіп көрсетіп, теріс ойдағыларға «Каз правданың» ой қосып отыруына қалайша жол берілген деген сұрақ туады.

В.Срыбных жұртшылық пікірін құрметтейді екен, не себепті қазақтың көрнекті ғалымдарының Акава сияқтылардың көзқарасына қарсы материалдарын баспай, ал амалсыз баса қойса, міндетті түрде теріс түсініктеме қыстырап отырады? Және нақты дәлелдер: үстіміздегі жылдың 18 наурызында профессор М.Базарбаев және профессор А.Айымбетовтың Н.Масанов пен Н.Әмрекұловтың ұлттық мемлекет құру идеясына қарсы мақаласын өткір сынға алған материалдары жарық көрді. Осыған байланысты берген комментарийінде «Казправда» ашықтан-ашық соңғыларды қоштап, олардың қарсыластарын сүйкімсіз кейіпте көрсетті. Н.Масанов пен Н.Әмрекұловтың мақаласын «острота анализа, смелость и неординарность суждений» сияқты «қызыл» сөздермен безендіре бағаласа, А.Айымбетов пен М.Базарбаевқа «существует общепринятые этические аспекты... правила полемики. Пределы допустимого тона» – деп сентенция жолдайды.

Сейдахмет Құттықадамовтың да шовинистік пиғылды уағыздаушы

Ю.Криницианов дегеннің мақаласын сынауы (19) «Казправдаға» өте ұнамай қалған. Берген комментарийінде авторды жерден алып, жерге салып тұр. Сонда В.Срыбныхтың «никому не отдаем предпочтение» дегені кайда қалды?»

Ғалымдар Президентке жолдаған хатта осындай нақтылы фактілер келтіре отырып, экстремизм отын қоздырған шовинистік ниеттегілерге, тәуелсіздігмізге, территориялық тұтастығымызға нұқсан келтіретін, ұлттық ар-намысқа тиетін материалдарды, пікірлерді жариялауға құлшына кіріскен «Казахстанская правда» газетінің бас редакторы В.Срыбныхқа шара қолдануды талап етеді.

Ресейлік әріптестеріміз, журналистер негізінен, не айтады? Айтпайтындары жоқ. Империялық-идеологиялық пиғылдарының астарында ұлы шовинистік өктемдік жатыр. Мұны түсіндіріп, ұғындырап жатудың қажеті жоқ. Бәрі де айқын аңғарылып тұр. Осы орайда, жан түршіктірер мысалдар жеткілікті. Айталық, олардың Қазақстандағы казақтар проблемаларын немесе орыстар мен немістердің елден ағылып көшіп жатканын, т.б. жалаулатып жүргендері қашан. Бұлар ең бір күрделі мәселелер, ұшқын тисе лап еткені тұрған алапат өрт. Немістердің төнкеріле көшуі Ресейде де дәл біздің еліміздегідей ғой. Ал бұл жөнінде жұмған ауыздарын ашпайды. Мына мәселеге зер салайық. Тәуелсіз елімізде орыстар миллиондап саналады. Олар Ресейге, өз отандарына өзге республикалардағыдай ағылып көшіп жатқан жок. Қазақтар да осындай күй кешуде. 130- дай ұлт мекен етіп жатқан Қазақстанның кеңестік дәуір кезіндегідей дәл қазір де ұлттар достығының лабораториясына айналып отырғанын ешкім де жоққа шығара алмаса керек. Ресей журналистері, олардың қазақстандық әріптестері мұны көрмеген-білмеген болады.

Осы орайда өзінің отты материалдарында ұлттық қадір-қасиетімізді асқақтатып, империялық пиғылдағы шетелдік журналистерге қарсы бітпес майданға шығып жүрген жалынды публицист Мейірхан Ақдәулетұлының мақаласы ерекше көңіл аударады (20).

Ресейлік «Известия» газетінің Қазақстандағы меншікті тілшісі Владимир Ардаевтың елімізде жүргеніне талай жылдар болды. Сонау 86-жылғы Желтоқсан оқиғасына империялық тұрғыда баға беріп, «Известия» газетінде құлаш-құлаш материалдар жариялаған, қазақтың зиялы қауымына азу тісін батырған, сөйтіп мақалалар арқылы отка май құйған осы Ардаев болатын. Еліміз тәуелсіздік алғалы бері Қазақстанның ішкі-сыртқы саясатына кірісіп, қақпайлап ойнау, мемлекетаралық ірі саясатта ел Президентінің істемегенін істеді, жазбағанын жазды дей салу, мемлекетіміздің ішкі саясатының ең осал тұсы – Тіл туралы заңды

бұрмалап, небір құйтырлыққа бару, т.б. В.Ардаевтың қашаннан бергі позициясына айналып кеткен. Мұның бәрі дәлелдеп отыруды қажет ете қоймайтын басы ашық мәселе. Публицист М.Ақдәулетұлы көкірегі қарс айырыла күйіне отырып, Ардаев сияқтылары «ардақтаудың», арқасынан қағудың аңғалдық немесе дәрменсіздік екеніне тоқтала келе, Парламентке, Президент әкімшілігіне, сыртқы істер министрлігіне мынадай сауалдар қояды:

1. Өзге мемлекет журналистерінің қызметін реттейтін мемлекеттік шаралар қолға алына ма, алынса қашан?

2. Қазақ халқының ар-намысын ресейлік ақпарат құралдарының анайы пікір- көзқарастарынан кім қорғайды, әлде сондай мүдделі қоғам ашамыз ба?

3. Ақпарат құралдарындағы ашық немесе жасырын түрде мемлекеттік саясатқа қарсы бағытталған тенденциялармен кімдер күресуге тиіс?

Ал, публицист Ғалым Ахметов «Аргументы и факты», «Новое поколение» апталықтарының, «Азаттық радиосының»,т.б. ұлттық мүддемізге нұқсан келтіретін кираткыштық сипатқа ие материалдарын талдай келе, өзінің мынадай ұсыныс-пікірлерін ортаға салады: «Қажыгелдин, Савостиналарды тыңдаған Америка конгресі бізден, үкіметтен емес, халықтан – академиктерден, халық жазушыларынан біреуі барып, хал-жағдайымызды түсіндірсе, бізді де тындар еді ғой, бірақ бізде ондай әрекет жоқ. Баяғы бойға біткен «ұлттық енжарлығымыз» оған жібермей тұр. Дегенмен, зиялы қауым – Академия, Жазушылар, Журналистер одағы осыны ойлауы керек, алдымен өзімізді-өзіміз қорғамасақ, кім қорғайды?».

Сөз орайы келгенде, ежелден қатар жатқан бауырлас көршілеріміз – Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстанды алайық. Олар ресейлік газеттерге ащық түрде азу тістерін көрсетуден тайынбайды. Валерий Выжутевич «Демократиясыз тәуелсіздік, еркіндіксіз тәуелсіздік реакцияшыл әрі өте қауіпті» деген қортындыға келеді (21).

Бұл Мәскеулік журналистерге Өзбекстан жөнінде емес, өзбек журналистеріне ресейлік әріптестер туралы айтылған делік. Тым бей-берекет емес пе? Әлемдік тәжірбиеде жергілікті жаңалықтар тек жергілікті басылымдарға ғана жарияланады ғой.

Өзбекстандағы ресейлік меншікті тілшілердің статусын Қазақстандығымен салыстырсақ, айырмашылығы жер мен көктей. «Комсомольская правданың» Ташкенттегі тілшілер посты жабылған. «Рейтер» және «Франс Пресс» ортаазиялық бюролар өзге жерлерден қоныс таппай, Алматыға тұрақтады. Өзбекстанның тыныс-тіршілігін дәйексіз, нанымсыз жазғаны үшін елден тәуелсіз американдық журналист Стив Леви аластатылды. Мына қызыққа қараңыз: ресейлік екінші каналдан

телевизиялық топ Ташкентке келді. Олар қонақүйге жайғаспай-ақ, екі азамат тоқтатып, сұрақтың астына алды. «Кімсіндер? Қайда? Неліктен?» Журналистерге сұрақ жаудырған екеуі куәліктерін көрсетеді де әңгімені қысқа қайырады: «Құқыларын жоқ!». Сөйтіп, келгендер Ұлттық қауіпсіздік қызметінің қызметкерлері болып шығады (22).

Қазақстанда мұндай жағдай болған емес. Ресейлік дейміз бе, өзге шетелдік дейміз бе, журналистерге еркіндік берілген. Олардың ойларына не келсе, соны жазатыны, еркін ойқастап жүретіні сондықтан болар... Қалай десек те, шетелдік, ресейлік журналистер жөнінде әңгіме бір басқа. Ал, республикамыздың өзінде шығатын газеттерге не жорық?! Олар үшін демократия мен сөз бостандығына монополия жасау, жас мемлекет үшін қауіпті факторларға – «мүддесі белгісіз ойыншыға» айнала салу түк емес. Бұлардың бәрінің басында «Караван» тұр. Бұл алпауыт басылымның қазақы болмысты онша ұната қоймайтыны, қазақ тілі мен ділін үнемі кемсітумен келе жатқаны, қазақтың мүддесіне қарсы пікірлер таратудан жалықпайтыны айдай әлемге мәлім. Ұлттық намысты жоғары ұстаған М.Ақдәулетұлы А.Әлім, т.б. публицистер «Караванмен» ашық майданға шықты.

Таралымы жағынан шарықтап өсіп, бүйірін қампита түскен «Караван» газеті өзінің алғашқы шыға бастаған кезінен-ақ империялық өктемдік пиғылын аңғартумен болды. Демократия мен сөз бостандығын бүркемелеген басылым айылын жимады десек, артық айтқандық емес. Ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдары оның бәрі де қалыпты, үйреншікті іске айналғандай еді. Дәл сондықтан да болар, публицист Мейірхан Ақдәулетұлы кезекті бір мақаласын «Енді бірер жылда Қазақстанның ішкі-сыртқы саясатын да, тәуелсіз еліміздің билігі мен байлығының иесін де өзге емес «Караван» газеті белгіленіп беретіндей болып жатса, таңдануға болмайтын шығар.

Мұны «Караван» өзі де айқын сезіне бастаған секілді. Бұған мысалды мыңдап келтіруге болады. Мәселен, газетте жарияланған «Г-н Алим нашел врагов народа» атты мақала соның айғағы...», –деп, ашу-ызамен бастайды (23).

Түсінікті болу үшін мәселенің мәніне келейік: публицист Аманхан Әлім «Караван» синдромы біздің халқымыздың ұлттық ерекшеліктеріне зиянын тигізіп, оның тіліне, менталитетіне, діні мен намысына тиісіп отыр» дей келіп, Тіл туралы заңды өзінің ескі тәсіл – «әрі итеріп, бері жаққа» салған «Караванға» деген ашу-ызасын білдіреді. Автор қалыптасқан жағдайға байланысты «Сион данышпандарының протоколдарынан» сөз орайында үзінді келтіріп өтеді. «Караванның» – «ұстата қоймайтын» тұспалдарымен өзінен өзгенің бәрін кемсітетін байырғы тәсіліне тоқталып, сөз соңында осы газеттің тенденцияшыл позициясына байланысты сонау бір замандарда

В.Розанов айтқан пікірді келтіреді: «Қазір де әр редакцияда өз Франгі, өз Любовь Гуревичі отыр.

Олар жазбайды немесе аз жазады. Бірақ олар басқарып, бағыттап отырады. О, холдеялық жұлдызшылар. Сендер өз гороскоптарыңды білесіңдер».

А.Әлімнің жазғаны осы.

Осы мақаладан соң «Караван» байбаламға басады. Оның астарында ескі тәсіл – өзгешелеу ойлайтын жұртты қорқытып қою, үрей себу, қайткенде де азиаттықтарға «Караванның» құдіреттігін білдіру – «өзгеге сабақ болсын» деген пиғыл жатыр еді. Бұдан арғысы – «Караван» А.Әлімді соттатпақшы да болды: «Біздің пікірімізше, Әлім мырзаның шимайында «Караванның» кейбір қызметкерлерінің ұлттық ар-намысын қорлау бар да, шимайдың өзі ұлтаралық араздықты тұтатуға бағытталған ».

Публицист М.Ақдәулетұлы жоғарыдағы мақаласында әріптесі А.Әлімді «Караванның» қаныпезерлік шабуылынан жанын сала қорғады.

Автор «Караван» құдіретінің құпиясына үңіле келе, «тәуелсіз» газеттің «А.Әлім мәселесінде» тым асыра сілтеп жібергеніне егжей-тегжейлі тоқталады. «Демократия мен сөз бостандығын ешкім де «жекешелендіре» алмайды, – деп, ашына жазады публицист, – ал «Караванның» бүкіл қызметі – «менікі дұрыс!» – тың «демократиясы». Бұған мысалды мыңдап келтіруге болады.

... «Караванның» А.Әлімге қатысты қылығынан демократияның, сөз бостандығының емес, 1937 жылдың иісі шығады. Әйтпесе ұлтын сүйгеннің, соның жоғын ашына айтқаннын бәрі Геббельс болып шығатын болса, «геббельстіктен» қашқанда кім боламыз?»

Публицист мақаласының құндылығы сонда, ол өзінің әріптесі А.Әлімді шовинистік өктемсуден қорғай отырып, «Караванның» Қазақстандағы ақпарат кеңестігіне толық қожа болуының қыр-сырын жілікше шағып, байсалдылықпен пункт-пунктімен талдап береді. Мұның өзі, автордың пайымдауынша, оннан астам пункттен тұрады. Осылардың кейбіріне тоқтала кетейік:

Халықтың бәрінен өзіңді ақылдырақ санаудың қажеті жоқ – «Караван» белгілі бір себептермен шектен тыс байып алды, ал байлық пен мызғымас күшке арқа сүйеу толық билікке жол ашады.

«Караван» кезінде «жас мемлекетке» келе бастаған шетел капиталына да, өзіміздегі «жеке меншік психологиясын» орнықтыруға да идеологиялық құнар әзірлеп берді, ол оның енді ғана басталған демократияның «ешкім қой дей алмайтын» монастырына айналуына көмектесті...

Демократияға шөліркеп жеткен «кеңес халқы» – тасқа басканның бәрін

Тора мен Інжілден, Құраннан кем көрмейтін сенгіш халық – «Караванды» демократияның, шындық пен жариялылықтың тірегі деп қабылдап, «Караван» таңған стереотиптерді бойына сіңіріп үлгерді...

«Жас мемлекеттің» түрлі қиыншылықтары «Караванды» қилы-қилы саяси, мүдделілік ойындардың аренасына айналдырды, себебі шын мәнінде Қазақстаннан қаржылай және саяси тұрғыдан тәуелсіз бірден-бір газет «Караван» еді.

Жаңа буржуазия мен бюрократияның «балалық аурулары» – топтық мүдделердің қайшылығы, «несібеге таласу», тағысын тағылар «Караванды» ең басты газетке айналдырды, мемлекеттік басылымдар бұл «ойынға» араласа алмады.

Халықтың қамын ойлағансу, «бүйректен сирақ шығарып отыру», саясатшылардың өз арасындағы, оппозиция мен үкімет арасындағы ерегес-егестер, сонымен қатар саясатшылар мен билік иелерін әдейі қырқыстырып қою... «Караванның» нанына айналды. Биліктің ғана емес, Қазақстанның, қазақ халқының ауызбіршілігіне сына қағу мұның жасырын мүддесі ме деп қаласың...

Негізгі ұлттық қазақ баспасөзінің ішкі қайшылықтары мен еселенген тәуелділігі ұлттық ақпарат саласында да екінші сатыда қала беруіне себеп болды. Бұл да – «Караван» үшін үлкен «плюс». Қазақ халқының қоғамдағы позициясының нашарлығы (оны қорғасаң, «геббельс» болып шыға келесің!) мен орыс тілді «тәуелсіздердің» «орыс мүддесі» үшін күрескенсуі «Караванның» үлкен көзіріне айналды...

Өзіміз келтірген бұл пункттердің қай-қайсысында болмасын қазақ қоғамын әлсін-әлсін дүрліктіріп отырған «Караванның» «құдіретті» қырлары көрініп тұр. Публицист М.Ақдәулетұлының айтпағы «Караванның» демократия мен сөз бостандығына монополия жасап қана қоймай, жас мемлекет үшін қауіпті факторларға – «мүддесі белгісіз ойыншығы» айналғандығы. «Осылай жалғаса беретін болса, – дейді автор ойын қорыта келе,– біздің қоғамда солшыл либерализм толығымен белең алады, «Ешкім ештеңе үшін жауапты емес» мораліне көшеміз,ал тәуелсіздігіміз саяси сауданың «саяси рэкеттің», топтар күресінің шылауында кетеді». Мен «Караванға» қарсы бола алмаймын, оның түпкі мақсаты – осы. Қалыптасқан жағдайға «лупамен қарау» – мемлекет қайраткерлерінің, мемлекеттік идеология үшін жауаптылардың ісі.

«Караван» қалған қазақтың да, орыстын да шамданғанын қыстырмайды. Демек, біз, Қазақстан халқы, жалғыз демократқа ұйып отырмыз. Мұнымыз пысық молдаға мойын ұсынғыш аңғал елді еске салады...».

Республикамыздағы орыс белсенділерінің бірі Петр Своик өзінің шовинистік ой-пікірлерін оқтын-оқтын ашық айтып жүреді. Ол өзінің мына бір макаласында қазақ қоғамында өз бетінше дамуға материалдық және интеллектуальдық ресурстар жоқ деген ой айтады (24). Олар қазақтар тарихи жағынан өркениет негіздерінен алыс, көшпенділік өндіріс пен өмір салты ретінде ғасырдан-ғасырға қайталанып, өз-өзімен болды, сапалы материалдық, мәдени және дүниетанымдық көзқарас қалдырған жоқ, шын мәнінде, көшпенділікте сақталған және мұраға жалғасқан бірден-бір нәрсе туыстық қасиеттерге негізделген менталитеттер дегенді айтады. Осы арадан келіп қазір Қазақстанда барының бәріне жуығы кеңестік құрылыстың жемісі дегенді шығарады. «Өзінің тарихы, дәстүрі, өз ұстайтын базасы болмағандықтан Қазақстан үстем мемлекеттен материалдық және интеллектуальдық көрек алуға мұқтаж болды. Сөйтіп, бүгінгі Қазақстанда өзіне қалған барлық шаруашылықты ұстап тұру үшін обьективті түрде материалдық және адам ресурстары болмай отыр» дейді. Автор «жүйелік бөлінудің жаңа шекарасының қалыптасуы осымен біткен жоқ, басты процестер әлі алда, бірақ Қазақстанның басым бөлігі Ресейден басқа ешкімге олжа немесе масыл бола алмайды» деп есептейді. Бұдан өткен империялық өктемдік болмас, сірә!

Қазақ «іштен шыққан жау жаман» деп, тегін айтпаған. Өзі оқыған, ғылыми атақ-дәрежесі бар, өзін қазақ санай отырып, орысша сөйлеп-жазып, орысша ойлайтын, солардың сойылын соғатындар өз арамыздан шығып жатса не шара? Және олар дегеніміз аз да емес. Олардың туған ұлтына қарсы бағытталған адам жанын түршіктіретін ой-пікірлері орыс тілді тәуелсіз басылымдар мен телеарналардан жария етіліп жатса, бұған қалай шыдарсың?!

Еліміздегі сондай «жазғыш» жандардың бірі марқұм Нұрболат Масанов болды. «Караван» газетінде «Мало их мочили ...» деген тақырыппен туған халқы туралы адам жанын түршіктіретін, ой-толғамға келмейтін, өзіндік шектен шыққан тұжырым-кесімі жарық көрді. Сонымен Н.Масанов: «Все уперается в казахский менталитет. Уроды! Их урыть надо – и все! У них нет будущего. Вот те казахи, которые вырвались из мамбетского, колбитского состояния – я, Кажыгельдин, Косанов, Габдуллин, другие – мы все мы вырвались, мы будем нормальными людьми, наши дети и так далее», дей келе өз халқына топырақ шашады. Космополиттік бағыттағы батысшылдардың сойылын соғып, ұлт намысын таптайды...

Әрдайым ұлт намысын жоғары ұстап келе жатқан, оны өзінің отты материалдарымен дәлелдеп жүрген публицист Аманхан Әлім Масановтың жоғарыдағы шығармашылығын егжей-тегжей талдай отырып, жауап береді

(25).

«Кей кейде маған Масанов камердинер секілді көрінеді – дейді публицист. – Камердинерде тек, ар-намыс, тіпті болмаған жағдайда адалдық та жоқ. Бүгін бір қожайынға қызмет етсе, ертең екінші... үшінші... қожайынға қызмет етіп кете береді. Қарын тоқ болса.

Оны айтасыз, тіпті бір сәттерде аталған мырзаны люмпен бе деп те қалам. Тапсыз топтың «оқыған» өкілі ол антогонистік қоғамның типтенген көрінісі. Яғни өзегіне құрт түскен бір буынды қалыптастыратын қоғам зиянкестері».

А.Әлім Масановтың соңғы жылдардағы қазақ туралы айтқан сөздері мен ойларын келтіре отырып, косполиттік- либерал бюрократтың ел алдындағы сатқындығына қалың оқырманның көзін айқын жеткізеді.

Философия ғылымының докторы, профессор Амангелді Айталиев П.Своиктің сәуегейсіген шовинистік болжамдарын нақты талдай отырып, жауап береді (26). «Бұрын үстемдік еткен халықтың – бұл арада «Ресей жұртының» мәдени-тарихи және экономикалық жолы немесе варианты әрдайым бірден-бір дұрыс жол сиякты көрінеді, – дейді ғалым-публицист. – Бұдан екі мың жыл бұрын, 300 жыл бұрын, бүгін де солай болды. Ал Ресей – Қазақстан қатынастарын біліктілікпен талқылайтын болсақ ТМД елдерінің тәжірбиесіне қарай біздің екі еліміз экономикалық және саяси байланыстарға екі жақты келісімдер, кедендік одақты нығайту, валюта кеңістігі арқылы «әртүрлі жылдамдықпен жылжиды» деуге негіз бар. Әрине көп нәрсе Ресейдің өз позициясына да байланысты. Ол бұрынғы одақтағы әскери-өнеркәсіптік потенциалдың 82-процентін, оның ғылыми интеллектуальдық потенциалының 85-процентке жуығын мұраға алып қалды. Ресейде күштердің және саяси көңіл-күйдің таралуы мейлінше көп қырлы. Бүгінгі онда шетелдерде тұратын орыстарды орналастыру ісі жөніндегі 150-ге жуық әртүрлі ресми, дипломатиялық және басқа ұйымдар бар. Алайда осы ұйымдардың көпшілігі орыстардың өздері тұратын елдердегі жағдайға жаңа саяси және әлеуметтік-экономикалық қалыпқа үйренуіне, дағдылануына көмектесейін демейді, қайта соларды ушықтырып, халыққа карсы коюды ойлайды.

Нақты қиындықтарды қазір орыстар ғана емес, бұрынғы одақтас республикалардың барлық қарапайым адамдары көруде. Абыржып, жөніне қалған, бұрын өмірі алаңсыз болып көрінген, оның күрт өзгеруіне икемделмеген адамдар мына қалыптасқан жағдайдан шығудың жолын іздейді».

Автор бұдан әрі Ресейдің мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарының тәуелсіз мемлекеттерге өз саясатын таңуға әрдайым

тырысатынын, дегенмен де егемендік алған елдердің оған мойынсына қоймайтынын дәлелдейді. Айталық, «Ресейдің тәуелсіз мемлекеттер достастығына қатысушы мемлекеттермен стратегиялық бағыты» ұсынған қос азаматтық идеясын барлық елдер қабылдамады. Ал ЛДПР жетекшісінің шабуылына бізде ауру адамның сандырағы ретінде қарайды. Бірақ, үлкен күйінішке орай, В.Жириновскийдің басқа мемлекеттердің ішкі ісіне дөрекі араласуда көрсеткен қылығы – Қазақстан мен Украинадан Ресейге өзінің ежелгі жерлерін қайтаруды талап ету мәселесі жөнінде референдум өткізу туралы ұсынысына Мемлекеттік Думаның 98 депутаты дауыс беруі империялық төрешілдіктің тамыры әлі терең екенін дәлелдейді. Латвиядағы орыс жазушысы Владлен Дозорцевтің Ресей саясатшыларының отандастарға қамқорлық жасау жөнінде бірнеше қайтара жасаған икемсіз әрекетінен кейін оларға: «Бізді қорғауға тырысқан сайын біздің жағдайымыз нашарлай түседі» дегенінен түсінуге болады. Бұл сөздерге түсінік беріп жатудың қажеті жоқ...

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары шетелдердегі бұқаралық ақпарат құралдарында Қазақстанның болашақта Түркияның, немесе Кореяның, не Сингапурдың даму жолын таңдауы мүмкін дегендей жорамал жасаған материалдар жарияланып жатты. Ал, Президент Н.Назарбаев қандай жағдайда да елдің өз даму жолын таңдайтындығын қайталаумен болды. Осы және өзге де көптеген мәселелерді шешуде республика бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі ерекше еді. Халықтардың еркіндікке, өзін-өзі айқындауына және ел тәуелсіздігіне деген қуатты серпілісінің нәтижесінде коммунистік идеология толық істен шықты, ал баспасөз әлеуметтік-саяси институт ретінде Қазақстанның өз тағдырын қалай шешетіндігіне, оның өз болашағын көз алдына қарай елестетіндігіне, өз күшіне деген сенімділігіне байланысты көптеген мәселелер бойынша жариялымдарға кең өріс ашты. Осы ретте бірқатар газет-журналдар өздеріне жүктелген жауапкершілікті терең сезіне отырып, елдің жарқын болашағына қарай бағытталған жаңашылдық, іскерлік үдерісін берік ұстауға нық қадам жасай бастады. Оның астарында, ең бірінші кезекте, тәуелсіз ұлттық мемлекет жағдайында ғана мүмкін болып отырған ұлттық пара-парлық, ұлттық бәсекелестік проблемаларын шешу жатыр еді. Міне, дәл сондықтан да Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары мемлекеттік егемендікті ту ете отырып, қазақ мемлекеттілігін дамыту мәселелеріне баса көңіл қойды. Әлеуметтік, саяси, экономикалық және басқа да даму жоспарларын жүзеге асыру жергілікті этностың сана-сезімінің өркендеуі мен идентификациялануынсыз мүмкін емес екендігі дәлелдеп жатуды қажет етпейтін ақиқат. Ал, бұл проблеманы тек күшті мемлекеттіліктің арқасында ғана шешуге болады.

Сондықтан да республика баспасөзі тоқсаныншы жылдарда, XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында да мемлекеттік құрылыс мәселелерін тұрақты назарда ұстады. Бұқаралық ақпарат құралдары мемлекеттің унитарлық тұтастығы, оның территориясының мызғымастығы мен бірлігі, күшті президенттік билікке негізделген күшті егеменді мемлекеттің дамуы, өсіп-өркендеуі тақырыптарына барынша зер салып отырды.

Газеттер мен журналдарда осы және өзге де өзекті тақырыптар «Тәуелсіздік баянды болсын десек...», «Уақыт», «Қоғам», «Қазақстан-2030», «Бас редактор бағаны», «Әкімшілік реформасы», «Өзекті мәселе», «Толғаныс», «Президент Жолдауы», «Публицистика», «Президент», «Көзқарас», «Парламент» және басқа да айдарлармен тұрақты берілетін болды (27).

Осындай айдарлармен берілген материалдарда экономиканы либеризациялау, нақты қатынастардың заңдылық және институциональды базасын құру проблемалары талқыланып, саяси және басқа да салаларда кездесетін қиындықтар туралы айтылды. Бұл жарияланымдар көбіне-көп сыни тұрғыда болды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы баспасөз материалдарында Қазақстан басшылығының дамудың қандай жолын таңдайтындығы жөніндегі қызу пікірталастар жүргізілді: социалистік, дәстүрлі, либеральді даму жолдары сарапқа салынды.

Социалистік даму жолы жөнінде әңгіме болуы мүмкін емес еді. Өткенге оралудың кері кетушілік екені баршаға белгілі болатын. Ал, дәстүрлі даму жолына келер болсақ, ол казіргі кезге дейінгі әлемнің заманауи құрылымына альтернатива ретінде карастырылады (28).

Кейбір бұқаралық ақпарат құралдары одан ұлттық мемлекеттіліктің идеалық даму базасын көреді. Осы орайда олар мұның рулық қатынастарда шиеліниске алып келу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Кеңестік дәуірдегі қайта құру кезеңінде және тәуелсіздік дамудың алғашқы жылдарындағы Қазақстандағы рулық қатынастар өзінің ренессансын бастан өткізді. Олар қоғамды дүрбілеңге бөлеп, дискуссиялар жүріп жатты. Бұл жөніндегі ел басшылығының позициясына келер болсақ, дәстүрліліктің мемлекет дамуына идеялық негіз бола алмайтынына айқын көз жетті. Дегенмен де мұның жаңа қоғамдық құрылысқа ықпалы мен маңызын жоққа шығаруға болмайтын еді. Осының мәнін жете түсінген Президент Н.Назарбаев 1993 жылдың 12 мамырында «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» тұрғысында сөйлеген сөзінде былай деді:

«Ұлтаралық келісімді нығайтумен қатар, Қазақстан қоғамының бірлесуі идеясын жүзеге асыра отырып, ұлт ішіндегі бірлікті нығайту да маңызды. Қазір бұл мәселе орын алып отыр, сондықтан міндет ұлттық

идеяның біріктіруші, сындарды рөл атқаруында жатыр.

Қазақтардың ішіндегі жүзге, руға, аумақтық топтарға бөлінудің тарихы мен табиғатын оның өткен уақытта және казіргі кезде қоғамның дамуына әсерінің әр түрлі сипатын зерттеу тұрғысынан әлі де ой елегінен өткізу қажет. Бірақ мәселе мынада, қазір ұлт ішіндегі бөлінудің жаңа, тіпті де зиянсыз емес үрдісі пайда болды. Қоғамдық өмірдің демократиялануын, аймақтардың белгілі бір дербестігін жергілікті үстем топтар ресурстарға жеке-дара бақылау жасау тұтқалары ретінде пайдалана бастады. Рулық тамыр-таныстықтың, туыстық және аумақтық бөлінудің әр түрлі формалары өкімет құрылымдарында, қаржы және коммерция салаларында өркен жая бастады» (29).

Ел Президентін қазақ халқының дамудың қандай жолына түсетіндігі ұдайы толғандырумен болды. Ол қазіргі жағдайда тұңғыйықтан тек либеральды идеяның ғана алып шығатынына нық сенімде еді. Елбасы бұл жөнінде ұдайы айта жүріп, мінез-құлық пен идеяларды қас-қағым сәтте өзгерту мүмкін емес екендігін, оны өркениетті тәсілмен шынайы реформаларды жасау негізінде адамдардың саяси мәдениетін жаңғырту қажеттілігін басты назарда ұстады. Сонымен тәуелсіздіктің алғашқы қадамдарынан бастап-ақ Қазақ елінің, Елбасының бұлжымас Стратегиялық бағыты республикада жаңа демократиялық қоғам орнату болып табылады. Соның жарқын дәлелі – 1991 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңда және 1993 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясында демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құру жөніндегі міндеттердің басты бағыт ретінде айқындалуы. Ал, 1995 жылы қабылдаған Ата Заңда қоғамды одан әрі демократияландыруға басым бағыт берілді. Бір сөзбен айтқанда, демократиялық даму Қазақстаннын ерікті таңдауы болып табылады. Бұл қазіргі жаңа қазақстандық мемлекеттің идентификациялануына, ұлттық бәсекелестікке қабілетті халықтың шоғырлануына мүмкіндік берді. Тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтік-саяси институттардың бірі ретінде шынайы демократияның маңызды элементіне айналып, ұлттар мен ұлттық мемлекетті ұйыстыруда қуатты құрал болып отыр.

Конституция, шын мәнінде, саяси плюрализм мен көппартиялылықты қамтамасыз етуде. Қазіргі таңда ірі саяси партиялар, олардың арасында оппозициялық бағыттағы да, елдегі саяси процестерге өз әсерлерін тигізуде. Бұл ретте «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясы көш бастап келеді. Үкіметтік емес ұйымдар жұмыс істеуде. Олардың саны 1995 жылы 400-дей болса, 2005 жылы 5000-нан асты (30).

Еліміз Тәуелсіздіктің 20 жылы ішінде саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени салаларда түбірлі өзгерістер жасай отырып, ұлттық саяси-экономикалық құндылықтарды қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрді жаңғырту жолында аса күрделі үдерістерге кең өріс ашты. Міне, бұл қоғамның барлық саласын қамтып, жаңа саяси құрылымдарды дүниеге әкелді. Әсіресе, мемлекеттік басқарудағы, саяси жүйедегі мүлдем жаңа қайта құрулар, ақпараттық кеңестіктегі айқындық, ашықтық, тағы да басқа салалардағы түбірлі өзгерістер қазақ қоғамына тән қалыпты құбылыска айналды.

Қоғамдағы саяси жаңарулардың түбегейлі нәтижесі президенттік институт, кәсіби парламент, көппартиялылық, азаматтық қоғам, үкіметтік ұйымдар, тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары сияқты жаңа құрылымдарды дүниеге әкеліп, қалыптастырды.

«Күрделі де көп қырлы мәселелердің бірі,-деп жазады саясаткер Г.Нұрымбетова, – еліміздегі президенттік институттың қалыптасуы. Қазақстан Президенті бүгінгі күні мемлекет басшысы, мемлекетіміздің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағытын аңықтаушы және Қазакстанды ел іші мен халықаралық қатынаста көрсетуші ең жоғарғы қызмет иесі болуымен қатар, әлем мойындаған көшбасшыға айналып отыр. Ал президенттік институт еліміздегі демократиялық өзгерістерді жүзеге асырудың іргелі негізі. Бірақ Президент институты кеңестік саяси жүйеде бұрын-соңды болмағандықтан, оның мемлекеттік басқару жүйесіндегі орнын анықтау барысында көптеген қиыншылықтарды еңсеруге тура келді. Олардың қатарында, атап айтқанда, президенттік институтты ендіру мемлекеттік басқарудағы түбегейлі өзгерістерге бірден әкеле қоймағаны, оның басқа билік тармақтарымен қарым-қатынасын реттейтін механизмнің болмауы сияқты мәселелер тұрды.

Келесі бір іргелі мәселе – демократиялық құндылықтар мен демократиялық саяси институттар мәселесі. Қазіргі заманғы демократиялық қоғам мен саяси жүйені дамыған партиялық құрылымсыз көз алдымызға елестету қиын. Демократиялық режим жағдайында азаматтар, әлеуметтік топтар мен қоғам мүдделерін шынайы саяси үдеріске партиялар айналдыра алады. Осы мүдделерді білдіру тұрғысынан алғанда саяси партиялар азаматтық қоғамның басты тірегі» (31).

Тәуелсіз Қазақ елінің негізін қалайтын атрибуттар жөнінде әңгіме қозғағанда, оның аса маңызды элементі саналатын жүйесін құру бағытындағы жүзеге асқан мәселені айтпай кетуге болмас. Ұлттық валютаны айналымға енгізу егеменді қазақстандық мемлекеттікті құру жолындағы ең алғашқы батыл қадамдардың бірі болды. Еске түсірейік. Республикалар

өздерінің тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Ресей мен ТМД –ның өзге бес елі жаңа рубль аймағын құру жөніндегі келісімге қол қойды. Сол кезде-ақ Ресейдің оған қандай да бір мемлекетті болмасын араластыра қоймайтыны түсінікті болды. Бұл оның осы аймақта болатын өзге мемлекеттерге тиімсіз шарттар қоюынан-ақ айқын аңғарылған еді. Ол бойынша өзге мемлекеттер ең алдымен, Ресей мүддесін көздейтін жүйенің тұтқынына айналар еді. Тәуелсіздігін енді ғана алған Қазақстан алдында мынадай диллема тұрды: біртұтас рубль аймағында қалу керек пе, әлде өз болашағына өзі жауап беруге қабілетті ұлттық валюта енгізуге батыл қадам жасау керек пе?

Ел тағдырындағы аса маңызды бұл мәселе 1992 жылдың көктемінен бастап қолға алынып, өзіндік ақша бірлігіне көшу құпия жүргізілді. Олай етпеген жағдайда бұл жөніндегі ақпарат халықты мазасыз күйге түсіреді болар еді. Баспасөзде осы мәселе жөніндегі сандаған келісімдердің қорытындылары ғана жарияланды.

Президент Н.Назарбаев 1993 жылғы 12 қарашаның кешінде ұлттық телевизия арқылы сөз сөйлеп, 15 қарашада таңертеңгі 8-ден бастап Қазақстан аумағында өзіндік ұлттық валюта-теңгенің айналысқа түсетінін мәлімдеді. 15 қарашада елдің барлық газеттерінде «Қазақстан Республикасында ұлттық валютаның енгізілуі туралы» Президенттің Жарлығы жарияланды. Теңге ел өмірінде оның экономикалық тәуелсіздігі, мемлекеттілігі мен күш-қуаты негіздерінің символы ретінде ғана рөл атқарып қойған жоқ, сонымен қатар оның халықаралық аренадағы беделінің ажырамас бөлігіне айналды. Оның бедерінде қазақ халқы мен оның мемлекеттігін қалыптастыру жолында төккен ұлы да тарихи тұлғалар бейнелері көрініс тапты. Бұл ұлттық мақтаныш сезімін асқақтатты, кеңес өкіметі кезінде теңгеде бейнеленген ұлылардың кейбірінің есімдерін еске алуға да тиым салынған болатын.

Міне, осы акттен кейін Қазақстан газет-журналдары бұл шараның мәжбүрлілігі мен қажеттілігін белсенді түрде түсіндіруге көшті. Ел баспасөзінде ұлттық валютаның төлем жүйесінде берік орнығуында алда қандай қиындықтар тұрғаны, оған деген сенімділік дәрежесін арттыруда не істеу қажеттілігі туралы материалдар үзбей жарияланып жатты. Жарияланымдарда бұл үшін импортты және экспортты баж салығын теңге төлеміне көшіру, бөлшек саудада шетелдік валютаға тосқауыл қою, бартерлік операцияларға жол бермеу, т.б.мәселелерге баса назар аударылды. Мерзімді басылымдардағы түсінік-анықтамалық материалдар тұтас елдегі жағдайды, ұлттық нарық финансын тұрақтандыруға мүмкіндік берді. шындығына келгенде халық ұлттық валютаны енгізуге психологиялық жағынан әзір емес еді, ақша-кредиттік қатаң саясат оны қолдау барысында қарсыластардың да бой көтеруіне әкеліп соққан еді.

Сондай-ақ басылымдарда купюрдегі бейнелердің берілу мән-маңызына да түсінік беріліп отырды. Бұл тақырыптың маңыздылығы соңда, өз валютасына деген қатынастағы құрмет сезімін оятып, қалыптастыру адамдарды біріктіріп, топтастыра түсуге бағытталды.

Ұлттық валютаны енгізудегі күрделі жағдайдың бірі Қазақстанда әлі де болса мемлекеттік тиісті қаржы-экономикалық құрылымдардың толық құрылып бітпегендігіне байланысты болды. Бұқаралық ақпарат құралдарында оларды құру жөніндегі жұмыстардың қалай жүргізіліп отырғаны да көрініс тауып жатты. Оларды, нақтылап айтқанда, Қаржы министрлігінің шын мәнінде қалай қайта құрылғаны, Салық комитеті, Кеден комитеті, Ұлттық банк қызметтерінің ұйымдастырылғаны айтылды. Көптеген заметкаларда, мақалаларда, сұхбаттарда, есептер мен корреспонденцияларда және тағы басқаларда білікті кадрлардың жетіспеушілігі проблемаларының қалай шешіліп жатқандығы, бюджетті жоспарлаудағы кездесіп отырған қиындықтар хабарланып отырды.

Газеттер мен журналдарда экономика саласындағы қалыптасып отырған күрделі жағдайларға байланысты дамудың болуы мүмкін түрлі сценарийлері, сан алуан болжамдар айтылумен болды (32).

Авторлардың көпшілігі қалыптасып отырған қиындықтарды сергек оймен бағалай келе, Тәуелсіз жас Қазақстан мемлекетінің өз күшіне, потенциялына сүйене отырып, алда тұрған болуы мүмкін қиындықтарға төтеп беруі қажеттілігін басты назарда ұстады. Осы орайда сондай-ақ елдегі орын алып отырған қиын экономикалық тығырықтан шығуда шетелдік тәжірбиені өз еліміз бен жекеленген мемлекеттердің экономикасымен тығыз байланыстыра отырып, пайдалануға шақырған материалдарға да орын берілді.

Ел тағдырындағы аса өзекті бұл мәселелер жөнінде ұлттық басылымдардағы жарияланымдар легі XX ғасырдың соңғы онжылдығында толассыз шығумен болды. Бұл проблема XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында да маңызын жойған жоқ. Баспасөз материалдарында Қазақстанның қандай үлгіде дамуы тұрғысындағы пікір-таластар жүріп жатты. Осы орайда «Қазахская правда» газетінің тұтас екі бетінде жарияланған «Қазақ барысы» оңтүстік-шығыс «жолбарыстарын» қуып жете ала ма?» атты көлемді публицистикалық мақала назар аударады (33).

Автор жарияланым кіріспесінде Орталық Азия - көшпенді цивилизацияның байырғы аймағы екеніне тоқтала отырып, ежелгі Ұлы Жібек жолының өтетінін айтады. Осы керуен жолы арқылы шығыс жібегі, экзотикалық жемістер, т.б. сол кездегі жас Еуропаға жеткізіліп отыратын. Ал қазір әлемдік шахмат тақтасында позициялар, пешкалар мен фигуралар

ауысымдары болып жатыр. Көптеген «пешкалар», яғни бұрынғы кедей елдер «дамкаға» шықты.

«Қазақ мемлекеті қайта өрлеу дәуіріне қадам басты», дейді автор. «Көкке атылуға дайын жас барыс» жас Тәуелсіз елдің символына айналды. Бұдан әрі публицист Қазақстанның қазіргі шақта Орталық Азия мен ТМД-да көшбасшы елге айналғанын айта келе, «Қазақ барысы үшін дамудың қандай моделі табыс соқпағы болады?» деген сауал төңірінде тереңнен ой қозғайды.

Г.Шекей халқымыздың идентификациялық параметрлерін келтіре отырып, оның дамуының қазіргі кездегі деңгейі жөнінде пікір айтады.Ол мемлекеттік құрылыста әлемдік тәжірибені белсенді пайдалануға шақырады. «Біздің кімдерден үйренуіміз қажет... Экономикалық және саяси дамудың сыннан өткен модельдері бар, бірнеше модель үлгісін ұйымдастыруға болады» деген ой айтады автор.«Бұл үшін бұрыннан түсінікті әрі жақын болып келген Шығысқа назар аударған жөн,- деп есептейді автор. – Себебі, Ресей империясының құрамына кіргенге дейін қазақтарға оның менталитеті, рухани және мәдени құндылықтары анағұрлым таныс та түсінікті еді». Жаңадан пайда болған Қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру жолында, ең алдымен, кезінде Латын Америкасын тығырыққа тіреген, онда «банандық» республикалардың құрылуына негіз болған жолдан қашу керек. «Мемлекеттілік баянды болу үшін өткен ғасырдың (XX-С.С.) соңғы ширегінде азиялық Оңтүстік-Шығыста болғандағыдай, Қазақстан да «экономикалық ғажайыпқа» қол жеткізуі қажет», деп атап көрсетеді автор.

Г.Шекей Қытай мен Жапонияны мысалға ала отырып, мынадай жайттарға көңіл аударады: бірінші мемлекетте «бір мемлекетте екі жүйе», яғни капитализм мен социализмнің жымдаса кірігуі концепциясы ойдағыдай жүзеге асырылып жатса, екіншісінде «... демократияның батыстық формасын бірден-бір дұрысы осы деп қабылдай салмай», «демократияның өзіндік ерекше формасы» қалыптастырылған. Ұлттық ерекшелік пен бір-бірімен өзара, тығыз байланыста өмір сүру кез-келген мемлекетке жеке-дара бақыт рецептін сыйға тартады»,-деген сөздермен автор бұл тезисті қорытындылайды.

Бұдан әрі публицист Малайзияның қандай жолмен биікке көтерілгенін тілге тиек ете отырып, мына жайларға назар аударады:«Өз дамуының бастапқы кезеңіндегі Жапония сияқты ұзақ уақыт Батысқа қарап бой түзеп келген Малайзия Батыстың бұрынғы динамизмінен айырылып, тоқырауға тап болып отырғанын түсінді. Сондықтан да ел «позитивті этникалық дискриминация» саясатын жүргізе бастады, бұл жергілікті тұрғындар-малайлықтардың ел өміріндегі рөлінің арта түсуіне мүмкіндік туғызды, нақтылап айтқанда, малайлық ұлтшылдық антиколонизммен бір сапта

мемлекет дамуы мен гүлденуі жолындағы саясатты жүзеге асыруды қамтамасыз етуі тиіс болды.

Көптеген параметрлер бойынша Қазақстанның Малайзиямен ұқсастықтары бар. Тек енді оның экономикалық алға басуы мен ұлттық өрлеу жолын қайталау ғана қалып отыр», -дейді Г. Шекей. Бұдан әрі ол бұл міндеттерді шешу Қазақстанның Сингапур мемлекет-қаласының тәжірибесіне көңіл аудару қажеттігіне тоқталды. Қай тұрғыда деген мәселеде журналистің айтқаны мынау: Сингапурдың шенеуніктері де періште емес,сирек те болса шенеуніктің сыбайлас жемқорлықпен байланысы сезіліп, дәлелденсе, ол бірден-ақ елден қуылады.

Бұл жерде автордың меңзеп отырғаны мынау: егер Қазақстан коррупциямен аты шыққан әлемдегі 136 ел қатарындағы тізімде 122 орынды иеленіп отырса, мұндай масқаралықтан құтылуда сингапурлықтардан үлгі алуы қажет. Парақорлық пен сыбайлас жемқорлық сипатындағы құбылыстарды түп-тамырымен жоюға бағытталған шаралар уақыт талабынан туындап отырғанына көпшілік назарын аудара отырып, автор кейбір уайымшыл саясаткерлердің бұл іске ресми түрде, белгілі-бір заңдылық деңгейінде ғана жүргізуді ұсынып отырғанын келтіреді. Қоғамда коррупцияға, сыбайлас жемқорлыққа дем беріп отыратын жекелеген топтардың бар екендігі, тамыр- таныстықтың, жең ұшынан жалғасудың, парақорлықтың шектен шығып кеткені құпия емес. Ең өкініштісі сол, мұның шырмауында мемлекет пен биліктің жекеленген өкілдерінің болуы. Міне, бұның бәрі, журналистің пікірінше, ұлттық мемлекеттік құрылысқа үлкен нұқсан келтіруде, көптеген диаспоралардан құралған тұтас қазақстандық халық пен мемлекет құраушы жергілікті қазақ ұлтының бірігуі міндеттерін барынша күрделілендіре түсуде. Республика баспасөзі коррупция, сыбайлас жемқорлық, парақорлық сияқты қоғам өзегіндегі жегі құртқа айналған мәселелерге ұдайы баса назар аударып, бітіспес күрес ашқан. Бұл ретте ел Президентінің коррупциямен күресті күшейту жөніндегі Жарлығы бағдаршамға айналып отыр. Осы орайда республикалық беделді газеттер «Егемен Қазақстан», «Айқын», «Дала мен қала», «Түркістан», т.б. газеттердегі материалдар ерекше назар аударады. Сондай-ақ «Ақиқат», «Парасат», т.б. журналдары да осы өзекті мәселеге ұдайы айналып соғып отырады (34).

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап, мемлекет тұтастығы, оның шекарасының мызғымастығы мәселелері Қазақстан публицистикасындағы басты тақырыптардың біріне айналып келеді. Бұл мәселеде Қазақстан Президенті Н.Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» атты еңбегінде былай деп жазады: «Ұлттық аумақтың кішкентай бір бөлігін

жоғалту – саяси оқиғалардың географиялық салдары ғана болып саналмайды. Оның ең терең зардабы – ол ұлттық өзіндік сана нысанының өзгеруіне әкеліп ұрындырады. Әңгіме тек жерге байланысты аумақ атаулының мызғымастығы жайында болып отырған жоқ, оның белгілі мөлшерде, тіпті ересен елеулі мөлшерде ұлттық төркінділіктің бірден-бір белгісі ретінде, өте-мөте нәзік және терең ұғымға айналып кететіндігінде болып отыр» (35).

Тәуелсіз Қазақ елі мемлекеттілігін қалыптастыру жолындағы ауыр да қиын кезең артта қалды. Ең бастысы, шынайы мемлекет болып қалыптастық, басқаға үлгі боларлық елге айналдық. Өз әскері, нарықтық экономикасы, білім-ғылым жүйесі бар, ешкімнен кем емес егемен елміз. Көгілдір аспанымызда көк Туымыз желбірейді, қазақтың қара шаңырағы бедерленген Елтаңбамыз бар, Әнұранымыз асқақ естіледі! Бір сөзбен айтқанда, Қазақ ел Тәуелсіздігінің жиырма жылы ұлт тарихындағы аса маңызды өзгерістермен сипатталады. Ұлттық психологияда терең өзгерістер жүріп жатыр. Қалыптасып қалған бір қоғамдық формациядан мүлдем жаңа формацияға өту дегеніміздің өзі мәні аса зор тарихи құбылыс. Қазір қоғамда санасы белгілі бір идеологиялық штамптармен, схемалармен уланбаған мүлдем жаңа ұрпақ өсіп келеді. Мемлекеттік басқару жүйесі қалыптасты.

Дегенмен де бұл айтқандарымыздан қазақ қоғамының барлық проблемалары толық шешімін тапты деген пікір тумаса керек, азаматтардың сана-сезімі тұрғысында әркилы пікірлер туындап жатады. Бұған бұқаралық ақпарат құралдарындағы жекелеген авторлардың материалдары мысал бола алады. Осындай жариялымдарда негізінен алғанда қазақстандық мемлекеттілік, оның демократиялық сипаты, саяси жүйенің орнығу туралы талқылаулар мен берілген бағалар, қарама-қайшылықты ой-пікірлер толқыны көрініс табады. Сондай-ақ баспасөзде мемлекетті басқарудағы авторитаризм мен демократияның жоқтығы жөніндегі сын тұрғысындағы материалдар да кездесіп қалады.

Мысалы, бір автор ашық қоғам құру туралы сөз қозғаса, екінші біреуі қазақстандық демократияның авторитарлығын тілге тиек етеді. Айталық, «Қазақстан-2030» айдарымен жарық көрген «Парламентализм: тарихы мен қазіргі қалпы» атты материалда (36) автор Қазақстанда демократиялық дәстүрлердің бірінші қазақ хандықтары тұсында да болғанын айта келе, дала демократиясының өзіндік ерекшеліктеріне сипаттама беруге тырысады. Журналистің пікірінше, бұл мемлекет пен құқық дамуының маңызды мәселелерін бүкілхалықтық талқылауға мүмкіндік берді. «Алайда нағыз парламентаризм, – деп, жалғастырады Б.Абдураимов – Қазақстанда егемендік алған жылдары ғана пайда болды». Бұдан әрі ол Қазақстандағы бірінші парламенттің мемлекеттік билікті бөлу приципін жүзеге асыруды

қиындата түсетін өкілеттіліктерге ие болғанын, оны жеңілдетуге бүкіл халықтық талқылау нәтижесінде қабылданған жаңа Конституцияның мүмкіндік бергенін айтады. Ол, деп есептейді автор, реформа жүргізуге және кәсіби екі палаталы парламенттің тиімді жұмысына жол ашты. Өкінішке орай, бұл мақалада көпшілікке бұрыннан белгілі жайлар қайталанады, қоғамда қалыптасып отырған қайшылықтарды алға тартады. Сондықтан да бұл табиғатынан аңғарылып тұрғандай, журналистердің кәсіби жаргонында «кезекші» деп аталатын таза насихаттық материал санатына жатады.

Алайда, Қазақстан баспасөзінде елдің қазіргі саяси жүйесінің жайына көңіл аударатын мазмұнды жарияланымдар аз емес.

Авторлар осындай жарияланымдарда мемлекеттік билік құрылымының қазіргі жай-күйін ой елегінен өткізе отырып, Қазақстанның тоталитаризмнен бас тартқанына, алайда, даму жолындағы демократияның өзіндік ерешеліктеріне республикада саяси-экономикалық және демократиялық реформаларды жүргізуде өткен кезеңнің, салт-дәстүрдің, халық менталитетінің әсер етіп отырғанына назар аударды.

Міне, бұлар демократияның жекелеген нормаларынан бас тарту қажеттігін туындатып, билік тармақтары арасындағы тепе-еңдікті бұзуда және оның атқарушы тармағының күшейе түсуіне жағдай туғызуда. Авторлар осылай еткенде ғана анархия мен бей-берекеттікке бастайтын косбиліктіктен арылуға болатындығымен түсіндіреді. Олар жас мемлекетке қазіргі кезеңде күшті президенттік билік қажет деп есептейді.

Кезінде баспасөз беттерінде жарияланған бірқатар материалдарды талдау нәтижесі казакстандық мемлекеттіліктің қандай тұрғыда идентификацияланып отырғанынан біршама хабардар етеді. Жекелеген авторлардың пікірінше, Қазақстан - авторитаризм бағытына икемделген демократиялық мемлекет, елде демократия мен авторитаризмнің өзіндік кірігуінен авторитарлық демократия қалыптасып отыр. Мұндай жариялымдардың қоғамдық санаға әсер етіп, өз нәтижелерін бере бастауы әбден мүмкін. Дегенмен де бұл материалдардағы теориялық ой-пікірлер қоғамдық ғылымды байытып, дамыта ма? Біздің пікірімізше, бірқатар авторлар өз талқылаулары арқылы қоғамда әртүрлі пікір-таластардың туындап, белең алуына әсер етеді.

Ел тәуелсіздігінің алғашқы онжылдығы көлемінде мемлекеттік құрылыс проблемалары жөнінде оппозициялық топтар мен олармен ниеттес басылымдыр өткір сыни материалдар жариялап тұрды. Осы орайда олардың бірқатарын тілге тиек етуге болады. Айталық, Б.Бектұрғановаңың, Б.Давлетьяровтың, Н.Масановтың және тағы басқа да «сыншылардың» дүниелері назар аударды (37).

Авторлар бұл материалдарында енді ғана қалыптасуға бағыт алған жас тәуелсіз мемлекетке «тоталитарлық абсолютизм», «авторитарлық тоталитризм», «билік авторитаризмі», «авторитарлы режимді монократиялық суперпрезиденттік республика» және т.б. баға берді. Авторлар қалыптасып келе жатқан мемлекеттік құрылымға сипаттама бере отырып, азаматтық қоғамның мемлекетті азаматтармен есептесіп отыруға мәжбүр ететін тетіктерінің жоқтығына, еріксіз сайлаудың нәтижесі болып табылатын парламенттің әлсіздігіне, бюрократияға тәуелді сот билігін, баспасөз бостандығының жоқтығын және оның шенеуніктермен қаржылық-өндірістік топтарға тәуелділігін, электораттың әкімдерге бақылауының нашарлығын және т.б. ашық жазды, осы төңіректегі ой-пікірлерімен қоғамда дүрбелең туғызып отырды. Баспасөздегі материалдар да ұлттық өзіндік идентификацияланудың үлгісі болып табылады.

Бұл жерде авторлардың демократияның өрісін қыспаққа алып отырған ресми билік өкілдері атына айтқан сындарының аудиторияға жетуінің өзі, қоғамдық пікірде дау-дамай туғызуы бірқатар жайлардан хабар берсе керек...

Сыртқы дүние елдегі қоғамдық әртүрлі пікірталастарды ұдайы бақылап отырады, мұның өзі қазақ мемлекетінің демократиялық бағыттағы имиджінің қалыптаса түсуіне өріс ашады. Мемлекеттің демократиялық бағыттағы терминінің пайда болғанына да көп уақыт бола қойған жоқ, дегенмен де ол посткеңестік кеңістіктегі кез-келген қоғамның даму тенденциясын айқындайды. Дегенмен, бұл орайда ол демократияны орнықтыруда автоматты түрде жүзеге асыруға деген ұмтылысты білдірмейді.

Алайда, Қазақстандағы мемлекеттік құрылысқа баға берудегі ой-пікірлер алуандығына қарамастан, бұқаралық ақпарат құралдарын тұтастай алғанда және жүйелерді жекелей алғанда қоғамды шоғырландыруға бағытталған идеяларды өріс алдыруға шама-шарықтарынша қызмет етуде. Олар үшін, тұтас халық үшін ең бастысы – мемлекеттің тәуелсіздігі мен егемендігін сақтап қалу, мұнсыз ел халқының бейбіт өмірін, тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз ету мүмкін емес. «Ең бастысы, кейінгі жылдары азаматтардың санасында түбегейлі психологиялық өзгерістер болды, – деп, жазды Президент Н.Назарбаев бұл тұрғыда. – Бұрынғы КСРО-ны көксеу сезімі жаңа Қазақстан мемлекеттілігінің азаматтығын сезінумен алмасты... Біздің замандастарымыз ендігі үміттерін Қазақстан басшылығымен тікелей байланыстыратын болды, бұл – өте үлкен табыс» (38).

Қазақ елі тәуелсіздігінің жиырма жылдан астам уақыттағы арайлы өзгерістерінің ең негізгісі – ұлттық мемлекеттік болып табылады. «Мемлекеттік» пен «еркіндік» ұғымдары сабақтас. Тәуелсіздік жолындағы қазіргі қадамдар жарқын болашаққа деген сенімді нығайта түскендей.

Елімізде мемлекеттік басқару жүйесі қалыптасты, саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени салаларда түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр.

«Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің таңсәрісінде елдің саяси басшылығы алдында, – деп тұжырымдайды республика Президентінің кеңесшісі, профессор Е.Ертісбаев, – басқарудың әкімшілдік-әміршілдік әдісінен дамыған демократиялық елдердің озық жетістіктеріне негізделген технологияларға көшуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін мемлекеттік құрылыстың жаңа жүйесін қалыптастыру мәселесі тұрды.

Оның үстіне кезең-кезеңді, логикалық тұрғыда мығым елді саяси модернизациялау ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жариялаған «алдымен экономика, сонан соң саясат» реформасының моделі негізінде жүргізілді. Экономикалық реформаның бүкіл өн бойында саяси жанғыру мәселелері қоғамдық-саяси тұрақтылықты, ұлтаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету арнасында жүргізілгенін атап өту қажет.

Қазір біз мемлекет басшысының «Қазақстан-2030» Стратегиясында, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына ену Стратегиясына және Президенттің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында тұжырымдалған ел дамуының ұзақ мерзімді серпінді дамуына жауап бере алатын логикалық тұрғыда мығым саяси модернизациялаудың куәсі болып отырмыз» (39).

Тәуелсіз Қазақ елінің мемлекеттік құрылыс мәселесінде қазақ халқының ежелден тән болып келген басқарудың жекелеген формаларын өркен жайдыру үлкен маңызға ие. Осы арада ақсақалдар кеңесінің республика өміріндегі алатын орнына тоқталайық. Бұл жерде, ең алдымен, сан қырлы, өзекті мәселелерді шешуде олардың өмірлік тәжірибелерін, кемелденген байыпты да салиқалы ақыл-ойының әлемдегі барлық халықтарда мойындалатынын баса айту қажет. Ал Шығыста үлкендерге құлақ асудың, оларға тағзым етудің көп ғасырлық дәстүрі бар екеніне ешкім де қарсы дау айта алмаса керек.

Ақсақалдардың түрлі мемлекеттік мәселелерді шешудегі рөліне, айталық, Түркіменстанда айрықша мән беріледі. Қазақстанда да бұл баға жеткісіз потенциалды іске қосуға деген ниет бар. Осы мәселеде ел басшылығы мен қоғамның бір бөлігінің ізгі ой-ниеті сабақтасып жатыр деуге болады. Алайда, жасыратыны жоқ, ру-тайпалық қатынастар, басқаша айтқанда қазақтық трайбализм орын алып отырған қазақ қоғамында ақсақалдар кеңесін құрудың өзіндік қиыншылықтары болатыны бесенеден белгілі жайт, түптің-түбінде оның сепаратизмге жол ашу мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Басқару органдарының құрамына кірген жекелеген жандардың рулық мақсат-мүддесін көздеп кетпейтініне ешкім де кепіл бола

алмайды. Жалпы, қазақ қоғамының өркениетті жолмен қалыптасуында рушылдық, жершілдік дерттің тигізіп отырған теріс ықпал-әсері жөнінде аз жазылып жүрген жоқ. Осы орайда Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» деген еңбегінде Тәуелсіздіктің алғашқы жылдардағы орын алған қиындықтар мен өзекті мәселелерді ой елегінен өткізе отырып, былай деп жазады: «Бүгінгі дербес мемлекеттің алғашқы кезеңі тудырған жалпылық желіктің нәтижесінде ұлттың өзін-өзі тануға деген ынтасының қарқын ала бастауына шалағай мамандар араласқан кезде өзінің өткенін білуге деген табиғи ұмтылыстар, түптеп келгенде, әркімнің ойына келгенін бопсалап соғуына, өзін-өзі дәріптеп, өзінің ата-тегін асқақтатуға тырысушылыққа алып келіп отыр.

Бұл ахуал Қазақстан азаттығының алғашқы екі жылында айрықша етек алды. Ұлттың этногенезі мен тарихын өз «руының төбешігіне» шығып алып жазатын тұрпайы тарихшылыр қаптап шыға келді» (40).

Мемлекет құраушы жергілікті ұлт - қазақтардың бойындағы рушылдық, қала берді жершілдік дерттің тұтас ұлт ретінде ұйысып, даму жолында тигізіп отырған кесел-кесапаты жөнінде республикалық, ұлттық баспасөзде аз айтылып, аз жазылып жүрген жоқ. Осындай материалдарды оқыған, елдікті жоғары ұстайтын адамдардың жаны түшігері анық. Елге танымал тарихшы Мәмбет Қойгелдінің жанайқайға толы пікіріне назар аударайық: «Мемлекетке қауіп біздің – өзімізден, - деп ашына жазады ол. - Әдемілеп қол жеткізген мемлекеттігімізге қазақтың рушылдығы, жүзшілдігі қауіп төндіріп тұр. Қазір байқасаңыз, рушылдық, жүзшілдік идеологияны дәріптеушілер де бар. Мысалы, жақында бір ғалымсымақ демографиялық үлкен конференцияда: «Болашақта Орталық Қазақстанда - арғындардың, Шығыс Қазақстанда – наймандардың, Оңтүстікте – дулаттардың үстемділігі болады»,- деген талдау жасады. Мұндай болжамды естіген мен жағамды ұстадым. Не деген сұмдық?

Ал біз мұндай аймақтық идеологиямен қайда бармақпыз? Мемлекетімізге қауіп, меніңше, осы саладан туындайды. Сонымен қатар, бізге «мемлекетшілік» сана жетіспейді. «Мынау менің мемлекетім, елім. Оның дамуына мен атсалысып, таза болашағы үшін күресуім керек. Балам өсіп келеді» деген сана біздің әрбір азаматта болғаны жөн. Біз тек өзіміздің руластарымызға ғана жол ашып, соған ғана қол ұшын берсек, кім боламыз? 20-шы ғасырдың басында алаштық буын жалпы ұлттық сана деңгейіне көтерілген еді. Бұдан бері бір ғасыр өтті. Бізде кейін кетушілік бар. Әрине тегінді біл. Бірақ өмірлік ұстанымыңа айналып кетсе, не болады? Қазаққа тағы да жетпей жатқан нәрсе – пікір мен ұстаным тазалығы. Осы үшін күресуіміз қажет. Байқасаңыз, біреулер аудитория алдында сөйлеген сөзінде

патриот, ұлтшыл да, үйінде өз руының қабынан аса алмайды. Яғни сыртта – бір ұстаным да, іште – екінші ұстаным. Осыдан барып азаматтардың екіжүзділігі байқалады. Ал бұныңыз мемлекетке төнген қауіп емей немене?» (41).

Енді рушылдық, жүзшілдік жөнінде журналистер Дидахмет Әшімханұлы мен публицист Мырзан Кенжебайдың екеуара сұхбатында күйіне отырып айтқан пікірлеріне құлақ салып көрейік:

«М.К.: - Кейде қазақты бөлшектеу саясаты жүргізіліп жатыр ма деп қорқамын. Себебі, Тәуелсіздік алғанда үш бидің суретін салдық. Менінше, оның өзі дұрыс болмады. Оның ар жағыда біреулердің жымысқы саясаты жатқан болу керек. Ұлтты бөлу бұл. Мысалы кіші жүздің біреуі: «Менің бабам – Әйтеке», – дейді. Орта жүздің адамы «Қазыбек би біздің бабамыз», енді бірі: Менің биім – «Ұлы жүздің бас биі Төле би» дейді. Сөйтіп үнемі біреудің қай жүзден екені еске салынып отырады. Тіпті мектептегі бастауыш сынып оқулықтарында да: «Бұл жер мына жүздің мекені» деген сиякты карта бар. Бұл не? Бұл ұлтка жасалып отырған зиянкестік!..».

Д.Ә.: – Сенің айтып отырғаныңның бәрі қазақ халкы ұлт ретінде жойылып кетпесе екен деген қауіп. Менің айтайын дегенім, біз жалпы ұлт болып қалыптастық па, жоқ па деген мәселе. Ұлттың ұлттылығы ең алдымен оның отансүйгіштігінен білінеді. Бүкіл ұлттың әрбір өкілі ұлттың сөзін сөйлейді. Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарады. Бізде ұлттық бірлік жоқ. Содан кейін іштей үш жүзге бөлініп, тұтас бір ұлттың мақсатын ойлаудан гөрі аты елге белгілі азаматтар қазақтың сөзін сөйлеп отырады да, ыңғайы келсе рудың сөзін сөйлеп кетеді. Содан біз қай жағынан ұлт болып қалыптастық? Орыста да, өзбекте де ондай жоқ. Бір қызығы, жүз деген әрі-беріден соң туыстық байланыс емес – әкімшілік, аймақтық жүйе. Енді қараңыз , кімдер қай жүздің адамы болса, соның барлығы туыс болып шығады. Бұл қарапайым адамдар арасында онша байқала бермейді, ал колында кішкене билігі барлар өзінің мақсаты үшін руластарын, жүздестерін, кандастарын тарта бастайды.Сөйтіп, бір қазақты каншаға бөліп жібереді. Егер біз ұлт болып қалыптассақ, бір қазақтың мақсаты үшін жұмыс істеуіміз керек қой. Біз, зиялы кауым, бір қазақтың мақсаты үшін жұмыс істеп отырмыз ба?» (42).

Ұлттық даму жолында сиықсыз сипат алып отырған осы және өзге де өзекті мәселелер жөнінде ұлт мүддесін жалаулатып жүрген елге танымал философ-ғалым Амангелді Айталының өзекжарды пікірі терең ойға жетелейді: «Нигилизмге шалдыққан ұлттың өкілдері, – дейді философ, - ұлттық ішкі байланыстарының әлсіздігіне, ұлттық намысының төмендігіне қарамастан, ұлттық құндылықтар төңірегіндегі тірлігі көбіне ұрандатудан,

болмаса даурығудан, бас иіп қостаушылықтан аспайды. Бүгінгі қазақтың психологиясында олардың әртүрлі жағымсыз көріністері байқалады. Қазақтың қонақжайлылығы – жалпақшешейлікке, кішіпейілділігі – құлдық ұра берушілікке, елдігі – рушылдық, жүзшілдік, жершілдік микропатриотизмге, кеңпейілдігі ысырапшылдыққа ұласып жатады. Қазақтың мақтанышы бүгін даңғойлыққа айналды. «Жүз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса, алдында неше ат бар деп сұрар, артында неше ат бар еді деп сұрағаның несі сөз?», - деп Абай айтқандай, бүгінгі қазақтың қуанышы кейде артымызға қарап масаттануға сүйенген» (43).

Қазақ халқының біртұтастығында жегі құртқа айналып отырған бұл проблема төңірегінде осы кітаптың авторы да өз толғаныстарын талқылауға салып келеді. Мысалы, автордың М.Сармановтың бірлесіп жазған «Қазақ рушылдығы жайлаған жерде бірлік болмайды», жеке өзінің «Ел ағасының болмауы – қасірет» деген мақалалары жарияланды (44). Бұл материалдарда кең өріс алған рушылық, жүзшілдік және жершілдік психологиясын талдауға мән беріледі.

Рушылдықтың ғылымдағы аты - трайбализм (латынша «тайпа» деген сөзден шыққан). Оның жан шошытарлық тағы бір мағынасы қара нәсілділердің арасында адам етін жейтін топтармен байланыстырылады... Жоғарыда айтылғандардан түйетін ой сол, рушылдық деген ұғым о баста әлі ұлысқа біріге қоймаған жекелеген тайпаларды білдірсе, қазір тайпалардың немесе адамдар қауымдастығының арасындағы бітіспес дау-дамайлы қақтығыстарды білдіреді.

Жалпы қазақ арасындағы кездесетін рушылдық психологияны екі түрлі мәнде сипаттауға болады. Мұның бастапқысы ру сұрасу және оның адамдар арасындағы қатынастардағы этикеттің бір үрдісі ретінде көрініс беруі. Өзге халықтарда кездесетін жерін, тегін сұрау сияқты румен жөн сұрасу қазақ тұрмысында да ертеден қалыптасқан әдеттің бірі. Ал мұны әлеуметтік деңгейге көтеріп, өзінің бас пайдасына пайдаланып, қолындағы өткір қаруына айналдырып жүргендер де өз оқығандарымыз,ел билеп жүргендеріміз екені исі қазақ үшін қандай қасірет. Осындайлардың, олардың төңірегіндегі қаны қызу жағымпаздардың ұран-айтақтауларына, жымысқылық алдауларына қалың көпшіліктің ілесіп кете баруын қалай түсінеріңді білмей дал боласын...

Екіншіден, рушылдық, тайпашылық, жершілдік, жүзшілдік психологияның жиынтығы халық арасында жік тудыратын, бір ұлттың, яғни қазақтардың өздерін өзара іштей жауластырып қоятын, іштей іріп-шірітуші фактор ретіндегі көрініс. Рушылықтың ұлтты ірітуші фактор ретінде

көрінісін бүкіл ұлтқа, халық бұқарасына таңа салуға болмайды. Арамызда рушылдық дертіне шалдыға қоймаған жандар жоқ емес, бар. Олардың ең алдымен елдің тұтастығын, халықтың бірлігін жоғары қоятыны, тұтас ұлт мүддесін тереңнен ойлайтыны анық. Данагөй ақсақалдарымыз, абзал жандарымыз, ақиық азаматтарымыз, мейірбан ак жүректілеріміз қайда жүр? Осындай аузы дуалы карттардың, азаматтардың елді бірлікке, ақ-адал жолға шақырар үндері неге естілмейді?...

Автордың жарияланымдары қалың көпшіліктің назарынан тыс қалған жоқ. Қонырау шалып, хабарласқандар болды. Өздерінің кім екенін айтудан бас тартқан олардың кейбірі авторға қазақтар арасында өшпенділік туғызып отырсың дегендей айып тағып жатты.... Егер қолымызды жүрегімізге қойып тұрып, ақ-адал шындығымызды айтар болсақ, біздің алға қойған басты мақсат – мүддеміз көпшілікті рушылық, жүзшілдік, жершілдік атаулымен күреске шақырып, қазақтардың ішкі бірлігіне, тұтастыққа үндеу болатын...

Шынтуайтын айтқанда, ойымызға қозғау салып, тыншу бермеген, қолымызға қалам ұстатқан, жоғарыдағыдай материалдар жазуға жетектеген төмендегідей сүреңсіз жайлар еді...

Қасиетті Түркістан аймағы Парламент мәжілісі, облыстық және қалалық мәслихат сайлаулары қарсаңындағы саяси науқандарда дүбірлеп тұрады. Депутаттыққа кандидаттардың қай-қайсысы болмасын халық сеніміне ие болсам, абыройлы биіктен көрінсем, депутаттық тұғырға қонсам деген асыл арманның, үкілі үміттің жетегінде жүреді. Осы кандидаттар төңірегінде айтыс-тартыстың, дау-дамайдың, көре алмаудың, аяқтан шалудың, тағы басқа сан алуан кесірлі келеңсіздіктердің болып жататынын ешкім де жоққа шығара алмайды. «Ел болған соң ондай-ондайлар болмай тұрмайды ғой» дейміз. Бір сұмдығы сол, осыдан біраз жыл бұрын Түркістанда Парламент мәжілісі сайлауының қарсаңында атыс-шабыс болды, оның аяғы адам өліміне әкеліп соқты. Мұны халық әлі ұмыта қойған жоқ, оның астарында жергілікті рулар арасындағы бақталастықтың, аяқтан шалушылықтың, рулық үстемдікке ұмтылыстың болғанын жұрт іштей біледі...

Сөз орайы келгенде айта кеткен жөн, Тәуелсіз Қазақ елінің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың егемендігіміздің алғашқы жылдарынан бастап-ақ министрліктер мен облыс әкімдерінің басшылығына тамыр-таныстықтан, сыбайлас жемқорлықтан қолы, рушылдықтан санасы таза адамдарды орналастыруды тереңнен ойластырып, осы бағытта қыруар іс жүргізуі рушылдық ылаңына тосқауыл қою мақсатынан туындаған аса игі шаралар деп қабылдағанымыз жөн.

Қазақстанның мемлекеттік идентификациялануы елдің бұқаралық

ақпарат құралдарында басты тақырыпқа айналумен келеді. Жоғарыда айтылғандай, жариялымдарда пікірлер сайысына, көкейдегі толғанысты ойларды еркін айтуға еркіндік берілген. Өзекті материалдардың жарық көріп жатуы мемлекеттік идентификациялану процесінің аяқталып бітпегенін айқындай түседі. Республика бұқаралық ақпарат құралдарындағы проблемалық материалдардың көптігі, әркелкілігі жақсылықтың нышаны, олай болатыны қалың бұқара осылар арқылы өзекті мәселелердің байыбына барады, қоғам мүшелерінің санасында қазіргі қазақ ұлттық мемлекеттілігінің контуры бейнеленеді, алда тұрған міндеттер, ұлы үрдістер айқындала түседі.

Тәуелсіз Қазақстан әлемдік қоғамдастықта іргелі мемлекетке айналып келеді. Соның жарқын дәлелі, бүгінгі таңда Қазақстанды әлемнің 130-ға жуық мемлекеті мойындады, елде 67 елшіліктер мен 19 халықаралық ұйымдардың өкілдіктері тіркелген. Қазақ елі шетелдерде өзінің дипломатиялық өкілдіктерін ашты, көптеген халықаралық ұйымдарға мүше болды.

Қазақстан Республикасы экономикалық және әлеуметтік даму көрсеткіштері жөнінен ТМД елдері арасында алдыңғы орынға шықты. Дүние жүзі мемлекеттерінің санатында нарықтық экономикалық ел ретінде мойындалды. Қазір дүние жүзі Қазақ елін Орталық Азия аймағындағы дамыған көшбасшы демократиялық ел ретінде таниды.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Республикасы аймақтағы геосаяси тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолында ұлан-ғайыр еңбегімен халықаралық қауымдастықтың толыққанды мүшесіне айналды. Айталық, 2007 жылы желтоқсанда Еуропадағы Қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына қауымдасқан 56 мемлекеттің Сыртқы істер министрлерінің Қазақстанның осы ұйымға төрағалық қызмет атқаруын мақұлдап дауыс беруі, Қазақстанның 2010 жылғы 3 тамызда осы ұйымға Төраға болып бекітілуі соның жарқын дәлелі болып табылса керек. Қазақстан ТМД елдерінің арасынан аталмыш ұйымға төралқалыққа сайланған бірінші мемлекет!

Бұл шешім халықаралық қауымдастықтың Қазақстан халқының Тәуелсіздік жылдарындағы табыстарына берген лайықты бағасы болды. Шынтуайтына келгенде, Қазақстанның ЕҚЫҰ-на қатысушы елдердің сеніміне кіріп, мойындата білуі, ашық дипломатиялық тиімділіктің хрестоматиялық үлгісі болды. Публицист, «Егемен Қазақстан» республикалық газеті» акционерлік қоғамының президенті Сауытбек Абдрахмановтың Қазақстан Республикасы Мемлекеттік хатшысы, Сыртқы істер министрі Қанат Саудабаевпен әңгімесі осы қол жеткен жетістіктер жөнінде болды (45). Осыдан кейін іле-шала республикадағы барлық жетекші

газеттер-журналдарда ЕҚЫҰ Саммитінің өткізілуі қарсаңында жазушы-публицистердің ойтолғаулары, елімізге белгілі қоғам қайраткерлері мен саясаткерлердің мақалалары, қарапайым еңбек адамдарының, қызметкерлердің, ғалымдардың, т.б. үнқатулары толассыз жарияланып жатты (46).

2010 жылғы 1-2 желтоқсанда Астанада ЕҚЫҰ Саммиті табысты өтті, Астана Декларациясы бір ауыздан қабылданды. Осылайша Қазақстанда әлем тарихында алтын әріптермен жазылған ұлы тарихи оқиға болды! Әлем назары көк Туы желбіреген Қазақ еліне ауды!

Қорыта айтқанда, ұлттық мемлекеттік құрылыстың әртүрлі аспектілері Қазақстан журналистикасы пен публицистикасында ой елегінен өткізіліп, халықты алдағы ұлы міндеттерді орындауға тас-түйін жұмылдыруда. Қазақстан баспасөзі орын алып отырған кейбір кемшіліктерді жою жолындағы бітіспес күрестің алғы шебінде келеді. Республика бұқаралық ақпарат құралдары ұлттардың еркін дамуына өз үлестерін қосуда, осы арқылы ұлттық және ұлттық мемлекеттік бәсекелестік, өзге өркениетті ұлттармен пара-парлыққа ұмтылыс шебі айқындалуда.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2003.– 11-бет.

2. Нені көкседік, неге жеттік? Академик заңгер Сұлтан Сартаевпен Тәуілсіздік күні болған сұхбат. Әңгімелескен Мейрамбек Төлепберген\\ Егемен Қазақстан. 2004. 21 желтоқсан.

3. Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. –15- бет.

4. Сонда. –16 бет.

5. Смайылов К. Ойланатын он жайт. Тәуелсіздігіміз баянды болсын десек... \\ Қазақ әдебиеті. 1992. 24 қаңтар.

6. Сейдімбек А. Картаға кімнің көзімен қарау керек? \\ Егемен Қазақстан. 1994. 4 мамыр.

7. Самойленко А. Казахстан: конец эры химер (Қазақстан: құбыжықтың дәуірі бітті) \\ Литературная газета. 1994. 22 декаря.

8. Жұмабаев Ә. Жұғымсыз қаламнан жүгенсіз сөз шығады \\ Түркістан. 1995. 15 наурыз.

9. Мұртаза Ш. Бөліп ал да, билей бер! \\ Егемен Қазақстан. 1995. 27 қаңтар.

10. Михайлов В. О изменении некоторых положении\\ Лад. 1994. 12

декабря.

11. Солжиницын А. Как обустроить Россию? \\ Комсомольская правда. 1990. 18 сентября; Литературная газета. 1990. 19 сентября.

12. Кекілбаев Ә., Мағауин М., Жүнісов С. Россия А.И Солжиницынның ақылымен көгермейді. Ашынғаннан айтамыз \\ Қазақ әдебиеті. 1990. 20 қыркүйек.

13. Смайылов К. Қасірет мекені болған қазақ жері. А. Солжиницынның «ГУЛАГ архипелагы» кітабында Қазақстанның көрінуі \\ Қазақ әдебиеті. 1990. 25 мамыр.

14. Нұрмағанбетов Ж. Мен көрген Солжиницын немесе су ішкен құдығыңа түкірме! Ой түрткі. \\ Қазақ әдебиеті. 1991. 20 желтоқсан.

15. Төлепберген Б., Қасымбек Д. Біз не бітіріп жүрміз осы? «Казахская правда» газетінің құрылтайшы - редакторы Алдан Айымбетовпен жолығысқан соң осындай сұрақ мазалаған \\ Атамұра. 1994. 7 шілде; Жақып М. Айтар сөзін айтпай қалмайтын адам \\ Егемен Қазақстан. 2011. 20 желтоқсан; Төлепберген Б. Трагедиялық тұлға \\ Журналист. 2002. №2; Ақжігіт Ө. Біздің заманымыздың батыры \\ Евразия. 2004. 31 желтоқсан; т.б.

16. Шекей Г. Россия берёт на себя миссию СНГовского жандарма? \\ Казахская правда. 2003.17 ноября.

17. Қай мемлекеттің газеті? Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың назарына\\Қазақ әдебиеті. 1992.18 желтоқсан.

18. Акава А. Земли и недра – всем казахстанцам! \\ Казахстанская правда. 1992. 31 июля.

19. Құттықадам С. Очнись, господин собкор! \\ Казахстанская правда. 1992. 29 сентября.

20. Ақдәулетұлы М. Ардаевты қашанғы ардақтай береміз? Немесе еңселі кеңселерге ашық хат \\ Қазақ әдебиеті. 1997. 30 шілде.

21. Барманқулов М. Телевидение: деньги и власть? Учебное пособие. - Алматы: Санат, 1997. – С. 112.

22. Сонда. – С.112.

23. Ақдәулетұлы М. «Аңқау елге – арамза молда», ал Қазақстанға - демократ «Караван» \\ Қазақ әдебиеті. 1997. 26 тамыз.

24. Своик П. Казахстан и Россия: быт ли в новом союзе\\ Караван. 1998. 20 марта.

25. Әлім А. Масанов- камирдинер емес пе осы? \\ Қазақ әдебиеті, 1998. 19 маусым.

26. Айталиев А. Қираған империя және біз \\ Қазақ әдебиеті. 1998. 19 маусым.

27. «Ақиқат», «Мысль» журналдары мен «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Понорама», т.б. газеттерді қараңыз.

28. Сарткожаұлы Қ. Біз қайтсек ел боламыз ?... \\ Қазақ әдебиеті. 1993. 3 қыркүйек.

29. Назарбаев Н. Тәуелсіздік белестері. – Алматы: Атамұра, 2003. – 111-бет.

30. Назарбаев Н. Қазақстан жолы – Астана, 2007. -98-бет.

31. Нұрымбетова Г. «Нобель сыйлығының иегері шығу керек» \\ Егемен Қазақстан. 2011.10 желтоқсан.

32. Смайылов К. Салмақтың бәрі- қазақта. Тәуелсіздігіміз баянды болсын десек... \\ Қазақ әдебиеті. 1993. 13 желтоқсан; Шүкірұлы С. Мына заман қай заман? Қазіргі реформа жайлы көзқарас. Халық және нарық\\ Парасат. 1995. №7; Қайран Ә. Ауыл азды дегенше... Толғандырар тақырып\\ Қазақ әдебиеті. 1995. 7 қараша; Байғабылов А. Ауылым, халқың не болмақ? \\ Парасат . 1994. №6; Асабаев З. Осындай шаққа болдық кез \\ Парасат. 1994. №7; Елім, елім елім-ай. Халқым қайтып күн көрер \\ Парасат. 1994. №8; Мұханғалиев Е. Ел жол айрығында тұр. Толғандырар тақырып \\ Қазақ әдебиеті. 1996. 21 мамыр; Жылқайдаров М. Қой шаруашылығынан құт қашты ма? Немесе кешегі «50 миллион» мен бүгінгі бір қадақ кір сабынды бір қойға айырбастайтын ащы шындықтың арасалмағы. Толғандырар тақырып \\ Қазақ әдебиеті. 1996. 26 қараша; Райхан Н. Қайдан келдік, қайда барамыз? Немесе экономикалық талдау талабы. Тәуелсіздік талаптары \\ Қазақ әдебиеті. 1997. 16 қыркүйек; т.б.

33. Шекей Г. Догонит ли казахский «барс» юго-восточных «тигров»? \\ Казахская правда. 2005. №13 июля.

34. Қазақ әдебиеті. 1990. 25 мамыр; Қазақ әдебиеті. 1990. 20 қыркүйек; Қазақ әдебиеті. 1991. 21 желтоқсан; Егемен Қазақстан. 1994. 4 мамыр; Егемен Қазақстан. 1995. 27 қаңтар; Казахская правда. 2003. №7, қараша; т.б.

35. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2003. -125-бет.

36. Абдураимов Б. Парламентаризм: история и современность. Казахстан –2030 \\ Казахстанская правда. 2005. 5 мая.

37. Бектурганова Б. Правящий режим Казахстана и демократия-невозможное сочетание // Солдат. 2002. №7; Давлетьяров Б. Можно ли считать Казахстан демократическим государством? // Юридическая газета. 1996. 4 марта; Масанов Н. О демократии в Казахстане // Солдат. 2002. 31

января; Его же. Кризис Казахстана - есть кризис президенской власти Караван. 1998. 21 августа; и др.

38. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында.-Атамұра, 2003.-133- бет.

39. Ертысбаев Е. Политическая модернизация: казахстанский путь./ В кн.: Казақстан Республикасы: саяси жаңғыру. Республика Казахстан политическая модернизация. Сборник выступлении и статей.- Алматы Издательский дом «Таймас», 2008.-С. 10-11.

40. Назарбаев Н. Тарих толкынында. –Алматы: Атамұра, 2003.-53- бет.

41. Мәмбет Қойгелді, тарих ғылымдарының докторы, профессор «Халық тәуелсіздікті түсінеді». Дайындаған З. Дүйсенбай// Егемен Қазақстан. 2010.10 желтоқсан.

42. Біз ұлт болып қалыптастық па? «Сіз не дейсіз?» - Д. Әшімханұлының авторлық бағдарламасы. Әңгімені жазып алған Динара Мыңжасарқызы// Түркістан. 2012. 12 сәуір.

43. Айталы А. Ұлтшылдық пен ұлтсыздық. Замана зиялылар зердесінде// Егемен Қазақстан. 2012.27 маусым.

44. Садықов С., Сарманов М. Қазақ рушылдығы жайлаған жерде бірлік болмайды// Халық үні. 2009. 29 сәуір; Садықов С. Ел ағасының болмауы-қасірет// Евразия. 2009. 17 сәуір; т.б.

45. Астана Саммиті Қазақстанның жұлдызын жарқыратады С.Абдрахмановтың Қ.Саудабаевпен әңгімесі// Егемен Қазақстан. 2010.10 тамыз.

46. Нығматулин Н. Қазақстан аймақ көшбасшысы ретінде танылды/ Түркістан. 2010.12 тамыз; Дәндібаев Б. Саммитті бүкіл әлем бақылайды/ Егемен Қазақстан. 2010.14 тамыз; Ерманов Е. Алтын әріптермен жазылады/ Егемен Қазақстан. 2010. 14 тамыз; Астана Саммитін өткізу- үлкен жауапкершілік// Егемен Қазақстан. 2010. 17 тамыз; т.б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖУРНАЛИСТИКАСЫ МЕН ПУБЛИЦИСТИКАСЫ: ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ СИПАТЫ

Жас Тәуелсіз мемлекет – Қазақстан Республикасының құрылуы елдің жаңа журналистикасын қалыптастырудың өзекті міндеттерін алға тартты. Қоғамда жүзеге асырылып жатқан жаңғыру ауқымы өзінің даму барысында Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары сүйенетін саяси, экономикалық және әлеуметтік іргетасқа айналды. Идеология алмасуы мен жаңа әлеуметтік бағыттың пайда болуы, сондай-ақ қоғам дамуы беталысының терең өзгеріске ұшырауы ақпарат құралдары қызметіне айрықша маңыз берді. Олар мемлекет пен қоғам өмірінің барлық салаларында бұрынғыдан да қарқынды рөл атқара бастады.

Түбірімен терең өзгерістерге ұшыраған журналистика Кеңес Одағы тарихының ақтық кезеңінде мүлдем жаңа әлеуметтік институт ретінде қайтадан қалыптасуға бет алды. Онда БАҚ-тың мазмұны мен сипатына түбегейлі әсер еткен құрылымдық және типологиялық өзгерістер жүріп жатты. Газет, журнал, телерадио арналар санының жаппай өсуі құрылтайшылар құрамының да сандық жағынан өсе түсуіне жол ашты. Айталық, егер бұрын партиялық немесе мемлекеттік органдар жауапты болса, демократияландыру мен қоғамдық өмірді либерализациялау жағдайында газет-журналдарға, аудиовизуальды БАҚ-ға құрылтайшылары жеке адамдар, редакция ұжымдары, акционерлік компаниялар иелік етуде. Егер 1990 жылы Қазақстанда 2 республикалық телевизия, 4 радио хабарларын тарату арнасы жұмыс істеп, 400-ге жуық мерзімді басылымдар шығып тұрса, ал КСРО ыдыраған 1991 жылы республикалық «БАҚ және баспасөз туралы» республикалық Заң қабылданғаннан кейін тек радиотелекомпаниялар саны 200-ден асып, 2000-нан астам газет-журналдар шыға бастады (1).

Алайда, олардың көпшілігі формальды бұқаралық ақпарат арнасы еді, тіркеу құжаттарында ғана болды, негізінен алғанда әртүрлі сөзжұмбақтар, анекдоттар, гороскоптар және т.б. шығарумен айналысты. Осылайша, кәсіпкерлік механизмі бұл салаға да еніп, олар нарықтық экономика заңымен қызмет етуге көшті:демек,сұраныс болса, ұсыныс та болды, тиісінше пайда табуға жол ашылды. Баспасөз өнімі саласындағы осы стрядтың аз ғана бөлігі шынайы журналистика функцияларын орындауға тырысты.

Ол өзінің концептуальды ісін баспасөз бостандығы теориясы мен әлеуметтік жауапкершілік теориясына сәйкестендіре жүргізе бастады.

Алайда, ашығын айту керек, қазірдің өзінде тарихи өзіндік ерекшелігіне қарай авторитарлық және коммунистік журналистиканың кейбір белгілері сақталып отыр. Сондықтан да редакция ұжымдарына БАҚ иелері мен өз құрылтайшыларынан белгілі дәрежеде автономияға қол жеткізуге бұрын да мүмкіндік болмаған, қазір де мүмкіндік бола бермейді.

Шынайы демократиялық қоғамда баспасөз билігі болуы тиіс. Бұл жерде билік мәселесін анайы үстемдікпен шатастыруға болмайды. Баспасөзге ежелден тән қасиет - оның қалың бұқарамен тікелей және кері байланысының екіжақтылығы мен конфункциялылығы. Біріншіден, бұқаралық ақпарат құралдары халық пен үкіметтің жоғары эшалоны арасындағы байланысты ұйымдастырушы. Екіншіден, баспасөз қоғамның әлеуметтік өміріндегі өзгерістерге жедел үн қосып отырады. Осы арқылы заң шығарушы, аткарушы және сот биліктеріндегі ішінара құбылмалық жөнінде халықты хабардар етеді. Журналист қызметінің негізінде болып өткен, болып жатқан және алдағы уақытта болатын әлеуметтік өзгерістер жөніндегі концептуальды түсінік алынады, баспасөз негізінен адамдар бойына моральдық, адамгершілік және эстетикалық танымды қалыптастыруды басты мұрат санайды. Еркін сөздің әсер ету күші кез-келген билік ықпалынан кем түспейді. Журналистің әлеуметтік әділеттілік проблемаларын шешу, тарихи шындықты қалпына келтіру, т.б. жөніндегі өткір сөздері, қалыптасып отырған әлеуметтік-саяси жағдайға орнықты талдау жасауға қалың бұқараның қым-қиғаш қайшылықты жайларды байыппен саралауына, олардың қоғамдағы өзгерістерге нақты көзқарастарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Саяси қайраткер, ғалым мен экономист оқырман - көрермен аудиториясында істің шынайы жай-күйін өз беттерінше жеткізе алмайды. Осы орайда, оларға ақпарат құралдарының көмегі ауадай қажет. Бұл жағдайда халық журналистердің мұқият өндеуінен, ой-елегінен өткен дүниені оқиды. Журналистің саяси ойлау мәдениетінің деңгей-дәрежесі айқын көрінетін тұс та осы. Бұл өз алдына бөлек әңгіме. Қалай дегенмен де журналистің қаламынан туған байыпты сөздің, ой-пікірдің адамдарға ықпал ету күші орасан зор екеніне ешкім де шек келтіре алмайды.

Шынайы демократиялық принциптердің бұқаралық ақпарат құралдары жинайтын және халық арасында кеңінен тарататын хабарлардың әлеуметтік жауапкершілігін қамтамасыз етуі тиіс екені жөнінде айтуға енді ғана мүмкіндік алдық. Бүгін бір жайт айқын болып отыр: демократия хабарлардың санымен емес, ақпараттық теңсіздікке қарсы қажымас күреспен ғана қамтамасыз етіледі. Сонда ғана жетпіс жылдан астам уақыт бойы коммунистік идеологиялық догматизм аясынан шыға алмай келген журналистика беделі тәуелсіз қоғамымызда сапалық биік деңгейге көтеріледі.

Кеңестік дәуірде бұл беделді күштілер әлемі, бюрократиялық партиялық, мемлекеттік аппарат түсіріп келген–ді. Егеменді қазақ елінде мұнымен, яғни өз абыройын түсірумен өзге емес, журналист ағайындардың өздері айналысып кеткен сияқты. Кезінде «Егеменді Қазақстан» газетінің бас редакторы Е.Смайылдың «Жаны ашығандық па, сойыл соғарлық па?» -деген мақаласында ашына жазғанындай, газеттің бұрынғы кейбір беделді деген журналистерінің сойыл соғуымен айналысып кетуі, өздері кезінде су ішкен құдығына түкіруі қасиетсіздіктің айқын дәлелі болып табылады (2).

Ашып айтар болсақ, мұның астарында таптауырын болған тақырыптарға айналып соға берушілік, даңғазалық, көсемшілдік сияқты қасиетсіз күйбен жатыр деп айтуға толық негіз бар. Саясаттағы мылжыңдықтан көзі әлеуметтік-экономикалық өмірдегі шынайы шындықты жазу қажеттігі туындап отыр.

Баспасөз билігі жөнінде айтқанда, ең алдымен тұтас қоғам, жекелеген адамдар мен журналистер мүдделерінің қаншалықты қорғалып отырғандығын естен шығармау маңызды. Мұның өзі жетімсіз. Қазақ қоғамы нарықтық қатыныстармен сипатталатын экономикалық дамудың ауыр кезеңін бастан кешуде. Бұл әміршілдік-әкімшілдік негізі жойылған, орталықтың империялық үстемдігінен арылған, іргелі ел болуға бекем бел буып, болашаққа батыл қадам басып отырған қазіргі шақтағы уақытша қиындық ретінде бағаланып отыр. Басты бағымыз сол, ұлттық сана-сезім сілкінісінің бүгінгі қоғамдық құбылысқа тән болуы. Республикалық тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары жоғарыдағы өзекті мәселелер төңірегінде байсалды ой қозғауға бағыт бұрған. Басылымдарда халық мүддесін көздеген материалдар бұрынғы қай кездегіден болсын, саликалылығымен назар аударады.

Тәуелсіздік таңын Қазақстан журналистикасы ауыр жағдайда, құлдыраудың шегіне жеткен кезінде қарсы алды. Еске түсірейік. Тоқсаныншы жылдардың басында бұқаралық ақпарат құралдары, оның ішінде баспасөз қаржылық тоқырауды бастан кешірді. Коммунистік партия тарихи аренадан кеткен соң, баспасөз иесіз қалды. Партия қорындағы бұрынғы мол қаржы ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті. Баспаханалар редакциялар тапқан табысты сыпырып алумен болды. Қағаз бен бояу құны шарықтап кетті. «Мемлекеттік бюджеттен газет-журналдар үшін төленуі көзделіп отырған дотациялар, – деп ашына жазды кезінде Қазақстан Республикасының халық депутаттарына жолдаған хатта «Егемен Қазақстан» газетінің бас редакторы Шерхан Мұртаза, «Казахстанская правда» газетінің бас редакторы Вячеслав Срыбных, «Ақиқат» журналының бас редакторы Камал Смайылов, «Мысль» журналының бас редакторы

Георгий Шестаков, – қағаз бен газет-журнал тарату ісіне кететін шығынның жиырмадан бір бөлігін де жаба алмайды. Осының салдарынан республиканың жетекші газет-журналдарының жабылып қалуы туралы мәселе туындап отыр. Бұған жол беру дегеніміз – республиканы бұқаралық ақпарат құралдарынсыз қалдыру деген сөз» (3).

Бұдан әрі жетекші газет-журналдардың басшылары бұрынғы компартиядан қалған қаржыны орынды түрде талап ете келе, өздерінің ашқарақ тарифтерін белгілеп отырған байланысшыларға да реніштерін білдірді. Иә, нарықтық экономиканың от-жалыны газет-журналдарды да шарпып өтті. Республиканың жетекші басылымдарының халі жоғарыдағыдай болған сон өзгелеріндегі жағдай айтпаса да түсінікті. Әсіресе, облыстық, аудандық газеттерге қиын болды. Кеңестік дәуірде газет-журналдардың бұқаралылығын арттыру, яғни, таралымын өсіру жайы аландатып отыратын. Енді алға басылымның мазмұндық сапасын жақсарту, қандай жолмен болса да оқырман назарын өзіне аудару міндеті қойылды. Мемлекеттік дотация алып алмаған газеттер коммерциялық құрылымдар мен қолдарында байлығы бар жеке адамдарға арқа сүйей бастады.

Қазақ газеттерінің қаржылық тапшылықтарының негізгі себептерінің бірі – олардың оқырмандары негізінен алғанда ауылдық жерлерде тұрады. Ауылдардағы ауыр экономикалық және әлеуметтік жағдай, мемлекет тарапынан рухани құндылықтарды байытуға деген енжарлық халықтың басылымдарға деген ынта-ықыласын төмендете түсті. Қоғамда тез баю мен кедейлену процесі жүріп жатты. Көптеген жерлердегі өндіріс орындары мүлдем тоқтады. Жұмыссыз қалған халықтың негізгі бөлігі сауда-саттықты күнкөріс тірлігіне айналдырып, рухани жұттандыққа ұшырай бастады. Екінші жағынан, нарық жағдайында басылымдар құны қымбаттап кетті. Күнделікті нанын әрең ажыратып отырған бұқараны басылымдар қызықтырмайтын болды.

Тәуелсіздік қарсаңында қалың бұқараның ұйымшылдығы мен жоғары ұлттық сана –сезімін қалыптасу жолындағы күресте қазақ журналистерінен, шығармашылық ұжымдар мен редакциялардан үлкен жауапкершілік, жоғары саналылық талап етілді. Бұдан дейін қазақ қоғамының бұралаң-бұлтарысты қайғы-қасіретке толы тыныс-тіршілігі, талайлы тағдыры шындық тағлымын алдымызға көлденең тартты.

Жаңа қоғамның талаптары тұрғысынан қарар болсақ, қазақ баспасөзі енді ғана қалыптасуға бағыт алып келе жатқан әлеуметтік-экономикалық жағдайға бейімделе отырып, өзіндік өрнек-нақышы, бет-бедері бар қуатты қаруға айналуы тиіс еді. Мұнсыз қоғамдық ой-санадағы бұрыннан қалыптасып келген тоқыраушылықтың сеңі бұзылмайтынын дәлелдеп

жатудың өзі артық. Егер бізде ұлттық идеяны қалыптастыру ниеті болса, ең алдымен бұған талапқа сай келетін журналист сөзінің, оның ұшқыр ойының, жан-жүрегінен жалынды-жылуының игі әсер етері сөзсіз. Қашанда қоғамдық ой-пікірдің көш басында калам иелері жүріп, әділ сарашы болған, кесімді сөздерін айтып отырған. Олай болса, заманға, өз дәуіріне жедел үн қосып отыруға тиісті журналистің саяси ойлау мәдениетінің жоғары болуы қоғам дамуына өз ықпал-әсерін тигізері айдан анық.

Бұл айтылғандар тәуелсіздіктің таңсәрісіндегі орын алған жайттар болатын. Баспасөз жүйесі мен құрылымдарындағы реформалар, функциясы мен принципіндегі түбегейлі өзгерістер оның сандық және сапалық жағынан тұрақты өсуіне алып келді. Айталық, Қазақстан Тәуелсіздігінің алғашқы онжылдығы ішінде елдің кезіндегі Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің мәліметі бойынша газет саны 991-ге дейін, журнал –366-ға, электрондық БАҚ–125-ке, ақпарат агенттіктері – 14-ке дейін өсті. Мерзімді басылымдар типологиялық жағынан төмендегіше жіктеледі: 743 - ақпараттық, 165 - жарнамалық, 91 - ғылыми, 21 - әйелдерге арналған, 19 - жастарға арналған, 35 - балаларға арналған, 29 - діни, 246 басқа да бағыттарда. Мемлекеттік емес БАҚ үлесі 80 пайызды құрады.

Қоғамдық ұйымдар 75 ақпараттық арнаға ие болды, оның 9-ы саяси партияларға қарады. Жалпы ұлттық БАҚ үлесі 31 пайыз, облыстық –23, қалалық –20,9, аудандық – 17,9, аймақаралық -3,6, өзгелері -3,6 пайызды құрады.

БАҚ қазақ, орыс, ұйғыр, өзбек, украин, поляк, неміс, корей, ағылшын, дұнған, түрік және басқа тілдерде хабар таратты (4).

Республикалық БАҚ сандық-сапалық жағынан XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында да үлкен өзгерістерге ұшырауда. Айталық, 2010 жылдың 25 маусымына елімізде 2695 БАҚ, оның ішінде 1619 газет, 808 журнал, 257 телерадио компаниялар және11 ақпараттық агенттік қызмет жасады. Ал бұдан бар болғаны 6 жыл бұрын, 2004 жылы республикада 1965 БАҚ болған (5).

Бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы болып жатқан процестердің ерекшелігі сол, мемлекеттік басылымдардың басылым бөлігінің тәуелсіз әріптестеріне сандық өсімі жағынан орын бергенінде ғана емес, республикада жүргізіліп отырған реформаларды насихаттауда тиімділікке қол жеткізе алмай отырғанында, үкімет пен президенттік және оппозициялық баспасөз сынына қарсы тұруда жеткілікті дәрежеде қабілеттілік таныта алмауында. Мемлекеттік газеттер, әлі де болса негізінен кеңес дәуіріндегідей ресми материалдар берумен, жарнамалар таскынын үдетумен және баспасөзге жазылу науқаны кезінде әкімшілік ресурстарын пайдалану арқылы

оқырманның қатарын көбейтуге күш салумен айналысады.

Осы орайда «Егемен Қазақстан» республикалық газеті» акционерлік қоғамның президенті, профессор С.Абдрахмановтың Мемлекеттік хатшы Мұхтар Құл-Мұхамедтің, Мәдениет және ақпарат министрі Дархан Мыңбайдың редакция ұжымымен кездесуде басылым басшысы ретінде айтқан сөздерінің қазіргі қазақ баспасөзінде орын алып отырған проблемаларға да тікелей қатысы болғандықтан мәтінді толығырақ беруді жөн көрдік.

«Біз «Егемен Қазақстан» ел газеті дегенде бәрінен бұрын елдікті айтатын, еңселі ел болудың қамын көздейтін басылым сипатын сақтауды мақсат тұтамыз, - деді қоғам президенті. – Сондықтан да біз қалайда танымал болуды , қалайда жұрттың аузында жүруді, қалайда ат шығаруды әуес етпейміз. Өмір көрген, адам психологиясын білетін қаламгерлер ретінде қандай тақырыптарды қаузасақ басылымның рейтингісін қазіргіден әлдеқайда көтере алатынымызды жақсы сеземіз. Бірақ ол біз жүрер жол емес. Біз жүрер жол – қоғамдағы тұрақтылықтың, достықтың, келісімнің сақталуына қызмет ететін жол, елдің еңсесін көтеріп, ертеңгі күнге сенімін арттыруға септесетін жол, Елбасының төңірегіне халықты топтастыру жолы. Бұл жолда бізде сынаушылар, мінеушілер жетіп жататынын, биліктің сөзін сөйлеушілер, сойылын соғушылар дейтінін біз жақсы білеміз. Менің адам ретіндегі алпыстан асқан жасым да, министр қызметінде болған басым да қазақ халқының, Қазақстанның кемел келешегінің кепілі Нұрсұлтан Назарбаевтың сарабдал саясаты екендігіне толық сендіреді».

Бұдан әрі «Егемен Қазақстанның» әмбебеп газет екеніне тоқталған С.Абдрахманов оның артықшылығы да осында, кемшілігі де осында жатқанына ой жүгіртті. Артықшылығы бүгінгі басқосуда жиналғандардың бәріне белгілі. Өмірдің қай саласына да емін-еркін араласуға, қай тақырыпты қозғауға да бейім. Кемшілігі – осының бәрін жазуға тиіс екендігінде. Бітпейтін де қоймайтын жиын-жиналысты көрсетуге, сол саланың адамдарынан басқалар оқымайтын заңдарды, қаулыларды, нормативтік-құқықтық актілерді түгін қалдырмай жариялауға тиісті екендігінде. Газет шығарудағы басты қиындықтың бірі осы артықшылық пен осы кемшіліктің ара салмағын ажырата алуда, от пен судай кереғар жайларды амалдың жоғынан болса да қабыстыра білуде.

«Біз жарияламасақ, басқа еш жерде жарияланбайтын ресми материалдар болатындығы сіздерге жақсы мәлім. Ол материалдардың газеттің оқылымдылығын азайтатындығы тағы мәлім. Бірақ біз сол жүкті мойынға алуға тиіспіз, – деді Сауытбек Абдрахманұлы. – Қай құбылысқа да талдау жасағанда, қай жұмысқа да баға бергенде, бәрінен бұрын тенденцияға

қарау керек» (6).

Жасырыны жоқ, өз құрылтайшыларының қатаң құрсауында болатын мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіз Бақ қызметінің формасын, стилі мен әдісін қолдана алмайтыны ақиқат. Міне, осының салдарынан басылымға жазылушылар мен оқырмандар саны да төмен болады. Оның өзге де себептері бар. Бұл негізінен алғанда, мерзімді басылымдар құнының қымбат болуы, ең бастысы, «мемлекеттік газеттердің басым бөлігінің «ортастатистикалық» қазақстандық оқырман үшін қызықсыз ресми материалдардың көп берілуіне немесе кейбір БАҚ-тардағы «бульварлық» паракшалардың болмауы » (7).

Қазақстанда жаңа журналистиканың қалыптасуы оның даму тенденциясындағы төмендегідей жайларды айқын көрсетеді: ол уақыт өткен сайын бұқаралық үнқатысуларды ұйымдастырушы әрі араағайын бола түсуде. Басылымдардың басты мақсаты қоғамда болып жатқан оқиғалардан хабардар етіп, жедел талдау ғана емес, сонымен қатар саяси процестердің мониторингін, заң шығарушы және атқарушы биліктердің айқын көрінісін жүзеге асыратын бұқаралық коммуникацияға айналып келеді. Қазір Тәуелсіз Қазақстанның медианарығында мақсаты мен міндеті, концепциялары, саяси ұстанымдары әртүрлі БАҚ-тар белең алуда. Формальді түрде болса да олар тең құқықтар мен мүмкіндіктерді пайдаланады. Баспасөз өз дамуы мен қалыптасуында, барлық социумдар секілді, ортақ проблемалар ықпалында қалып отыр.

Міне, бұлардың бәрі республика БАҚ-тары қызметінің нәтижесі болып табылады. Газеттер, журналдар, радио каналдары ауқымды ақпараттар жинап, талдау арқылы қалың бұқараға жеткізуде, осылайша ел мен оның тұрғындарының күнделікті тыныс-тіршілігін көрсетіп, бейнесін жасауда. Осындай шаралардың нәтижесінде даму жолына түскен баспасөз, өз кезегінде, жоғары талап деңгейіне көтеріліп келеді. Сондықтан да қазіргі таңда республикалық БАҚ-тың институализациялану процесі белсенді жүргізілуде. Осылайша, қазіргі Қазақстан басылымдары дамыған елдер журналистикасына тән белгілерге ие болды. Оларда сөз бостандығы, плюрализм, экономикалық дербестік пен еркіндік нормалары берік орнығуда.

«Түбегейлі өзгерістер ақпараттық салада да болды,- дейді «1995 жылғы Конституция» атты еңбегінде Президент Н. Назарбаев. – Қазақстанның медиа нарығында өзін-өзі көрсету бостандығы, өз пікірін еркін айту және өкіметті сынау бостандығы қалыптасты, азаматтардың баламалы дерек көздерінен ақпарат алу құқығы іске асты. Бүгіндері елімізде 2 мыңнан астам әртүрлі саяси бағдардағы бұқаралық ақпарат құралдары шығады, олардың ішінде радикалды оппозициянікі де бар. Сіздер білетіндей, бұқаралық ақпараттар

құралдарының 80%-ы мемлекеттік емес» (8).

Республикада жаңа журналистиканың дербес әлеуметтік институт ретінде қалыптасып, кең қанат жаюының кепілі Қазақстан Республикасының Конституцциясы, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» 1999 жылғы қабылданған Заң, Президент Н.Назарбаевтың «Нарықтық қатынастарға өту кезеңінде бұқаралық ақпарат құралдарын қорғау туралы» 1992 жылғы сәуірдегі Жарлығы, т.б. құжаттар болып табылады.

Міне, бұлардың бәрі де журналистика институтының сапалық өзгерістерінің негізі ретінде қызмет етеді. Бір немесе бірнеше саяси партиялар тарапынан идеологиялық қысымның жоқтығы жағдайында журналистика фунцияларының демократиялық нормалары қалыптасып, уақыт талаптарына сәйкес жаңа сипатқа ие болды. Айталық қазақстандық зерттеушілердің пікірінше, оның негізгі функцияларының бірі аудиторияның әлеуметтік бағыттылық функциясы болып табылады (9). Ол қоғамдық пікірді қалыптастыру процесіне ықпал ету немесе мүмкіндік беру мақсатымен қоғамды ақпараттандырып отыруға бағытталған біртұтас функциональды кешеннен тұрады.

Кеңестік дәуір журналистикасының негізі болған насихатшылық және үгітшілік идеологиялық функциялар тәуелсіз журналистика қызметінен шеттетілді, дегенмен мұның партиялық басылымдарда, сондай-ақ құрылтайшылары белгілі мемлекеттік құрылымдар болып табылатын бұқаралық ақпараттар құралдарында сақталып отырғаны шындық. Қазақстанның тәуелсіз басылымдары халықаралық стандарттарды ұстана отырып, хабарламалық, танымдық, көңіл көтеретін және т.б. функцияларға басымдық береді.

Қазіргі жағдайда БАҚ-тың қоғамдық мінбер ретіндегі рөлі арта түсуде. Ақпараттық арналар арқылы саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар, этноәлеуметтік топтардың өкіметік емес ұйымдар өкілдері өз пікірлерін білдіре алады. Баспасөз демократиялық идеялардың ұраншысына айналып, оның қоғамда демократиялық принциптерінің орнығуына мүмкіндік туғызуда. БАҚ күшімен төзімділік, әртүрлі мәселелерді жариялауда көпқырлылық, өзекті әлеуметтік мәселелерді шешудегі өркениетшілік нормалары нығая түсуде (10).

Қоғамдағы баспасөздің орны мен рөліндегі өзгеріс оны типологиялық өзгерістерге алып келді. Бұл, бірінші кезекте, нарықтық қатынастардың орныға бастауымен түсіндіріледі. Бәсекелестік, экономикалық проблемалар БАҚ алдына жаңа типті газеттер мен журналдардың пайда болуына алып келетін қатаң талаптар қояды. Егер кеңестік дәуірде республикада негізінен алғанда, тек қоғамдық-саяси басылымдар болса, ал қазір іскерлік те,

ақпараттық та, ақпараттық-талдау да, діни де, жарнамалық та, глазурлы да, бульварлы да, т.б. басылымдар пайда болды.

Осыған сәйкес журналистер отрядының өзі де өзгерді. Журналист мемлекет пен қоғам өмірінің барлық мәселелері бойынша өзіндік пікірі бар адамға айналды. Ол қазір өзінің кәсіптік деңгейіне қарай өмірлік көзқарасының сай келуімен ғана емес, сонымен бірге еңбегіне материалдық ынталандыруға да байланысты кез келген бұқаралық ақпарат арнасында қызмет ете алады.

Біркатар мемлекеттік БАҚ-дың беделі төмен екенін жасыруға болмайды. Қазақстан жағдайына бұл аудандық, тіпті облыстық әкімдіктерге қарасты бұқаралық ақпарат құралдары жөнінде айтылады. Бұл жерде тек моральдық қана емес, материалдық ахуал да рөл атқарады. Беделді тәуелсіз басылымдар журналистің шығармашылық еркіндігін қамтамасыз етіп ғана қоймайды, сонымен қатар оның еңбегін материалдық жағынан ынталандырып отырады. Сондықтан да қабілетті белсенді журналистер тәуелсіз газеттерге, журналдарға, радиотелеарналарда қызмет еткенді дұрыс көреді.

Тәуелсіз БАҚ-тар аудиториямен арақатынастарын еркін түрде жаңаша реттеп отыруға бейім келеді. Олар тарату мәселелерімен өздері тікелей айналысады, оқырмандар санын арттыра түсуге барынша күш салады, бар мүмкіндікті пайдаланып қалуға тырысады. Осы орайда көбіне-көп орыс тілді басылымдардың икемділік танытатын айта кету керек. Мысалы, «Республика» газеті өз оқырмандарының жарияланған материалдарды кідіріссіз оқып отыруын қамтамасыз ету мақсатымен басылымның бірінші бетінде «Оқырмандар назарына» айдарымен шақырулар береді. Айталық, газеттің 2010 жылғы 21 мамыр, 26 маусым күндеріндегі нөмерлерінде жоғарыдағы айдармен «Республиканы» таратуға жазылу» және «Республиканы» қай жерде қалай оқу болады» деген мынадай мәтінді хабарландырулар берілген: «Қазақстан аумағында «Республиканың» интернет-порталы мен «Республика дауысы» газеті сайтының жабылуына байланысты біз электронды пошта арқылы газеттің порталы мен «PDF» версиясындағы материалдарды оқырмандарымызға тегін тарату қызметін ұсынамыз... Газетке жазылуға қызығушылық танытатындар болса редакция жәшігіне сұрауын жібере алады».

Газет онлайн режимінде материалдар орналастырылатын өз блоктарының адресін хабарлаған, бұл арқылы материалдарды оқумен қатар оның ең өзекті мақалаларына комментарий бере алады.

Газеттің тыныс-тіршілігінен келтіріліп отырған бұл факт республика бұқаралық ақпарат құралдары редакцияларының аудиторияға ықпал ету және

ақпараттандыру обьектісі ретінде ғана емес, қоғамның көптеген проблемаларын бірлесе отырып шешу төнірегінде ашық әңгіме жүргізуге қабілетті, тең дәрежедегі ниеттестер ретінде де қарайтынын көрсетеді. Тәуелсіз Қазақ елі журналистикасының қалыптасуы журналист шығармашылығы формасындағы түбірлі өзгерістермен де сипатталады. Айталық, публицистиканың жауынгер жанрлары - очерк, памфлет, макала, суреттеме ғайып болды. Олардың орнын сұхбат, «дөңгелек стол» басындағы әңгімелесу, әртүрлі үндеу, мәліметтер, заметка, комментарий, шолушы бұрышы, редактор бағаны, журналистік зерттеу, т.б. басты. Баспасөзде сыни жарияланымдардың кең етек жаюы сөз бостандығының журналист практикасына дендей енгенін көрсетеді (11).

Осы ретте шегініс жасап, өткен жолымызды ой елегінен өткізіп көрейік. Жалпы, қазақ публицистикасы қалыптасу мен дамудың үлкен мектебінен өтті. Кешегі кеңестік дәуірде алғы шепте жүріп, қоғамның күрделі экономикалық және әлеуметтік мәселелерін талқылауға, оны жүзеге асыруға, ең бастысы, жан-жақты жарасымды жетілген адам тәрбиесіне белсене қатысты. Кеңестік журналистиканың жанрлық табиғаты бай болды. Кезінде оған қазақ ғалымдарының ғылыми-теориялық еңбектерінде, оқулықтарда жан-жақты сипаттамалар берілді (12).

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының соңында кең қанат жайған демократия мен жариялылық үдерісіне сай қазақ мерзімді басылымдары тақырыптық және жанрлық өзгерістерге ұшырады. Белең алған социалистік қоғам қайшылықтарын нақты ашып көрсетудің алғашқы үлгілері пайда бола бастады. Жарияланымдардың негізіне көпшілікті толғандырып отырған мәселелер алынды. Ұлттық газет-журналдардың мазмұны мен олардың тақырыптық бағыттарында қайта құру мен ел егемендігі қарсаңындағы проблемаларды терең талдау негізгі нысанаға айналды. Қоғамдық өзгерістерге нақты еңбек адамдары арқылы берілген сипаттамалар, ашық та терең талдаулар, сөз жоқ, қалың оқырманның қызығушылығын туғызып, көкейіндегісін дөп басып жатты. Жанрлық қатынастарда талдамалы, проблемалық және сын материалдар қалыпты көрініске айналды.

Қазақ газеттері мен журналдары талапқа сай нәтижелілікті арттыру жолында авторлық мақалаларды, корреспонденцияларды, репортаждарды, ақпараттарды, хаттарға шолуларды, т.б. беру аукымын кенейтті. Оның үстіне түрлі жанрлар мен материалдарды беру формалары мазмұнмен байып, қайта құру талаптары мен рухына сай бола түсті.

Қазақстан журналистері тереңдікке, талдамалыққа, айқын талқылауға ұмтылды. Материалдарды қалай қызық етіп берудің жаңа формалары тынбай іздестіріліп жатты. Публицистикалық ежелгі «әңгімелесу

жанрларына» – пікірталасқа, проблеманы «дөңгелек стол» басында талқылауға көңіл бөліне бастады. Бұл әңгімелесулерде ашықтық, ойды бүкпесіз айту, мәселені талқылауға еңбек иесі – нақты адамның өзін қатыстыру талап етілді. Осы орайда, кезінде республикалық «Социалистік Қазақстан» және «Лениншіл жас» газеттерінде, т.б. жарияланған бірқатар материалдардың қалың оқырманның ойын, жан жүрегін қозғап, кең пікірталас тудырғанын айтқан жөн (13).

Журналист-публицистерден қоғамдық өмір өзгерістерін күрделі әлеуметтік-экономикалық құбылыстармен тығыз байланыстыра қарастыра отырып, терең талдау талап етілді. Осы орайда, бұл мәселелердегі қалың бұқараның ой-пікірін, ескертпелерін біліп отыру үлкен маңызға ие еді. Журналистер,осы ретте мынадай демократиялық әңгімелесу формаларын – анкета жүргізуді, әртүрлі басылымдардың оқырмандармен әңгімелесуін, т.б. қолға алды. Міне, мұның бәрі де күнделікті жұмыста қоғамдық пікірді айқындауға мүмкіндік беріп отырды.

Жергілікті газеттерде ең негізгі болып табылатын бағыт айқын көрініп тұрды. Мысалы, облыстық, аудандық газеттерде қайта құру талаптарына сай өндірісті басқаруды жетілдіру, айқын жариялылық мәселелері негізгі нысанаға айналып, кең көлемде әрі қызықты жүргізіледі.

Қазіргі журналистика әртүрлі бағытты, түрлі сипатты және терең мазмұнды қоғамдық әлеуметтік институтқа айналып отыр. Оның ішкі мазмұнында медиалық капиталды монополизициялау мен шоғырландыру, билік құрылымдары мен аудиторияға ықпалдылық процестеріне, т.б. байланысты сан алуан процестер жүріп жатыр. Сонымен қатар, ол қоғамда жүріп жатқан процестердің де әсер-ықпалын айқын сезінуде. Бір ғана мысал, мемлекет құраушы қазақтілді қазақтар мен орыстілді қазақтар арасындағы көзге шалына бермейтін теңгермеушіліктің бұқаралық ақпарат құралдары саласының өз ішінде ара-тұра болса да орын алып жатуы жақсылықтың нышаны емес. Осы орайда, орыстілді баспасөз бен қазақтілді баспасөз арасындағы қарама-қайшылық жөнінде тағы да қайталап айтуға тура келеді. Жасыратыны жоқ, екі жақ та бұл айтыс-тартыста, қиғаштықта эмоцияға жол беріп, байыптылық пен ұстамдылықты жоғалтып жатады. Орыс тілді «Общественная позиция» газетінің «Дат, тақсыр!» атты қазақ тілді қосымшасында берілген мына шағын материал осы сөздердің айқын дәлелі болып табылады (14).

Әр түрлі қазақ газеттерінің журналистері Р. Меделбек («Аламан» газеті), Ш.Естан («Айқын» газеті), Н.Сасаев («Алаш айнасы» газеті) «Қазақ журналистерінде алапес бар ма?» деген тақырыппен берілген шағын материалда ФИФА-ның 2010 жылғы футболдын әлем чемпионатынан

хабарлар дайындауға Казакстан журналистеріне берілген квотасы тек қана орыстілді газеттер журналистеріне берілгенін тілге тиек ете отырып, өкпе айтады. «Казак спорт журналистикасы тағы да шеттеп калды, - деп, ашына жазады авторлар. – Футболдан әлем чемпионатына бірде-бір казак журналисі жіберілмеді. Казак журналистеріне бірде-бір жолдама берілмеуі зығырданымызды кайнатуда... Казакстан футболының шенеуніктері казак журналистеріне ең болмағанда неге бір орын бөлмеді? Бұл казакты маскара ету емес пе?!».

Осы шағын үзіндіден орыс тілді баспасөз бен онын төнірегіндегі жайлардын казак тілді баспасөз бен онын журналистеріне каншалыкты әсер ететіндігін аңғаруға болады. Өкпе-реніштін бір ұшы мемлекеттік тілге байланысты болып отыр. Журналистер казак тілінін әлі де болса өз елінде лайыкты орын ала алмай отырғанына шамданады.

Осы материалдын корытындысында окырмандар назарын мына жайларға аударады: «Футбол федерациясынын басшыларында, жалпы спорт саласында ұлттык намыс жок. Футбол федерациясы казак тілін сыйламайды, бұл жерде іс кағаздары тек орыс тілінде жүргізіледі. Баспасөз конференциялары тек орыс тілінде өтеді. Міне, екі жыл болды, интернет-сайттын казак тіліндегі бөлігі жаңаланбай келеді». Осылайша, олар казак тілді басылымдардын бірде-бір журналисі әлем чемпионатына жіберілмегенін айтып отыр. Осы ретте авторлар мынадай фактіні есепке алмаған: чемпионатка арнайы жолдамамен кеткен үш журналистің екеуінің аты-жөні казак тілінде, демек орыс тілді казактар. Бұдан шығатын корытынды сол, казак тілді баспасөз үшін өз ана тілінде шығаратын баспасөз ғана казакша болып табылады, ал тек казакша жазатын журналист кана казак болып есептеледі.

Казак тілді баспасөз «Казак үшін басты игілік - өз туған тілін білдіру» дейді (15). «Жас алаш» газеті республика БАК-тын даму жайын сөз ете отырып, мынадай мәселелерге надар аударады: Мемлекеттің акпарат кеністігіндегі казак тілді арналардын үлесі 80-90 пайыз болуы тиіс. Елдегі шығатын газеттер мен журналдардын 18 пайызынын ғана казак тілінде болуы жанды күйзелтеді (16).

Келтіріліп отырған фактілер жергілікті ұлт өкілдерін бей-жай калдырмайды, дегенмен, бұл - ашы да болса шындык. Казір елдегі казактардын саны 60 пайызға жуыктады. Егер жергілікті ұлт өкілдерінің барлығы бірдей казак тілін өзінің негізгі коммуникация тілі деп есептемейтінін, оның нарыктык сұраным-ұсыныспен реттеліп отыратынын ескерсек, істің жай-күйі айкындала түседі. Дегенмен де егемен елдің казіргі дамуынын барысы болашакта жағдайдын казак тілді баспасөздің пайдасына

карай өзгеретінінен үміттендіреді. Ендігі мәселе оның қанша уақыт алатындығында болып отыр.

Тәуелсіз Қазақстан баспасөзі төңірегіндегі және өз ішіндегі қазіргі кезде болып жатқан жайлар бұл сапалық өзгерістердің оның төртінші билікке карай қадам басып отырғанының белгісі екенінен хабар береді. Бұл позитивті процесс, қоғамда мұндай баспасөздің болуы оны демократиялық және құқықтық ретінде сипаттайды. Бұл жеңіл, теп-тегіс жол емес. Қалыптасудың мұндай жолындағы кедергілердің ең бастысы билік тармақтарының баспасөзді осы жаңа статус билігінде қабылдауға әзір емес екендігінде, сондай-ақ БАҚ-тың құқықтық базасының толық жасалмағандығында болып отыр. Дәлірек айтқанда, заңдағы түзілген нормалар жұмыс істемейді...

Енді төртінші билік төңірегіндегі мына жайларға зер салайық. Қазір Қазақ қоғамы бір-бірімен керегар идеялар мен пікірлер тайталасының аренасына айналды. Осы орайда, заң шығарушы, атқарушы және сот биліктері құрылымдарының ара қатынасы мен шекарасы бұрынғыдан да айқындала түсті. Мұны қоғамданушы философтарымыз зерттей жатар. Бір жайт айқын: қоғам дамуындағы бетбұрысты кезенде жоғарыдағы биліктердің бір-бірімен тығыз байланысы мен ынтымағынсыз мемлекет еркін тыныс ала алмайды. Жоғарыдағы билік тармақтарына демократиялық бұлқыныстар нәтижесінде бұқара санасында пайда бола бастаған төртінші билік –баспасөз билігі жөніндегі сенім әсер ете бастады.

Төртінші билік: шындық па, әлде елес пе? Бұл қазір қазақ журналистикасындағы өткір проблемалардың біріне айналды. Осы идеяны теориялық жағынан негіздеуге ұмтылған ғалымдар мен журналистер соңғы уақыттарда газет-журналдарда өз ойларын ортаға салып, пікірлер сайысына шықты. Қандай қоғамда болмасын баспасөздің толық тәуелсіздікке ұмтылуы заңды құбылыс. Өкінішке орай, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» республика Заңы баспасөздің, радио мен телевизияның қоғамдағы орнын өз мүддесіне сай бір арнаға бағыттаған, онда журналистердің құқығына інішара ғана кепілдік берілген, негізінен олардың міндеттері белгіленген. Онда билік өкілеттілігі жөнінде сөз жоқ. Демек, журналистика әлемін «Төртінші билік» елесі кезіп жүр.

Қоғамдағы биліктер құрылымдары жөнінде әңгіме қозғағанда «Төртінші биліктің» заң шығарушы, атқарушы және сот биліктерінен принципті айырмашылығы бар екені даусыз. Заң шығарушы билік өзінің кез-келген деңгейінде- мейлі ол нормативті Акт немесе Президент Жарлығы болсын – біржақтылық сипатқа ие. Жарлық орындалуы тиіс. Атқарушы және сот биліктерін қолдану кезінде де жоғарыдағы біржақтылық сақталатыны мәлім. Қандай бір бағдарламаның болмасын орындалуы билікті жүзеге

асыруға бағытталған, ол белгілі бір Жарлықпен, Кодекспен, тағы басқалармен заңдастырылады. Ал, «Төртінші билік-баспасөз билігі» жөнінде түсініктің ахуалы мүлдем бөлек. Оның астарында бұқаралық ақпарат құралдарына ежелден тән қасиет- белгілі-бір идеяны қалың бұқара арасында насихаттау, жүйелеу жатады. Журналистика арқылы Заңның, Жарлықтың, нормативті актілерін орындалуына бақылау жасалып отырады.

Енді бұл мәселеге өзге қырынан келейік: баспасөз билігі деңгейінде заңдар күшіне енеді, сондай-ақ заң жүзінде көрініс таппаған адам тәрбиесіне қатысты мінез-құлық, этика мәселелері жөнінде сөз қозғалып жатады. Негізінен алғанда, қоғам өмірі екі күштің қақтығысынан – адамгершілік аспектілерін қиратудан және осы асыл қасиеттің салтанат құруынан тұрады. Бұл орайда, әр адамның өз позициясы болуы тиіс. Жаңа қоғамдық құрылыс құрсақ болды, бәрі де өздігінен шешіле салады деудің дұрыс емес екендігін кеңестік қоғамның тәжірибесі көрсетті. Әрбір қоғам мүшесінің жүрек түкпірінде адамгершілік, гуманистік өскен болуы, сол өскенің өркен жаюы қоғамды алға бастайды. Осыдан сескенген кеңестік партиялық функционерлер кеңестік жүйенің соңғы кезеңінде журналистерді партиялық темір тәртіппен ауыздықтауға барынша тырысып бақты. Бұл олардың жантәсілім алдындағы жанталасы еді. Қалың бұқараның бір партиялық басшылық формасынан бас тартуға, әміршілдік-әкімшілдік басқару жүйесі машинасын қиратуға, өзін-өзі басқаруға ұмтылысы жаңа қоғамды, қоғамдық институттарды ұйымдастырудағы бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы мен алатын орнын түбірімен өзгертіп жіберді. Еркіндікке ұмтылған кеңестік журналистика партиялық –мемлекеттік аппараттардың қатаң қарсылығына тап болды: бұқаралық ақпарат құралдарының жылдар бойы қалыптасып келген үстемдіктен оңайлықпен құтыла алмайтыны мәлім еді. Баспасөз еркіндігі жолындағы күрес өрши түсті. Бір жәйт айқын болатын: баспасөз қызметкерлері аппараттан қайымдылық күтуге болмайтынын айқын түсінді. Себебі, іс жүзінде партия журналист-публицистердің интеллекуалтуальдік меншігін, мұндай терін, жан толғанысын пайдаланып келді. Қоғамдағы бар артықшылықтар –жайлы пәтер, жоғары жалақы, т.б. соларда болатын. Қоғам өзгерісі, демократия қарапайым журналистің бейнесі, беделі, мәдениеті, қам-қарекеті мәселесінде онды көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік туғыза бастады. Бұл тұрғыда ащы шындық ашық айтылатын болды (17).

Жариялылықтың кең қанат жаюына байланысты партия мен әміршілдік-әкімшілдік күшіне сүйеніп келген кеңестік баспасөздің үгітшілдік, насихатшылық және ұйымдастырушылық рөлінің төмендеуінің нәтижесінде оның механизмі істен шықты. Осы тұста еліміздің түпкір-түпкірінде партиялық өктемдіктен арылған түрлі саяси қозғалыстардың туын

көтерген тәуелсіз басылымдар жауыннан соңғы санырауқұлақтай каптай бастады.

Газет-журналдардың, радио мен телевизияның шындық пен объективтілікке ұмтылысы журналистерге партиялық құрылымдар мен түрлі саяси қозғалыстар қызметін, олардың күнделікті тыныс-тіршілігін жан-жақты көрсетіп отыруға мүмкіндік берді. Осылайша коммунистік партия баспасөзге басшылықта билік функцияларынан айырылған болатын...

Қазіргі кезде қоғамтанушылар, саясаттанушылар, саясаткерлер мен БАҚ-тың өзі де құқықтық мәдениеттің болмауынан және осығын байланысты дәстүрлер деңгейінің төмендегінен қоғамда баспасөзбен өзара қатынас стандарттарының жасалмағандығына назар аударады. Редакциялар арасында түсінбеушілік туындаса, немесе олар өздерінің кәсіптік қызметін өзге де билік тармақтарымен жүзеге асырса, журналистер арадағы шиеліністерді болдырмауға бағытталған жаңа заңдар қабылдауға күш салады. Алайда, баспасөз өкілдері БАҚ пен өзге де билік институттарының өзара ықпалын реттеп отыратын қоғамның ақпараттық сұранымын қанағаттандыру процесінде жаңа кедергілер орнықтыруға қолайлы кезекті заң жобаларына күмәнмен қарайды. Айталық, мысалы, республика БАҚ-ы мен қоғам күрделі жағдайда қалып отырған ақпарат алуға жол ашылу тиіс заңның бұл жағдайдан шығуға жол ашатынына сеніп отыр. Алайда, үкімет «Голос Республики» газетінің жазуынша, «ақпарат алуға жол ашқанан гөрі оны қоғам мен баспасөзден жасыруға мүдделі» (18).

Осы орайда, газет заң жобасына байланысты мәжіліс депутаты Ж. Асановтың төмендегідей пікірін келтіреді: «Бізде мемлекеттік органдардың ақпараттық ашықтық стандаттары жоқ, ал ақпаратты реттеп отыратын нормалар әртүрлі нормативтік құқықтық актілерге шашылып кеткен. Біздің заң шығару жүйемізде тіпті ақпарат алуға рұқсат беретін базалық түсінік жоқ... Өкінішке орай, үкімет кепілдемені бұрмалап,... оны қарауды 2011 жылдың соңғы тоқсанына қалдырды... ».

Бұл жерде «стандарт пен заң нормасын бір қатарда қарастыруға бола ма?» деген сауал туындайды. Жалпылама айтқанында, қайсысы тиімді? Заңды реттеп отыратын нормалар ма, әлде Еуропада ежелден жазылмаған ережелер қатарында қолданып келе жатқан стандарттар ма?

Республика бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтік институт ретінде заңдылық базасының маңызын түсіне отырып, өздерінің билік институттарымен өзара қатынасында халықаралық стандарттарды практикаға енгізуді басты назарда ұстайды. Осылай еткенде жағдай күрделене түседі. Айталық, «Свобода слова» газеті Жаңаөзен мұнайшылырының жағдайы жөнінде аудиторияны хабардар етуге қадам жасағанда газет журналисі Игорь

Лара соққыға жығылды (19).

Ал «Алма-Ата Инфо » газетінің бас редакторы Рамазан Есергенов «Ұлттық қауіпсіздік комитеті қызметкерлері ісіндегі «Құпияны» ашқан материалы үшін түрмеге жабылды» (20).

Осы және өзге де фактілер мемлекеттік билік тармақтарының баспасөз атаулыны өзіндік ой- пікірлерін еркін айта алатын, шындықты жайып салатын тәуелсіз күйінде емес, мемлекеттік құрылымға тәуелді, қолайсыздықтар туғызбайтын қалыпта ұстағысы келетінін анғартады. «Бұл мемлекеттік билік тармақтарының бірқатар өкілдерінде,- деп жазады С. Дуванов,- азаматтардың өз пікірлерін жариялы түрде білдіруге тосқауыл қоюға тырысатын шенеуніктердің құқығын кеңейте түсуге жол ашатын арнайы заңның қажет емес екендігі жөніндегі түсінік жетпейді, адам бостандығы мен құқықты қосымша заңдармен регламенттеудің қажеті жоқ» (21).

Бұл еркіндіктің қатарына ақпаратты алу, жинау және тарату құқығы кіреді, мұның белортасында БАҚ тұрады. Билік өкілдері мұнымен таласпайды. Олардың кейбіреулері оны қалай түсінеді, әңгіме осында. 2011 жылы сөз бостандығын қорғайтын «Әділ сөз» қоғамдық қорының мәліметі бойынша мемлекеттік жоғары лауазым иелерінен 13 арыз-шағым түскен, олар Бақ-на қатынас жөніндегі заңдылықты жұмсартуды талап етеді. Осы ретте Атырау облысының әкімі С.Дәукеев журналистерді сыйлайтынын, олардың еңбегін бағалайтынын айта келіп, ашық түрде былай дейді: «Егер менің ар-намысыма тиісетін болсаңдар, онда абайландар! Мені тек менің анам мен менің Президентім ғана тоқтата алады. Өз тегім үшін аянып қалмаймын!» (22).

Әрине, атқарушы билік өкілдерінің бәрі бірдей осыншалықты келісімді де қатаң емес. Олардың арасында төртінші билік өкілдерімен арақатынасты жолға қоюдың маңызы мен қажеттілігін түсінетіндер де бар. Айталық, кезінде Мәдениет және ақпарат министрі Е.Ертісбаев орын алып отырған жағдайға байланысты өз пікірлерін ашық бірдірді: «Іс жүзіндегі заңдылық нормалары мемлекет, қоғам және масс-медиа арасындағы нағыз серіктестік қатынастарды орнықтыруда әрдайым мүмкіндік бере бермейді. Біздің позициямыз – істі (бұл жерде әңгіме БАҚ жариялымына қарсылық жөнінде болып отыр – С.С.) сотқа жеткізбеу. Таяуда біз бұл мәселеде икемді екенімізді көрсеттік» (23).

Бұқаралық ақпарат құралдары мен билік тармақтары арасындағы қатынаста біршама шиеленісті жағдайлар болды. Сондықтан да 2002 жылы ел Президенті жанынан Бақ жөніндегі қоғамдық кеңес құралды. Бұл орган мемлекет пен журналистік қауымдастық арасындағы тікелей байланыс

механизімінің рөлін атқарады. Қазақстандағы бұқаралық ақпарат құралдарының позитивтік даму тенденциясы қоғамдық журналистік институттар - Журналистер одағы мен Конгрестің, телерадиохабарлама Ассоциациясының, Бак пен журналистерді қолдау қорының қызмет аясын кеңейте түсуге де байланысты (24).

Баспасөздің төртінші билік ретінде қалыптасуына ондағы меншік формалары барынша ықпал етеді. Айталық, қазіргі кезде Қазақстанда меншік формалары бойынша БАҚ-ның мынадай түрлері бар: мемлекеттік, оппозициялық,мемлекеттік емес. Әрине осыған байланысты олар өздерінің билікпен қатынастарын орнықтыруға тырысады. Сондықтан да өздерін төртінші билік ретінде әртүрлі қырларынан көрсетеді. Мысалы мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдарынын қызметі мемлекеттік билік саясатын жүргізуге негізделеді. Басқалай айтқанда, олар көпшілікке, жеке адамдарға ұнасын не ұнамасын кеңес қоғамындағыдай коммунистік журналистиканың функциясын атқаруға тиіс болады (25).

Дамыған Батыс елдерінде теоретиктер тәуелсіз баспасөздің басты екі функциясын атап көрсетеді: оның біріншісі – қоғамды ақпараттандыру, екіншісі – билікке оппозиция болу. Бұл оңай міндет емес, жанқиярлықты, адами және азаматтық ерлікті талап етеді. Мұны Түркияның тәуелсіз баспасөзінің мысалынан аңғаруға болады. Айталық, елдің жетекші басылымдарының бірі – «Milliyet» газеті 2008-2009 жылдар көлемінде үкімет қызметіне баға беруде өзіндік көзқарас тұрғысында бірқатар сын мақалалар берді, бұл үкімет тарапынан күшті қысым жасалуына әкеліп сокты. Үкімет үстемелеп салық салу арқылы газетті жөнге салуға тырысты, осы жағдай Евроодақтың да алаңдаушылығын туғызды. Газет шолушысы Роза Тюрмен өзінің тұрақты бағанында жарияланған «Тәуелсіздікке салық» атты материалдарда осы тақырыпты қаузай келе, қоғамның еркін баспасөзсіз демократиялық болып естілмейтінін, демек, еркіндік шеңберін тарылтуға күш салып отырған биліктің де демократиялық қасиеттен жұрдай болатынын баса айтады. «Ерікті, еркін баспасөз ғана демократияның қорғаушысы бола алады» дейді автор (26).

Республика оппозициялық баспасөзі түрлі деңгейдегі заңшығарушы, атқарушы және сот биліктерінің іс-әрекеті жөнінде үзбей жазып келеді. Бұл жарияланымдар сұхбат, корреспонденция, мақала, журналистік зеттеу жанрларында жарық көріп жатады. Олар түрлі тақырыптарға арналады: коррупциялық айғай-шу, жекелеген әлде бір депутаттың сиықсыз бейнесі, журналистика мен сот билігінің текетіресері,т.б. Әдетте мұндай материалдар нақты фактілермен, бұлтартпас дәлелдермен, ойлы тұжымдармен өрнектеліп жатады, онын астарынан ымырасыздык аңғарылады. Осылайша,

журналистер билік оппоненті, теңдес азаматтар ретінде бой көтереді. Біздің пікірімізше, олар өз істерінің ақ-адал екеніне толық сенеді, қоғамдық пікірдің қолдауына арқа сүйейді. Оның күші де осында.

Олардың алға қойған мақсаттарын қаншалықты дәрежеде атқарып отырғандарының дәлелі ретінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың қызметін бағалауынан айқын аңғаруға болады. Бұл жерде мына жайттарды айта кетуіміз керек: Тәуелсіз Қазақстанның Тұңғыш Президентінің бейнесі республика бұқаралық құралдарының ғана емес, сонымен бірге көптеген шетелдік газет-журналдардың, телерадио арналарының да тұрақты назарында. Шынтуайтына келгенде, олардың жариялымдарының сипаты мен үні қазақстандық баспасөз материалдарынан өзгешелеу келеді, дегенмен де дипломатиялық этикетті сақтай отырып, Елбасының қызметіне халықаралық аренда да,елде де баға беріліп жатады (27).

Президенттің қызметі Қазақстан баспасөзінің, оның ішінде ұлттық басылымдардың тұрақты назарында тұр. Кітаптар мен публицистикалық дүниелер осының жарқын дәлелі. Біз елі сүйген, елін сүйген Елбасы жөнінде қал-қадірімізше арнаулы мақала жазып, оны кітабымызда «Ұлы дала генеторы» деген тақырып беріп отырғандықтан, бұл мәселеге кеңінен тоқталып өтуді қажет деп санамадық. Қалай дегенмен де, осы ретте төмендегі жайларға назар аудару артықтық етпейді: Қазіргі Қазақстан жайында әңгіме болғанда, елдің данқы Президент Н.Назарбаевпен аскақтайды. Қазақ этносына, оның мінез-құлқы мен жан дүниесіне Елбасы арқылы баға беріледі. Президенттің имиджін жасаушылар оның азаматтың адами тұлғасына, бойындағы айрықша қасиеттерге барынша көңіл қояды. Сондықтан да ел баспасөзінде оның өз халқының жарқын өкілі,ажырамас бөлігі, ұлттық салт-дәстүрлердің аяулаушысы, қорғаушысы, адал дос, ұлттың данышпан көшбасшысы ретінде тұлғасы жарқырай көрінеді (28).

Көптеген шетелдік қоғам қайраткерлері мен сарапшылардың ғалымдардың, қазақ публицистерінің жүрекжарды еңбектері мен шығармашылықтарында Қазақ еліндегі экономикалық және саяси өрлеу, ұлттар арасындағы татулық пен ынтымақтастық, қоғам мен мемлекет іргетасының мызғымас бірлігі, тағы да басқа сан алуан аукымды артықшылықтар мен ұлан-ғайыр жетістіктер мемлекет басшысының есімімен тікелей байланыстырылады. Кезінде Президент аскан көрегендікпен үш базалық принцип ұсынған болатын: ауыз бірлік, жан-жақтылық және бәсекеге қабілеттік. Нәтижеде Қазақ елінде бейбітшілік, тұрақтылық, ынтымақтастық орнап, қанатын кеңге жая түсті. Жариялымдар авторлары ұдайы атап көрсетіп отырғанындай, бұл – ең басты ұлттық жетістік, баға жеткізгісіз байлық!

Қазіргі тарихи кезенде елімізде ұлттық, мемлекеттік, қоғамдық көзқарастар қалыптаса бастады, күрделі мемлекеттік құжаттар қабылдануда. Ұлттық тарихқа, мәдениетке, салт-дәстүрге, жаңа ұлттық сипаттағы ой-пікірлерге бағыт ашылды.

Баспасөздің тәрбиешілік, ағартушылық, білім таратушылық қызметі туындады. Бұл халқымыздың ой-сана, мәдени, білім дәрежесіне үйлес келіп жатыр. Қазіргі қазақ оқырманы ең алдымен баспасөздің озық ой жаршысы ретіндегі сан қырлы қызметіне ауадай зәру. Халықтық идеяның жаршысы – бұқаралық ақпарат құралдары десек, қазақ публицист-журналистерінің алдында ұлан-ғайыр міндеттер тұр.

Республикамызда қазіргі кезең күрделі де қарама-қайшылықты процестермен сипатталады. Дегенмен бір жәйт айқын: демократиялық жолмен алға басуды көздеп отырған республикамызда экономикалық өрлеуге, әлеуметтік әділетікті орнықтыруға батыл бетбұрыс бар.Үкіметтің, әр түрлі партиялар мен қозғалыстардың іс-әрекеттері қаншама қайшылықты болғанымен де бәрінің де көздеп отырған мақсат-мүддесі бір. Ол - қалайда қазақ қоғамын сауықтыру, өркениетті елдер сапынан орын алу.

Қазақ топырағында шынайы тәуелсіздіктің берік іргетасы қаланды.Елімізде шындыққа негізделген ғылыми зерттеулерге бағыт ашылды. Қазір республика бұқаралық ақпарат құралдарының алдында жауапты міндеттер тұр. Олар, негізінен алғанда, ең алдымен Қазақстаннын Тәуелсіздігін баянды етуге, ел ішіндегі саяси тұрақтылықты сақтауға, ұлттық келісімді нығайта түсуге, қазақ халқының ұзақ уақыт империялық астамшылдық саясаты астында жаншылып келген рухани мәдениетін қалпына келтіруге, нарықтық қатынастардың талаптарын халықтың санасына терең сіңіруге келіп саяды.

Ұлттық санадағы терең өзгерістер республикада ұлттық идеяны жанғыртудың тұтас бір жүйесін қозғалысқа келтірді. Осы процесті қамтамасыз етуде баспасөз қызметкерлеріне күрделі міндеттер жүктеліп отыр.

Республиканың ішкі және сыртқы өмірінің қат-қабат проблемалары бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін түбірімен өзгертуді талап етеді. Шынайы демократия туын желбірете отырып, жариялылықты барынша өрістету, ақ-адал сөйлей білу маңызды сипатқа ие. Бұл орайда журналистің баспасөз айбындылығын танытатын жаңаша саяси ойлау машығының концепциясы ауадай қажет.

Қазіргі таңда біздің көзіміз мынаған жетіп отыр: бұрын негізге алынып келген коммунистік журналистиканың теориясы біздің қоғамға сай келмейді, ол түбірімен қайта қарауды талап етеді. Әрине, бұл жерде өткен дәуірдегі

қалыптасқан тәжірибе мен қағида түбірімен жарамсыз деген ұғым тумаса керек. Бұған дейін бұқаралық ақпарат құралдары атқарып келген қызметті мұқият ой елегінен өткізе отырып, жалпы қол жеткен жетістіктер негізінде алға қарай қадам басуға тиіспіз. Осы орайда ара-тұра болса да бой көрсетіп қалып жүрген нигилистік көзқарастарымен ымыраға келе беруге болмайды. Бұған дейінгі қазақ журналистикасынның тәжірибесін түбірімен жоққа шығарып, тыннан жол іздеу бос ауаны қармалағанмен бірдей. Демек, қоғам дамуының жаңа кезеңі алға қойып отырған міндеттерге сәйкес ұлттық журналистиканың бағыт- бағдарын айқындау, қоғамның кесапаты мол, кедергісі көп дертін көре білетін, осы төңіректе терең ой қорыта алатын баспасөз қызметкерлерінің жаңа легін даярлау, ортақ игілікті іске тас-түйін жұмылған өзара ниеттес шығармашылық ұйымдардың еркін самғауына жол ашу арқылы бұрыннан бар тәжірибені өзгеше қырынан одан әрі дамыта түсу маңызды болмақ. Республика бұқаралық ақпарат құралдарының бірқатар тәжірибесі қалыптасып келе жатқан идеялық танымның қоғам мүшелерінің сана-сезіміне тұтас күйінде ықпал ете алмайтынын көрсетіп берді. Егер әділін айтар болсақ, ұлттық сана деңгейінің төмендегі, қоғамдағы қат-қабат проблемалар саяси бағытта бірқатар қиындықтар туғызуда. Саясаттың табысты болуы ең алдымен оның экономикалық жағынан негізделуіне байланысты екенін ешкім де жоққа шығара алмайды.

Журналистің жаңаша ойлау машығының қалыптасуы аса күрделі де көп қырлы процесс. Ол әрдайым тұрақты өзгерістерге ұшырап отыратын қоғамдық құбылыстардың, өндірістік қатынастардың, экономикалық, сондай-ақ сан қилы қоғам заңдылықтарының объективті шындығын танып білу негізінде жүріп жатады.

Жаңаша ойлау машығы қоғамдық қатынастар арасындағы өзара байланыстар шоғырын диалектикалық тұрғыда бағалай білу қабілеттілігі болып табылады. Сондықтан біз көптеген сәтсіздіктеріміздің айналамызда болып жатқан құбылыстар мен өзгерістерге жедел үн қоса алмауымызға, алдағыны болжауға қабілетсіздігімізге байланысты екеніне терең мән бермейміз. Нигилизмге бір сәт жол берудің қоғамдық санада жалпы жұрт мойындап отырған шынайы шындықтың өзіне екі ұдай көзқарастың қалыптасуына әкеліп соғатынын естен шығарамыз. Ал, нигилизмнің көзқарастар плюрализміне ешқандай да қатысы жоқ. Бұл әрбір журналистің жадында болуы тиіс маңызды шарт болып табылады.

Журналист-публицистің ойлау машығы жөнінде әңгіме қозғағанда қолдан шыққан әрбір материалдың тұтас алғанда шындыққа негізделгеніне көңіл тоғайтып қоя салу аз. Жаңаша ойлау негізінде әрбір әріптің, әрбір сөздің, логикалық жүйенің астарына терең үңіле отырып, кәсіптік тұрғыда ой

елегінен өткізуге тиіспіз. Қазір журналист сөзінің құны барынша артып отыр, сондықтан жалтақтықпен айтылған жалған сөз қауіпті. Жаңа қоғамдық құрылыс, тәуелсіздік қадамдары көптеген түбірлі келеңсіздіктердің бетін ашып берді, оларға баға беруде түрлі көзқарастардың қалыптасуына әкеліп соқты. Осы орайда журналистердің көбіне-көп идеологиялық диверсиялармен бетпе-бет келіп жататыны да құпия емес.

Алдыңғы буын журналистердің қанына әбден сіңіп қалған догматизм әрдайым жаңа кезеңдегі ықпал-әсерді әлсіретіп отырады. Біз жаңаша ойлау жөнінде дұрыс-ақ жазып жатамыз, алайда өкінішке орай қазіргі қоғамдық құбылыстардың түп-төркініне терең мән бере бермейміз, олар жөнінде үйреншікті догмалық тілмен, стильмен әңгімелесуден әрі асуға қабілетіміз жете бермейді. Сондықтан қоғамдық құбылыстарды идеялық ой елегінен өткізуде, оларға жаңаша тұрғыда баға беруде тым ұсақтыққа барамыз. Мұның өзі ескіше ойлаудың нақты үлгісі болып табылады. Күні кешеге дейін журналистердің басым көпшілігінің тұтас категория жүйесімен ойлауды машықтанып келгені ақиқат.

Мұндай жағдайда қандай мәселеде болмасын оның бұрыстығы, жүйесіндегі ұстамсыздығы жөнінде пікір таластырып жатудың өзі артық. Қазіргі шақта қоғамдық сананы қалыптастыру механизмінің тегершегі жалпы ұлттық жаңғыру идеясының шеңберінде айналуда. Оның ұлттық табиғатымызға сай жалпы азаматтық, ұлттық келісім деңгейінде табылуы аса маңызды болмақ.

Экономикалық және әлеуметтік дамудың ұлттық республикалық моделін құру жолындағы ізденістердің табысты болуы, ең алдымен, ескі көзқарастардан бас тарта отырып, қалың бұқараның психологиясын түбірімен өзгертуге тікелей байланысты. Осы орайда жаңаша ойлау машығын қалыптастыру қажет. Көбіне-көп журналистердің ескі схематизмнен арыла алмауы жаттандылыққа әкеліп соғып отырады. Бұл ойымызды нақтылай түсу үшін мына бір жайға назар аударып көрелікші. Әдетте журналист жер –ананың қасиеті, диқанның жомарт жүрегі, тамаша табиғат жөнінде шалқи отырып, шабыттана қалам тербейді. Бұл дұрыс-ақ. Алайда, автор шаруа адамының жерге ең алдымен практикалық жағынан қарайтынын ұмытады. Оны сол жердің құнарлылығы, берер берекесі жөніндегі ойлар мазалайды. Ол өзінің еңбегінің жемісін көру үшін жыл он екі ай бойы мандай тер төгеді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында диқан еңбегі өзінің бар береке-беделінен айырылды. Жастар ауылдардан қалаларға қарай ағылды. Қаладағы қым-қуыт берекесіз тіршілік олардың көпшілігін қылмыстық, бұзақылық жолға итермеледі немесе алыпсатарлыққа бой алдырды. Қарапайым ауыл адамдарының заңды талаптары бұрмаланатын

болса, оның жер-анаға деген ынта-ықыласының төмендей түсетіні анық. Мына ащы шындықты ұмытуға болмайды: егер шаруа адамына жағдай жасалмаса, тұтас қоғамға жайсыз тиеді. Қазіргі шақта, бұған біздің көзіміз айқын жетіп отыр.

Баспасөз қызметінің практикасында өзінің жеке пікірін нақты шешім ретінде көлденең тартып, «айтым бітті, кестім үзілді» принципін ұстанатын кеудемсоқ журналистердің жиі-жиі кездесіп қалатыны бар. Қандай бір пікірдің болмасын абсолютті шындыққа сай келе бермейтінін естен шығарып аламыз. Бұл ұжымдық талқылау және шешім қабылдау кезінде ұсыныстардың ішінен ең тиімдісін таңдауда айрықша маңызға ие. Осы орайда әртүрлі ұсыныстарды салыстыру, салмақтау, барлық жетістіктері мен кемшіліктерін таразылау қажеттілігі туындайды. Журналист өз пікірі үшін басымен жауап береді. Оның адалдығы, нағыз азаматтығы, ар-ұяты осы тұста бағаланады. Қарт журналист Ә.Қарағұловтың «Журналист қаншама көп білсе де, өмірде ол әлі білмейтін, естімеген, көрмеген нәрселер, процестер, атаулар, жаңалықтар кездеспей тұрмайды. Мұндайларды әбден біліп алмай, материалды жорамалмен жазу, немесе редакциялау - сокыр адамдай қараңғыны қармалау деген сөз. «Білмейді екенсің - бүлдіресің» дегені көңілге қонады.

Журналистің жаңаша ойлау машығы- демократияның интеллектуальды негізі, толыққандылықтың негізгі көрсеткіші. Оның негізгі мақсаты - қалың бұқараны, қоғамды жаңғыртуға жұмылдыру. Демек, жаңаша ойлау машығы қоғам мүшелерінің ұстанып отырған азаматтық позициясының өзекті сипаты болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралдары адамдардың ақыл-ойын, көңіл-күйін бақылаушы ғана емес, сонымен бірге оны қалыптастырушы да. Онын қауіптілігі де осында жатыр. Баспасөз, радио, теледидар жекеленген адамдардың төңірегінде болып жатқан оқиғаларды, күллі әлемді сол табиғи тұтас күйінше өз беттерінше қабылдау, оған баға беру қабілетінен айырады. Адам жас кезінде өз төңірегіндегі құбылыстарды ешбір боямасыз, сол табиғи күйінде көреді. Бұл ешбір бұлтартпайтын өмір заңдылығы. Ал, адамды ғұмыр бойы болып жатқан құбылыстарды шын мәніндегі табиғи күйінде көру мүмкіндігінен айыру, соған еріксіз мәжбүр ету, сөйтіп оның ақыл-ойын қалыптан тыс арнаға бұру, миын улау қауіпті екенін мойындаған жөн. Осыдан келіп, саяси мәңгүрттік деген ұғым пайда болады.

Тұтас қоғамның, таптардың, ұлттар мен өзге де әлеуметтік қауымдастықтың саяси ойлау жүйесі үлкен талас-тартыс туғызады. Сондықтан біз бұл тұрғыда төрелік айтып жатқымыз келмейді. Бұл қоғамтанушылардың міндетіне жататындықтан, өз пікірімізді дәлелдеп

жатпай-ақ, мына бір жайларға ғана тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз. Журналистің ойлау машығының мәдениеті жөнінде әңгіме болғанда оның өз құқығы мен міндеттерін терең сезінуі, қоғамдық қатынастарда өз орны мен бұқара рөлін нақты түсінуі, жеке мүдде мен қоғам мүддесінің тығыз астасып жатуы алдынғы қатарға шығады.

Саяси ойлау машығынын жоғары мәдениеті- бұл сөз бен істің бірлігі. Дұрыс айтылған сөз бен нақты қабылдаған шешімді сапалық деңгейге көтере отырып, іс жүзіне асыру. Жариялық пен сынды жеке бастың немесе бүйрегі бұратын топтардың мүддесі үшін пайдалануға тырысу ар алдындағы қылмыс болып табылады.

Қоғамдық ой-пікірді қалыптастыратын баспасөз бен сөз құдіреті өзіне жоғары жауапкершілікке негізделген қатынасты талап етіледі. Журналистика мәдениеті жан-жақты түсінік, оның негізгі қызметіне қоғамның хабарламалық-мәдени саласының сәйкестігін құруға бағытталған бұқаралық ақпарат құралдары жүйесіндегі материалдық және рухани дамуының тарихи белгіленген деңгейі кіреді.

Қоғамда журналистика мәдениетінің деңгей-дәрежесі қалың бұқараның мәдени деңгейінің өсуіне және творчестволық мүмкіндіктерінің дамуына әсер ететін мәдени-ағарту жұмыстарының кепілдеме шараларының жүйесімен айқындалады.

Журналистика мәдениеті – бұқаралық ақпарат құралдары жай-күйінің қоғам сұраныма сәйкес келуі, журналистика құралдарын қоғамның мақсаттарына сәйкес қарым-қатынастар жағдайында пайдалана білу. Ақыр соңында, журналистика мәдениеті – бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамның әлеуметтік-саяси, экономикалық және адамгершілік бағыт-бағдары, халықтың практикалық қызметіндегі рөлі, орны мен міндеттері жөніндегі адамдар ілімі мен таным- түсініктерінің жүйесі. Ол сондай-ақ хабарлама-насихат жүйесі мен оның институттарының даму деңгейі, оның өндірістік, идеологиялық және әлеуметтік-мәдени қатынастар, рухани байлықтарды тарату салаларындағы атқаратын қызметі.

Ұлттық журналистиканың маңызды ерекшелігі жаңа қоғам құру жолындағы іс-әрекетте жекеленген журналистерден бастап, редакция ұжымдарында жаңаша ойлау машығының ұлттық сипатымызға сай келетін тұтас бір жүйесін қалыптастыру болмақ. Газет-журналдардағы әр сөздің, айтылған ойдың астары қарапайым ауыл еңбеккеріне, қалың бұқараға ұғынынкы болуы тиіс әрі олардың көкейтесті мүдделерін қорғауға бағытталып отыруы маңызды. Қазір халқымыз көкіректеріне ертеңгі күнге нық сенім ұялататын, қаракылды қақ жаратын әділ сөзге ауадай зар болып отыр. Бұл бұқаралық ақпарат құралдарының алдында тұрған міндеттер ғана

емес, тұтастай алғанда қоғамдық жүйенің көптеген компонентерін де қамтиды. Тек жаңаша бағыт-бағдар түзеу, осы мақсатта нақты ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу, ең бастысы, санада сілкініс жасау негізінде ғана журналистиканың қоғамда жариялылықты қалыптастыруға қызмет ететін жалпы функцияларының орындалуы жүзеге асырылады. Баспасөз материалдарында экономикалық, әлеуметтік – саяси және рухани өмірдің шынайы шындық фактілері негізінде құбылыстарды ой елегінен өткізе отырып, таразылау, оларға нанымды түрде жан-жақты баға беру, сүйтіп ұлттық мүддеге сай келетін міндеттерді орындауға бағытталған қоғамдық пікірді қалыптастыру бүгінгі күннің басты талабы. Қандай бір қоғамда болмасын ақпарат құралдарының халықтың еркін білдіретін өзге арналардан ерекшелігі сол, ол жариялылықтың, ашық әңгімелесудің ең бұқаралық мінбері болып табылады. Ол арқылы қоғамның әрбір мүшесі өз пікірін білдіруге, ойын айтуға мүмкіндік ала алады. Баспасөз- демократияның барлық элементтері бір-бірімен тығыз астасып жататын аса тиімді бірегей демократиялық институт.

Егемен еліміздің нарықтық қатынастарға көшу барысында экономикалық тақырыпта қалам тарту өте күрделі болып отыр. Экономикадағы қалыптасып отырған проблемалар байыппен саралап, осы төңіректе терең ой қорытуды талап етеді. Халықты көпірме сөзбен көмкерілген алған уәдемен алдауға болмайды. Экономикалық жағынан негізделмеген саясат қауіпті. Сондықтан қазір саяси күрес, талас-тартыстың аренасына айналып бара жатқан баспасөз беттерінің бағыт-бағдарын жер-жерде әлеуметтік әділеттіктің салтанат құруына, жарамсыз болып отырған экономикалық тетіктерді іске қосуға, қоғамда қордаланып қалған өзге де проблемаларды шешуге халықты жұмылдыруға бұрудың қажеттілігі маңызды болып отырған ешкім де жоққа шығара алмайды. Қазіргі жүріп жатқан реформаның тағдыры қоғам мүшелерінің санасындағы ойлау жүйесін түбірімен өзгертуге байланысты екені дау туғызбайды. Ол үшін объективті экономикалық поцестерді шектен тыс идеологияландыру мен саясиландырудан бас тарту қажет екендігін практика дәлелдеді.

Ұлттық журналистиканың көрегесін көгертеміз десек, жаңа заман талабына сай жұмыс істеу ниеті болса, қоғамның қазіргі даму барысын жіті қадағалай отырып, әрбір құбылысқа шынайы баға беруге, келісімді ой айта білуге тиіспіз. Айталық, казір жер-жерде нарықтық қатынастарды әкімшілік жолмен күштеп жүргізудің бар екенін ешкім де жоққа шығара алмайды. Ал мұны халықтың еркі ретінде бағалау абырой әпермейді. Кейбір газеттер мен журналдар осылай етіп жүр.

Егемен Қазақстан Тәуелсіздігі, жүріп жатқан экономикалық және саяси

реформалар, ұлтаралық татулық пен өзара келісім, қазақ халқының ауыз бірлігін нығайту мәселелері, қоғам өмірінің басқа да күрделі әрі өзекті проблемалары ұлттық мемлекеттік идея негізінде ғана онды шешімін табады. Осы игі істің жемісті болуы оның басы-қасына жүрген журналист-публицистердің пайымына, адал еңбегіне, азаматтығына тікелей байланысты. Алда тұрған міндеттердің күрделілігі, кең ауқымдылығы мен жауапкершілігі қалам иелерін халықтың рухани сұранымына жоғары мәдениетпен, елгезектікпен қызмет етуді талап етеді. Осылай десек, журналистің жеке жауапкершілігін арттыру мәселесі бұрынғы қай кездегіден болмасын өткір қойылып отыр. Өкінішке орай, республика газет-журналдарындағы көптеген материалдар жаңа қоғам құрлысының баспасөзге қойып отырған талаптарына сай емес. Негізінен алғанда облыстық және аудандық газеттер беттерінде көпшілікке мәлім жағдаяттарды қайталап жататын бөлімдерге, материалдарға орын беріліп жатады. Жаңа қоғамдық құбылыстардың қазіргі ерекшілігіне жете мән бермеу, жан-жақты талданбау бұқара санасын көмескілендіреді. Баспасөз беттерінде халық көкейіндегі көптеген сауалдарға шындыққа негізделген нақты жауаптың болмауы орынды кумән туғызады, болашаққа деген сенімге селкеу түсіруде. Жасыратыны жоқ, әсіресе аудандық газет редакцияларында қазіргі қоғамдағы түбегейлі өзгерістерді жете сезінбейтін саяси ойлау өрісі тар, ескі жаттандылықтан арылмаған журналистер аз кездеспейді.Көптеген аудандық газеттің редакторларын кеңес дәуіріндегі партиялық өктемдік кезіндегідей жергілікті әкімшіліктердің ішкі саясат бөлімдері ауыздықтап алған. Редакция ұжымдары үшін жоғарыдан берілген нұсқауларды орындау заңға, тіпті қалыпты іске айналып кеткен.

Қаптаған ұлттық тәуелсіз газеттер беттерінде экономика, мәдениет салаларындағы жағдайды түзетуге бағыттылған проблемалақ материалдар аз. Барының өзі қарнағаттандырмайды. Терең талдау, мәселенің байыбына бару тұрғысында журналистердің идеялық-саяси ой-өрісі жетпей жатады (29).

Біз мынаны айқын түсінуге тиіспіз: қазір сол бұрығысынша айтыла-айтыла жауыр болуға айналған, халық көңілін қалдырып келген «теориялық пайымдаулар» әлде де болса насихатталып жүр. Бүгінгі күннің шындығы бұған керегар.

Сөз жоқ, қазір баспасөз, радио мен тевизия қоғамдық өмірдің кінәрат-кеселдерін айқындауға батыл бағыт құрған. Жекелеген журналист-публицистер қоғамды қайта құрудың, әлеуметтік саясаттың нақты бір тұтас концепциясының жасала қоймағанын ашық айтуға тырысады. Тәуелсіздік жолында келе жатқан елімізде келеңсіз жайлар аз емес. Қоғамда негізгі

заңдар мен құқықтық нормалар толық іске қосылмаған, құқықтық мәдениет төмен, барының өзі жергілікті жерлерде орындалмайды, қалың бұқара санасының әлі де пісіп жетілмеуінен олар өз құқықтарын жете білмейді, талап етпейді. «Біз үшін жоғардағылар шешер. Көппен бірге көрерміздағы» дей салатын баяғы қазақылық, немқұрайдылық, жайбасарлық бар.

Газет мақалаларының аясы қоғамдық өмірдің барлық қырлары жөнінде кең көлемде айтып беруді көтермейді. Осы орайда басылымның өзі таңдаған өткір баяндау формасы бағалы болмақ. Өзіміздің журналистік қызметте жүргенде аңғарғанымыз, сексенінші жылдардың аяғында тұрғындардың шаруашылықты жүргізудің жаңа әдіс-тәсілдерінен хабардарлығы елеулі түрде арта түсті. Мақалалар мен корреспонденциялардың тақырып аукымы да нақты белгіленетін еді. Проблемаларды барынша тар аукымда алып, сарабдалдықпен баяндауға ұмтылыс байқалатын. Жарияланымдар шаруашылық ұйымдастыру және тәрбиелік міндеттер неғұрлым тиімді ұжымдық ізденістерге, ойлауға, айтыс-тартысқа шақырып жатты. Бұл мерзімді баспасөздің ой бөлісуге негізінен нақты кейіпкерлер мен авторларды – механизаторлар мен малшыларды, шаруашылық басшылары мен мамандарын, ғалымдарды көптеп таратудың нәтижесінде ғана мүмкін болды.

Тек өндіріс ғана емес, адамдар арасындағы қарым-қатынас, олардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, психологиясы, санасы басты назарға алынып, әңгіме арқауына айналды. Осы ретте материалдарды ұйымдастыруда, өзекті мәселелер көтеруде салиқалылық таныта білген қазақ публицистері мен журналистерінің атына қандай кошемет айтсақ та жарасады. Қарапайым шаруаның, ауыл адамдарының, еңсесі биік еңбеккерлердің ішкі жан-дүниесі, рухани өмірі журналистердің тереңдеп баратын тақырыбына айналғанын айту керек. Қалам иелері жеке адамның әлеуметтік белсенділігіне айрықша көңіл қойып, олардың ішкі жан-дүниесіне терең баруға ұмтылып отырды. Дәстүрлі публицистиканың аясында оның моралдық-этикалық секілді жаңа қырлары ашыла түсті. Редакцияя ұжымдары күрделі де тың мәселелерді қолға алып жатты. Газеттер мен журналдар беттерінде өздерінің жетістіктерімен және қайшылықтарымен адамдарға терең ой салған нағыз өмір шындығы көрініс бере бастады. Осы тұста материалдардың танымдық сыны, сыни талдамасы, пікірталас бағыттарының бет-бедері айқындала түскен еді.

Зерттеуімізде мына жайларға айқын көз жеткіздік. Кеңес дәуірінде демократия мен жариялылық ұраны белең алған тұста басылымдарда бұрын болмаған өзгерістер жүріп жатты. Айталық, газеттердің екінші, үшінші беттеріндегі адамгершілік, имандылық, этика жөніндегі салауатты

материалдар төртінші беттегі жеке адамдардың, отбасылардың бір сәттік қуаныш-қызығын көздейтін жарнамалардың тасасында қалып жатқандай әсер тудырды. Сөз жоқ, жарнаманың қоғамда алатын рөлі орасан зор. Ол көп жағдайда мәдениеттің дамуына тікелей әсер етеді. Тағы да бұл тұтынушыларына шынайы шындықтан ауылы алыс жатқан өзгеше бір әлемді елестететін апиын іспеттес. Мұндай бұлдыр елес халықтың негізгі бөлігіне өз өмірлеріне деген қанағаттанғысыз сезімін тудырып отырады. Кедей адамдар өмір бойы белгісіз бір қиялдың құшағында тәтті үмітпен жүре берулері әбден мүмкін. Бұрын капиталистік қоғамға ғана тән делініп келген қияли өмір қазіргі қазақ қоғамында да дендеп барады.

Жарнама оқырмандар мен көрермендерді тәтті қиял құшағына бөлеп қана қоймай, олардың мінез-құлқын, дүниеге көзқарасын өзгертумен қатар олардың түсінік-сезімдерін, ақыл-ойларын, саяси көзқарастарын бір тектес шаблонға айналдырады. Оны таратуға бұқаралық ақпарат құралдары жұмыла кірісіп отыр. Кейде теледидар арқылы көрсетілетін бір сәттік жарнамалық хабарлар көрерменді елең еткізбей қоймайды. Көз жауын алып, адамның тәбетін ашатын ит пен мысыққа беретін тағамдардың түр-түрінен бастап, сусын, бояу, шампунь, тағы басқа сияқты көр-жөрлердің ұдайы насихатталуы үйреншікті дағдыға айналған. Жергілікті жерлерде тәуелсіз газеттер жалаңаш әйел суреттерін, танысу бұрыштарын, ешкімге қатысы жоқ мерекелік құттықтауларды ерлі- зайыптылардың суреттерімен беруді шеберлікпен меңгеріп алды. Қалай десек те жарнамалардың өзіндік сюжеті, диалогы, әсем әуені бар көркем фильмдерге айналып кеткенін ешкім де теріске шығара алмайды.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының соңы мен ел Тәуелсіздігінің таңсәрісінде мәдениет, өнер атаулы асыл құндылықтар халықтан алыстап, коммерцияның көленкесінде қалғандай күй кешкенін ешкім де теріске шығара алмаса керек. Оның түп төркінінде әлеуметтік теңсіздік, кесір-кесепаттың белең алуы, ертеңге сенімсіздік, қаржы тапшылығы, күйкі тіршіліктің берекесіз күйбеңі жатты.

Ел Тәуелсіздігінің алғашқы жылдары нарықтық қатынастармен сипатталатын қат-қабат ұлттық проблемаларды көлденен тартты. Қаптаған тәуелсіз басылымдар қаржылық тапшылықтың қыспағынан шығу жолында мазмұн мен сапа мәселесін сырып тастап, өз тауарын өткізудің тиімді жолдарын іздестірді. Осы тұрғыдан келгенде ұлттық бұқаралық ақпарат құралдары тақырыптық, жанрлық бағыттарда түбірлі өзгерістерге ұшырады.

Қазақ елі Тәуелсіздігімен бірге жаңа журналистиканың қалыптасу процесі басталды. Қазір осы процесс қоғам дамуының талаптарына сәйкес жүріп жатыр. Еліміздің журналистикасы мемлекет пен қоғамның әлеуметтік

саяси институты болып табылатындықтан, қазіргі Қазақстандағы жетістіктер мен кемшіліктер де оған тән. Республика бұқаралық ақпарат құралдары қоғам өміріндегі маңызды мәселелерді жариялауда, экономикалық, әлеуметтік, мәдени салалардағы реформаның, сондай-ақ ұлтаралық, конфессияаралық қатынастардың оңтайлы бағыттарын айқындауда ізденіс үстінде келеді. Бұл орайда олар бірқатар тәжірибе жинақтап, айтарлықтай жетістіктерге жетуде.

Қалай десек те басты ақиқат сол, ғасырлар бойы азаттық аңсап келген қазақ халқы Тәуелсіздік тұғырында тұрып, егемендік тұткасын өз қолына алды. Осынау ұлан-ғайыр Ұлы Даланың бүгінгі ұрпақтары өздерін дербес мемлекеттің нағыз иесі ретінде сезінуде. Егемендік жолымен әлемдік өркениет көшіне ілескен еліміздің тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары өздерінің бағыт-бағдарын нақты айқындады: шынайы демократия, сөз бостандығы, жариялылық, ашықтық республика баспасөзінің, радиосы мен телевизиясының күнделікті тыныс-тіршілігінің өзегіне айналды. Қазақ журналист-публицистері алты алаштың арман-мұңын жырлауға, күллі әлемге ұлтымыздың айбынын танытуға бағытталған ұлы үрдістің алғы шебіне шықты!

Әдебиеттер

1. Ибраева Г. MASS MEDIA в политической структуре общества. –Алматы, 2000.–С.6.

2. Смайыл Е. Жаны ашығандық па, сойыл соғарлық па?\\ Егемен Қазақстан. 1999. 30 қаңтар.

3. \\ Егеменді Қазақстан. 1991. 25 желтоқсан.

4. Қараңыз: Ситуация в области средства массовой информации в Казахтане, Киргизстане, Таджикстане, Туркменстане и Узбекистане. Пять специальных докладов. – Вена, 2002. С.9.

5.Нұрымбетова Г.: «Новель сыйлығының иегері шығу керек» \\ Егемен Қазақстан. 2011. 10 желтоқсан.

6. Пірназар С. Отанымыздың бас газеті елдік басылым биігінде тұр \\ Егемен Қазақстан. 2012. 29 маусым.

7. \\ Сми и журналистские образование в Центральной Азии. №1, ноябрь, 1995. – С.78.

8. Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 98-бет.

9. \\ Сми и журналистские образование в Центральной Азии. №1, ноябрь, 1995. – С.42.

10. Адильбеков С. Взаимодействие власти и средств массовой

информации Казахстана: политологический аспект. Автореф. дисс... канд. полит. наук. – Алматы: Агу, 2003. – С. 16-18.

11. Садықов С. Газет жанрларындағы кейбір өзгерістер хақында \\ Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы. 2005. №5. –95-100 беттер.

12. Амандосов Т. Қазақ-совет баспасөзінің жанрлары. – Алматы, 1963-243 бет; Амандосов Т., Елеукенов Ш., Ыдырысов Т., Қожакеев Т. Газет жанрлары.– Алматы: 1965.-208 бет; Барманкулов М. Жанры печати, радиовещание и телевидение. – Алматы: КАЗГУ , 1974.- 128 стр; т.б.

13. Тоқмұрзин Қ. Қазақ жері кең бе?\\ Лениншіл жас. 1990. 13 науыз; Оралбаев Ө. Ақиқат бар алдаспан \\ Сонда. 1990.21 қантар; Қыдырбекұлы Б. Жерді сатуға болмайды \\ Социалистік Қазақстан. 1990. 17 мамыр; т.б..

14. Меделбек Р., Естан Ш., Сасаев Н. Қазақ журналистерінде алапес бар ма? \\ Общественная позиция. 2010. 30 маусым.

15. \\ Түркістан. 2010. 4 ақпан.

16. \\ Жас алаш. 2003.8 қыркүйек.

17. Сүйінов Ы. Журналист кімнен кем?\\ Социалистік Қазақстан. 1990.5 мамыр.

18.\\ Голос Республики. 2010. 25 июня.

19. \\ Свобода слова. 2010. 1 июля.

20. \\ Голос Республики. 2010.25 июня.

21. \\ Сонда.

22. Ситуация в области средств массовой нформациии в Казахстане, Киргизтане, Таджикстане, Туркменстане и Узбекистане. Пять специальных докладов.- Вена. 2002.-С.10-11.

23. \\ Казахстанская правда. 2007. 31 марта.

24. Каипова Б. Роль СМИ в формировании политической культуры общества \В кн,: Қазақстан Республикасы: саяси жаңғыру; Республика Казахстан: полическая модернизация.– Алматы: Издательский дом «Таймас», 2008.–С. 109.

25. Садықов С. Баспасөзде билік бар ма? \\ Ақиқат. 2000. №2. –35-39 беттер; Сонікі. Биліксіз «Төртінші билік» \\ Жас Алаш. (1992. 8 сәуір; Сонікі. Ұлттық журналистика туралы ойлар \\ Діл. 2003. 9 сәуір; т.б.

26. Тюрмен Р. Тәуелсіздікке салық\\ Millyet. 2009.11 қыркүйек.

27. Рыжков Н. И. Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев. Казахстан-Россия. Стратегия вечной дружбы.-М., 2000.-С.21.

28. Абдрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. – Астана: Елорда. 2001-328 б: Ертысбаев Е. Казахстан и Назарбаев: Логика перемени. – Астана: Елорда, 20017-С7576.; Олжай Қ. Президент пырағы – Алматы: Атамұра, 1994-308 бет; Айталы А. Баршаға таяныш болған қазаққа да сүйеніш керек\\ Егемен

Қазақстан. 2009. 2 желтоқсан; Сұлтанов Қ Ұлттық сана ұраншысы \\Егемен Қазақстан. 2011. 12 сәуір: Жетекбай Б . Ел және Президент \\ Қазақ әдебиеті. 1996. 30 сәуір; Саудабаев Қ. Елбасы \\ Егемен Қазақстан. 2008. 6 желтоқсан; Абдрахманов С. «Ол өз елінің, бәлкім бүкіл әлемнің де тарихын өзгертті». Елбасы және Қазақстанның сыртқы саясаты \\ Егемен Қазақстан. 2012. 27 наурыз; Садыков С. Ұлы дала генераторы \\ Оңтүстік Қазақстан. 2012. 29 мамыр: Сатыбалдин С. Назарбаев өлшемдері \\ Егемен Қазақстан 2012. 3 шілде; т.б.

29. Сұлтанов Қ. Бейпіл сөз жетістік емес\\ Егемен Қазақстан. 1998.16 сәуір.

Бұл еңбегімді ұлт мүддесінен сомдалған «Қазақ әдебиеті» газетінде отты материалдарымен өшпес із қалдырған жалынды публицист-жазушылардың рухына бағыштадым.

Автор

ҰЛТТЫҚ РУХ ЖАРШЫСЫ

Кезінде Қазақстан Жазушылар Одағының органы болған, қазіргі Тәуелсіз Қазақстан Республикасының әдебиет, мәдениет және өнер газеті- «Қазақ әдебиеті» өзінің сексен жылға жуық тарихында қилы-қилы кезеңдерді бастан кешіре отырып, халықтың асыл арманын, көкейіндегі ойын терең ұғына білді, ақиқат пен әділдіктің төрешісі, ұлттық рух жаршысы болды.

Басылым ұлт мүддесі жолында қоғамдық сананы қалыптастыру мен дамыту жолын, ұлттық мәдениеттің жүгін өрге сүйреу мақсатын ұстанды. Республика тарихымен бірге жасасып, саяси, әлеуметтік өмірдің қайнаған ортасынан табыла білді. Газеттің арқасында ел тағдырына байланысты қыруар мәселелер шешімін тапқанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Кешегі кеңестік дәуірде қылышынан қан тамған коммунистік партияның қаһарынан ықпастан, ұлт мүддесін асқақтата көтеріп, ақ-адал сөйлеуді ең қасиетті борыш санады. Сонау елуінші жылдардың ортасынан бастап, сексенінші жылдарға дейін басылымның бас редакторларының тұрақтамағаны сондықтан да болса керек. Газет басшылығына келгендердің барлығы дерлік өздерін нағыз ұлт азаматы екендіктерін танытқан асыл жандар, көрнекті ақын- жазушылар, публицистер болатын. Ұлт басылымында әр кезеңде жалынды публицистердің үлкен шоғыры тәрбиеленіп, туған халқының жарқын болашағы, ұлттың асыл мұраттары жолында семсер сөздің құдіретін паш етумен келеді.

«Қазақ әдебиеті» газеті кеңестік дәуірде

«Қазақ әдебиеті» газетінің бірінші саны 1934 жылы 10 қантарда жарық көрді делінгенімен оның шығуының алғышарты ұзаққа созылып келген еді. Осыған аз-кем тоқтала кеткен орынды. Ел арасында партияның «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын!» деген ащы ұраны белең алып

тұрған сол жылдарда, яғни 1932 жылғы 26 ақпанда кеңестік Қазақстанның бүкіл жазушылары мен аудандық газет редакторларының тұңғыш рет басын қосқан үлкен жиын болды. Онда Қазақстанда шығатын баспасөздің жайы талқыланып, қазақ пролетариат жазушыларының міндеттерін айқындау және сол тұстағы тұңғыш қаламгерлер ұйымы- Қазақ пролетар жазушылар қауымдастығының (Каз АПП) жұмысын қайта құру мәселесі көтерілді. Бұл Каз АПП дегеніміз Ғабит Мүсіреповтың сөзімен айтқанда «жауыр атпен жайдақ шапқандар озып, нағыз көркемсөз шеберлері шеткақпай қалған бір солақайлау ұйым» болған. Солақайлы сол, ол ұйымға, басқаны былай қойғанда, тіпті Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлиннің өзі мүшелікке қабылданбай келген. Осы жиында қалың жұртқа басылым қажеттігі алғаш сөз болады. Сол тұста қабылданған ВКП (б) Орталық Комитетінің «Көркем әдебиет ұйымдарын қайта құру туралы» қаулысына сәйкес бұрынғы пролетар жазушылар қауымдастығы таратылады. Оның орнын басатын жаңа ұйым- Қазақстан Жазушылар одағын ұйымдастыру комитеті құрылып , өзінің бірінші пленумын өткізеді. Онда Ілияс Жансүгіров «Әдебиет ұйымдарын қайта құру және советтік Қазақстан жазушыларының міндеттері» деген тақырыпқа баяндама жасайды. Осы баяндамада және жарыссөздерде жазушыларды алалалмай, партиялық бір бағытқа жұмылдыратын жаңа жазушылар ұйымын құру қажеттілігімен қатар қалың бұқараны идеялық-көркемдік бағытта тәрбиелейтін дербес басылымның керектігі қайта-қайта сөз болады. Кейінірек осы мәселемен Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Ғабит төртеуі Қазақстанның сол тұстағы басшысы Мирзоянға кіреді. Оларды өлкелік комитеттің үгіт-насихат бөлімін басқаратын Жанайдар Садуақасов алып барған. Тәуекелшіл төртеудің талап –тілегін тыңдап, толымды сөзге тоқтаған Мирзоян Совнарком бастығы Ораз Жандосовқа осы мәселемен айналысуды тапсырады.

Сонымен, әдебиет газеті ашылып, оның редакторлығына 32 жастағы Ғабит Мүсірепов бекіді. Жауапты хатшылығына Мұхамеджан Қаратаев тағайындалды. Редакция алқасына Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Ілияс Қабылов, Әйтеке Мусин, Ғабит Мүсірепов және Мұхаммеджан Қаратаев мүше болды.

Мандайшасына «Қазақ әдебиеті» ұлт мәдениетін көтеруде үлкен орын алсын!» деген ұран жазылған, бір мың таралыммен шыққан газеттің алғашқы нөмірінде аударма материалдармен қатар өлеңдер мен мақалалар, әралуан хабарлар жарияланған. Ғ. Мүсіреповтың «Ұлы дәуірге үлкен әдебиет» атты басмақаласы, С.Сейфуллиннің «Кезектегі істерім» деген мақаласы жарық көрді.

Газеттің белгілі бір ретпен шығатын жүйесі қалыптаспады. Қаржы мәселесінің қиындығына байланысты әр жылдардағы саны әртүрлі шығып тұрды.

Газет 1940 жылы, соғыс қарсанында шығуын уақытша тоқтатты. Осы жылғы 6 нөмірдің барлығы да қаңтар айында жарық көрді.

Отан соғысы қарсаңында шығуын тоқтаткан «Қазақ әдебиеті» газеті он бес жылдық үзілістен кейін 1955 жылы 14 қантарда қайта жарық көрді.

Бұл Сталин қайтыс болғаннан кейінгі жылымықтың басы еді. Әйтсе де компартияның жеке басқа табынушылықты әшкерелеген XX съезінен кейін әміршіл жүйенің темір құрсауының сәл босаңсығанын дер кезінде аңдаған әдебиетіміздің қос Ғабең, Мұқаң, Сәбең бастаған көрнекті өкілдері Жазушылар одағы секретариатының шешімін шығарып, жоғарғы жақты көндіріп, «Қазақ әдебиетін» қайта дүниеге әкелді, оған дарынды ақын Сырбай Мәуленовты басшылыққа қойды.

Бұл репрессияның райы қайтқанымен коммунистік идеологияның өктемдігі әбден асқынып тұрған, қаламгерлер халықпен бірге социалистік догматизмнің қасаң да тар шеңберінде шерменде болған тұсы еді.

Барлық баспасөз ол кезде тек қана бесжылдықтар тынысы мен социалистік жарыс, өндіріс, шаруашылық пен саяси науқандар, жоспар мен міндеттемелердің орындалуы туралы ғана жазып, ұлт тағдыры, жұрттың рухани-әлеуметтік мұң-мұқтажы, мәдени- әдеби, тарихи көкейкесті мәселелер назардан тыс қалатын.

Бұл:

О, Азия, ұлысың,
Ұлылығың құрысын.
Ұлылығыңды қайтейін,
Европаның құлысың!- деп жазамын деп, Карлагтың тас қамалынан бір-ақ шыққан Бүркіт Ысқақов сияқты патриот, талантты жас ақынның бостандыққа енді шыққан тұсы болатын.

Сонау отызыншы жылдардан бері созылып келген құғын-сүргіндер мен жаппай жазалаулардың жарасынан әлі қан тамшылап тұрған. Ұлт зиялылары әлі ақталмаған, олардың есімдерін ауызға алудың өзі қылмыс саналатын. Осы кезеңде «Қазақ әдебиетінің» қайта шығуы халқымыздың мәдени өміріндегі аса елеулі, ғажап құбылыс болды. Ол бірінші санынан бастап-ақ өзінің о бастағы діттеген бағыты-ұлттық мәдениетті көтеру мәселесін қайта темірқазық етіп алғанын байқатты. «Қазақ әдебетінің» алғашқа санынан бастап ана тіліне айрықша көңіл бөлінді. Мұхтар Әуезов «Сәт сапарға дос ниет» деген көлемді мақаласында (1) басылымның алдағы ұлан-ғайыр міндеттерін белгілей отырып, былай деп баса көрсетіп берді: «...Өсудің

үлкен айғағының бірі-әдебиет тілдің көркейуінен, шеберленіп өнерленуінен көрінеді. Кей уақытта күнделікті қолданып жүрген тілдегі жетіспеген олқылық, олақтық, дәмсіз, нәрсіз, сұрғылт жүдеулік пен штамп тәрізді арзан қолды схемалық көп болса, сондай міндерді де түзей отыру керек. Жазушының еңбегі арқылы әр елдің әдебиет тілі көркейеді. «Мақсұтым тіл ұстартып, өнер шашпақ» деп Абай атаған жазушылық міндеті кеміген жоқ, қайта күшейе түсті...»

Газеттің осы алғашқы санында Ісмет Кеңесбаев «Тіл байлығы үшін» деген тілек-лебізінде белгілі бір шығарманың мазмұны қанша қызғылықты болғанымен, оның тілі нашар, олпы-солпы, дәмсіз, татусыз болса, ол шығарманың көркемдік мәні болмайтынын, сондықтан қайтадан шыға бастаған «Қазақ әдебиеті» газетінің тіл шеберлігі мәселелеріне әрдайым назар аударып отыруын тілейді (2).

Ғабиден Мұстафин «Талант қанатпен шарықтайды» деген мақаласында (3) жазушыларға алуан түрлі білім, жаңа ойлар, бай материал, төзімділік, жауапкершілік керек екенін айта отырып, осының бәрі бойынан табылған күнде тіл соларға сай келмесе, шығарманың бағасын төмендететінін, кейде мүлде құнын жоғалтатынын айтады. «Тіл күшіне өлшеу жоқ, тіл көркемдігіне теңеу жоқ. Тіл өлгенді де тірілтеді» дейді.

Жеке басқа табынушылықты әшкерелеген партияның XX съезінен кейінгі жылымықтан соң қоғамдық ойдың құрсауы босап, баспасөз бетінде жұртшылық пікірі айтылатын кезең туғандай еді. Жылдар бойғы қатып семген дағдыларға әбден үйреніп, көндігіп қалғандарға жаңаша бір серпілістің пайда болғаны да ақиқат болатын. Дегенмен де дәл осы тұста қалам иелерінің бойында жалтақтық, қос үрей басым түсіп жататын. Оның негізгі себебі түсінікті де еді. Сонау отызшы жылдардың соңындағы қуғын-сүргін, қанды қырғын, жазалау жарасы әлі де жазыла қоймаған. Осы қасіретті кезеңде сталиндік қырғынға ұшыраған ұлт зиялы-ардақтылары әлі ақталмаған, олардың есімдерін ауызға алудың өзі қылмыс саналатын шақ еді. Дегенмен де сол жылымықтан кейін қоғам өміріндегі кемшіліктер мен қайшылықтарды шет жағалап болса да сынауға, талдауға жол ашылды. Әдебиет пен өнердің құлашын жаздырмай, тұсаулап келген «тартыссыздық теориясы» әшкереленіп, мәнін жоғалта бастады. Схемашылдық қалыбындағы социалистік догматизмнің негізгі қызметі жеке адамға табынушылықты дәріптеу екенін түсінген халықтың мүлгіген ойларында бір серпілістің болғаны анық.

«Дәл осы кезеңдегі үлкен мәдени оқиғаның бірі- көп жылдар бойында тоқталып қалған «Қазақ әдебиеті» газетінің қайтадан шығуы еді,- деп еске алады публицист-ғалым, ұлт мүддесінің өткір мәселелерін

көтергені үшін қудаланса да, алған бетінен қайта қоймаған Рахманқұл Бердібаев. – Әдебиет газетінің пайда болуы жұртшылық ойының өрістеп, жаңа қуатпен қанат жаюына септесті... Өзгелерді қайдам, біздер, газеттің сол кездегі жас қызметкерлері ендігі жерде баспасөз бетінде халықтың көкейкесті мәселелері көтерілетініне, мұның өзі ұлттық оянуға соны серпін беретіне катты сенетін едік. «Қазақ әдебиеті» газетінің басшылары Сырбай Мәуленовтен, Сафуан Шаймерденовтен, Жұбан Молдағалиевтен бастап, катардағы қызметкерлерге дейін қалайда үлкен, іргелі мәселелер қозғау арқылы халыққа қызмет ету парызын терең сезінетін. Менің қаламгерлік өмірім дәл осы тұста басталғанын сәттілік санаймын...» (4).

Әдебиет газеті өзі қайта шыға бастаған кездің өзінде-ақ бірсыпыра өзекті мәселелер көтеріп, алдағы самғауларға дайындалғандай мінез танытты. Басылымның сол кездегі тігінділерін қарап отырсаңыз газет редакторы С.Мәуленовтің де, редакцияның барлық қызметкерлерінің де әр нөмір сайын маңызды, жанды тақырыптарды қозғауды көздеп, тынымсыз ізденіс шағын бастан өкізгенін аңғарасыз.

Газеттің үлкен рухани серпіліске түскен жылы елу алтыншы жыл болды. Дәл осы жылы басылым бетінде қазақ тілі, тарихы, мәдениеті, ұлт мектептерінің аянышы халі жөнінде аса маңызды мақалалар басылып, жұртшылық пікірі кең көлемде көрініс тапкан еді. Газет қызметкері Р.Бердібаевтің «Ең үлкен мәдени байлық» атты мақаласы (5) қазақ қоғамын дүр сілкіндірді. Мақалада мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда, ұлттық мәдени мұраны меңгеруде орын алып отырған кемшіліктер, мұның ана тіліне, ұлт ретінде дамуымызға орасан зор кедергі екені ашып айтылып, қоғамда белең алып бара жатқан орыстандыру саясатына қарсылық білдірілген болатын. Иә, дәл осы кезеңнен бастап орыстандыру саясаты ашық түрде кең көлемде жүргізіліп жатқан. Ауыл мектептерін үздік бітірген балалар жоғары оқу орындарына түсе алмай, құлайтын болды. Себебі, оларға қабылдау емтиханы кезінде орыс тілінен шығарма жаздыру үрдіс ала бастаған. Осыдан кейін орыс тілінде шығарма былай тұрсын диктанттың өзін киналып жазатын қазақы ауыл баласының мүшкіл халін көз алдыңызға елесетіп көріңіз. Сондай-ақ, республикадағы газеттердің көбінің аты орысша, «Көкшетау правдасы», «Семей правдасы», «Коммунизм таңы» деген секілді болған. «Қазақстан мұғалімі», «Қазақстан коммунисі» журналы орысшадан қазақшаға аударылатын аударма басылымдарға айналған. Мектептердің оқыту бағдарламасында қазақ тілін оқыту күрт азайып кеткен, т.т.

Жоғарыдағы мақала көпшіліктің ойына қозғау салып, ой-пікір білдірген оқырмандар хаттары редакцияға қаптап келе бастайды. Бұлар «Газет оқырмандары ойларынан» деген айдармен бөлім етіп беріліп отырады.

Аса өзекті ұлттық мәселелер газет бетінде жарты жылдай уақыт бойы дамылсыз көтеріліп жатты. Бұл республика партия басшылығын бей-жай қалдырған жоқ. ҚКП Орталық Комитеті 1956 жылғы 10-шы желтоқсанда «Қазақ әдебиеті» газетінің қателіктері туралы» жасырын қаулы қабылдады (9). Газет редакторы С.Мәуленов партияның Орталық Комитетінде жазаланып, қара күйе баттастырыла жағылған басылымның мәселесі каралды, қаулының қарарында газеттің жіберіп отырған саяси қателігі барынша айыпталды.

Осы қаулыдан кейін ұзамай-ақ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің органы- «Социалистік Казақстан» газеті «Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік» деген мақаласында: «Қазақ халқының мәдениетін дамыту мәселелерін жазуда кейбір газеттерде соңғы кезде теріс және жете білмей пайымдауға жол берілді. Бұл әсіресе Қазақстан Совет Жазушылар Одағының органы - «Қазақ әдебиеті» газетінің бірқатар мақалаларына тән. «Қазақ әдебиеті» газеті өзінің бетінде Р.Бердібаевтың «Ең үлкен мәдени байлық», А.Нарымбетовтың «Ана тілін ардақтайық,» М.Қаратаевтың «Қайта карауды қажет ететін мәселе», Т.Кәкішевтің, А.Мұхтаровтың және басқалардың «Тіл мәдениеті» деген мақалаларын, тағы басқа материалдарын басты. Бұл материалдарда қазақ тілін, әдебиетін, искусствосын, оқу-ағарту ісін, баспасөзді дамытудың және ұлт кадрларын даярлаудын кейбір мәселелері көтеріледі» дей келе, авторлардың аты-жөндерін көрсетіп, оларға қазақ тілін, әдебиетін, өнерін, оқу-ағарту ісін, баспасөзді дамыту және ұлт кадрларын даярлау мәселелерін теріс тұрғыда жаздыңдар деген қатаң айып тағады (10). Бұдан әрі партиялық аға газет: «Қазақ әдебиеті» газетінің Қазақстанда қазақ тілі жөнінде бейне бір озбырлық болып отыр деген, қазақ еңбекшілерінің мүдделері мен тілектерін ескерушілік жоқ деген, мал шаруашылығында және республика халық шаруашылығының басқа салаларында қазақ тілін білмейтін мамандардың жұмыс істеуі қолайсыз деген, бейне бір ұлтшылдықпен «қорқытушылық» және лениндік ұлт саясатының принциптерін бұзушылық бар деген пікірлері де әрі дәлелсіз, әрі зиянды. .....Газет қазақтың бай ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері және халықтық батырлар жырының бәрі делік «қара тақтаға» жазылған деп дәлелсіз мәлімдеді.....

«Қазақ әдебиеті» газетінің қазақ мәдениетінің түбірлі мәселелерін көтеріп, оны жазуда, осы заманғы тарихи жағдайда онын даму заңдарын түсінуде бүгінгі күннің дәрежесінде бола алмағанын, идеология жұмысының көптеген мәселелерінде артта калған, кеселді, зиянды пиғылдар мен көзғарастардың шырмауына түскенін ашықтан-ашық айту керек. Жұртшылықтың пікірін білдіре алмайтын қате мақалалармен газет қазақ

Мұндай хаттарда орын алып отырған келеңсіздіктер барынша ашық айтылады, ой-пікір, ұсыныстар жария етіледі. «Бізде көп жағдайда қазақ тіліне немқұрайды көзқарас орын алуда, - деп ашына жазады Ә.Нарымбетов. – Егер бірде-бір жиналыс, мемлекеттік қаулы-қарарлар, указдар, қатынас қағаздар о баста қазақ тілінде жасалып көрмесе, кейбір басшыларымыз алдымен өздері қазақ тілін ұмытса, жоғарыдағыдай ой әркімге-ақ келуі мүмкін. ...Қазақ тілінің шеткақпай болуына тек қана қазақтың өз интеллигенттері себепші болып жүргені аса өкінішті. Қазақстанның бұрынғы оқу министрі Ә.Сембаев жоғары оқу орындарында қазақ тілінің жүрмей қалуына көп күш салды. «Өзі қашайын деген киік еді» дегендей, қазақ тілінің оқу орындарының программаларынан алынып тасталуы шындығында асыра сілтеушілік болды. ...Піспеген мәселені шала күйінде заңға айналдырған шолақ белсенділіктің салқыны бұған да жеткен. Волга, Урал өзендерінің қазақша атауларын қолдануға қарсы болған ғалымдар да болды.Бұл нағыз сорақылық қой! Бұл халықтың ғасырлар бойғы санасына әбден сіңген сөздер» (6).

Көкірегін кернеген асыл сөздерді айта алмай, булығып келген сыншы Мұхамеджан Қаратаев осы жылымық сәтті пайдаланып, қазақ әдебиеті тарихын жасаудағы орын алып отырған қате-келеңсіздіктерді, идеологиялық өктемдіктің әсіреқызыл салдарынан қалыптасқан теріс көзқарастарды жеріне жеткізе айтып, ашық сынайды. «Әдебиет тарихындағы ақын, жазушыларды «ескішіл», «феодалшыл» деп, тізімге Бұқарды, Дулатты, Шортанбайды, соңынан «байшыл», «ұлтшыл», «діншіл» деп Мәшһүр Жүсіп Көпеевті, Нұржан Наушабаевты қосты, - дейді сыншы. –Бұлардың қатарында талай дарынды, талантты ақындар «саяси сенімсіздікке» ұшырап, тіпті аттары аталудан қалды. Ол ол ма? «Қара тақтаға» қазақтың бай ауыз әдебиетінің үлгілері түгелге жуық ілінді. Сөйтіп, қазақ әдебиетінің тарихы құс түткендей жұлмаланды. Неге бұлай? Шынында біздің әдебиетіміз соншалықты кедей ме? Айтарлық, іліп аларлық ештеңе жоқ па?.. Дұрысында әдебиет тарихын бұрмалау, жүдету, халықтың қоғамдық ой-пікірінің дамуына әсер еткен, көркем сөз өнеріне үлес қосқан елеулі ақын, жазушыларды атамай қою, сызып тастау барып тұрған ұстамсыздық, қиянат...» (7).

Дәл осындай тұрғыда жарияланған әдебиетші-ғалым Бейсенбай Кенжебаевтың «Өтелмеген парыз» деген мақаласында (8) 20-жылдардағы бірқатар жазушылардың бай мұрасы қағажу көріп отырғаны, сол асыл мұраларды жарыққа шығару қажеттігі айтылады. Автордың айтуынша, олар сталиндік қуғын-сүргіннің құрбандары болған қазақтың біртуар асыл азаматтары Смағұл Сәдуақасов, Ерғали Алдоңғаров, Жиенғали Тілепбергенов, тағы басқалар еді.

жұмысты қақтығыссыз атқармақ қайдан-ау. ...Көп жылдар бойы жабылып қалып, қайта ашылған «Қазақ әдебиеті» газеті өзінің байырғы үнін де қалпына келтіре бастағанда тосаңсып қалған құлақтар тоңтеріс мінез байқатпай қалған жоқ. «Бүгінгі қазақтың тілі мүкіс», «Балалар қазақшаны қайда барып оқиды?..», «Қазақ тарихы оқып-білуге жарамсыз ба?», «Ау ағайын, қазақ салт-дәстүрі қайда қалды?», «Фольклор неден жазықты?», «Бабаның ұлағатты сөзі ұмыт қалды» секілді сарын «сақұлақтарға» түрпідей тиді. Одан кейін редактор Мәуленов қалай қалтарыста қала алады? «Ұлтшыл Мәуленов» үкіметтен де, үлкен үйден де үйтіліп қала жаздады»,- деп жазса, Халық жазушысы, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, ақын Мұзаффар Әлімбаев редактор С.Мәуленов жайында былай деді: «Газеттің әрбір жаңа саны шыққан сайын сол күні түске дейін лездеме міндетті түрде өтетін, білікті талқылау, қызу таластар, аққаптал айтыстар, шеке қызғанша сөзбен шекісулер кәдімгі қалыпты үрдіске айналған-ды... Ең бастысы - «Қазақ әдебиеті» газеті Сырбай Мәуленов жетекшілік еткен жылдарда қазақ халқының теңдік, тәуелсіздік жолындағы күресінің биік Туына айналғаны - ұлттық сананы оятудағы орасан зор игі ықпал-әсері. Мәселен, 1955-1957 жылдардағы ана тілі абыройын көтеру жолындағы күресі үшін бас редактордан бастап, қаншама газет қызметкерлері, авторлары таяқ жеп қуғынға ұшырады...

Ұлттың нәрі, жаны, қаны, бар болмысы - ұлттық қасиет, ұлттық қасиет -тілі, ойлау қабілеті, тәрбие, салт-дәстүр, психология арқылы қалыптасады. Бұл ұғымдарды бір- бірінен ажыратуға болмайды, олар біріккенде ғана діттеген мақсатқа жеткізеді. Кеңес үкіметі кезінде осының бәріне тыйым салынды. Оған редактор С.Мәуленовтің басынан өткен жайдың өзі куә болып тұрған жоқ па?! Ойлау қабілетінің сырткы көрсеткіші- тіл екені кімге де болса аян. Одан айрылған халық мәңгүрт болмағанда қайтеді?! Газеттің ұлттық тіл, салт-дәстүр, фольклор жайында үздіксіз ашына жазуының негізгі себебі де осында еді» (11).

Қазақ публицистикасының кеңестік дәуірдегі табиғатын ой елегінен өткізіп жүрген біздің назарымызға Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің органы «Социалистік Қазақстан» газетінің 1959 жылғы 2 шілдедегі нөмірінде жарияланған «Қазақ әдебиеті» газетінің түсініксіз позициясы» деген мақала ілікті (12). Тақырыбының өзі атойлап тұрған материал еріксіз ден қойғызғандай. Қылышынан қан тамған қызыл партияның бас газеті сол кезде «Қазақ әдебиетіне» неге осыншалықты шүйлікті екен деген оймен аталмыш мақаланы мұқият оқып шықтық.

Осы мақалаға аз-кем тоқталайық. Партиялық аға газеттің дәлелдеуінше, кейінгі кезде «Қазақ әдебиеті» газетінің дәрежесі төмендеп кеткен, бүгінгі

интеллигенциясы мен мәдениет майданы қызметкерлерінің кейбір бөлігі арасында қажетсіз айтыстар мен негізсіз егестер туғызады, олардың назарын мәдениет құрылысының нағыз маңызды проблемаларынан басқа жаққа бұрды. Мұның бәрі «Қазақ әдебиеті» газеті редакциясының кейбір саясатқа шорқақ, тоғышар адамдардың ықпалына түсіп, ұлттық томаға-тұйықтықтың артта қалған және кеселді пиғылдардың барлық көріністеріне тойтарыс бере алмағанын көрсетеді. Ол жарияланған материалдардың идеялық жағына жеткілікті назар аудармады, буржуазиялық идеологияның барлық көріністерін үнемі әшкерелеп отыру керектігін әрдайым ескеріп отырмады.

«Қазақ әдебиеті» газетінің қазақ мәдениеті мәселелерін жазуда жіберген қателері халықтар достығын одан әрі нығайту ісіне, еңбекшілерді пролетарлық интернационализм рухында тәрбиелеу ісіне елеулі зиян тигізеді...», -деп кәрін төгеді.

Жоғарыдағы қаралау мақала: «Осы елеулі қателерді жіберуде аталған мақалалардың авторлары ғана емес, сонымен бірге «Қазақ әдебиеті» газетінің редколлегиясы мен оның бас редакторы С.Мәуленов жолдас та, Қазақ Совет Жазушылар одағы басқармасы мен оның бұрынғы председателі Ғ.Мұстафин жолдас та сөзсіз кінәлі. Газет жұмысындағы бұл елеулі қателер Қазақстан Совет Жазушылар одағының өз органына кейбір мүшелері «құрметті» мүшеге айналып, баспаға әзірленетін аса маңызды материалдарды талқылауға қатысуды қойған,»-деген жолдармен аяқталды.

Иә, сол жылдары Сырбай Мәуленов редакторлық еткен «Қазақ әдебиеті» газеті халықтың ұлттық санасын ояту жолында ештеңеден де тайынған жоқ. Ұлттық дәстүрді дамыту, ана тілінің тазалығын сақтау секілді қаны сорғалап тұрған өзекті мәселелер ашық түрде көтеріліп жатты. Бұл үшін редактордан бастап, газет қызметкерлері, авторлар қуғынға ұшырады. Айталық, Р.Бердібаев қызметінен шеттетілді. Айтып-айтпай не керек, 1957 жылдың көктемінде «буржуазияшыл, ұлтшыл» деген айып тағылған Сырбай Мәуленов бас редакторлықтан, Жұбан Молдағалиев редактордың орынбасарлығынан, Төкен Әбдірахманов жауапты хатшылықтан босатылды. Осылайша империялық өктемдікке ашық қарсылық көрсетіп, ұлттың намысына шоқ үрлеген жазушы-публицистер қатаң партиялық жазаға тартылды...

Аяқ-қол бұғауда, тіл кесіндеулі сол кеңестік дәуірде батыл да әділ жазылған мақалалар, басқа да шығармалар үкімет пен партия назарынан тыс қалған жоқ. Газет редакторы, тіпті , әріп қатесі үшін де жауап беріп отырды. Қазақстанның халық жазушысы, республика Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Хамит Ерғалиев сол бір сүреңсіз жылдары еске ала отырып: «Бұл жігіт редакторлық жұмысқа көп жегілді. Ол кезде ондай

тақырып мәселелерінің әлі де тым солғын жазылып жүргенін..., бүгінгі күннің тақырыбында жазылған шағын жанр шығармалары да (әсіресе әңгіме-очерктер) сирек жарияланып жүр деп әділ көрсетілгенін, әдебиет сыны әлсіреп кетті деген қортындының әділ екенін, Х.Ерғалиевтің «Құрманғазы» поэмасына жаңа қосымшаларын бекер басты деп дұрыс сынағанын атап көрсетеді. Осы қорытындының бір пунктінде дау-дамайға айналған жазушы Ғ.Сылановтың «Махамбет» пьесасы туралы «Социалистік Қазақстан» газетінде шығарманың кемшіліктерін айтуға арналған сын мақала шыққан соң «Қазақ әдебиеті» газетінің ол пьесаны дәрпітейтін мақала басуы орынсыз, әрі большевиктік баспасөз дәстүріне жараспайтын әдет екені, осы мақаладағы «Социалистік Қазақстанға» қарсы «парасатсыздық» деген тұрпайы сөздің қолданылуының барып тұрған тәлімсіздікке жататыны айтылады.

Мақалада «Махамбет» пьесасының көркемдік дәрежесінің сапасы, мазмұны, кемшілігі жөнінде бір ауыз пікір айтылмаған. Ал, «Социалистік Қазақстандағы» мақалада пьеса түкке алғысыз етіп тасталған. Демек, бұдан шығатын қорытынды сол, бұл жерде шығарманың сапа, мазмұны негізгі рөл атқарып отырған жоқ. Кейбір партиялық функционерлерге ұнамағаны Махамбет тақырыбының өзі. Мұның түп- төркінінде сол кезде белең ала бастаған қазақы жікке, руға, жерге, топқа бөлінушіліктің жатқаны айдан анық көрініп тұрғандай. Жас бас редактор З.Қабдоловтың басын катерге тіге отырып, Махамбет тақырыбын батыл түрде жалаулата көтеруі әлдекімдердің шымбайына баткан сыңайлы... Дегенмен де З.Қабдоловтың өзінің отты жырларымен батырлықтың, ерліктің асқар шынына көтерілген, ісі қазақ халқының мақтанышына айналған Махамбет Өтемісұлы тақырыбын аскатата түсу үшін, ештеңеден де тайынбауға бекем бел байлағаны анық еді. Мұны әділет, ақиқат жолындағы мық шегедей қайтпас қайсарлық, асқақ рухқа тағзым деп бағалауға тиіспіз. Сол тұста Қазақстан Жазушылар одағы секретариатының комиссиясы да оны дұрыс бағамдай білген. Оған өз қорытындысын былайша аяқтауы айқын дәлел: «Социалистік Қазақтанның» осынша дұрыс пікірлері мен әділ сындарын құптай отыра, «Қазақ әдебиетінің» әрі жас, әрі жаңа редакторы З.Қабдолов жолдасқа «ауылдастық» деген кінә тағуына қосылмаймыз. Әрине, жазушылар арасынан жікшілдік, ауылшылдық қалдықтары әлі де арылмай келе жатқаны рас. Ондай теріс қылықтарды қатты мінеп отыруымыз керек. Бірақ, әдебиет газетінің әлі он нөміріне қол қойып үлгермеген жас редакторына мұндай саяси ауыр айып таға қою орынды емес деп білеміз».

Мұнан әрі Жазушылар одағының басшылығы «Социалистік Қазақстан» «Қазақ әдебиеті» газетіне жәрдем боларлық сын мақала

күннің тақырыбына жеткілікті көңіл бөлінбей отырғаны аңғарылады. Бірді-екілі суреттемелер мен очерктер болмаса, газет көбіне, өз рубрикасында айтылғандай, «архив қазынасын ақтаруға», «әдебиет тарихын әңгімелеуге» баса көңіл бөледі екен. «Савичев кім?», «Бәсе, Савичев кім?» деген сиякты үстірт деректерге, «Құнанбай хаттарын», «Балаби жайын» жазуға газет тым әуестеніп кеткен, реакцияшыл сарын басым деп танылған өткен заманның ақындарын-Мәшһүр Жүсіп Көпеевті, Шәңгерей Бөкеевті және басқаларды газет орынсыз мақтаған көрінеді. Басылым батыл да, әділ сынды алға бастыру орнына, оны тежеу жолына түсті деп айыпталады да бұрын газетте қатты сыналған Х.Ерғалиевтің «Құрманғазы» поэмасының тағы да жарияланып, дәріптеле бастағаны тілге тиек етіледі.

«Газеттің жаңа редакторы З.Қабдоловтың бір принципсіздігі,-деп, жазылады мақалада, -ол әдебиет мүддесінен гөрі ауылдастық мүддені артық көреді. Мұндайда ол газеттің дәстүрімен де, редакциялық коллегия мүшелерінің пікірімен де санасып жатпайды. Мұны Ғ.Сылановтың «Махамбет» деген пьессасы туралы мақаладан да айқын аңғаруға болады.

Т.Ахтанов жолдастың «Махамбет» трагедиясы жайында» деген мақаласында пьесаның көркемдік сапасын барынша көтермелей келіп, газет оған: «автор биографиялық ұсақ оқиғаға айналып, тар шеңберде қалып қоймай, сол заманғы әлеуметтік мәселелерді көтере білген» деп баға берді».

Бұдан әрі партиялық газет «Пьесаның елеулі кемшіліктері «Социалистік Қазақстанда» жарияланған «Дәуір шындығынан алыс спектакль» деген мақалада дұрыс көрсетілген. Бұл сынды «парсаттылық болмас еді» деп танып, З.Қабдолов жолдас ауылдастық мүддені қорғап шыға келді. Міне, парасатсыздық деп осыны айтуға болады» деп шүйілігеді.

Аталмыш мақала «Махамбет» пьесасына шикі дүние, мазмұны сүрен шығарма деген баға беріп, «Ал, «Қазақ әдебиеті» газеті принциптік, батыл, әділ әдебиет сынын өрістете алмай, үстірт мақтау әуеніне ойысып, өнер мен әдебиет саласындағы кемшілікті түзетудің орнына кейде аскындырып жібереді. «Махамбет» пьесасы туралы осылай болып отыр. Газеттің мұндай позицияда болуы түсініксіз» деген жолдармен аяқталады.

Кезінде бұл үрейлі партиялық мақаланың әдебиет пен өнер иелері, көзі қарақты, көңілі ояу жалпы қауым арасында сан аулан пікір туғызғаны даусыз. Сондықтан да болар, Қазақстан Жазушылар одағы секретариатының комиссиясы «Социалистік Қазақстанның» «Қазақ әдебиеті» газетінің түсініксіз позициясы» деген мақаласы туралы өз қорытындысын ұзатпай-ақ шығарады. Ол екі газетте де жедегабыл жарияланды. Секретариат сын мақалада «Қазақ әдебиеті» газетінде бірсыпыра кемшіліктердің орынды да дәл сыналғанын, расында да газетте бүгінгі

басқанына алғыс айтады. Сонымен бірге «Қазақ әдебиеті» редакциясынан әділ партиялық сыннан дұрыс қорытынды шығаруды талап етеді. Осылайша, жазушылар қауымының араласуымен әдебиет басылымының бас редакторы З.Қабдоловтың басына төнген қара бұлт сейілгендей болады. Сол тұста жас редактордың қандай партиялық жаза алғаны бізге беймәлім. Жоғарыдағы айқай-шудан оңай құтыла алмағаны анық. Осы ретте сол кезеңдегі қазақ ақын-жазушылары мен публицистерінің, жалпы шығармашылық өнер иелерінің хал-ахуалы қай деңгейде болғанын Шериаздан Елеукенов жеріне жеткізе айтқандай. «Әрине, ол кездегі жағдай бәрімізге белгілі,-деп жазады ол.-Қазақ сынының мамандығы артса да, ой-пікіріндегі ілгерілеу шабандық танытты. Сапты аяққа ас құйып, сабынан қарауыл қоятын қырағы көз ол шақта Мәскеуінде де, Алматында да жетіп жатыр. Бүкіл ой әлемінің терезесін тұмшалап тастаған социалистік реализм-ол адымыңды аштырмайды. СОКП XX съезінен кейінгі «жылымық» аталатын кезеңнің өзінде де творчестволық интелигенцияның, Мағжан сөзімен айтсақ қолы емес тілі кісендеулі болатын» (13).

Қазақтың рухани күштері кемелдікке бағыт бұрған, әдебиет пен мәдениет саласында өз өрнектерімен айшықтала түскен өткен ғасырдың 50-60-шы, одан берісі 70-ші жылдары тарихи маңызға ие. Қазір сол кеңестік дәуірдегі басылымдар тігінділерін ақтарып отырсаңыз, қызыл империяның өктемдік пиғылына негізделген жымысқы саясатының ұдайы жүргізіліп отырғанын бағамдау қиын емес. Партиялық саясаттың мақсатында ұлышовинистік менмендсу айқын аңғарылады. Ал, бұл ұлт мүддесін жоғары ұстайтын зиялы қауымды ашу-ызаға булықтырып келгені анық болатын. Бір таңданарлығы сол, орталық өз саясатын соншалықты шеберлікпен жүргізіп отырған. Бұл тіпті қазақ қаламгерлерін бір-біріне айдап салудан ла көрінеді. Сөзіміз жалаң болмас үшін нақты дәлел келтірейік. КСРО Жазушылар одағының органы «Литературная газетада» газеттің меншікті тілшісі Ә.Әлімжановтың мақаласы жарияланады (14). Бұл материалды «Қазақ әдебиеті» газеті 1962 жылғы 17 – тамыздағы нөміріне көшіріп басып, редакциядан түсініктеме береді. «Литературная газетаның» тілшісі қазақ қаламгерлері арасындағы «от басы, ошақ қасы» аралық пендешіліктерді күллі одаққа жайып салады. «Қазақ әдебиетіне» «өзінің «газеттік» бетінен, көпшілік құрметінен айрыла бастады. Бүгінгі таңда ол оқушылардың назарын аудармайтын болды. Жазушылар оның сөзін селкос тыңдайды» деп, кінә тағады, басылымды түкке алғысыз етіп тастайды. Автор бұдан да басқа бірқатар мәселелерді тілге тиек ете келе, республикада Жазушылар одағының басшылығына тиіседі. «Егер де бізде қазір дағдарыс деген бар болса, олар Жазушылар одағының басшылығында... Жалғыз-ақ факт, С.Шәймерденовтің

Жазушылар одағының секретары болып отыруының өзі осыны дәлелдейді» дейді мақала авторы. Ал, «Қазақ әдебиеті» газеті редакциядан берілген түсініктемесінде шындықты айтып, шыр-пыры шығады: «Мақала авторының кейбір фактілерді бұрмалап, «дейді сөзге», жаңсақ пікір, жалаң долбарға сүйеніп, шындыққа жанаспайтын теріс қорытындыларға ұрынғанын, сөйтіп беделді орталық газетті адастырғанын қынжылмай айтпауға болмайды. Бұл жерде ең алдымен ауызға алынатын нәрсе- мақала авторының газеттің бүгінгі жұмысына берген өзіндік бағасы... Бір түсініксіз жері, газеттің кемшілігін айту үшін оны өткендегісімен салыстыру авторға теріс тенденциялықтан бөтен не үшін қажет болды екен?» (15).

Редакция түсініктемесінде автор мақаласының артында беймәлім күштердің тұрғанын тұспалдау айқын аңғарылады. Ұлттық әдебиет басылымы «Литературная газета» тілшісінің Жазушылар одағынан бастап, қазақ қаламгерлерінің көш басында жүрген бірқатар ақын-жазушыларға сес көрсетуінің түбінде не жатқанын сезіп отыр.

«Қазақ әдебиеті» газетін публицист-жазушы Нығмет Ғабдуллин басқарып отырған кезеңде елдің, халықтың жоғын жоқтаушы, сөзін сөйлеуші ретіндегі көтерген мәселелері де кең ауқымдылығымен есте қалады: өндіріс орындарында ұлт кадрларын молайту, ауылдың жағдайын жақсарту жөніндегі ұсыныстары, партия «Қазақстанда тың жерді игеруді ұлғайта беру керек» деп күнде ұрандап жатқанда, газеттің шабындық жерлерді беталды жыртудың жөнсіздігін дәлелдеп, оның болашақтағы зардаптарын ескертіп, батыл үн көтеру, т.б. Көрнекті ғалым Бейсембай Кенжебаев қазақ әдебиеті тарихын түрік халықтарына ортақ-«Орхон –Енисей» кезеңдерінен бастау керектігі жөніндегі кенеулі концепциясын әдеби орта, ғылыми жұртшылыққа айтып, мойындата алмай жүрген еді. Газет осы тегеурінді мәселені қалың оқырманға жеткізіп, халықтық сипат алуына, ғылымда орнығуына мұрындық болды. Мұхтар Әуезовтың қырық жыл бойы идеясы жат саналып, беті бүркелім келген «Қилы заман» романын ақтап, мақала жариялады.

Шындығына келгенде, жалғанның бет-пердесін жұлып тастап айту онай шаруа болған жоқ. Қолында құдіреті бар жалған атаулы шындықтың төбесінен жай түсіруге әрдайым әзір тұрды. Жазушы Ғабдол Слановтың тіл зерттеу, Мұхтар Мағауиннің қазіргі қазақ романы, Сейділ Талжановтың Абайтану, Қабдеш Жұмаділовтың аударма мәселелері хақында жазған мақалаларында қатты айтылған ащы сынға байланысты «Қазақ әдебиеті» өзіне өшігушілердің дәл осындай шабуылына ұшыраған. Олар Орталық партия Комитетінің үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісін өз жақтарына шығарып алып, газет редакторына тыныштық бермеген.

«Өзімді кейін редактор ретінде өкіндірген екі жағдайды айтып өтейін,- деп еске алады Н.Ғабдуллин. –Бірінші рет: «Литературная газетаның» мәскеулік тілшісі біздің газетіміз жөнінде біреулердің кеңесімен қыңыр мақала жазды. (Жоғарыдағы мақаланы айтып отыр. – С.С). Сол уақыттағы баспасөз дәстүрі бойынша орталық газеттің сөзін көшіріп басуымыз керек. «Литературная газета» тілшісі мақаласының теріс пиғылдан жазылғанын дәлелдеп, мұны көшіріп басуға қарсы болдым. Қазақстан орталық партия комитетінің баспасөз секторы көшіріп басуды талап етті. Үстем идеологияның әмірі. Көнбеске лаж болмайды. Көшіріп бастық. Қолымыздан келгені, мақаланың соңынан, редакция атынан бірер сөз жазып, «Литературная газетаның» пікіріндегі терістіктерді көрсетіп, бұларды құп алмайтынымызды ашық білдірдік. Бұл үшін Баспасөз секторынан редактор ескерту алды. Кейін өкіндім, «ішешінген судан тайынбас» демекші, алған бетімнен қайтпауым керек еді.

Екінші рет, Мағжан Жұмабаев туралы мақала жазылып ақынның өлеңдерінен «Қазақ әдебиетіне» арнайы бет әзірледік те, осы материалды жариялау үшін идеология бөлімінен рұқсат сұрадық. Олар қарсылық қана білдіріп қойған жоқ, жариялауға тыйым алды. Бұл жерде де редактор неде болса тәуекелге бел байлауы керек еді.Бірақ... қазір оған өкінемін. Осындай өз тәжірбиемнің негізінде айтарым, сүйікті газетіміз-«Қазақ әдебиеті» қашанда ақ жолынан таймауын, адал сөйлеуін, осы күні өнерімен емес, мансабының биік тұғырымен дабырайған «жалған даңқтар» мен «жалған беделдер» алдында жалпылдамай, жалтақтамай, шындықты тура айтуын тілеймін. Күндер өтеді. Уақыт әр нәрсені өз орнына қояды. Міне, сонда өкінбеу үшін де, кейінгі оқырман қауымнан ұялмау үшін де, осылай етпек керек» (16).

Жетпісінші жылдардың басында республика Ғылым Академиясының М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бейсенбіліктерінде әдебиеттің, ғылымның аса маңызды мәселелері сөз болып отырды. Сондай бейсенбілік мәжілістердің бірінде «Вопросы литературы» журналында басылған А.Марченконың «Еркін романның мүмкіндігі» деген мақаласы талқыланады (17). Әдебиетшілер мен ғалымдардың бұл мақалаға айрықша назар аударып, талқылауының мәнісі неде? Осыған тоқталайық. А.Марченко аталмыш мақаласында Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтар берілген әлемге әйгілі «Абай жолы» романын «жинақ» деп бағалаған. Ол ол ма, автор қазақ халқының бойына біткен асыл қасиеттерді ғажайып нұрлы тұлғалар арқылы терең суреттеген «Абай жолы» романын тек аңыздар тізбегі деп маңсұқтауға тырысады. Тіпті, Марченко қызды-қыздымен мақаласында «Абай жолында» да, «Махамбеттің жебесінде» де «зерттегіштік» жоқ...

М.Әуезовтың «Абайы» сияқты Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесін» нағыз роман деуге болмайды, бұл ұлы ақын мен ереуілшінің (бунтарь) өмірі мен тағдыры туралы зерттеу емес, ол туралы аңыз» деп, көкі келе «Ә.Нұрпейісов прозасының аналитизмі, меніңше, М.Әуезовтің «Абайымен» салыстырғанда да көріне түседі» дегенге дейін тұжырымдарға барады.

Бұдан өткен ұлышовинистік империялық өктемдік бола қоймас, сірә! Ұлы М.Әуезовтің бүкіл әлем мойындаған «Абай жолына» ауыз салу дегеніміз, тұтас қазақ әдебиетінің жетістіктеріне көз жұма қарау, ең әрісі казак халқының ұлттық әдебиетін іске алғысыз етіп, жоққа шығару демеске лажың жоқ. Сонан соң жалпы Махамбет тақырыбының ауық-ауық тоскауылға ұшырай беруін де түсіне қою қиын...(Халқымыз батыр бабамыз, ұлы ақын Махамбет Өтемісұлының 200 жылдығын ұлан-асыр тойлады. Бұл да болса тәуелсіздік жемісі.-С.С.). Ұлт мүддесін, ар-намысын ту етіп көтерген «Қазақ әдебиеті» газеті «Алтынды тот баспайды» деген мақалада ұлттық мақтаныштарымызды жанын сала қорғап, шовинизмге қарсы тойтарыс берді.

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының екінші жартысы Қазақстанның нағыз өрлеп тұрған кезеңі еді. Республикамыз жыл сайын мемлекет қамбасына милиард пұттан астық құйып, жалауына орденнан орден қадаса, республиканың бірінші басшысы Д.А.Қонаев СОКП Орталық Комитетінің Саяси бюросына мүше болып, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері атанды. Қазақстан «жүз тілді планетаға», «халықтар достығының лабораториясына» айналды. Осының бәрі газет бетінен лайықты орын алып отыруы тиіс болса, ол жағы мүлтіксіз орындалып жатты.

«Ол кезеңде редакцияға қия баскан шығарма, яқи мақала түскен емес және түсуі мүмкін емес еді,-деп жазады сол жылдары (1977-1980) «Қазақ әдебиетін» басқарған жазушы-публицист Сайын Мұратбеков. – Өйткені ақын-жазушыларымыз, әдебиетшілеріміз әлгі оқиғалардың бәріне де жарыса үн қосып, газет бетін сықап тастайтын. Әсіресе, бірінші басшыны ашық мадақтаған дүниелер көптен түсетін де соларды жариялай алмағаным үшін үлкенді-кішілі қаламдастарымнан мен қысас көріп қиналатынмын. Ал, әдебиет мәселелерін, күн тәртібіндегі толғақты мәсеелерді жазатындар некен-саяқ еді.

Сірә, әдебиет өміріндегі тоқырау дегеніміздің белгісі осы болар. Сондықтан өз басым «қасаң уақыт, қытымыр саясаттан қысым көрдік дегеннен гөрі біз сол уақыттың, сол саясаттың жемісі болдық» дер едім» (18). Ол кезде Қазақстандағы цензура да әбден күшіне мінип, айрықша қырағы болып алған. Осы орайда жазушы С.Мұратбеков естелігінде мынадай жайтты келтіреді: Ленинград баспасынан шыққан Қазақ

газеті қайта шықты»,- деген. Міне, осы бір жол пікірді арқаланып газет редакциясы да, жазушылар одағы да, ең бастысы Республика Орталық Партия Комитетінің Мәдениет бөлімі де бір көтеріліп қалады. Осыдан кейінгі сәтті С.Мұратбеков былайша еске алады: «М.И.Есеналиев мені шақырып алып, мәз бола тұрып: - Ал енді анау жылы өзің әзірлеген хаттың жолы болады,-деді арқамнан қаға. –Дайындал, жақында шешіліп қалар. Айтпақшы, газетке жазылуды сәл тоқтата тұрасың. Газеттің көлемін, бағасын дәл анықтап алғанша.

-Мақұл, -дедім мен.

Қыркүйекте болған осы әңгімеден кейін қазан, қараша айлары өтті. Газетке жазылу да тоқтап тұр. Желтоқсан айының жартысы да өте бастады. Орталық Комитетке, М.Есеналиевке телефон соғам.

-Ақыр күттің ғой. Шыда, енді аз күнде шешіледі, -дейді нық сеніммен.

-Уһ! Ақыры, ол күн де жетті-ау! Желтоқсанның он жетісі күні «Қазақ әдебиетінің» көлемі екі есе көбейді, форматын кішірейтіп, 16 бет етіп шығарсын деген үкімді де алдық.

Осыдан төрт жыл бұрынғы өзім әзірлеп, өзім толтырған өтініш хат сол өзіміз тілеген көлемдегі форматпен бекітіліпті. 1980 жылғы жаңа жылдық нөмірді жаңа көлемде, жаңа форматпен жасап, әр беттің өзіне лайық материалдары болуын, поэзияға, прозаға, сын мақалаларға, өнерге арналған беттерді белгіледік...»

Содан бері, міне отыз жылдан астам уақыт өтсе де сол алғашқы белгіленген беттерді өзгеріссіз шығару газеттің жақсы дәстүріне айналып келеді. Қазір де жарияланып жататын материалдардың сапалары әркилы, әртүрлі болғанымен әр нөмерден оқылатын материалдардың табылып жатуы «Қазақ әдебиеті» газетінің ежелгі дәстүрінде бар заңдылық іспеттес. Мұны орынды мактан етуге әбден болады. Басылым әдебиет пен өнердің, публицистиканың елге танымал өкілдерін тәрбиелеп, қанаттандырудың ошағына айналған десек, еш қателеспейміз.

«Баспасөздің басты бір міндеті - қоғамдық сананың ілгерілеуіне қызмет ету, - деп жазады публицист-жазушы, сыншы Әлия Бөпежанова «Мұртаза кеңістігі» деген естелігінде. – Бұл, әсіресе, қазақ баспасөзіне қатысты қағида. Ал, бір қызығы - қазақ газеттерінің «Қоғамдық сананың ілгерілеуіне қызмет ету» деңгейі бас редактордың ой-сана, парасат, білім-білігіне, бір сөзбен айтқанда, Тұлғасына тікелей байланысты. Кешегі кеңес дәуірінде солай болған, бүгін де тап солай. (Бұл өзі, бір есептен, зерттеп-зерделеуге сұранып тұрған тақырып).

Мұның екі жағы бар. Редактор «газетті алып шығады». Бұл-жақсы жағы. Редакторды «газет алып шығатын» жағдайлар да болады. Бұл-«мата

поэзиясының антологиясына Шәкәрім мен Ғұмар Қарашевтың шығармалары еніп, газетке сол кітап туралы мақала жарияланғанда әлгі аталған ақындардың есімдерін цензорлар тізімге кіргізбей қойған. «Мейлі, Ленинградта жарияланса да біз сызып тастаймыз, өйткені бұлар біздің қара тізімімізде»,-дейді олар.

Орталық Комитеттің бөлімдері де газеттің әр қадамын, тынысын қалт жібермей қадағалап отырған. Газетте Қаныш Сәтбаевтің 90 жылдығына орай бет әзірленген. Басылым беттеліп жатқанда Орталық Комитеттің үгіт және насихат бөлімі газеттің шаңын қағады. Бөлім меңгерушісінің бірінші орынбасары: «Сәтбаев туралы осындай бір бет беріп, бұл не деген сұмдық! Алып тастаңдар тез! Құртыңдар»-деп кәрін төгіп, айғайға басады. Іле-шала баспаханадағы кезекші редактор телефон соғып, цензура газеттің әлгі бетіне қол қоймай, қайтарып жібергенін айтады. Бас редактор тәуекел деп Орталық Комитеттің хатшысы С.Н.Имашевқа телефон соғады да жағдайды айтады. Хатшы алдымен материалдардың кімдердікі екенін тәптіштеп сұрап алады да ойлана отырып: «Сен былай істе, анау материалың, анау материалың... барсын, ал қалған материалдарыңды ауыстыр»,-дейді. Сөйтіп, Қ.Сәтбаевқа арналған бет жарым-жартылай ғана жарық көреді. Міне, осындай күнделікті қатаң бақылауда отырғанда газет бетінде қия тартып, сөз айту қиыннын-қиыны болды.

Бірде әдебиетіміздің ақсақалы Ғабиден Мұстафин жастар алдында тұрып «ендігі жерде біз ұлшылдықпен емес, ұлтсыздықпен күресуіміз керек»-деген пікір айтып қалады. Бұл сөз газетке өзгертілместен жарияланады. Көп ұзамай «Простор» журналында өзі ғалым бір лауазымы жоғары адам әлгі сөзі үшін Ғ.Мұстафинді де, газеті де көктен алып жерге салып, сынға алады. Итжеккенге айдау керек деп тура айтпаса да сыннын сарыны соған жақын еді...

Жазушы-публицист С.Мұратбеков ҚКП Орталық Комитетінің Мәдениет бөлімінде әдебиет секторының меңгерушісі болып жүргенінде бөлім меңгерушісі М.Есеналиевтің үмітті тапсырмасымен «Қазақ әдебиетінін» көлемін өсіру жөнінде СОКП Орталық Комитетіне хат дайындаған. Оған төрт жылдай уақыт өтсе де мәселе шешілмей қойған. С.Мұратбеков «Қазақ әдебиетінде» редакторлық етіп жүрген кезде СОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Л.И.Брежневтің «Тың» кітабы жарыққа шығады. Кітаптың негізі де, бастан-аяқ оқиғасы да Қазақстан туралы болғандықтан саясаткерлер де, ғалымдар да, жазушылар да, тың игерушілер де бұл шығарманы жерге тигізбей мадақтап жатады. Ал «Қазақ әдебиеті» газеті үшін бұл кітаптың ішінде бар жоғы, бір сөйлемге жетер-жетпес бір пайдалы пікір бар еді: «...Соғыс алдында тоқтап қалған «Қазақ әдебиеті»

ашқан, адам қылып, ұлт қатарына қосқан, оқытып, басына үй, қолына кәсіп берген тек кеңес өкіметі мен ұлы орыс халқы болды» деген сыңаржақ ұғымды сыналап оқулықтарға енгізіп, ұрпақтар арқылы ұлт санасына сіңіріп, аксиомаға айналдырмақ болғанда осыған көлденең тұрып, алдымен соққы берген «Қазақ әдебиеті» газеті болатын. Ежелгі өркениетіміз, тамыры терең тарихымыз, бай тіліміз, өнегелі әдет-ғұрпымыз, үлгілі дәстүріміз, әлемдегі кемеңгерлермен тең тұрар ұлдарымыз бен ғұламаларымыз, қайраткер, күрескер тұлғаларымыз бар екенін заманында бүгежектемей бүкпесіз айтқан «Қазақ әдебиеті» газеті еді.

* * *

«Қазақ әдебиеті» газетінің сарғайған беттері тереңнен сыр шертеді. Ақиқат туын асқақтата көтерген от тілді, алған бетінен қайтпайтын қайсар, мық шегедей жазушы-публицистер ұлт мүддесі жолында еңселерін тіп-тік ұстап, өліспей беріспейтіндіктерін танытты. Қазақ қаламгерлернің «тілі кісендеулі» болған кеңестік дәуірді ой елегінен өткізе отырып, «Қазақ әдебиеті» газетін қай кезеңде болмасын ұлт мүддесі жолындағы майданның бел ортасынан көргендей боламыз.

ҰЛТ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ АЛТЫН ДӘУІРІНЕ ЖОЛ АШҚАН «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» ГАЗЕТІ

XX ғасырдың сексенінші жылдарының бел ортасы кеңестік дәуірде тарихи дамудың аса күрделі кезеңі болды. СОКП Орталық Комитетінің 1985 жылғы сәуір пленумы мен тарихи XXVII съезден кейін кеңестік қоғамның идеология, мәдениет майданында қайта құру басталып, жаңаша бағалауға жол ашқандай еді. Осы тұста орталықтағы «Правда», «Известия», «Литературная газета» секілді басылымдарда қаны сорғалаған мәселелер жедел көтеріліп, күнен-күнге тереңдей түсті. Ал, арада екі-үш жылдай уақыт өтсе де қазақ жазушы-публицистері, тарихшылары үнсіз жатқандай қалыпта болды. Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басында: «Қазақтар неге аузына су алғандай үндемей отыр дегендерге қазақша газета жоқ, Думада не мәселе қаралып жатқанын қазақ білмей жатыр деуші едік. Олай деп қазақты әншейін ақтау үшін ғана емес, өзіміз солай ойлағандықтан айтушы едік, әттең газетаның жоқтығы! Төбе басына қойған қарауылшыдай көзіне ілінгенін, құлағына естілгенін мезгілінде білдіріп тұратын хабаршы газета болса, осы кемшіліктер қазақта болмас еді-ау деп тісті қайрап, бармақты шайнаумен болып едік.

бас редактор болған.

Ескерту: *газет 1940 жылы жабылып, арада он бес жыл салып, 1955 жылы 14-ші қаңтарда дүниеге қайта келді.*

7. Сырбай Мәуленов – 1955, қаңтар – 1957, наурыз.
8. Ісләм Жарылғапов – 1957, наурыз – 1958, қыркүйек.
9. Әбділла Тәжібаев – 1958, қазан – 1959, наурыз.
10. Зейнолла Қабдолов – 1959, сәуір – 1960, қараша.
11. Жұмағали Сайын – 1960, желтоқсан – 1961, шілде.
12. Жұмағали Ысмағұлов – 1961, тамыз -1963, наурыз.
13. Әбен Сатыбалдиев – 1963, сәуір – қазан.
14. Әзілхан Нұршайықов – 1963, қараша – 1965, мамыр.
15. Қапан Сатыбалдиев – 1965, мамыр – 1967, наурыз.
16. Нығмет Ғабдуллин – 1967, сәуір – 1969, тамыз.
17. Сәкен Жүнісов- 1969, тамыз – 1970, ақпан.

Ескерту: *осы мезгілде проза бөлімінің меңгерушісі болып істеген С.Жүнісовтың айтуынша, ол бас редактордың міндетін атқарушы болып отырған.*

18. Әнуар Әлімжанов – 1970, тамыз – 1973, наурыз.
19. Сырбай Мәуленов – 1973, наурыз – 1977, сәуір.
20. Сайын Мұратбеков- 1977, сәуір – 1980, қазан.
21. Шерхан Мұртаза – 1980, қазан – 1989, қараша.
22. Төлен Әбдіков – 1989, қараша – 1991, қазан.
23. Оралхан Бөкей – 1991, қазан - 1993, мамыр.
24. Ахат Жақсыбаев- 1993, шілде – 1997, қараша.
25. Жұмабек Кенжалин- 1997, желтоқсан – 1999, қараша.
26. Жүсіпбек Қорғасбек – 1999, маусым- 2002, мамыр.
27. Ұлықбек Есдаулет- 2002, мамыр- 2008 маусым.
28. Жұмабай Шаштайұлы- 2008 маусымнан қазірге дейін.

(Газеттің бас редакторларының тізімі «Қазақ әдебиеті» газетінің жетпіс жылдық мерейтойына арналған 2004 жылғы 24 желтоқсандағы нөмірінен алынды) (21).

Қазақ халқы ояна бастады. Оны оятқан «Қазақ әдебиеті» газеті болатын. Өйткені, бір кезде қазақты оятпақ болған Ахмет, Міржақып, Мағжандай асыл тұлғаларымыздың шығармалары бұл кезеңде алынбастай қамалдың астына көміліп жатқан еді.

Жоғарыдағы тізімнен аңғарғанымыздай, кеңестік дәуірде газеттің басшылары жиі-жиі ауысып жатты. Алайда басылым өз бағытынан тайған жоқ. Кеңес идеологтары «Қазақ деген халық октябрь революциясына дейін ешқандай білімсіз, мәдениетсіз, қараңғы, надан, жабайы болған, оның көзін

неден болса да жасқанбауға бекем бел байлап, басын қатерге тіккен рухы күшті азаматтар жоқ емес, бар екен! «Қазақ әдебиеті» газеті ұзамай-ақ жазушы-публицист Бексұлтан Нұржекеевтің жариялылық рухына сәйкес тарихшыларымыз бен әдебиетшілеріміз атқарар биік міндеттер төңірегінде пікір өрбіткен ой-толғамдарын ортаға салады (24).

Жазушы-публицист «Республикалық баспасөздің жай-күйіне қарағанда, біз әлі кешегімізге де, бүгінгімізге де ашып баға беруден тайсақтап, жариялылыққа әлі бел шешіп батыл кірісе алмай келеміз»,-деп, батыл үн көтере келе, қалың жұртшылыққа бұрын беймәлім болып келген бірқатар жайлардың шетін шығарады. ...1930-1932 жылдар мен 1937-1938 жылдардың шындығын әлі ле тірі куәлар бар кезінде біліп айқындау-бәріміздің де азаматтық борышымыз. Әсіресе, 1930-1932 жылдардағы Қазақстандағы асыра сілтеу кезеңі бізде әлі бұлдыр, жартыкеш айтылып келеді және айтылған нәрселерге қоғамда халықтық баға беріле де қойған жоқ» -деп үн көтереді.

Жазушы мақаласында архивтің түкпіріндегі шындықтарды жарыққа шығарып жатқан тарихшылардың жоқ екеніне, олардың қазіргі жариялылық кезеңінің талабына батыл үн қоспай, әлі де сақтанып, ұзақ уақыт жөнсіз сылбырлық көрсетуі республикадағы қоғамдық ой-пікірдің, үнінің дұрыс қалыптасуына кесірін тигізіп отырғанына қынжылысын танытады. Сондай-ақ, мақала рухшылдықпен қарсы бітіспес күрес, ұлттық тіл мен ділдің, ақиқат ауылының өзекті мәселелері тұрғысындағы батыл да ашық ой-пікірлермен өрнектелген.

Осындай соңы серпілістен кейін ұзамай-ақ тағы бір танымал публицист-жазушы Смағұл Елубаев: «Осындай әлеуметтік әділет туы көтеріліп, жариялылық үні дүниені жаңғыртып жатқан, осынау қайта қарау, қайта құру кезеңінде біз нендей мәселені қайта қарап, нендей мәселені қайта құрдық деген заңды сауалдар туындайды. Рас, орталық журналдар тарихтың «ақтаңдақ» тұсының шындығы туралы орыс жазушыларының қоржынында ондаған жылдар қантарулы жатқан роман, повестерді бірінен кейін бірін тоғытқанда, біздің журналдар не басарын білмей томаға-тұйық үнсіз қалды. Бұл жалғыз ғана біздің баспасөздің міні емес, күллі тарихшы, жазушы қауымының да міні еді. Әлде шындық жолында құрбан болып, екі-үш роман тартпада жатпайтындай сталинизм жылдары Қазақстан аспанында үйірілген бұлт өзге республикалардан аз болып па?!» -дей отырып, отыз екінші жылы қазақ басынан өткен алапат қырғынға тоқталады, Ф.И.Голощкиннің қолдан жасаған аштығының кесапатын терең ашып көрсетеді (25).

Публицист-жазушының жан толғанысына құлақ түрер болсақ, Қазақстан тарихында «1932 жыл» қара жазумен жазылатын дата. Бұл жыл-

Онан кейін: бүйтіп отырып, қазақ жұрт қатарына еріп іс ете алмас, әр орнында көзі жоқ соқыр, құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау болар да отырар. Бұған көз, құлақ, тіл болғандай нәрсе қажет деп, газета шығардық»,-деп ah ұра айтпап па еді! (22). Іріп-шіріп, ауыр дерт пен тоқырауға ұшыраған кеңестік қоғамда қайта құру басталып, демократия кең құлаш жайған тұста қазақ қоғамында қаламгерлерінің, тарихшыларының тұтас армиясы, бұқаралық ақпарат құралдарының –газет - журналдардың, баспалардың тұтас жүйесі болды ғой. Сонда мұншалықты марғау үнсіздіктің қалай болғаны? Тек арада екі жарым жылдай өткенде ғана барып мәселенің мәнін Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, әйгілі тарихшы Манаш Қозыбаев «Тарих және әдебиет» атты мақаласында (23) былайша түсіндіруге талпыныс жасады: «Ғылым тоқырап, ғалымдар маңызды проблемаларды зерттеуден қашқақтап, табаны тайғанақ болғалы не заман. Барды асырып, жоқ табысты даурықпалыққа салып, мадақтау, сөйтіп ғылымды да саудаға салғалы жарты ғасыр өтті. Біздің алдымыздағы аға ұрпақ, одан қалды біз осындай тарихи принципті бұрмалаулардың жуан ортасында болып келгенімізді жасыруға болмайды. Өткен жарты ғасыр ішінде шешілмей, үйіліп, жиылып қалған тарихи проблемалар қаншама десеңші.

...Зерттелуі жағынан догматикалық шылауға молырақ түскен Қазақстанның советтік дәуірінің тарихы. Республикамызда лениндік кооперативтік жоспарды іске асыру барысында болған сәтсіздіктерді біз жасырып, табыстарды асырып жазып келдік. Коллективтендірумен бірге отырықшылдыққа бір уақытта көшу заңдылық деп даурықтық...

...Бір сөзбен айтқанда, тарихты зерттеуде шешілмей, қат-қабат жиналған проблемалар не сан. Алайда, бүгінгі таңда бүгінгі ғалымдармен бұл мәселелер шешіле де қоймас. Өйткені, біз үркіп-қорқып, жалтақ-жалтақ етіп өскен ұрпақтың өкілдеріміз. Ғылыми проблемаларды шешу үшін де, тарихи әділдікті айту үшін де, қолдан жасалған кәлеңтерді мойындау үшін де тек қана білім емес, жүрек керек. Сондықтан біз – социализмнің перзенттері... болғызбайтындай зерттеулер жүргізу болашақ алдындағы қарызымыз да парызымыз. Бұл біздің имандай шынымыз, балаларымыздың балаларына айтатын өсиетіміз деп білемін!»

Әйгілі тарихшының сөз астарынан аңғарылып тұрғандай, әлі де жалтақтық, сенімсіздік, жүрексіну басым еді. Автордың өзі бұл ойларын нар тәуекелге бел байлай отырып айтқанын түсіну қиын емес. Әрдайым «шаш ал» десе бас алуға дайын тұратын жергілікті партия функционерлеріне сенуге болмайтын. Мұндай қилы-қилы кезеңдерді қазақ қоғамы әлденеше рет бастан өткізген...

Кінәратты қоғамда жаны күйзеліп, кеудесі шер-шеменге толып жүрген,

уақытта бүкіл рухани күш-жігеріміз әртүрлі ұлттардың достығын жалғастырып, көп ұлтты Отанымыздың ірге тасын нығайтуға бағытталып отырған кезеңде ұлт намысына көлеңке түсірер әрбір кездейсоқ жағдайға зерделі көзбен қарауды уақыттың өзі талап етеді. Алматыдағы декабрь оқиғасы біздің республика өміріндегі емделмеген жара секілді ең бір жанды нүкте. Ал кейбір басшы жолдастар «Осы мәселені көтерудің қажеті жоқ еді, Шаханов біткен жараның аузын тырнағысы келеді» деген сияқты уәж айтуда. Мен бұған үзілді-кесілді қосылмаймын. Өйткені, әрбір жасалған қылмыс, кімнің тарапынан болсын жіберілген әрбір қателік, ерте ме, кеш пе, әйтеуір, әділдік пен байыптылықты терең зерттеу қажет етеді» (27).

Мұхтар Шахановтың КСРО Жоғарғы Кеңесі халық депутаттарының бірінші съезі мен сессиясында сөйлеген сөздері мен Мәлімдемесі 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына байланысты Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Арнаулы комиссиясын тезірек құруға себеп болды.Сондай-ақ, осы тұста Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты Михаил Есеналиевтің тарихқа айнала бастаған Желтоқсан дүрбелеңі туралы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумына депутаттық қозғау салуы да қолға алынған іске үлкен ықпал тигізгені анық еді. Осы жайлар жөнінде аталмыш Арнаулы комиссияның төрағасы, ақын Қ.Мырзалиев ашық айтып, комиссияның жан-жақты жүргізіп отырған жұмыстарына қалың бұқараны хабардар етеді (28).

Ұлт мүддесі жолында еңселерін тіп-тік ұстап, азаматтық танытқан халықтың адал ұлдарының, зиялы қауымның арқасында әділет салтанат құрып, Желтоқсан оқиғасына лайықты баға берілді. Ұлт намысы үшін бастарын қауіп-қатерге байлап, тоталитарлық биліктің қанды шеңгелінде болған қазақтың талай-талай ұл-қыздары ақталды. Желтоқсан тақырыбын «Қазақ әдебиеті» тұрақты көтеріп, халықтың көзін шындыққа жеткізді (29).

«Қазақ әдебиеті» газетінің жоғарыдағыдай жарияланымдарынан кейін өзге де басылымдар қаны сорғалаған өзекті мәселелерге жанамалап болса да бара бастады. Осы тұста еліміздегі танымал тарихшыларымыздың бірі, профессор Ә.Тұрсынбаев: «Тарихтың өзекті проблемаларын, соның ішінде ұлттық және ұлтаралық қатынастар мәселелерін ғылыми талдаудың жай-күйі туралы осы айтылғандардың өзінен-ақ тарихшылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарында орын алған оқылықтар мен кемшіліктерді түзете алмағаны көрініп тұр. Бұл тақырыптарды зерттеуде мақтанарлықтай ештеңеміз жоқ. Асыра мақтау сипатындағы трактаттарымыз қоғамдық ойды марғаулыққа ұрындырды. Ал өмірдегі нақты жағдай тарихшылардың да, әдебиетшілер мен журналистердің де назарынан тыс қала берді» - деп, мойындай отырып, кынжылыс білдіреді (30).

Тарихшы Манаш Қозыбаев «ақтаңдақтар» ақикатын ашуға белсене

республика басына төтенше төнген нәубет, бұл жыл-халық тұрмысымен, психологиямен санаспай омыра басшылық етудің, әкімшіліктегі волюнтаризмнің аяғы немен тынарын мәңгі еске салып тұруға, мәңгі сақтандырып тұруға тиіс жыл.Бұл жыл – еш уақытта ұмытылуға тиіс емес, керісінше келер ұрпаққа үлкен сабақ болуға тиіс. Бұл – орны толмас халықтық қасірет.

Автор Қазақстандағы аштықпен белсене күрескендердің бірі, жас қаламгер Ғабит Мүсіреповтің Қазақстан өлкелік партия комитетіне Голощекин саясатының қателігі, соның салдарынан аштық зардабын көріп жатқан қарапайым халық туралы ресми хат тапсырып, қарсылық білдіргенін («Бесеудің хаты»)айта келе, осы құжаттарды тауып, елге жеткізудің аса қажеттігіне тоқталады. Сондай-ақ, жазушы-публицист тоқырау жылдар зардабы тек қана күллі қоғамымызды емес, әдебиетімізді тұралатқанын, ащыдан жазушылар қашып, тұзы татымаған тұщыдан қалың қазақ оқырманы қашып, «кітап» деген қастерлі ұғым өзінің бағзы қадыр-қасиетін жоғалтуға жақындағанын жеткізеді.

Кезінде Кеңестер одағын ғана емес, күллі әлемді дүр сілкінткен, қылышынан қан тамған Мәскеу тоталитарлық жүйе алпауыттарының қикулата ат қосқан, ғасырдың ағысы, сынға түскен 1986 жылғы қасіретті Желтоқсан оқиғасы да бағасын ала алмай жатты. Тіпті, СОКП Орталық Комитетінің «Қазақ Республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмысы туралы» қаулысында (26) тұтас ұлтқа «қазақ ұлтшылдығы» деген қара күйе жағылды. Ұлт намысын алаулатқан бұл тарихи оқиға жөнінде алғашқы жылдары одақтық, республикалық басылымдарда түрлі көзқарастар білдірілген жарияланымдар басылумен болды. Олардағы пікірлердің бір-бірімен кереғар келіп жатқаны да ащы шындық еді. Осындай бей-берекеттік белең алған тұста халықтың адал ұлы, КСРО Жоғарғы Кеңесінің мүшесі, КСРО халық депутаты Мұхтар Шаханов орталықтың адам төзгісіз әділетсіздігін айтып, жалындата үн көтерумен болды. Ұлт намысы жан-жүрегіне тыншу бермеген ақын-азамат КСРО халық депутаттарының бірінші съезінің мінберінен Алматыдағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына байланысты берілген бағаны қайта қарау туралы Мәлімдеме жасады. Басын қауып-қатерге байлаған ол, ештеңеден де тайсалған жоқ.

«Съезд трибунасынан айтылған Мәлімдememді республикалық бірде-бір басылымның жариялamауы көңіліме күдік ұялатты, - деді М.Шаханов «Қазақ әдебиетінің» тілшісі К.Табеевке берген сұхбатында. – Жасқаншақтық пен жалтақтықтан түбегейлі арылмайынша, халықты мазалаған түйіні қиын мәселелердің байыбына барып, оны терендеп айту еш мүмкін емес. Қазіргі

Қазақстанда теория майданындағы күрес міндеттері туралы» түсініктеме хаты (10.01.1932 ж.), сондай-ақ Қазақстан КП(б) Орталық Комитегінің «Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы» (21.01.1947), «Қазақстан Совет Жазушылары Одағының жұмысындағы үлкен қателіктер мен кемшіліктер туралы, оларды жою жөніндегі шаралар туралы» (17.08.1951), «Социалистік Қазақстан» газетінде: «Көпеев – ұлтшыл, діндар ақын» деген атпен жарияланған мақала туралы» (10.12.1952), «Қазақ әдебиеті антологиясының жаңа басылымы туралы» (07.01.1953) және «Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының жұмысы туралы» (1.08.1953) қаулылары.

Сөйтіп, қайта құру және қоғамды демократияландыру, ұлттық сана-сезімнің өсуі жағдайында ғана қазақ журналистері мен жазушылары «Қазақ әдебиеті» газетіндегі жарияланымдары арқылы ұзақ жылдар бойы ұлт зиялыларының адымын аштырмай, қуғын-сүргінге ұшыратуға басты себепші болып келген қазақ әдебиеті ұлтшылдықпен айыпталып, каламгерлердің төбесінде «саяси соқырлықтың» найзағайын жарқылдатқан қаны сорғалаған партиялық құжаттардың күшін жоюға батыл қадам жасады.

***

Темір құрсау бұзылып, сірескен сең сөгілді. Республикалық ұлттық басылымдар да ұзақ жылдарға созылған марғаулықтан арыла бастады, жазушы-публицистеріміз, тарихшыларымыз социалистік догматизмнің шеңберінен шығып, өткендегі орны толмас халықтық, шын мәніндегі ұлттық қайғы-қасіретімізге таразылау тұрғысында баға беру үрдісі қалыпты іске айналды. Халықтың қайғы-қасіретін арқалаудан танбаған, талай-талай қилы кезеңдерді басынан кеше отырып, ұлт мүддесінен сомдалған «Қазақ әдебиеті»газеті осылайша ел тәуелсіздігі қарсаңындағы бозала таңда қазақ публицистикасының алтын дәуіріне жол ашты! Еліміздегі ұлттық басылымдар беттері шынайы ақиқат-шындықтың, ашық әңгімелесу, пікір алысудың, үміт пен күдіктің, жарқын болашақ бастауларының ашық алаңына айналып жүре берді...

«ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» ГАЗЕТІ ПАРТИЯ ЖӘНЕ ПАРТОКРАТИЯ ХАҚЫНДА

Ұлт публицистикасының алтын дәуірі басталған өткен ғасырдың сексенінші жылдарының соңында дімкәс та кінәратты социалистік қоғамның өзегін жарып шыққан «қайта құру», «жариялылық» үрдісі қазақ елінде кеш болса да тереңдеп, дендей бастаған-ды. Соның айқын айғағындай, газеттер мен журналдар халықтың қарапайым ой-пікірлерін, қоғамымызда

кірісіп, халқымыздың өлшеусіз қайғы-қасіретке батуына басты себепкер болған Ф.И.Голощекиннің (Шая Ицковичтің) саяси портретін көз алдымызға әкелді (31). Сондай-ақ «Социалистік Қазақстан» газетінде «Ақтаңдақтар» ақиқаты» атты мақаласын жариялады (32). Жазушы-публицист Бейбіт Қойшыбаевтың Қазақ КСР Жоғары сотының председателі Т.Аймағанбетовпен сұхбаты арқылы қалың оқырман 30-шы жылдары жазықсыз репрессияға ұшыраған ақын-жазушылар А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтардың әдеби мұраларын оқырмандарға қайтару жөнінде жұмыс істеп жатқан Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің арнайы комиссиясының ісінен хабардар болды (33). Ұзамай-ақ ҚКП Орталық Комитеті комиссиясының қорытындысы бойынша жазықсыз жазаға ұшырап, республикада отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, социалистік заңдылықты бұзудың құрбаны болған аса көрнекті қазақ зиялыларының қоғамдық- саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметтері туралы тарихи шындық толық көлемінде қалпына келтірілді, қазақ халқы аңсай күткен әділет салтанат құрды (34).

Осы орайда ғалым-публицист, ұлттық мүдде тұрғысындағы ой-пікірлері үшін елуінші жылдардың аяғында қуғын, қысастық көрген Тұрсынбек Кәкішовтің газеттің екі нөмірінде жарияланған «Қазақ зиялыларының тағдыр-талайы» атты мақаласы ерекше назар аударады (35). «Алашты ауызға алсақ, төбе шашымыз тік тұрып, кесапатқа ұрынардай көрінетін болдық. 1928-31, 1937-38, 1949-53 жылдары алашқа жақын болды деген адамдардың пәни құруына себепші болдық, сол кездегі пысықтар мен қызыл-көздер қысастық жасауға «алашшыл, ұлтшыл» дегендерді онды-солды пайдаланды. Ондай атаққа «ие» болған адам алапестей арамыздан аластатылды. «Алаш» атауы қарғыс-лағнеттен де күшті, әсерлі, зәрлі болды», -деп, автор қазақ зиялыларының кезең-кезеңмен қалайша қудаланғанына, осынау зобаландардың идеологиялық тұрғыда асқынуына себепші болған бірқатар партиялық қаулылардың мәніне тоқталады, олардың күшін жоятын арнайы қарар шығарудың уақыты жеткенін мәселе етіп қояды. Осы материалдан кейін 1989 жылдың соңында әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 30-40 жылдар кезеңі мен 50-жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің комиссиясы өз қорытындысында жеке басқа табыну кезеңіндегі дүмшелікпен жадағай теріске шығару мен халық тарихын зерттеу мәселелеріне тоқыраушылық тежеу салдарын батыл түрде жою мақсатымен төмендегі партиялық құжаттардың күшін жою қажет деп тапты: ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің Мәдениет және насихат бөлімі мен Қазақстанның марксизм-ленинизм институтының «Сталин жолдастың хатына байланысты

кейбір құбылыстар осы күнге дейін ескерусіз етекке жабысып, аякка шырмалып қалмай келеді. Олар ойға оралғы, сезімге бөгет жасайды. Соның бірі – схемамен ойлаушылық.

Схема – әдебиеттің жауы екенін біле тұра, кейбір жазушылар мен сыншылар схемамен ойлайтынын өзі де байқамай қалып жүр. Олардың өмір шындығы туралы газеттен, одан-бұдан тірнектеп алған азын-аулақ білігі болады, оқулықтан алған шағын ғана қара дүрсін ұғымы болады, дүниені олар осы мөлшермен өлшейді де, өмірдің шытырман күрделі окиға, құбылыстарына кездескенде, қайыкша қалқып, шоршып шығады, айдынға, теренге, жылымға бармайды, саяздан, шалшықтан қайтады. Ал енді бір жаманы, осы саяз бен шалшықты өмір шындығы деп ұстанатындар бар.

Схемамен ойлау, өмірді сырттан өлшеп-пішу, шындықтың қайшылы – ғынан, киындығынан, терең сырынан қорқып тайқактау – XX съезден бұрынғы салт еді ғой. Сондықтан қазірде өмір шындығына бойлап бармай, бержағынан қайтып жүрген жазушылардың үстірт шығармасын окығанда лажсыз сол бұрынғы салттың салдарын еске аласың...» (37).

Жоғарыда айтылған ойлар 1956 жылғы XX съезден басталып, 1961жылы XXII съездің өріне шығарған жаңа дәуірдегі қолайлы жағдайда көркем әдебиеттің даму процесі нендей жеміс берді, қандай бағыт алып отыр деген мәселе тұрғысында болатын. Партияның XX съезі Кеңес әдебиетінің алдына осы заман тұлғасын бейнелейтін идеялық-көркемдік дәрежесі жоғары асыл туындылар беруді мақсат етіп қойған еді. Дегенмен де арада көп уақыт өтпей-ақ Коммунистік партия социалистік догматизми иеологиясының бағытын өзі ұстанған арнаға бағыттап, бұрандасын катайта бастады. Сол тұста бас көтере бастаған демократиялық, еркіндік үрдісі ғұмыры ұзакка созылмады, қайтадан тұншықтырылып, Кеңестік қоғам токырау табалдырығын аттады. Қазір ойлап отырсақ, жетпісінші жылдармен тұспа-тұс келетін бұл кезең жиырма жылдай уакытка созылған екен. Марғаулықпен, ауажайылушылықпен сипатталатын осы кезеңде ұлт пен ұлыстың келбеті мен тағдырын айқындауға талап, талпыныска катаң да жасырын шектеу койылғаны мәлім. Ұлттық интеллигенциямыздың үлкен бір тобына 50-жылдары тағы да «ұлтшыл» деген айып тағылып, қуғын-сүргіннен, бас сауғалаудан бой түзей бастаған олардың әсіресе ұлт мүддесі, ұлт мәселесі, ұлттық характер төңірегінде сөз қозғауға, ой-пікір айтуға зауықтары жоқ еді. Мұндай көңіл-күй қазақ публицистикасында белең алып тұрды. Дегенмен арагідік болса да бұл тұрғыдағы ой-өлшемдердің бой көрсетіп калып отырғанын жоққа шығаруға болмайды. Бұған ғалым-публицист М.Ғабдуллиннің төмендегідей пікірлерін келтіре кеткен орынды секілді: «Қаһарманның ұлттық өзгешелігі, ең алдымен, оның ұлтының

кордаланып қалған кеселдер туралы ашық та батыл жаза бастады. Жалпы ұлтымыздың талайлы тағдырында, әдебиетіміз бен мәдениетіміз тарихында мәңгілік өшпес із қалдырып, бірақ өздері мәңгілік өше жаздаған заманауи мұңлықтарымыз бен зарлықтарымыз басылымдар арқылы шынайы да мөлдір күйінде халқымызбен қайта қауышты. Ең бастысы сол, кеңестік кезеңде жалтақтап, жүрек тербеген ой-армандарын айта алмай келген жазушы-публицистеріміз, мәдениет-өнер адамдары ашы шындық төңірегінде ой бөлісіп жатты.

Алпысыншы, жетпісінші жылдары ұлттың бетке ұстар зиялы әдебиетшілері, публицистері осындай дүбірлі сәтті аңсап, іштей құмығып келгенін ешкім де жоққа шығара алмайды. Бұл олардың жазбаларында жасырын түрде бой тасалап тұрғандай әсер қалдырады. Осы ретте ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезовтің мынадай ойларын бір сәт зерделесек, бұған айқын көз жеткізгендей боламыз: «Жазушы неге нашар жазады? Мұның себебі біреу ғана емес.Ең әуелі өмірді нашар білу бар.Жазам деген ортадан сыртқары тұрып жазуға болмайды.Өзің талдап алған материалды сүю ғана емес, барлық шетін, нәзік жайларына шейін түгелімен қиялдап та іштен көшіру шарт. Таңдап алған ортасын және тиісті байланысты сүйіп сезінген көнілге ғана шыншыл терең, сенімді суреттер сай келеді.

Ал енді осы айтқанмен қатар біздің творчестволық тіршілігімізде тағы бір мәні аса зор екінші жай бар.

Көп уақытта біз өмірді біле тұра да, көркем шығармаға керек шындықтың көбін жазбайтынымыз болады... адам өзін өзі ұмытар халге жететіні болады. Дағдылы мерзімді қалпынан мүлде өзгеріп өсіп кететіні бар. Сондай күйден ғана терең шындық шығармасы туады. Ендеше ең үлкен шарт не? Шарт, саяз қалқымау, шала қарпымау! Болмаса шала-шалағайдан не тумақ! Көрік те берік жоқ, ши-шырпы ғана туады!...

Ал біздің повесть, роман, әсіресе пьеса атаулымызда жаңағыдай адам шындығының орнына көбінше жалған драма, жалған тартыс түседі.

Осы жалған тартыстар шығармаларымызда шын тартыстың төлеуіне жүріп кетіп, конфликтісіз құрылыс деп аталады. Барлық жанрдағы шығармаларда сондай жасанды жалған құрылыстар мол орын алғандықтан арзан қолды шығармалар молайды (36).

Әйгілі сыншы Мұхамеджан Қаратаевтың да мынадай ой-пікірлері бүгін де маңызды: «Сталинді партиядан, халықтан бөліп алып, құдайдың қатарына шығару, боска даурығу, шындықты айтуға келгенде жалтақтау, қысылып-қымтырылу, халықты, адамды аяқ асты ету сияқты өрескел қылықтар әлдеқашан қалды, әрине. Тағы да толып жатқан кесел, қырсықтардан біржола қол үздік. Бірақ көп жылдар бойы миға сіңіп әбден әдетке айналып кеткен

т.б. жайларға катысты өткір де өзекті публицистикалық материалдар жарияланып, авторлар қуғынға ұшырады...

Осынау оқиғалардан соң отыз жылдан астам уақыт бойы қазақ халқы «ұлтшылдық» деген айыптауды естіген жоқ. Тек, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейін СОКП Орталық Комитеті Алматыдағы ашық бой көрсетулерге байланысты «Қазақ республикалық партия ұйымының интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмысы туралы» қаулысында республикамыздағы шовинизм көріністері, қазақ ұтшылдығы, ұлтшыл пиғылдар туралы айтылды. Мұндай шешімдер өз-өзінен халықтың наразылығын туғызды.

Публицист жоғарыдағы жайларға өз бағасын бере отырып, қалың бұқараның орынды ренішін туғызған қоғам дамуындағы кінәратты моральдық-саяси ахуалға ғана емес, сонымен бірге республикамыздың экономикалық дамуындағы елеулі кемшіліктерге тоқталды. Партияның кадр мәселесін шешу ісіндегі әділетсіздіктерге – басшы қызметкерлерді тағайындауда көбінесе олардың саяси, іскерлік, адамгершілік қасиеттерін емес, жерлестік, рулық, тамыр-таныстық белгілеріне айрықша мән беріп отырғанын ашып айтты. Сондай-ақ автор одақтың, орталықтың әлеуметтік-экономикалық әділетсіздікке ұзақ уақыт бойы жол беріп келгенін тілге тиек ете отырып, Қазақстанның негізінен тек шикізат өндіретін аймақ болып қалғанын нақтылы фактілермен дәлелдейді.

«Қазақтар – ежелден кеңпейіл, бауырмал халық, - дейді мақаласының соңында. – Қонағына төрінен орын беретін, өзінен бұрын өзгені құрметтейтін халық. Мәселен, Тарас Шевченко – украин халқына қалай қымбат болса, Махамбет есімі де – қазақ халқына дәл солай қымбат. Дәл қазір республикамызда Махамбет есімімен аталатын бірде-бір қала жоқ болғанымен, украин кобзарының атымен аталатын екі қаламыз бар...

Көкшетау қаласында, яғни В.Куйбышев пен Ш.Уәлихановтың туған жерінде Шоқанның музейі жоқ болса да, В.Куйбышевтің музейі бар. Ф.Достоевскийдің Одақтағы ең бір үлгілі музейлерінің бірі – Семейде. Ал Мұхтар Әуезовтің музейі облыс орталығында емес, аудан орталығында орналасқан...» (39).

Сексенінші жылдардың соңына қарай ұлы держава-Кеңестер Одағында жетпіс жылдай өз билігін өкемдікпен жүргізіп келген коммунистік партияның беделден айрыла бастағаны ақиқат еді. Сондай-ақ елдегі тұрақсыздық қарапайым халықтың ұзақ уақыт бойы дәріптеліп келген коммунистік партияның көшбасшылық кемеңгерлігіне ғана емес, жалпы үкіметтің ұстанған бағыт-бағдары мен әр он-он бес жылда бір қаулысын жоққа шығарар айнымалы жоспарына, заңына, әлеуметтік-экономикалық

дамуындағы әлеуметтік, экономикалық және тарихи ерекшелігіне және осыған сәйкес, дүние танудағы, түсінудегі, сезінудегі ұлттық психологиясына байланысты нәрсе. ...Әр халық өмірінің әлеуметтік-тарихи өзгешеліктері бар. Сол өмірде қалыптасқан адамның сипатынан осы ерекшелік белгілер көрінбек. Қаһарманның ұлттық келбеті туралы пікір айтқанда, халық өмірінің осы әлеуметтік-тарихи ерекшелігін көбіміз ескере бермейміз. Зерттеулерде, ұлт кейіпкеріне берілген сипаттамадан алшақтамай жататыны сондықтан. ...Қаһарманның ұлттық ерекшелігін танытатын күйлер мен моральдық-адамгершілік қалыптарды ұлт дамуының обьективтілік заңдылықтарына тығыз байланыста алып қарауымыз керек» (38).

Жариялылықтың саф ауасымен еркін тыныстай бастаған шақта ұлттық публицистиканың өрлеу кезеңіне қадам ашқан «Қазақ әдебиеті» газеті батыл үннің , ашық пікір мен әділ таразылаудың басында тұрды. Қоғамдық ой көшкінінде құлаш ұрған жазушы-публицистеріміздің зерде-танымы да биікке өрлеп бара жатты. Газет бетінде бірінен соң бірі жарық көрген қоғамдық өмірдің шынайы шындығы жөнінде мәселе көтерген материалдар қалың оқырманға жол тартумен болды. Сондай публицистикалық мақалалардың бірінде ұлттық мүдде тұрғысында қазақ қоғамының кеңестік дәуірдегі бірқатар шынайы шындықтары байсалдылықпен әңгіме болды. Материалдың авторы Михаил Есеналиев өткенге сарабдалдықпен ой жібере отырып, қазақ интеллигенциясының өз тарихында үш рет аяусыз қудалауға ұшырағанын ашып айтады. Кенес өкіметінің алғашқы жылдарында айқын бағыт алған таптық күрес ат төбеліндей ғана қазақ интеллигенциясын екіге бөлді. Бірсыпыра зиялыларымыз «Алаш» ұйымына топтасты.Олардың ішінде аса талантты, дарынды оқығандарымыз аз емес еді. Интеллигенциямыздың екінші бөлігі жана қоғамды орнатуға белсене араласты. 20-жылдардағы таптық күрестің катал логикасы мынаған алып келді: ең алдымен ұлттық мүддені жоғары көтеріп, социализмнің мән-мағынасын жете түсіне алмаған немесе түсінгісі келмеген интеллигенция (А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов) қатты қудаланды, қоғамдық-саяси өмірден шеттетілді, оларға кешірім жасалмады.

Жиырмасыншы жылдардан кейін ұлттық интеллигенцияның үлкен отряды пайда болды. Дегенмен де таптық күресте шыңдалған, ұжымдастыру мен индустрияландыру кезеңдерін бастан өткерген, уақыт өте келе ұлттың мұң-мұқтажын терең түсінген асылдарымыздың басым көпшілігін 37-38 жылғы репрессия жалмады.

Ұлттық интеллигенциямыздың бір тобына 50-жылдары тағы да «ұлтшыл» деген айып тағыла бастады. Осы жылдары «Қазақ әдебиетінде» ұлт мүддесінен туындаған қазақ тіліне, мектептерде қазақ тілінде оқытуға,

т.б. жайларға қатысты өткір де өзекті публицистикалық материалдар жарияланып, авторлар қуғынға ұшырады...

Осынау оқиғалардан соң отыз жылдан астам уақыт бойы қазақ халқы «ұлтшылдық» деген айыптауды естіген жоқ. Тек, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейін СОКП Орталық Комитеті Алматыдағы ашық бой көрсетулерге байланысты «Қазақ республикалық партия ұйымының интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмысы туралы» қаулысында республикамыздағы шовинизм көріністері, қазақ ұтшылдығы, ұлтшыл пиғылдар туралы айтылды. Мұндай шешімдер өз-өзінен халықтың наразылығын туғызды.

Публицист жоғарыдағы жайларға өз бағасын бере отырып, калын бұқараның орынды ренішін туғызған қоғам дамуындағы кінәратты моральдық-саяси ахуалға ғана емес, сонымен бірге республикамыздың экономикалық дамуындағы елеулі кемшіліктерге тоқталды. Партияның кадр мәселесін шешу ісіндегі әділетсіздіктерге – басшы қызметкерлерді тағайындауда көбінесе олардың саяси, іскерлік, адамгершілік касиеттерін емес, жерлестік, рулық, тамыр-таныстық белгілеріне айрықша мән беріп отырғанын ашып айтты. Сондай-ақ автор одақтың, орталықтың әлеуметтік-экономикалық әділетсіздікке ұзақ уақыт бойы жол беріп келгенін тілге тиек ете отырып, Қазақстанның негізінен тек шикізат өндіретін аймақ болып калғанын нақтылы фактілермен дәлелдейді.

«Қазақтар – ежелден кеңпейіл, бауырмал халық, - дейді мақаласының соңында. – Қонағына төрінен орын беретін, өзінен бұрын өзгені құрметтейтін халық. Мәселен, Тарас Шевченко – украин халқына қалай қымбат болса, Махамбет есімі де – қазақ халқына дәл солай қымбат. Дәл қазір республикамызда Махамбет есімімен аталатын бірде-бір қала жоқ болғанымен, украин кобзарының атымен аталатын екі қаламыз бар...

Көкшетау қаласында, яғни В.Куйбышев пен Ш.Уәлихановтың туған жерінде Шоқанның музейі жоқ болса да, В.Куйбышевтің музейі бар. Ф.Достоевскийдің Одақтағы ең бір үлгілі музейлерінің бірі – Семейде. Ал Мұхтар Әуезовтің музейі облыс орталығында емес, аудан орталығында орналасқан...» (39).

Сексенінші жылдардың соңына қарай ұлы держава-Кеңестер Одағында жетпіс жылдай өз билігін өкемдікпен жүргізіп келген коммунистік партияның беделден айрыла бастағаны ақиқат еді. Сондай-ақ елдегі тұрақсыздық қарапайым халықтың ұзақ уақыт бойы дәріптеліп келген коммунистік партияның көшбасшылық кеменгерлігіне ғана емес, жалпы үкіметтің ұстанған бағыт-бағдары мен әр он-он бес жылда бір қаулысын жоққа шығарар айнымалы жоспарына, заңына, әлеуметтік-экономикалық

дамуындағы әлеуметтік, экономикалық және тарихи ерекшелігіне және осыған сәйкес, дүние танудағы, түсінудегі, сезінудегі ұлттық психологиясына байланысты нәрсе. ...Әр халық өмірінің әлеуметтік-тарихи өзгешеліктері бар. Сол өмірде қалыптасқан адамның сипатынан осы ерекшелік белгілер көрінбек. Қаһарманның ұлттық келбеті туралы пікір айтқанда, халық өмірінің осы әлеуметтік-тарихи ерекшелігін көбіміз ескере бермейміз. Зерттеулерде, ұлт кейіпкеріне берілген сипаттамадан алшақтамай жататыны сондықтан. ...Қаһарманның ұлттық ерекшелігін танытатын күйлер мен моральдық-адамгершілік қалыптарды ұлт дамуының обьективтілік заңдылықтарына тығыз байланыста алып қарауымыз керек» (38).

Жариялылықтың саф ауасымен еркін тыныстай бастаған шақта ұлттық публицистиканың өрлеу кезеңіне қадам ашқан «Қазақ әдебиеті» газеті батыл үннің , ашық пікір мен әділ таразылаудың басында тұрды. Қоғамдық ой көшкінінде құлаш ұрған жазушы-публицистеріміздің зерде-танымы да биікке өрлеп бара жатты. Газет бетінде бірінен соң бірі жарық көрген қоғамдық өмірдің шынайы шындығы жөнінде мәселе көтерген материалдар қалың оқырманға жол тартумен болды. Сондай публицистикалық мақалалардың бірінде ұлттық мүдде тұрғысында қазақ қоғамының кенестік дәуірдегі бірқатар шынайы шындықтары байсалдылықпен әңгіме болды. Материалдың авторы Михаил Есеналиев өткенге сарабдалдықпен ой жібере отырып, қазақ интеллигенциясының өз тарихында үш рет аяусыз қудалауға ұшырағанын ашып айтады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында айқын бағыт алған таптық күрес ат төбеліндей ғана қазақ интеллигенциясын екіге бөлді. Бірсыпыра зиялыларымыз «Алаш» ұйымына топтасты.Олардың ішінде аса талантты, дарынды оқығандарымыз аз емес еді. Интеллигенциямыздың екінші бөлігі жаңа қоғамды орнатуға белсене араласты. 20-жылдардағы таптық күрестің қатал логикасы мынаған алып келді: ең алдымен ұлттық мүддені жоғары көтеріп, социализмнің мән-мағынасын жете түсіне алмаған немесе түсінгісі келмеген интеллигенция (А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов) қатты қудаланды, қоғамдық-саяси өмірден шеттетілді, оларға кешірім жасалмады.

Жиырмасыншы жылдардан кейін ұлттық интеллигенцияның үлкен отряды пайда болды. Дегенмен де таптық күресте шыңдалған, ұжымдастыру мен индустрияландыру кезеңдерін бастан өткерген, уақыт өте келе ұлттың мұң-мұқтажын терең түсінген асылдарымыздың басым көпшілігін 37-38 жылғы репрессия жалмады.

Ұлттық интеллигенциямыздың бір тобына 50-жылдары тағы да «ұлтшыл» деген айып тағыла бастады. Осы жылдары «Қазақ әдебиетінде» ұлт мүддесінен туындаған қазақ тіліне, мектептерде қазақ тілінде оқытуға,

осыншалықты әлеуметік-экономикалық қиын жағдайға душар болуына тек қана партия кінәлі емес еді. Бұған негізгі айыптылар – партияның атын жамылып, биік мансап қуған жекелеген адамдар болатын. Олардың қолына билік тиген сәтте өз бастарының жеке мүддесі үшін ел, жер тағдырын құрбандыққа шалып жіберетінін тарих талай рет дәлелдеді.

Қайта құру мен жариялылықтың сәулесі себезгілей бастаған тұста партократтар әділдік жолында күрескен жандарды аяусыз тұқыртудың небір айла-шарғыларын жасаудан тайынған жоқ. «Қазақ әдебиеті» газеті ақиқат туын желбірете отырып, жазықсыз жапа шеккен адал жандарды қорғауды басты парыз деп білді.

«Қазақ әдебиеті» газетінің ел егемендігінің қарсаңындағы нөмірлерін ақтарып отырсаңыз, басылымның ұлт мүддесін көздеген жарияланымдарға барынша мән бергеніне көзіңіз жеткендей болады. Газет әлеуметтік-экономикалық,әдебиет пен мәдениет, өнер, қаны сорғалаған ұлттық мәселелер тұрғысында ой-пікірлерге жедел де батыл түрде қозғау салып отырды. Материалдар авторларының құрамы да әркилы болды. Бұл тұста республика партия басшылығының уақыт тынысын терең сезіне отырып, әдебиет басылымының бетін мінбеге айналдыруға құлшына кіріскенін, ашы шындық негізделген өзекті ой-пікірлерді ашық айта бастағанын аңғарамыз.

Айталық, Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы, ұлт мүддесінің белсенді күрескері ретінде танылған Өзбекәлі Жәнібековтің «Елдік, бірлік белгісі» атты көлемді мақаласы сол тұста кім-кімді болмасын бей-жай қалдырмағаны анық (41).

Автор КСР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған Тіл туралы Заң бойынша қазақ тілі мемлекеттік тіл, орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі болып жариялануына орай жүзеге асырыла бастаған нақтылы шараларға тоқтала келе, ұлттың ұлылығын, тұрақты қауымдастығын аңғартатын белгісі – тіл мәселесін жан-жақты сөз етеді.

Мақаланың өн бойында қайраткер-публицистің тіл тағдырына ерекше алаңдайтыны айқын аңғарылып тұрғандай әсерде отырасыз. «Тіл – құрал дейміз, - деп жазады автор. – Құрал болғанда ойды жеткізудің ғана емес, тәрбиенің де құралы. Ана тілінде тәлім-тәрбие алған жеткіншек есейгенде өз халқына тән табиғи мінезді бойына сіңіре алмай қалуы мүмкін емес. Тілдің өзіндік ойлау жүйесінің өзі-ақ баланың сана-сезімін қазақы ұғымға бейімдей беретіні белгілі».

Бұдан әрі автор Тіл туралы Заңды жүзеге асыруға орай істеліп жатқан шараларға тоқталып, бұл бағыттағы маңызды жұмыстың шын мәнінде босаңси бастағанына қынжылыс білдіреді. Оның астарында мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілін денсаулық сақтау, халыққа қызмет көрсету,

тұрақсыз шараларына күмәнмен қарау сенімсідігін туғызды. Қоғамдық жүйеміз бен ғылымымыздағы ел мен жерді көркейтудің нақты мәселелерінен гөрі көпірме көпсөзділікке, құрғақ уәдеге әуестік жүрек айнытып, баяны жоқ мақалалар мен баяндамалар қаптап кетті. Екіжүзділік етек жайған, тоқырауға душар болған қоғамда көшбасшы саналатын партияға әділ де лайықты баға берілуі тиіс болатын. Қалың бұқара өздерін сарсаңға салып қойған партияның кім екеніне айқын көз жеткізуі керек еді. Халық алдындағы бұл аса күрделі де қауіпті парызды жазушы-публицист Оралхан Бөкеев орындады: «Сол, «тоқырау» деп аталатын жылдары жазылып, басылып таратылған кітаптар сеңдей сіресіп сөрелердің қабырғасын қайыстырды: сол тұстағы барабан сықылды дүмпуі қатты, іші қуыс саяси кітаптардан емтихан тапсыра алмай студент азап шекті, оқудан шықты, қазір де қарық болып жүргені шамалы. Шіркін-ай, миллиондаған тиражбен таралған Сталиннен бастап Черненкоға дейінгі саяси жинақтарға жұмсалған қайран қағаз қазір болса ғой, онда халықтың сұранымына ие газет-журнал, көркем әдебиеттің шектелуін алып тастар едік. Біздің айтпағымыз, дәл осы мәселе болмаса да, осындай үлкенді-кішілі ағаттықтарымыз коммунистің беделіне уақыт өткен сайын нұқсан келтіргені рас» (40).

Публицист-жазушы жалпы партиялық басшы органға бірыңғай халық шаруашылығы саласындағы мамандардың көптеп тартылып келгенін, олардың өз мамандығы шеңберінде ғана шектеліп, жан-жақты білімі таяз болғандықтан, саяси істе шорқақтық көрсеткендіктерін ашық түрде айта келе, бұл іске филологтар, журналистер заңгерлер, философтар, ғалымдардың аз мөлшерде тартылып келгеніне қынжылыс білдіреді. Осылайша, партиялық кадрдың қатары біржақтыланып, билігі болғанымен беделі әлсірей бастады. Партиялық билік жүріп тұрған кездің өзінде «Қазақ әдебиетінің» мұндай материалды жариялауының өзі ерлікпен пара-пар еді.

Кезінде «Қазақ әдебиетінің» беттерінде коммунистік партияның авангардтық рөлінің төмендегені, халық алдындағы абырой-беделінің құлдырап бара жатқаны аз әңгіме болған жоқ. Сол тұста партия съезі мен пленумдарының, жоғарғы кеңес сессияларының биік те мәртебелі мінберлерінен бастап, әрбір ұжымдағы бастауыш партия ұйымына дейін осынау кері кеткен қатты ағысты қалай тоқтату, жоғалған беделді қалай қайтару төңірегінде ашы да ашық пікірталастар өтіп жатты. Газеттің бетінде де көптеген қазақ публицист-жазушыларының (Асқар Сүлейменов, Тұрсынхан Әбдірахманова, Оралхан Бөкеев, Камал Смайылов, тағы басқалар) осы күрделі мәселеге орай, қоғамдық-саяси өмірдегі орын алып отырған ахуал жайындағы ой-толғаныстары жарық көрумен болды. Әрине, алып мемлекет – Кеңестер одағының түпсіз тоқырауға ұшырап, тығырыққа тірелуіне.

жариялылық талаптарына сай қоғамның өзекті мәселелері тұрғысында жауап береді (42).

«Ең бастысы – шындықты жазу, - дейді партия кайраткері. – Қас-қабакка карау, жалтактық, жағымпаздық, арзан мадақ – баспасөздің дәрменсіздігі. Нағыз баспасөз халықтың мұңы мен жырын, ойы мен сырын жеткізсе керек. Айтылмайтын ақиқат жоқ. Оны қандай формада айту керек? Мәселе сонда. Ұлттың касиеті – тілінде.Туған тілімізді өркендетудің сәті түсті, ынғайы келді.

Жұрт айтатындай, казақтың тілі – Каз ТАГ-тың тілі емес. Соншама ғасырлар бойы жасалған халық тілі соңғы жиырма-отыз жылдың ішінде қанатынан қайырылып, бар қымбат-асылынан айырылды. Ендігі жерде мәдениет, баспа орындары, ресми мекемелер, көпшілік-қоғамдық ұйымдар, жалпы жұртшылық болып халқымыздың қымбаты – сұлу да әуезді, терең де байтақ тілін қайта калпына келтіріп, дамытуға атсалысуымыз керек. Сөйтіп асылдың көзін ашу керек.

Ұлттың рухы – тарих жадысында. Күні кешеге дейін ұрпактың естіп келгені: революцияға дейін казактың екі-ак процентті сауатты болған, үнемі көшіп-конып жүрген, кала салмаған, ғылым мен мәдениеті кеш дамыған, тағысын тағы. Бұған ұрпак сенді. Сенбей кайтеді, Қазак ССР тарихы мен Қазак ССР географиясы оқулықтарының сикы анау – пышактың қырындай. Қазак әдебиеті тарихының өрісі мынау – соңғы жылдары ғана әупірімдеп XV ғасырға әзер жылжыған. Партия қызметкері ғана емес, көне дәуір әдебиетін зерттеуші ретінде айтарым: әдебиетке, мәдениетке, тарихқа қатысты оқулықтарды қайта жазу керек...».

Ұзак жылдар бойы социалистік догматизм аясында қызмет етіп, бойкүйездік пен марғаулықты бастан өткізген, заманға сай қағып-мүлгіп келген, бас көтере қалса, жалтақтықпен, жағымпаздықпен күй кешкен казак публицистикасы ел егемендігіне таяу шақта өзекті ой-толғамдарын айтыс-тартыстың ашық алаңында семсер сөздің құдіретін танытып жатты. Іріп-шіріген тұтас кеңестік қоғамның, елдің халі тым мүшкіл еді. Сөз зергерлерінің ақыл-қайраты тасығандықтан емес, қайран казағына жаны ашығандықтан халықпен ашық сырласып, ақылдасу ауадай қажет болатын. Шегінерге, жалтақтауға жол да қалмаған осы тұста « көсегіміз қайтсек көгереді?» деген желіге көгенделген проблемалар, ойлар, ұсыныстар әлеуметке ой салып, ортак іске зәредей ғана септігін тигізсе деген ынта-құлшыныс көкірек-көзі ояу, сергек публицист-жазушылардың жанына тыншу бермегені анық. Тарихтың таяғын көп жеген, тапканынан жоғалтқаны көп, үмітінен күдігі, айласынан аңкаулығы басым, аккөңіл де жомарт, момын да көнтерілі халқымыз тағы да «тағдыр салды, мен көндім» деп уақыттың

транспорт пен байланыс, сауда жүйесіне енгізу мәселесінде республикалық министрліктер мен мекемелердің, облыстық, қалалық, аудандық кеңестердің, қоғам ұйымдары мен кәсіпорындардың мардымсыз, немқұрайды істеріне реніш жатыр. Ал бұл аз болғандай ішкі істер, жергілікті өнеркәсіп министрліктері, телерадио-хабар комитеті, тағы басқа үкімет орындары қазақша іс жүргізуге, қостілділікке байланысты мәселелерді талқыламаған. Қазақ КСР Ғылым академиясынан басқа бірде-бір мекемеде қолма-қол аудару ісі ұйымдастырылмаған. Министрліктердің басым көпшілігінде, кеңестер мен қоғамдық ұйымдарда шешендерді қазақша сөйлеуге дағдыландыруға, азаматтарға шағым тілімен жауап баруге, іс қағаздарын, жарнама материалдарын, нұсқаулар мен ұсыныстарды қазақша аударуға мән берілмей келе жатқаны анықталған.

Билік басындағылардың, басқасы басқа, тіпті қарапайым халық үлкен сенім артып, қошеметтеген депутаттардың басым бөлігінің ең қастерлі қазынамыз – ұлттық тілге деген немқұрайдылығының, селқостығының ел тәуелсіздігінің туы биікке көтерілген қазіргі шақта да белең алып тұруы публицист-жазушыларды, мәдениет адамдарын бей-жай қалдырған емес. Бір сәт шегініс жасап, еске түсірейік. Қазақ тілін мемлекеттік тіл етіп жариялаған қаулы 20- жылдарда да болған. Бірақ оны енгізуге келгенде жауапкершілік жетіспеді, бұл кезеңнің ыңғайы мүмкіндік бермеді. Сол жылдары Жүсіпбек Аймауытов секілді көзі ашық азаматтардың орысша оқулықтар мен кейбір еңбектерді қазақшалап, тілімізді жаңа сөздермен, терминдермен байытуға күш салғаны рас. Бұл салада әсіресе Ахмет Байтұрсыновтың еңбегі айрықша болды. Осындай игі іс 30-шы жылдарда мүлдем тоқтап қалды да, қазақ тілінде іс жүргізуді былай қойғанда, оқулықтардан басқа жаратылыстануға, техникаға, өнеркәсіпке, ауыл шаруашылығына, сауда-саттыққа байланысты әдебиет мүлдем шықпайтын болды. Сөйтіп, мемлекеттік тілге ауадай қажет бір тармақ – ғылыми және техникалық тіл дамымай қалды. Ал әдебиет пен өнер, тіл білімі саласында шығарылған азды-көпті еңбектер қазақ қоғамының, оның тілінің жан-жақты дамуына ықпал ете алмады.

Публицист-қайраткер жоғарыдағыдай өзекті мәселелерді алға тарта отырып, «Мәртебе – мақсат емес. Мақсат тілді дамыту. Мәртебе – сол мақсатқа жетудің құралы. Әйтседе, қазақ тілінің көсегесі өзінен өзі көгере қалмайтынын әркайсымыздың түсінгеніміз қажет», - деп мәселені қабырғасынан қояды.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Идеология бөлімінің меңгерушісі Мырзатай Жолдасбековпен «Қазақ әдебиеті» газетінің бөлім меңгерушісі, жазушы Дидахмет Әшімхановтың сұхбаты назар аударады. М.Жолдасбеков жазушы-публицистің қойған сауалына орай қайта құру,

«ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» ГАЗЕТІ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА

Өткен ғасырдың сексіншші жылдарының соңына қарай «Қазақ әдебиеті» газеті ұлт басылымдарының арасында алғашқы болып коммунистік парияның халық алдындағы құлдыраған абырой-беделі жөнінде ашық жаза бастады. Сол кезде қоғам дамуының қай саласында болмасын белең алып тұрған парткоратиямен қарсы ашық күреске шықты.

Осы орайда Тәуелсіз еліміздің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың мынадай сөздерін еске ала кету лазым: «Тағы да қайталап айтамын, бұл - ең әуелі, бүкіл қазақ халқының алдында тұрған күрделі тарихи кезең. Бәріміз айтып жүрміз: ата-бабаларымыз аңсаған азаттық пен тәуелсіздікті алдық. Ендігі мәселе – соны ертеңге жеткізу, келесі ұрпаққа, болашаққа Қазақстанның осы тәуелсіздігін аманаттау. Бұл мақсат жүзеге аспайынша, азаттығыңыз баянсыз» (44).

1991 жылғы тамыздың аяғындағы аласапыран кезінде көрнекті ақын және қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов: «Империя құлады. Қазір, ең бастысы, күйреген исперияның сынықтары халықтың үстіне құлап жүрмесін» деп жар салған болатын. Бұрынғы барлық Кеңес одағы халқының тарихындағы күдік пен үмітке толы жаңа кезең осылай басталды. Бұл жағдайға еліміз психологиялық жағынан да, саяси жағынан да дайын болған жоқ. Сонымен қатар халқымыз Тәуелсіздіктің алғашқы қадамдарында сол кеңестік кезеңдегідей ойлауды, өмір сүруді, іс-әрекетті жалғастырса да, өзіміздің ең жақсы деген үміттерімізді ел егемендігімен байланыстырдық. Бірігу үшін бізге бөліну де қажет екені түсінікті болды.

Осы қиын да күрделі кезеңде қарапайым халық аңтарылып қалды: Негізгі әлеуметтік-экономикалық қиын жағдайды былай қойғанның өзінде қатал уақыт ағымын зерделеп ой елегінен өткізетін ұстамды да байсалды, терең толғамды шынайы сөзге ауадай зәрулік белең ала бастады. Осындай аласапыран кезеңде қандай қоғамда болмасын, қай кезде де ежелден-ақ сол дәуірдің барлаушысы саналатын публицистер алғы шепке шығып, өздерінің ұсыныс-пайымдауларын бар дауыспен айта алады. Халық солардың үніне құлақ түреді, олардың жан-жүректерінің жалынымен суарылған асқақ та адал сөздеріне ден қояды.

«Өзіңіз тарихқа көз жіберіңізші: өз халқының бостандығы үшін, осынау Тәуелсіздік үшін, қалам қайраткерлерінен артық тер төккен, еңбек еткен кім бар екен?,- дейді публицист-жазушы Қабдеш Жұмаділов. –Жай тер төгіп қана қойған жоқ, қазақ әдебиетінің сүт бетіндегі қаймағы түгел дерлік осы бүгінгі күн үшін басын берген ғой... Солар азаттық үшін алысқанда, болашақта қазақтың асыл сөзі далада қалсын, әлдебір жылпостар қалтасын

ығына қарай ықтай беруі керек пе? Тығырыққа әбден тірелген қазақ қоғамының тарихтың дауылдары мен жауындарында жоғалтқандарының орнын толтыру, термір құрсаудай қыса түскен дағдарыстан шығу қиынның-қиыны екені мәлім болды.

«Жоқ, қойдан жуас қазақтың желге ықтамас жылқы мінезбен тізгінін үзген тұлпардай түлер шағы бұл!-деп, осы тұста халқына қайрат бере дауыс көтергендердің бірі жазушы-публицист Сәбит Досанов болатын. –Уақыттың өзі біздің халықтың алдына жұдрықтай жұмылып, қиын істердің қиюын табу міндетін қойып отыр.

Рас, бүгінде біздің халқымызға керек нәрсе көп. Ең алдымен, сол көп керектің ең қажеттілерін, алғашқы кезектегілерін анықтап, жүйелеп, ақылдасып алу міндетті тұр.

Осы тұста қазақтың қамын ел-жұрт болып ойласу, көптің көңіліндегі көрікті ойларды ояту мақсатымен халықтық проблемалар және сол орайдағы ойларымыз бен ұстанымызды ортаға салуды перзенттік парыз санадық» (43).

Сонау 1909 жылы халқының қамын ойлаған ұлы қазақ Міржақып Дулатов: «Оян, қазақ!» деп ұран тастап, жар салып еді. Арадан сексен жылдан астам уақыт өткенде Қазақ елі тәуелсіздігінің нұрлы таңы енді-енді атып келе жатқанда қазақ қалын ұйқысынан оянып қана қойған жоқ, жан-жағына қарап, көпті көріп, көп нәрсені көңілге түйіп, ұлт мүддесі жолындағы ұлан асу, ұлы жорыққа аттануға тас-түйін болып дайын отыр еді. Дәл осындай тарихи тұста публицист-жазушы С.Досанов тағы да мынадай ұран тастады:

«Ойлан, қазақ! Халқымның көсегесі көгерсін десең, ойлан! Ойланып қана қоймай, белінді бекем буып, әрекет істе, уақытты боска өткізбей, ұлтың үшін ұлы іс тындыр! Адамзат көшінің соңында қашанғы қала бермекпіз? Басынды біріктірер күн туды. Ерлігіңді танытар, елдігіңді сақтап қалар сын сағаты жетті. Қазақтың дауылдардан ықпаған, ерлік туын жықпаған ер-азаматы , сен болмасаң: халықтың ақылгөй қарты, қайсар жігіті, намысты ұланы, қиянға жұмсар қыраны сен болмасаң; ер-азамат серігі-қазақтың сүйікімді қаракөз қызы, сүйікті аруы сен болмасаң; аяулы абзал ана, сен болмасаң... қазақтың қамын кім ойлар? Қазақтың қамы әр қазақтың жүрегінде жүрер, көкейін тесер, кеудесін қарыр күн бүгін.

Ұлтым тарих тасасында ұмыт қалмасын, ұрпағым өссін, халқым өркендесін деген кеудесінде намыс оты бар әр қазақ өз ортасында халыққа пайдалы әйтеуір бір іс тындыруға міндетті. Біз XXI ғасыр қарсаңында ғана емес, жол айрығында тұрмыз».

одақтас республикалардың бұдан былайғы бағыт-бағдары бір-біріне мүлдем ұқсамауы заңдылық еді. Өйткені әр елдің тарихи қалыптасқан геосаяси жағдайы, демографиялық құрамы, экономилық күш-қуаты біркелкі емес болатын. Сонда Қазақстан қандай жолды таңдауы керек? Кімдерді үлгі тұтады? Оның қоғамдық, идеялық құрылымы қандай болмақ? Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары осындай сауалдарға жауап табуға келгенде біздің гуманитарлық ғылымдарымыздың баландық, дәрменсіздік танытқаны жасырын емес. Оның бір себебі, жоғарыдан нұсқау күтіп дағдыланған ғалымдарымыз әлі де қорғаншақтап, әліптің артын бағумен болды.

Осындай қиын жағдайда Президент Н.Назарбаевтың жарық көрген «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» - деп аталатын тұғырнамасы сол олқылықтың орнын толтыратын, өтпелі кезеңді жан-жақты сипаттаған, болашаққа бағыт-бағдар сілтейтін аса маңызды еңбек болды. Осы тұғырнама тұрғысында жазушы-публицист Қабдеш Жұмаділов тереннен ой толғап, көкейде жүрген кейбір өзекті мәселелерді ортаға салды (46).

«Иә, өтпелі дәуірде қазақ қауымының алдында аса жауапты міндеттер тұр, - дейді публицист. – Әупірімдеп жүріп азаттыққа жеткен біздің ұрпақтың мандайына тағдыр тәуелсіз мемлекет құрау, ел басқару ісін демократияландыру, осымен бір мезгілде нарықты экономикаға көшу бақытын жазыпты. Бүгінгі өтпелі кезеңнің ең маңызды белгілері деп, міне осы үшеуін атар едік. Алайда біз үшін дәл қазір осы үшеуінің қайсысы басты орында тұрады? Егер өзара тығыз байланысты осы үш мұраттың қалайда біреуін таңдау қажет болса, біз алдымен қайсысына қол созар едік? Мұны ажырата білу қашанда маңызды. Өйткені мемлекет саясатын дұрыс саралау көп жағдайда заманның басты белгісін дәл айқындауға байланысты.

Бүклелемей ашығын айтар болсақ, жаңағы үш мұраттың біз үшін ең қымбатты да, еш ойланбастан алдымен қол созарымыз да – Тәуелсіздік екені даусыз. Тегінде бұл ұғымды басқа еш нәрсемен де теңестіруге болмайды. Еркіндік, тәуелсіздік деген – біз үшін ел басқарудың жай бір формасы емес, ата-бабаның ғасырлар бойы аңсап күткен арманы, «мен жетпесем сен жет» деп, ұрпаққа қалдырған аманаты. Әрі беріден соң біздің аталармыз: «Шіркін–ай, нарықты экономикаға қашан жетер екенбіз» деп те бәлендей бас қатырмаған болар. Ал еркіндік, тәуелсіздік десе көкіректі қарс айрылып, бір кезде қолдан шығып кеткен азаттық жолында басын беруге әркашан әзір болды. Қазірде біз үшін Тәуелсіз мемлекет құрудан асқан қастерлі міндет жоқ... Өйткені бұл бостандық бізге осы жолы тым тегін келгендей көрінгенімен, тарих қойнауында төгілген қанның, ашынған жанның қайтпас қарымтасы жатыр».

қалыңдатсын деп жан үзіп пе?

Біз, жазушылар қауымы да, біреуіміз атақ-дәреже, енді біреуіміз шен-шекпенге алданбай, әдебиеттің болашағы үшін, тізе қосып күресетін мезгіл жетті. Рас, біздер, шахтерлер не ұшқыштар секілді жұмыс тастаймыз деп, ешкімді қорқыта алмаспыз. Дегенмен қолымызда қалам бар ғой. Дүниеде қаламнан құдыретті қару жоқ...

Нағыз әдебиеттің сиынар пірі де, табынар тәңірісі де – үкімет емес, халық. Мемлекет саясаты ұлттың, халықтың мүддесін қорғаған кезде, ол үкіметке жақындайды да, билік басындағылар тура жолдан тайған күні оның қатал сыншысына айналады. Бұған әлем әдебиетінен де, қазақ әдебиетінен де көп мысалдар келтіруге болады» (45).

Публицист ең алдымен мемлекеттік тіл мәселесін тілге тиек ете отырып, Жоғарғы Кеңес өзінің сессиясында мемлекет тілі мәртебесін алуға Қазақстанда тек қазақ тілінің қақысы бар екенін негізгі Заңымызға өшпестей етіп жазатын негізгі жайларға тоқталады: бұлар мемлекеттің өз әскері, өзінің шекаралық күзеті, өз ақшасы мәселелері. Сол тұста елімізде бұлар жөнінде алғашқы қадамдар жасалғанымен, әлі де болса салғырттық, арқаны кеңге салшылық белең алып тұр еді. Жазушы-публицистің бей-жай қалмай, жанайқай салуы да сондықтан болатын. Публицист қазақтың кең даласын айналдыра алабаған қағып, тікенекті сым орнатудың қажеті жоқтығын, дегенмен, мынау біздің жер дегенді әйгілі ететін шекаралық постар, күре жолдары ұстап тұратын сенімді күзеттің қажеттілігіне баса назар аударады. Бұл бірден-бір дұрыс ой еді. Себебі, іргеміз бекімесе, шекарамыз заңды түрде қорғалмаса, онда Қазақстанның әркімдер баса көктеп жүре беретін, баяғы «керуен сарай» қалпынан өмірі құтылмасы анық.

«Егер ұқсата алсақ, Қазақстан- өз қазынасы өзіне жетіп тұрған ел ғой,- дейді автор ағынан жарыла. – Былтыр Тәуелсіздік алған кезде де, енді өз байлығымыз өзімізге бұйыратын шығар, ел алдына түсіп кетпесек те, ішер ас, киер киімге тарықпас деп қуанғанбыз. Түбі солай болары ақиқат. Алайда, нарық қыспағына түскен сайын, біздің республика үкіметі базар мен бағаның тізгінінен айрылып қалған жоқ па деген күдік туады.

Бұрынғы КСРО- дан қалған мұра, қазір Ресей монополиясына айналған сабан ақшадан неге іргемізді аулақ салмайтынымыз түсініксіз. Ол бір кісі қимайтын, халықаралық құнды ақша болса екен. Тым құрыса онысы жұрттың бәріне жетіп тұрса екен! Қайда барсаң да, бірнеше айлық жалақысын, не зейнетақысын ала алмай, сенделіп жүрген адамдар...»

Тәуелсіз еліміз алғашқы қадамдарын осылай бастады. Кезінде социалистік жүйеге төнген дағдарыс болғанмен, әр елдің тұйықтан шығу жолы әр басқа болды. Тіпті бір қалыптан шыққандай боп көрінетін бұрынғы

іштен ірітпек болады. Олар Манасты қонаққа шақырып, қымызға у қосып береді. Манас көп азап шегіп, әрең дегенде удың зардабынан айығады. Құзғын мінезді сатқындар тұтас бір елді ойранға ұшырата жаздайды. Қастандық әрекеті іске аспай, ел алдына масқара болып қалғанын сезген көзқамандар өзара ерегісіп, пышақтасып өліп бітеді..., Ойлап отырсақ, өз елінің, бауырластарының мейрімсіз дұшпанына айналатын, ақырында халық қарғысына ұшырайтын көзқаман тектестер әр заманда бой көрсетіп тұратын кеселді құбылыс екен. Нақтылы талдап қарасақ, көзқаманшылықтың жаны сірі, өзіне қолайлы жағдай туса әр кезеңде қайта жанданып, қауіпті күшке айналатын соқпа дерттей бір тажал екенін аңғарамыз. Сонда көзқамандар кімдер?

«Көзқамандар, ең алдымен, өз халқының тілін білмейтін, сондықтан оны жат санайтын, іңгәләп дүниеге келгеннен ер жеткенге дейін басқа түсінік, пиғылда тәрбиеленген жандардан шығады, - дейді академик-публицист. –Оларға өз елінің асыл қасиеттерінің бірде бірі дарымаған, өзін асыраған, адам қатарына қосқан халқының тағдырына дұшпанның көзімен қарап дағдылаған. Тіпті жаралысынан ақыл-есі бүтін болып туғанмен, мұндайлар өз елінің перзенті болып жарытпайды. Ана тілін білмегендіктен, халқының көңіліндегі мұңды, көкейкесті арманды көзқамандар сезбейді. Халық даналығы жаратқан небір әсем ән, құдіретті күй, аталар сөзі, ғибрат, нақыл бұларға әсер етпейді. Эпостағы көзқамандар жырақ жерлерде өскендер болса, қазіргі замандағы олардың «ізбасарлары» - өз елінде жүріп-ақ жатбауыр болып қалыптасқандар...»

Осы орайда «Тәуелсіз қазақ елінің көзқамандары кімдер?» деген салуал туындаса керек. Публицистің пайымдауынша, «Бұларға Тәуелсіздік деген қасиетті сөздің киелі мағынасы түсініксіз. Қарны ток болса, барлық мұраты орындалғандай көрінеді, азаттық, теңдік деген сөздерді көңіл үшін айта салатын нәрсе деп біледі».

Бұдан әрі автор мәңгүрттік пен көзқамандық құбылыстарының айырмасына тоқталады. Мәңгүрттер дегеніміз жау қолында тұтқын болып, қорлық-зорлық атаулының бәрін көріп, миына жазылмастай зақым келген, қай елден шыққанын, кімнен туғанын білмейтін, тек кеудесінде жан бар, ішіп-жеуге, карадүрсін жұмыстарды атқаруға ғана қабілетті аяныштыпенделер екен. Олар – алыс пен жақынды ажырата алмайды, өз анасын дұшпан деп санап атып та жібере салады. Жадында ешнәрсені сақтай алмайтын мұндайлар миғұла, мәңгүрт деп аталады екен...

«Ал көзқамандар ақыл-есі ауысқандар емес, - деп, нақтылай түседі академик-публицист. – Бұлар мектеп, университет бітірген, жоғары лауазымды қызмет атқарғандар болуы да мүмкін. Кейбіреулері талай

Осы орайда мына жағдайға назар аударған жөн. Жасыратын несі бар, Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қазақ елінің болашағы жайында әртүрлі болжам айтушылар аз болған жоқ. Ұзақ жылдар отарлық езгіде кіріптарлық күй кешіп, таяуда ғана өз еркіндігін қолына алған жас мемлекет енді қандай бағыт ұстайды, өз бетінше өсіп-өркендеуге де мүмкіндігі бар ма деген мәселе пайымдаудың, ой пікір жалғастырудың негізгі нысанасына айналды. Бұл тақырыпқа тек ұлт зиялылары ғана емес, шетел сарапшылары да жиі-жиі ой жүгіртіп отырды. Жалпы сол тұстағы Қазақстан туралы ой-тұжырымдарды саралай келгенде, оларды негізінен екі топқа жіктеуге болар еді. Бірінші топ - Тәуелсіз қазақ елінің келешегіне, кең байтақ қазақ жерінің байлығы мен халқымыздың бойындағы потенциалдық қуатқа шексіз сенетіндер. Ал, екінші топ, керісінше, Қазақстанды, жеке Қазақстан емес, кеңестік империяның бұғауын үзген Орта Азиядағы басқа мемлекеттерді де өз алдына дербес дамуға күш-қуаты жетпейтін, болашағы бұлыңғыр, дәрменсіз халық деп бағалайтындар. Ондайлар бұл мемлекеттердің жариялаған Тәуелсіздігін заңды түрде жеңіп алған, тарихи дамудың табиғи нәтижесі емес, коммунистік жүйе ыдырап, империя тараған кезде әркімге ғайыптан тиіп қалған оңай олжа деп топшылап, баға беріп жатты. Басқасы басқа, мұндайлардың өз ішімізден шығып жатуын исі қазақ аталатын шын мәніндегі ұлтжандылардың ашу-ызасын туғызып, екі ұдай халге түсіргені де рас. Екіжүзділік, сатқындық танытып жүрген ондайларға батыл тойтарыс беріп, мәселенің мәнін қарапайым халыққа кеңінен түсіндіру Тәуелсіздік талабы болатын. Бұл өзекті де күрделі міндетті еліне, жеріне, жан-жүрегімен берілген қазақ публицистері ғана атқаруға тиіс еді. Солай болды да.

Қазақстанның болашағына күмән келтіретіндердің кейбірі «Егер орыс тілді азаматтарға қос азаттық берілмесе, орыс тілі де мемлекеттік мәртебе алмаса, онда қазақ елінің тәуелсіздігіне қауіп төніп тұр» деуден де тайынбады.Өздері қазақ бола тұра «марагинал» атанып, орыс тілі қауымының сойылын соғатындар кімдер еді? Бұл орайда публицист-әдебиетші, сонау елуінші жылдардың басында «Қазақ әдебиеті» газетінде ұлт мүддесі тұрғысында жарияланған мақалалары үшін қуғынға ұшырап, қызметінен шеттетілген Рахманқұл Бердібайдың «Көзқамандар кімдер?» атты мақаласында назар аударған жөн (47). Ғалым-публицист материалында қырғыздың «Манас» эпосында Манас әкесі Жақыптың ағасы Үсеннің қалмақтар қолына түсіп, баларының тілі қалмақша шығып, тұрмысы, салты-бәрі де басқа болып тәрбиеленгенін, сөйтіп олардың «көзқамандар» атанып кеткенін айтады. Мұны Қанғайдың билеушісі Есен хан пайдаланып, Үсен балаларын қырғыздар арасына жансыз етіп жіберіп, қырғыз мемлекетін

қарағанда қазір қазақ педагогикалық және қоғамдық ой-сана орта мектептің төртінші сыныбының білім беру дәрежесіне де жетпейді. Қазақ мектептеріне 1-11 сыныпқа дейін қаржы жұмсау дегенің далбасалық, ақшаны желмен ұшырғанмен бірдей. Сондай-ақ өзгелерге де: Қазақ тілін зорлап үйретіп әуреленудің қажеті жоқ. Оны (тілді) қазіргі заман ағымына ілестіру үшін көп жөндеп, көп жетілдіру керек. Тіпті, Солтүстік Кавказдағы сиякты қазақ мектебін 4-сынып өтсе де жетіп жатыр.

Аталмыш газет Ж.Сүлеевтің мақаласын жариялай отырып, ол секілділердің ой-ниетін оқырмандарға айқын көрсетуді мақсат етсе керек. Мақаланы соңында редакция түсініктеме беріпті.

Публицист осындай келеңсіз жайлар тұрғысында сөз қозғай келе, онын түп- төркініне терең үңілуге тарысады: «Оның тағдырлас замандастары, яғни қазақтан туса да ділі де, тілі де орыс болып жүрген Жәнібек секілділер аз емес. Солардың ішінде Жәнібек Құдайға қарағаны деуге болады. Ол өзін «ділім қазаққа жататын маргиналмын» деп мойындаса да «Қазақ намысын жыртуға тырысып жүрмін, өзімнің тұлы бойымда далалықтың мәрт рухы тұнып жатыр» деп ойлайды екен. Сөйткен Жәнібектің қазақ мектебі мен қазақ тілі туралы түсінігі осындай сорақы болса, өзге маргиналдардың көзқарастары қандай болмақ!

Жәнібек қатардағы журналист, қазақ тілі өмірдің барлық саласына колданысқа енсе де орысша басылымдар жабылмайтыны, жұмыссыз қалмайтыны оған мәлім. Екіншіден, Жәнібек журналист болғандықтан да өзінің көзқарасын қағаз бетіне түсіруімен ғана шектеледі ғой. Ал егер Жәнібек секілділер басшы орында, жауапты қызметтерде отырған болса, өз көзқарасын ашық білдірмей-ақ, оны қалай да жүзеге асыруға тырысып бағатыны күмәнсіз. Осындай көзқарасты маргинал-қазақтар кеңсе қызметінде, лауазым иелері болып жүрсе іс қазақшаға көшкен жағдайда орындарынан оп-оңай айырылып қалатынын қалай білмесін...

...Кешегі кеңес империясы құлап, жекешелендіру басталған кезде мемлекеттің байлығы мен милиондаған сом (ол кезде теңге болған жоқ) несие де осындайлардың қолына түскенін жұрт жақсы білсе керек. Сондықтан да ірі кәсіпкерлер мен бизнесмендердің бәрі кілең осындай көзқамандар болып қалыптасқаны заңды. Олардың қазақ өнері мен мәдениетіне бес теңгесін де қимай, Мәскеу өнерпаздарына ақшаны судай шашатындығынан халықты былай қойып, ел Тәуелсіздігін мансұқтауға әзір екенін байқауға болады.

Егер қазақ тілі Конституция бабына сәйкес өз күшіне мінсе, мұндайлар жайлы орындарынан бір-ақ күнде сырылып, қанғып қалатыны түсінікті. Мұны жақсы сезінген олар қазақ тіліне, қазақшаға жетік мамандарға, сайып

елдердің тарихы мен философиясын жатка айтып, жаңғақша шағып беретіндер, әділдік, адам құқы, өркениет, достық, ынтымақ, бейбітшілік секілді сөздерді судай сапыратындар... Бірақ бұлардың жазылмайтын немесе ұзақ емдеуді керек ететін ауруы – туған халқының дәстүрін танып-білуге салғырттығы, сөз жүзінде отаншыл болып көрініп, былай шыға бере елдің мүддесін сатып жіберетіндігі, ең жаманы – жұрттың қадір тұтқан қымбаттарын, Тәуелсіздігімізді тәрк етуді көздеп отырғандармен ауыз жаласып, соларға арқа тіреп, намысымызды таптап кететіндігі. Мәнгүрттер есінен айрылған міскіндер болса, көзқамандар – елдігімізге саналы түрде қарсы шығатын қаскүнемдер...»

Иә, көзқамандарға бұдан артық сипаттама беру, сірә да, қиын болар. Қазақ елі Тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында өзімбілермендікпен қиқу салған Масанов секілдідердің аз болмағанын айту парыз. Елін, жұртын тәрк еткен ондай көзқамандар қазір де аз емес. Ең қауіптісі сол – осы күнгі көзқамандар жұртшылық көзіне елдің ең терең мұраттарын шырқырап іздегендей сынай байқата біледі, ал шынтуайттап келгенде басына зәредей киындық түссе, лезде жалт бұрылып кетеді. Сөз бен істің бір- бірінен алшақ кеткендігі соншалық – небір әдемі сөздердің өтірігі мен расы қаншалық екенін біле алмай, дал болады, ақырында мұндай жалғандыққа еті өліп, қоғамда болып жатқан апат пен опатқа селт етпейтін болып меніреуленеді...

Қазақ публицистерінің маңызды міндеттерінің бірі өз арамызда жүрген, ұлт мұратын киып жіберетін, елге опасыздығына ұялмай, қайта өздерін озық өркениет жаршылары деп қарайтын осындай көзқамандармен аяусыз күрес жүргізу болып табылады. Ұлт алдындағы бұл асқақ парызды «Қазақ әдебиеті» газеті орындап келеді. Қалың оқырманның ұлт мүддесінен сомдалып, кемеліне келген басылымның әр нөмерін асыға күтетіні сондықтан болса керек.

Сарғайған газет тігіндісін ақтарып отырсаңыз, көзқамандармен бітіспес шайқастың жүріп жатқанына айқын көз жеткізуге болады. Елді елең еткізіп, терең ойларға жетелеген сондай материалдардың бірі «Көзқамандар мәнгүрттерден де қауіпті» деп аталады (48). Оның авторы жалынды публицист Қуанбек Жұмаханұлы Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы Заңның негізінде қазақ тілін қолдану аясын ұлғайту жөніндегі өзекті мәселелерді негізге ала отырып, қазіргі ел жағдайында ықпалды орындарда отырған кейбір қазақпын деген азаматтардың өз тілін, салт-санасын мансұқ етуден тайынбайтындықтарын нақтылы дәлелдермен әшекерелейді. Автор «Казахская правда» газетінде жарияланған орыс тілінде жазатын журналист Жәнібек Сүлеевтің мақаласында айтылған жайттарға оқырманның назарын аударады (49). Оның мазмұны мынадай: орыс тілді журналистің жазуына

да басқа ғалымдар, журналистер қатысып, тарихи ұлттық сана, қазақ тарихының саясаттанушылар мен тарихшыларымыз назарынан тыс қалып келе жатқан мәселелері, бұқаралық ақпарат құралдарының алдына тұрған міндеттер тұрғысындағы ой-пікірлерін ортаға салды (50).

Бірқатар ғалымдардың тұжырымдауынша, қазақ халқының ұлттық санасы зерттелмеген мәселе. Ұлттық сана қалыптасуының тарихи кезеңдерін жан-жақты зерттеу қажеттігі кезек күттірмейді. Сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының қазақ халқының патриоттық санасын қалыптастырудағы рөлі мен орны саяси ғылымда зерттелмеген мәселелердің бірі. «Біздің пікірімізше, -дейді философ-ғалым Р.Әбсаттаров, -осы мәселелерге журналистер, саясаттанушылар, тарихшылар мән беріп көңіл бөлсе екен дейміз. Бұл мәселе дұрыс зерттелсе ғана қазақ халқының ұлттық санасы дұрыс қалыптасып, дұрыс дамиды. Осы мәселеге байланысты айтатын бір сөз бар. Ол –ұлтжандылық пен ұлтшылдық деген ұғымдарды бір-бірінен ажырата білу керек. Біздің пікірімізше, қазақ зиялы қауымдастығын қалыптастыру керек. Қазақ зиялы қауымдастығы өз халқының қамқоршысы, намысы, жүрегі, жаны, жанашыры болуы керек. Сондай өркениетке жетуіміз үшін қазақ зиялылары халықтың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда аянбай атсалысып, еңбек еткені жөн. Кейбір зиялысымақ азаматтарымыз, мүйіздері қарағайдай жазушыларымыз бен ғалымдарымыз екіжүзділік жасап, жалпақбайлыққа, жағымпаздыққа ұрынып, кейбір кемшіліктерімізді әділ айтып, дұрыс жол сілтеудің орнына мақтамайтын дүниелерді өтірік мақтайды. Кезінде олардың кейбіреулері республика мен КСРО-ның атақтарына ие болған адамдар. Әрине бұл дөңгелек үстелде олардың аты-жөндерін атамай-ақ қояйын. Ал, осының шынайы ғалым мен жазушыға қажеті бар ма? Абырой бере ме? Мынадай бір жағдайды естен шығармағанымыз жөн ғой. Ерте ме, кеш пе, бәрібір тарих оларға және зиялы адамдарға өз бағасын беретіні анық. Сонда олардың жақсы жақтарын жәпекілігі, жағымпаздылығы жуып кетпей ме? Оларға берілген жағымсыз баға өз ұрпақтарына моральдық нұқсан келтірмейме?

Мұндай азаматтарды қазақ зиялылары деп айтуға бола ма? Қазақ халқының ұлттық сана-сезімін дұрыс қалыптастыруға ықпал ете ала ма? Зиялы адамдардың осыны естен шығармағаны жөн шығар.

Менің пікірімше, мұндай зиялысымақтардың өз халқына көмегі аз, өз басының жеке мүддесін ойлайтын жалпақбайлар, жағымпаздар. Сондықтан, қазақ халқының зиялы адамдары шындықты айтып, халықтың өркендейтін дұрыс жолын іздеп, көмектесуі керек. Сонда ғана еліміз дамып, ұлттық сана-сезіміміз дұрыс қалыптасады».

Біздің тағылым олар тарихымыз қандай? Қазіргі жағдайымыз қалай

келгенде қазақ ұлтына қарсы алуан түрлі жымысқы әрекеттер жасап жатқанын қазақ жұрты әлі терең аңғара қойған жоқ. Сондықтан олар қазір айтарлықтай жеңіске жетіп отыр деуге де болады...

Бұл күнге дейін көзқамандар жалпы алғанда орыс зиялыларының, орыс шовинистерінің артына жасырынып әрекет етіп келгені қазір айқын байқалып отыр. Сонымен қатар мұндайлар өзгені былай қойып өздерінің туған әкелері мен аталарының арман-мүддесін маңсұқ етуден тайынбайтындығын да айтпасқа болмайды».

Публицист Қ.Жұмаханұлы жеріне жеткізе осылай дейді. Оның азаматтық тұрғыда пайымдауынша, егер дәл қазір Конституция мен Тіл туралы Заң талабына сәйкес мемлекеттің қызмет орындарына, жергілікті орындарға, кеңселерге істі міндетті түрде екі тілде жүргізу талабы қойылса, басшылар міндетті түрде қазақ тілін білуге тиіс болса, мұнан орыс тілді жұршылық ешқандай зиян көре қоймайды. Өйткені, қазақ тілін білу талабы барлық азаматтарға бірдей қойылмайды. Мемлекеттік құрылымнан тыс жерлерде-бизнесте, кәсіпкерлікте, өзге де меншік салаларында қай тілде жұмыс істеп, қай тілде өмір сүруі Конституцияда толық қамтамасыз етілген. Ал мұнан нақ осы көзқаман болып жүрген, қазақтың ана тілінен маңсұқ өскен ат төбесіндей «білімпаздары» ғана зардап шегетіні өзінен-өзі түсінікті. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында көзқамандар әрекеті, тіпті, Ресейдің империялық пиғылдағы саясаткерлерімен, шовинистерімен тізе қоса жымысқылық жасауға ұласып отырғанына дәлелдер жеткілікті болды. Дәл осы көзқамандар дегенің Қазақстан Республикасы мемлекетінің Тәуелсіздігін тәрк етіп, қазақ жерін Ресейдің бір бөлшегіне айналдыру мақсатын көздейтіні құпия болудан қалды. «Қазақ әдебиеті» газеті қазақ көзқамандарының шын бет-бейнесін осылайша әшкерелей білді.

Тәуелсіздік талаптарына орай «Қазақ әдебиеті» газеті ғалымдардың, мамандардың, публицист-журналистердің, сан алуан мамандық иелерінің конференцияларын, «дөңгелек столын», түрлі басқосуларды ұйымдастырып келеді. Редакцияда өткен Абай атындағы Алматы Мемлекеттік университеті Саясаттану және социология кафедрасы ғалымдарының қатысуымен «Ұлттық бірлік және тарих жылына» арналған ғылыми-теориялық конференция назар аударады. Оны газеттің бас редакторы Ж.Кенжаллин жүргізіп отырды. Оған тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ұлттық Ғылым академиясының корреспондет- мүшесі Кеңес Нұрпейісов, философия ғылымының докторы, профессор Раушанбек Әбсаттаров, тарих - философия докторы, профессор, Жоғары мектеп ғылым академиясының академигі Ибрагим Шәмшәтұлы, тарих ғылымының докторы, профессор Талас Омарбеков, тарих ғылымының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиев, тағы

өркениетті шешім тауып беру туралы ілім. Ондай шешім Қазақстанда табылды: қан төгілмеді, қақтығыс болмады. Ел аман, жұрт тыныштықта Көк Ту желбіреді.

Ұлтшылдық – нәркескен, оны орынды пайдалана білу керек. Сілтей алмаған, сойылын өз басына тигізеді.

Ұлтжандылық саяси әрекеттен гөрі мәдени әрекетке жақындау: оған Отанды сүю, оны қорғау, ұлт ырысын көзінің қарашығындай сақтап, дамыта білу, оған қызмет ету, ұлттың намысы мен абыройын арттыру жатады.

Қазақстанды ең әуелі біз, қазақ халқы сүймей, оның төртқұбыласы түгенделмейді.

Қазақ әлеуметі үшін әсіресе, «ұр да жық», «жабайы» ұлтшылдықтың кажеті болмағандықтан оны сөз ету де артық. Ашу ақылға түспейді. Аңғармай сөйлеген ауырмай өледі. Ел тағдыры туралы аңғармай айту қылмыспен тең. Ұлтшылдықты да, ұлтжандылықты да мемлекеттік идеологияға айналдыру артық, қалың елдің қаперінде жүрсе болды. Әзелде қазақтың басын қазақ идеясы қоспаса, сахарада шашылып қалар едік.

Бірінді қазақ, бірің дос,
Көрмесең істің бәрі бос, -

деп Жидебай жақтан дананың үні еседі. Құлақ тос.

Тоқсаныншы жылдардың соңына таман, өтпелі кезеннің ырду-дырдуы, күйкі тіршіліктің күйбеңі қаламгерлерді – ақын, жазушы, журналистер мен жалпы өнер адамдарын біршама қажытып тастағандай да еді. Әйтпесе, жалынды публицист, арқалы ақын Есенғали Раушанов күйіне отырып мынадай мақала жазар ма еді?! (53).

Публицист-ақынның орынды күйінішіне ортақтасасың: «Біздер, жазушылар, барынан айырылып қалғалы отырған халықпыз. Біз кім едік, неміз бар еді?.

Жазушылар – көркем ойдың ұстыны еді. Отаршыл үкіметпен жағаласа жүріп, ұлттың мүддесін бейнеледік. Ел сол үшін бізбен санасатын. Шығармаларымыздан ізденіс тауып, сырласы, мұңдасы деп бағалайтын. Бүгінде бұл мүмкіндік шектеулі. Кінәлі – қаржы тапшылығы ғана ма?

Расында , жазушының қоғамға, қоғамның жазушыға керегі жоқ па?

Бәлкім, мұның бәрі заңды шығар. Осылай болары шарт болар, мүмкін. Шынында осы бағытпен кете берсе, қазақ зиялысын оның ішінде қазақ қаламгерін не күтіп тұр? Болашақта не болуы мүмкін?

Қарынның ашуы, қадырдың қашуы кімді де болса шаршатады. Бәрін айтпаймын, бірін айтайын: Журналистер бізге қарағанда икемділеу боп шықты. «Сатқын журналист» дегенді біз кезінде «Шет ел журналистикасы» дейтін пәнінен оқып едік. Өз басым осы сабақтан әуелі екі, кейін әрең үш

қалыптасып отыр? Мұнда тарихпен сабақтастық, қазақтың ұлттық мүддесімен үндестік қандай болмақ? Қандай жолды, қандай бағытты таңдап алсақ, болашақ ұрпақ өкінбейді, өксімейді? Газет тілшісі Қуанбек Жұманұлының осы секілді мәселелерді айқындау мақсатындағы сауалдарына орай белгілі қоғам қайраткері, философия ғылымының докторы Сәбетқазы Ақтай өзінің көзқарастарын, пайымдауларын білдіреді (51).

Ұлт мүддесі жолында қызмет етіп, өзіндік ой-өрісін танытып жүрген философ-ғалымның айтқан пайымдау-толғамдарына назар аударайық: «Ұлт ішінде бірін-бірі қаралау, дұшпандық өршісе мұның өзі ұлтқа емес империяға тиімді болып шықпақ қой. Сондай-ақ қазір мәлтеңдеп қалған, бірақ көзі тірі кейбір қайраткер қарттардың бетін жырту қазақ азаматына жараспайтын-ақ қылық. Қазақ мұндайды бетке айтпайды, іштей сезінеді де қояды, әрине. Жазаның үлкені де осы ғой. Мұндай сатқындықтың да, оны жасаған жанды да кешірмеу керек екені де түсінікті. Кім де болса, қолмен жасағанын мойынмен көтеру керек. Бұл күллі ұлтты рухани сауықтырар еді. Сатқын сатқындығын жасамас бұрын ойланар еді. Ұлт мүддесін сатқандарды бүгінгі ұрпақ та, келер ұрпақ та кешіре қоймас. Бір зиялының өзі секілді дос-жаран болып жүрген екінші адамды саясат ықпалымен, бәлки бақталастық пейілмен қол-аяғын байлап ажалға ұстап бергені қалай? Мұндайдың хайуандық келбетінің де тағылымдық маңызы бар. Жеке адам санасы мұндайларды кешіргенмен ұлт санасы, әлеумет санасы, ұрпақ санасы, оны ешқашан кешіре алмақ емес».

Философ-ғалым осы ұлттық сатқындық, ұлтсыздық, тағы басқа өзекті мәселелерге газетте ұзамай-ақ жарияланған мақаласында қайта оралып. егжей-тегжейді сөз етеді (52).

Философтың тұжырымы бойынша, ұлтсыздықта жалаң сезім басым да, ал ұлтшылдық болса, бірбеткей саяси категория, өрелі де көшпелі философиялық ұғым, езілген ұлттардың жаратқатының дауасы, шипасы. Ұлтжандылықтың баламасы емес. Ұлтшылдық әлеуметтік заңдылықтар тоғысқан ілім, ал ұлтжандылық - түптен келгенде, дастархан басындағы бейпіл әңгімеге саяды, ұлт үшін аса керек насихат, уағыз ешкімнің басын ауыртпайтын күңкілке айналады.

Ұлтшылдықтың саликалы тұрпаты, ұлтжандылықтың да өрекпе, алкеуде көріністерінің болуы кәдік. Ол кісісіне, оның мінезіне, біліктілігіне байланысты.

Үлкен саясатта да, тарихи шығармаларда да ұлтшылдықтың алуан түрлерін ажыратып жатады. Үлкен ұлттың, әсіресе билік жүргізуші ұлттың ұлтшылдық саясаты «шовинизм».

Шынайы ұлтшылдық – ұлттың мүддесін саяси биік өреге көтеріп,

базбіреулер мұндайлар казак жеріне көз алартқан шет жұрттардың казак ұлтын аздырып- тоздыру арқылы мемлекетімізді құлату ниетін ұстанып, ел ішіндегі беделді азаматтарды сатып алуға жасалған әрекеттің бір көрінісі деп дәлелдейді. Енді біреулер мұны жеке бас пайдасын көздеп, орыс тілділерден бедел алу үшін дейді. Қалай десек те, еліміздің Тәуелсіздігі мен халқымыздың мұң-мүддесін корғау жолында мол еңбек сіңірген кейбір кайраткерлердің соңғы кезеңдерде ұстанған жолынан тайғанақтауы жиілей түсуде. Публицист Қуанбек Бокаев коғам дамуының осындай маңызды тұстарына зер сала отырып, өзінің мына мақаласында нақты фактілермен тұздықтай түседі (57). Публицистің есімі елге таныс белгілі демограф-зерттеуші, коғам кайраткері, саясаткер-ғалым Макаш Тәтімовке осыншалықты шүйлігуіне не себеп? Себеп бар екен. Соңғы жылдардағы зерттеулерінде демограф-ғалым бұрынғы пікірлерінен бас тартып, халықтың, отызыншы жылдарда қырғынға ұшырағандардың санын үнемі азайтумен келеді екен. Неге? Әлде құдалау мен қысымның әсерінен бе? Міне, осы жайтты жете түсінбегендіктен демографтың деректеріне күдікпен қараушылар көбейіп кеткен. Осыдан келіп, оның соңғы кезеңдерде қазақтың демографиялық өсу мәселесіне емес, Қазақстанда өзге ұлттар санының азаюына қынжылыс білдіріп, нағыз космополиттік көзқарас танытуға бейімделгені байқалып жүр. Басы ашық бір нәрсе, М.Тәтімовтің Қазақстаннан орыстарды жібермеуге, орыс тіліне басымдық беруден ажырамауға жасаған насихаты да бей-жай қалдыра коймайды. Тағы да ең сорақысы сол, әйгілі демограф жезөкшелікпен айналысып, кор болып жүрген қазақ қыздарын хор қыздарына айналдырудың «жолын» ұсынады, жер-жерде «жезөкшелер үйін» ашуға шақырады...

Публицист Қ.Бокаевтың жоғарыдағы аты-заты айғайлап тұрған мақаласына үн қосушылар болмай қалған жок. Журналист Тілеубек Карамендітегі М.Тәтімовтің ғылыми пікірлеріндегі тұрақсыздығына, жалтақтығына өзінше нақты дәлелдер келтіре отырып: «Сөйтсе де мен Мақашқа былай деп кеңес бермекпін: «Макаш, сен Қуанбектің мақаласын зерделеп, зерттеп оқы. Сонда өзіннің ұлттық дәстүрден безін деп жұртты азғырып жүргеніңді, ұлттық дәстүрді әжуалап, қорлап жүргеніңді ұғынар едің. Кеше бір әйелге екі күйеуді ұсынсаң, бүгін жезөкшелер үйін ашуды жақтап жүрсең, ертең тағы да құлақ естіп, көз көрмеген сұмдық ұсыныс айтарсың. Журналистің Тәтімовті аузы дуалы, халық алдында беделі зор қайраткер деп жоғары бағалай отырып, салмақты сауал қойып, ой тастауының мәнін ұғынарсың. Меніңше, Қуанбек Бокаев секілді зерттеуші, талдаушы, саясаткер журналистер көбейсе, жалған қайраткерлер мен жалған ғалымдар саны азаяр еді» (55).

алғам. Журналистің өз елінде жүріп қалай сатқын болатынын түсінбегем. Қазір түсінемін. Ал жазушы белгілі бір саяси топтың шоқпарын соғатын, көркем шығармаға кіріссе – ол тәуір қаламақы үшін жазыла салған әлдебір жел сөз «жарайды, көсемсөз бола-ақ қойсын) мақаладан әлденеше есе алыска сілтейді. Өлең ғой, екібастан . Әлде, бұ да заңды құбылыс па екен, а?

Үлкен потенциалға ие көптеген таланттар күннен күнге, жылдан жылға, тектен текке мүжіліп барады. Менің қолымда қаржы болса – Қадыр Мырзалиевке стипендия тағайындап, тек қана жазумен айналысуға мүмкіндік жасар едім. Бұл кісіде ғажап ақындық қуатқа қоса, ұшан-теңіз білім барын екінің бірі біле бермейді. Біз сол білімге бүкіл Алаш баласының ортақ болуын қалар едік. Сол сияқты Сайын Мұратбеков, Тынымбай Нұрмағанбетовтардың – ең жазатын кезі-ақ осы кез. Қазір олар «не жазамын, қалай жазамыннан» гөрі «қайтсем бала-шағамды асыраймынмен» әлек. Өкініштi-ақ. Бұл –бүгін олардың өз өкініші. Ертең елдің өкінішіне айналады. Бұл кепті бүгін жастығымен жеңіп жүрген Серік Асылбеков, Дидахмет Әшімханов, Аманхан, Мейірхан, Ұлықбек, Тұрсынжан Шапаев секілді таланттар да кимесіне кепіл бола аламыз ба?»

Еліміз Тәуелсіздік алған тұста ұлттық мүддеге тікелей қатысты жасалған құжаттар мен реформаларда халқымыздың мұң-мүддесі ескерілмеген тұстар кедескенде мұның себебін тіпті, сонау Ресей империялық саясатынан, Қазақстанды мекендеген орыс зиялыларынан көрушілік орын алған еді. Кейінірек Қазақстандағы ресейшіл саясатты қолдайтын орыс қайракерлерінің үні бәсеңдеп, орыс тұрғындары Қазақстанның тәуелсіздік талаптарын айқын түсіне бастағаны аңғарылды. Алайда қазақтың ұлттық мүддесін түсінбеушілік кейінірек қазақшаға шорқақ, орыс тілді қазақ жастарының арасынан бой көтере бастады. Тіпті, қазақ тілін, ұлттын салт-дәстүрін кемсіту тұрғысындағы пікірлерді мұндай қазақ табиғатынан ажыраған қазақтар ашықтан-ашық айтуға ойысқанына мысалдар аз емес. Ал соңғы кезде қоғамымыз күтпеген тосын жайтқа тап болғандай. Қазір қазақ тілін мемлекеттік іске қолдануға, ұлттық дәстүрді жаңғыртуға, өзге ұлт өкілдері емес, тіпті, ана тілін білмейтін қазақ шенеуніктері де емес, негізінен өздерін ұлтшылмын, ұлтжандымын, қазақ халқының мұң-мүддесін қорғаушы күрескермін деп кеңірдек кере айғайлап, абырой-бедел жинаған бірқатар қайраткерлердің де қарсы шығатыны аңғарылып жүр. Олар қазақ тілінде іс жүргізуге ғана қарсылық танытпай, мұсылман дінін, қазақ мектептері мен қазақ мұғалімдерін ғайбаттап, батыс мәдениеті мен өнегесін ұстануға, балаларын орыс немесе шет жұрт мектептерінде оқытуға жұртты үгіттеп, өздері соған үлгі көрсетіп жүргені байқала бастады. Неге бұлай? Қазір жұртшылық арасында осындай сауалдар жиі естілуде. Тіпті,

* Ұлт публицистері еліміздің елдігін, жеріміздің кеңдігін, ниетіміздің түзулігін, пейіліміздің ақтығын, құшағымыздың ақтілеулілерге ашықтығын бар дауыспен айтып жүр. Тәуелсіз еліміздің елдігін көре алмайтын, ұшы-қиырына көз жетпейтін кең-байтақ жерімізге сұқтарын қадаушылар ұлышовинистік империялық жымысқы саясаттарын жүргізуде. Осынау бітіспес майдан алаңына шыққан «Қазақ әдебиеті» газеті өзінің өліспей беріспейтінін талай рет дәлелдеген.

* Қазіргі таңда Тәуелсіздігіміздің, дініміз бен еліміздің, тіліміздің саткындары мен дұшпандарына карсы күресте ұлт рухының шырақшысына айналған «Қазақ әдебиеті» газеті арпалыска толы майданның нақ ортасында жүр.

* Газет ұлт публицистикасы өресінің кеңейе түсуі жолында ұлттық мүдде биігінен көріне білетін қазақ көсемсөз шеберлерін даярлаудың үлкен мектебіне айналып отыр.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Сәт-сапарға дос ниет // Қазақ әдебиеті. 1955. 14 қаңтар.

2. Кенесбаев І. Тіл байлығы үшін // Қазақ әдебиеті. 1955. 14 қаңтар.

3. Мұстафин Ғ. Талант қанатпен шарықтайды// Қазақ әдебиеті. 1955. 14 қаңтар.

4. Бердібаев Р. Имандылық // Қазақ әдебиеті. 1991. 15 наурыз.

5. Бердібаев Р. Ең үлкен мәдени байлық // Қазақ әдебиеті. 1956. 22 сәуір.

6. Нарымбетов Ә. Ана тілін ардақтайық // Қазақ әдебиеті. 1956.1 маусым.

7. Қаратаев М. Қайта карауды қажет ететін мәселе // Қазақ әдебиеті. 1956. 10 тамыз.

8. Кенжебаев Б. Өтелмеген парыз // Қазақ әдебиеті. 1956. 24 тамыз.

9. ҚР Президент архиві. 708-қор, 30-тізім, 168-іс.

10. Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік. Редакциялық мақала //Социалистік Қазақстан. 1957. 2 қаңтар.

11. Оспанов С. С. Мәуленов «Қазақ әдебиеті» газетінен неге қуылды? Өткен күннен бір елес // Ана тілі. 2000. 28 маусым.

12. «Қазақ әдебиеті» газетінің түсініксіз позициясы. Редакциялық мақала // Социалистік Қазақстан. 1959. 2 шілде.

13. Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: «Жалын»

XX ғасырдың соңында тәуелсіз қоғам, әсіресе, еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдай, идеологиялық хал-ахуал дағдарысы, ұлттық сана-сезімдегі селкеулік қазақ публицистерінен қалам қарымын талап етті. Мұны терең түсінген ұлт мүддесі жолында ештеңеден де тайынбайтын танымал публицистер, ғалымдар «Қазақ әдебиеті» газеті арқылы жар салып жатты(56).

Ұлт мүддесінен сомдалған «Қазақ әдебиеті» газеті ел Тәуелсіздігінің алғашқы қадамдарынан бастап, өзінің ежелгі биігінде келе жатқанын айту керек. Тәуелсіз мемлекетіміздің іргесі бекемдене түсуі жолында өз ұстанымы мен өзіндік үнін айқын таныта келе жатқан «Қазақ әдебиеті» газеті қазақ публицистерінің ұстаханасына айналды.

Қорытындылар

*Алғашқы нөмірі шыға бастағанына сексен жылға таяған Тәуелсіз Қазақстанның әдебиет, мәдениет және өнер газеті - «Қазақ әдебиеті» ұлт рухының жоқтаушы-шырақшысына айналды. Газет небір қара түнек кезеңдерде ілікпеді, сынбады, қоғамдық кеселді қандауырмен сылып алып тастай алмаса да, сол кеселдің тамырын тамыршыдай тап басып, айтып бере алды, қалай емдеу жолдарын да нақты көрсете білді.

* Газеттің алғашқы өрлеуі елуінші жылдардың ортасында қоғамдағы жылымық сәтке сәйкес келсе, кейінгі өрлеуі сексенінші жылдардың екінші жартысындағы демократия, жариялылық, қайта құру үрдісі белең алған кезеңде болды. Басылым ұлт публицистикасының алтын дәуіріне жол ашты.

* Ұлттық сананы оятудағы сіңірген өлшеусіз еңбегін бүгінде барша жұрт мойындаған «Қазақ әдебиеті» газеті о бастан-ақ туған тіліміздің тағдыры жөнінде зиялы қауымның жан дауысын үзбей жеткізген болса, ұлттық салт-дәстүрлерімізді сақтау, әдебиет пен өнеріміздің келешегін ойлау, ғылым мен білімнің деңгейін көтеру сияқты көкейкесті проблемалар жөнінде «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген принциппен, кеңестік идеологияның, тоталитарлық жүйенің сол дәуірлеп тұрған тұстарында батыл айта білді.

* «Ақтаңдақтар» ақиқаты, арыстарды ақтау, Жалтоқсан шындығы, экологиялық зардаптар, т.б. туралы да дер кезінде мәселелер көзғаған газет партияның және партократияның халық алдындағы қылмысы мен құлдырған беделі жөнінде тұңғыш болып үн көтерді.

* Халқымыздың еркіндікке ұмтылысындағы жарқын белес болған бұл басылымның бетінде жиі жарияланған жүрекжарды мақалалар Тәуелсіздікті аңсаған халың бұқарағa бостандықтың бір жұтым ауасындай әсер еткені ақиқат.

31. Қозыбаев М. Голощекин. Саяси портрет //Қазақ әдебиеті. 1988. 9 желтоқсан.

32. Қозыбаев М. «Ақтаңдақтар» ақиқаты // Социалистік Қазақстан. 1988. 11 қыркүйек .

33. Әділет салтанат құруда. Жазушы-публицист Б.Қойшыбаевтың Қазақ КСР Жоғары сотының председателі Т.Аймағанбетовпен сұхбаты //Қазақ әдебиеті. 1988. 9 желтоқсан.

34. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Комиссиясы. Әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 30-40 жылдар кезеңі мен 50-ші жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Комиссиясының Қорытындысы // Қазақ әдебиеті. 1989. 15 желтоқсан; Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитетінде. Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің М.Жұмабаевтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссияның қорытындысы // Қазақ әдебиеті. 1989. 6 қаңтар.

35. Кәкішев Т. Қазақ зиялыларының тағдыр-талайы //Қазақ әдебиеті. 1989. 19, 26 мамыр.

36. Әуезов М. Уақыт және әдебиет / Құраст. ред. алғы сөзін жазған Ы.Т.Дүйсенбаев. – Алматы. КМКӘБ, 1962. -395-398 б.

37. Қаратаев М. Шеберлік шыңына (Қазақ совет әдебиетінің келелі мәселелері жәйлі зерттеулер мен мақалалар). Алматы: КМКӘБ,1963.-11-12 б.

38. Ғабдуллин М. Біз ұлттық характер дегенді қалай түсінеміз? Шеберлік туралы әңгімелейміз // Қазақ әдебиеті. 1971. 3 желтоқсан.

39. Есеналиев М. Қалыпқа салма, халыққа сал. КПСС Орталық Комитетінің Пленумы қарсаңында //Қазақ әдебиеті. 1988. 14 шілде.

40.Бөкеев О. Партия дегеніміз... Мезгіл мінбесінен //Қазақ әдебиеті. 1990. 2 наурыз.

41.Жәнібеков Ө. Елдік, бірлік белгісі //Қазақ әдебиеті.1990. 16 наурыз.

42. Айтылмайтын ақиқат жоқ. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Идеология бөлімінің меңгерушісі Мырзатай Жолдасбековпен «Қазақ әдебиеті» газетінің бөлім меңгерушісі Д.Әшімхановтың сұхбаты // Қазақ әдебиеті. 1990. 23 маусым.

43. Досанов С. Қазақтың қамын кім ойлар? Мезгіл мінбесінен//Қазақ әдебиеті 1991. 21 маусым.

44. Елбасы: эсселер, ой-толғамдар, өлең-жырлар, сұхбаттар.- Алматы: «Ана тілі», 1996. 287 б.

45. Жұмаділов Қ. Ғасырға татитын бір жыл. Тәуелсіздігіміз баянды

баспасы, ЖШС. 1997. – 327-328 б.

14. Әлімжанов Ә. Ауадай қажет // Литературная газета. 1962. 11 тамыз.

15. Қазақ әдебиеті. 1962. 17 тамыз.

16. Қазақ әдебиеті. 2000. 21 қараша.

17. Алтынды тот баспайды. «Вопросы литературы» журналындағы бір мақаланы талқылау. Редакциялық мақала // 1971. 10 желтоқсан.

18. Мұратбеков С. Газеттің көлемі қалай өсті? //Қазақ әдебиеті. 2004. 2 қаңтар.

19. Бөпежанова Ә. Мұртаза кеңістігі //Қазақ әдебиеті. 2004. 23 қаңтар.

20. Бұхарқызы Х. Журналистикадан басталған жол // Қазақ әдебиеті. 2003. 3 қазан.

21. Қазақ әдебиеті. 2004. 24 желтоқсан.

22. Байтұрсынов А. Ақ жол: (Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу). Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 264 б.

23. Қозыбаев М. Тарих және әдебиет //Қазақ әдебиеті. 1988. 15 қаңтар.

24. Нұржекеев Б. Ашық айту – арға сын // Қазақ әдебиеті. 1988. 29 қаңтар.

25. Елубаев С. Нәубет. Мезгіл мінбесінен // Қазақ әдебиеті. 1988. 18 наурыз.

26. Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмысы туралы СОКП Орталық Комитетінің 1987 жылғы шілдедегі қаулысы //Қазақ әдебиеті. 1987. 17 шілде.

27. Демократия тағылымдары. КСРО Жоғарғы Кеңесінің мүшесі, КСРО халық депутаты М.Шахановпен әңгіме. Әңгімелескен Коммунар Табеев // Қазақ әдебиеті. 1989. 14 шілде.

28. Айғақ кәне, куә кім? 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына байланысты құрылған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Арнаулы комиссиясының төрағасы Қадыр Мырзалиевпен сұхбат. Әңгімелескен Жүсіпбек Қорғасбеков // Қазақ әдебиеті. 1989. 22 қыркүйек.

29. Ащы да болса , ақиқатын айтайық. КСРО халық депутатты Мұхтар Шахановпен әңгіме. Қаз ТАГ // Қазақ әдебиеті. -1989. 1 қыркүйек; Шаханов М. Бес ғасырлық арман немесе Желтоқсан тағылымы (Желтоқсан оқиғасының 10 жылдығына арналған «Тәуелсіз Қазақстан» атты ғылыми-теориялық конференцияда жасалған баяндама) // Қазақ әдебиеті. 1996.17 желтоқсан, т.б.

30. Тұрсынбаев Ә. Қайта құру және тарих. Идеологиялық жұмыс: қоғамдық ғылымдар парызы // Социалистік Қазақстан. 1988. 29 наурыз.

ҰЛЫ ДАЛА ГЕНЕРАТОРЫ

Өткен тарихымызға көз жүгіртер болсақ, басынан қасіреті арылмаған ұлтымыздың «қазақ» атауының өзі XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін мазаққа айналып келгенін қалай айтпассың! Иә, қазақ халқы патша отаршылдары күштеп таңғандықтан бірде «қайсақ», енді бірде «қырғыз-қайсақ», одан соң «қырғыз» аталып, ұлттық намысы қорланып, екі ғасырдан астам уақыт бойы өзінің тарихи шын атынан айрылып келді. Дегенмен де XIX ғасырда қазақ халқының тарихы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі және халық ауыз әдебиеті хақында арнайы еңбек жазып, лебіз білдірген орыстың зерттеуші-ғалымдары аз болмаған. Солардың бірі – А.И.Левшин қазақтар туралы «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» деген үш бөлімді кітабын 1832 жылы жариялаған. Ғалым «қазақ» деген есімге ғылыми тұрғыдан әділ анықтама беруге тырысады. «Европада «қырғыз-қайсақ» деп бір ұлтқа орынсыз таңылған атауға тарихи сипаттама бермес бұрын олардың өзін-өзі де, тіпті орыстардан басқа ешбір көршілері де олай атамайтындығын бірінші кезекте ескерте кетуді өзіміздің парызымыз деп білеміз, - деп жазады А.И.Левшин. – Бұл атау қырғыз және қайсақ деген екі сөзден тұрады. Ал, мұның алдыңғысы қырғыздың қазаққа қатысы жоқ... Қайсақ сөзі болса қазақтың бұрмаланған аты. Ал, қазақтар атауы кейбір шығыс жазушылары айғақтап отырғанындай Христостың туғанынан бұрын қалыптасқан көне есім.

...Шындыққа жүгіне отырып, бұған дейін бұрмаланып келген қайсақ сөзінің орнына қазақ, ал, қырғыз-қайсақ ордалары деген сөздердің орнына қырғыз-қазақ, сондай-ақ қырғыз-қазақ ордалары деп атау және солай деп жазу әділеттілікке сиымды болар еді дейміз». (Қазақтар өз атынан қалай айырылды? А.Левшин: «Бұра тартып, әділеттіліктен аттамайық»// Қазақстан коммунисі. 1991. №5. –47-50-беттер).

Кеңес үкіметі орнамай тұрып-ақ қазақ, қырғыз халықтары атының бұрмаланып, мазаққа айналып келуі қазақтың оқыған, көкірек көзі ояу азаматтарының ар-намысына тиіп жүрді. Біркатар зиялы қауым өкілдері олардың жеке-жеке халықтар екенін нақты дәлелдейтін публицистикалық ғылыми еңбектер жазды. Солардың бірі Шоқан Уәлиханов еді. Бұл орайда оның артында қалдырған мұралары ерекше маңызға ие. Шоқан «Россия империясының географиялық-статистикалық сөздігі» атты кітапқа енген «Қырғыз-қайсақтар» деген мақаласында өзінің бұлтартпастай дәйекті

болсын десек... // Қазақ әдебиеті. 1992. 11 желтоқсан.

46. Жұмаділов Қ. Тәуелсіздік тұғыры берік болсын! (Президент тұғырнамасын оқығанда туған ойлар) //Қазақ әдебиеті. 1993. 17 желтоқсан.

47. Бердібай Р. Көзқамандар кімдер? //Қазақ әдебиеті. 1991. 30 қыркүйек.

48. Жұмақанұлы Қ. Көзқамандар мәңгүрттерден де қауіпті // Қазақ әдебиеті. 1997. 2 қыркүйек.

49. Казахская правда. 1997. №4, 17 августа.

50. Тарихи тағылым және тарихи талап. Конференция материалдарын дайындаған Адам Мекебайұлы // Қазақ әдебиеті. 1998. 9 қазан.

51. Сәбетқазы Ақтай: «Ұлт мүддесін сатқандарды бүгінгі ұрпақ та, келер ұрпақ та кешіре қоймас» //Қазақ әдебиеті. 1998. 7 қаңтар.

52. Ақ. Ақтай. Ұлтсыздық, ұлтшылдық һәм ұлтжандылық хақында немесе Мұстафа Шоқайды аңсау //Қазақ әдебиеті. 1998. 10 сәуір.

53. Раушанов Е. Ауылға кетсек пе, әлде эмиграцияға ма? //Қазақ әдебиеті. 1999. 5 қараша.

54. Боқаев Қ. Сен кімсің, Мақаш Тәтімов? //Қазақ әдебиеті. 2000. 24 қараша.

55. Қарамендітегі Т. Мақаштың кім екенін мен айтайын // Қазақ әдебиеті. 2000. 15 желтоқсан.

56.Мысалы, қараңыз: Ұлт мүддесінен ұлық ештеңе жоқ! Қазақстан Парламентінің назарына. Публицист-қаламгерлер Адам Мекебай, Әмірхан Меңдеке және Мейірхан Ақдәулетұлының ұсыныстары //Қазақ әдебиеті. 1999. 25 маусым; Профессор Ғ. Есім: «Дертті қоғам диагнозын далбасалап қоймау керек»//Қазақ әдебиеті. 1999. 2 сәуір; Әлім А. Рухани иммунитет // Қазақ әдебиеті. 1999. 29 қазан; Сонікі, Ұлтымыз интеллигенциядан не күтеді? // Қазақ әдебиеті. 2000. 18 тамыз; Сонікі. Патриотизм және мещандық //Қазақ әдебиеті. 2000. 29 қыркүйек; тағы басқалар.

тарихшы айтпайды».

Ұлы публицист, қажырлы қайраткер М.Дулатов жоғарыдағы аталмыш еңбегінде қазақ, қырғыздың ата-тегі һәм қашаннан бері өз алдына болғаны туралы жазылғандарды қорыта келе мынадай тұжырым жасайды: «Қазақ X ғасырдың ар жағында көп заманнан бұрын өзінің хандары болып, өзін-өзі билеген, ежелден қазақ атанған түрік жұртының бір тарауы. Қазақ XII ғасырдың аяғында әр түрлі түркі руларымен қосылып, көбейіп, тағы да бөлек жұрт болып, сыбайлас жұрттардың көбімен соғысып, бірде жеңе, бірде жеңіле келіп, XVIII-XIX ғасырларда, Россияға бағыннан кейін еркінен айырылған жұрт» (Дулатов Міржақып. Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. ҚазКСР Ғылым акад., М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер инст-ты; Құраст. М.Әбсеметов, Г.Дулатова. Алғы сөзін жазған Ж.Ысмағұлов. – Алматы: Жазушы, 1991. – 308-319-беттер).

Өткен ғасырдың басында өз елінің аякка тапталған ұлттық намысын оятып, еңсесін көтеру үшін оқыған зиялы азаматтарымыз «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналын шығарды. Бұл басылымдарда ұлттық орталық езгі жағдайындағы көкейтесті мәселелерін көтерген макалалармен катар қазақ халқын қорлап, оған менсінбей қараудың көрінісі болып табылатын оның тарихи шын атын бұрмалауға наразылық білдіру сарынындағы жарияланымдарға да орын беріліп отырады. (Мысалы, Түрік баласы. Қазақ тарихы. //Қазақ. 1913. 2-3-сандары).

Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығында да қазақтар ресми құжаттарда бұрынғысынша қырғыздар болып, қазақ халқы қырғыз халқы болып аталып кала берді. Тіпті, 1920 жылы құрылған республика ресми түрде РСФСР құрамындағы Қырғыз Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы болып аталады. Жиырмасыншы-отызыншы жылдары мемлекеттік, партиялық ресми құжаттарда «нацмен» («национальное меньшинство» тіркесінің қыскартылған түрі) деген термин кең орын алды. Қазақстан жағдайында республиканы мекендеген орыстан басқа халықтар (онын ішінде қазағы, өзбегі, қырғызы, ұйғыры бар) «нацмендер» болып шыға келді. Жиырмасыншы-отызыншы жылдары партия және кеңес органдарында жауапты қызмет атқарған, оқу-ағарту салаларында еңбек еткен Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Ораз Жандосов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Сейітқали Мендешов, Сұлтанбек Қожанов, Смағұл Сәдуақасов, Әбдірахман Әйтиев сияқты ұлттың жоғын жоктаған ұлдары қазақ халқының тарихи шын атын өзіне қайтару жолында арпалыса жүріп, тер төкті. Осы орайда публицист Айтан Нүсіпханның мынадай пікірін айта кету артықтық етпес деп ойлаймыз: «Зиялыларды ұлттық мүдде ғана біріктіре алады. Ғасыр басында қазақ ұлты өз ішінен аса зиялылар тобын шығара алғаны кайран

тұжырымын былай келтіреді: «Қырғыз-қайсақтар» немесе «қырғыз-қазақтар» европалық Россияның оңтүстік-шығысы мен Оңтүстік Сібірге дейінгі, Қытай Жоңғариясы мен Қоқан хандығының аралығындағы ұлан-ғайыр өлкені мекендейтін халық. Қырғыз-қазақтардың дұрыс аты қазақтар. Ал, орыс құжаттарындағы «қара қырғыз» аталып кеткен қырғыз халқы Ыстықкөл бойын, Текес өзенінің жоғары ағысын, Шу мен Талас өзендерінің аңғарын, Тянь-Шань тауының күнгей жағын, сонымен бірге Памирдің таулы жазықтарын мекендеген түркі тілдес халық. Оларды қазақтармен шатастыруға болмайды».

Ш.Уәлиханов бір-бірімен қандас келетін қазақ және қырғыз халықтарының этникалық құрамы мен әлеуметтік-экономикалық құрылымының ара-жігін дәл ажырата білуді талап еткен. «Қырғыз-қайсақтардың ұлы жүзі, орта жүзі, кіші жүзі – бір ғана «қазақ» деген халық, ол қытайлар «бүріт», орыстар «қара қырғыз» деп атайтын қырғыздардан ерекше, - деп жазады ұлы публицист-ғалым. – Бұл екі халықтың тілінде де, тегінде де, дәстүрінде де айырмашылықтар бар». (Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1980, 97-бет).

Қазақтардың қырғыз аталуына байланысты Міржақып Дулатов өзінің «Қазақ, қырғыздың ата-тегі туралы» еңбегінде көңіл аударарлық мынадай жорамалдар жасайды: «...Қырғыздар Сібірдегі орыстың қалаларын, ауылдарын дамылсыз шауып, мазасын кетіре берген... сондықтан орыстың ұғымында «қырғыз» деген сөздің өзі жау, шабағаншыл мағынасында орнап қалған. Ал, қырғыздан кейін әрі көп, әрі орысқа бағынбай өз алдына отырған қазақ жұрты орысты қырғыздан жаман жәбірлеп, әсіресе Сібірдің он тұсындағы облыстарына үлкен зиян келтіре берген соң қазақты да қырғыздай жек көріп, сөгіс орнына қырғыз (киргиз) деп атаған.

...Қазақты орыстың «қырғыз» деуінің жаңағы айтқаннан басқа тағы бір себебі болған. Алғаш Сібірді мекен еткен орыстар... – казак (казак-орыстар) еді. Сондықтан оларға өздерін де казак, қазақты да казак деу қапелімде ыңғайсыздық келтіретін болған. Үнемі «қай қазақ» деп айырып отыру қажет бола берген. Міне, сонан бері қазақты қырғызбен шатастыру, қырғызды да «қырғыз», қазақты да «қырғыз» деп атау басталады.

...Қазақ пәлен уақыттан, пәлен ғасырдан бері жұрт болыпты деп кесіп айтуға болмайды. ...1020 жылдарда өмір сүрген атақты Фердоуси өзінің тарихында қазақ жұрты һәм қазақ хандары туралы жазады. Бұған қарағанда қазақ Фердоусиден бұрын мемлекетті жұрт болғандығы көрінеді. Фердоусидің айтуынша, қазақ ескі жұрт, өзінің жауынгерлігімен, ел шабуымен сол заманда-ақ атақ алған. ...Фердоусидің жазғаны осы күнгі біздің қазақ болмай, өзге жұрт болса, ол жұрттың қайда кеткенін неге бір

отарлаушылары XVIII ғасырдан бастап зорлап таңған теріс атын – «қырғыздар» атауын өзгертіп, оның тарихи шын атын – «қазақтар» деген атауды қалпына келтіруі болды. Сонымен қатар съезд Қырғыз АССР-ін Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік Республикасы деп қайта атады... Көп кешікпей Бүкілроссиялық Орталық Аткару Комитетінің Президиумы съезд шешімін бекітіп, былай деп қаулы етті:

I. Қырғыз Автономиялы Советтік Социалистік Республикасы Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік Республикасы деп өзгертілсін;

II. Үкіметтің орналасқан жері Ақмешіт қаласының аты Қызылорда деп өзгертілсін».

Қазақстан Советтерінің V съезінің шешімдерінде «казақ» және «Қазақстан» сөздері орыс тіліндегі тіркестерде «казаки», «Казакстан» деп жазылған болатын. Орысша бұл сөздерді осылай жазу 1936 жылға дейін сақталды. Қазақ АССР Орталық Аткару Комитетінің 1936 жылғы 9 ақпандағы қаулысына сәйкес орыс тілінде «казахи», «Казахстан» деген неғұрлым дәл атау қабылданды.

Қазақ публицист-әдебиетшілері, тарихшылары, саясатшылары мен зиялы қауым өкілдері еліміз тәуелсіздігінің қарсаңында, яғни XX ғасырдың 80-жылдарының аяғында ғана ұлттық қасірет-мұңды шындық тұрғыда айта бастады. Сол тұста алдымен кеңестік дәуірде жарты ғасырдан астам уақыт бойы сталиндік жолсыздықтардың, содан кейін волюнтаризм мен субъективизмнің, тоқырау идеологиясы мен психологиясының шырмауында болып келген тарих ғылымының халық алдындағы парыз-қарызы талқыға салынуы уақыт талабынан туындаған ақиқат-шындыққа талпыныстың алғашқы қадамдары болатын.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдары мен тоқсаныншы жылдарының басында республика Мемлекеттік сыйлығының иегері, әдебиетші-ғалым, публицист Мекемтас Мырзахметұлы мерзімді басылымдарда жарияланған бірқатар публицистикалық мақалаларында нақты архив деректері мен бұрын жасырын сақталған патша өкілдерінің құпия құжаттарының негізінде Қазақстандағы жер-су аттарын орысшаға өзгертудің мәнін, бірнеше ғасыр бойына еркін пайдаланылып, А.Байтұрсынов жетілдірген қазақша әліпбиді кириллицаға көшірудің сырын және қазақтарды діннен бездіріп, шоқындыру мақсатында жүргізілген сұркия әрекеттерінің шынайы бет-пердесін ашады. Ұзамай-ақ кезінде оқырман қауымның үлкен ықыласына ие болған сол мақалалар негізінде ғалымның кітабы жарыққа шықты.

Автор кітабының «Ел қалай орыстандырылды» деп аталатын алғашқы бөлімінде ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының үшінші кітабы ретінде жазылған әрі алғаш рет жарияланған нұсқасы «Ақын аға»

қалдырады. Өзінің интеллектуалдық деңгейі жағынан бұл топтың сол тұстағы Ресейге қараған бодан ұлттардың зиялылары арасында беделі жоғары-тын...» (Заман және зиялы. Уақыт сауалы. //Ана тілі. 1998, 10 қыркүйек). Солардың арасында 1922 жылғы маусымда «Еңбекшіл қазақ» газетінің редакторы болып тағайындалған, осы жылдың соңында республика Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы болып сайланған Сәкен Сейфуллиннің аталмыш мәселеге байланысты атқарған еңбегі ерекше болды. Сәкеннің қолынан шыққан мақалалардағы тұжырымдалған басты қағида: жас республика қазақ халқының кеңестік негіздегі ұлттық мемлекеті болуы керек, ол Қырғыз Республикасы емес, Қазақ Республикасы аталуы тиіс, мемлекеттік тіл, ресми кеңсе тілі казақ тілі болуы керек, қоғамдық өмірдегі бұрынғы отаршылдықтың қалдықтарымен күресу қажет деген көкейтесті мәселелерге саяды (Сейфуллин С. Шығармалар. Бесінші том. – Алматы, 1963). Отаршылдыққа негізделген ұлы державашыл шовинизмнің қалдықтарының бірі қазақ халқының Қазан жеңісінен кейін де өзінің тарихи шын атына ие бола алмауы Сәкенді қатты күйзелтті. «Бұл күнге шейін қазақты орыстар «киргиз» деп келді. Не себепті қазақты орыс «киргиз» деп кеткенін тексермей-ақ, ол «киргиз» - қырғыз деген аттың қалайша жалпы қазаққа жапсырылып кеткенін баяндамай-ақ, енді бұл тарихи қатенің түзетілуге керек екенін жұртқа айтқым келеді.

...Біз «киргиз» деген атты жоғалтып «қазақ» деп кетсек, басқа халықтар да бізді «қазақ» деп осы атты қолданып кетпек. Біздің үлкен бір кемшілігіміз – осы күні басқа жұрттан бұрын өзімізді өзіміз «киргиз» дейміз. Әуелі біздің «Қызыл Қазақстан» журналы орысша «Кизил Киргизстан» деп аталады. Бұл біздің едәуір әлсіздігімізді көрсетеді. Әгәрдә біздің қазақ жігіттер бұл қатені түзетеміз десе, оп-оңай түзетіп әкетер еді.

Біздің әр қазақ жігіті «кир» деген періні тастап, қоймастан «қазақ» деген сөзді жұмсап, басқа жұрттың құлағына сіңдіріп үйрету керек. Қазақстанның орталық үкіметі «Киргиз» деген есімді жойып, «Қазақ» деген есімді қолдануға жарлық (декрет) шығару керек. Қазақты «қазақ» дейік. тарихи қатені түзетейік!» («Қазақты «қазақ» дейік, тарихи қатені түзетейік». // Еңбекшіл қазақ. 1923. 15 ақпан).

Кезінде Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, тарихшы Қ.Нұрпейісов ел тәуелсіздігінің қарсаңында өз зерттеу мақаласында былай деп жазды: «1925 жылғы 15-19 көкекте республиканың жаңа астанасы Ақмешітте Қазақстан Советтерінің V съезі тұңғыш рет өлкеміздің барлық аудандары еңбекшілерінің өкілдері қатынасқан жағдайда өтті. Осы съезд қабылдаған қарарлардың ішінде үлкен саяси мәні бар шешімнің бірі – қазақ халқының бұрмаланған, патша

кездерде рухани семинария шәкірті болған Сталин өзіне тән суық ақылдың тезіне сала отырып әрекет етті, әсіресе, орыс жазуын бірден алу түркі тілді халықтардың қарсылығына ұшырауы мүмкін деп уақытша латын жазуын ендіре тұру керек деген кеңеске құлақ асып, 1930 жылы латын жазуын қабылдатты. 1940 жылы халықтың қалауы бойынша деген жасанды сылтаумен латын жазуынан енді орыс жазуына көшірді.

Қалыптасқан жоғарыдағыдай қасіретті жағдайлардан кейін қазақ халқы өз елінде азшылыққа ұшырады. Өз жерінде тілінен айырылып қала жаздады. Отарлаушы империялар боданындағы ұлттарды өзіне сіңіріп алу үшін алдымен олардың тілін құртуға күш салады. Патшалы Ресей бастаған бұл үрдіс кеңестік жүйеде жалғасын тауып, қазақ халқының тілін жойып жіберудің барлық айла-шарғылары жасалды. Кеңес өкіметінің токырау деп айдар таққан жылдары жеті жүзден астам қазақ мектептерінің жабылуы, халықтың қырық пайызының ана тілінен мүлдем мақұрым болып, қаак тілінің мемлекеттік дәрежеден бірте-бірте төмендеп, от басы, ошақ қасында қалуы, шеберлікпен жүргізілген жымыскы саясаттың айқын көрінісі болса керек.

Тарихымызға кеңестік дәуірдің сталинизм кезеңінде түскен қара дақтар, қазақ басына төнген қайғы-қасіреттің қара бұлты тәуелсіздікке дейін тарихи дүниетанымымызда орны бос «ақтаңдақтарға» айналып келді. Партияның ықпалында болған қазақ публицистикасы да тым дәрменсіз еді. Сондай сауалдардың ең қасіреттісі 1932 жылғы қазақ даласын отап кеткен апат еді.

Голощекин бастаған республика басшылары Қазақстанда ұжымдастыруды үш жыл емес, бір жылда аяқтау жөнінде ұран көтеріп, алға бұл шаруада Ресейдің орталық аудандарын басып озу міндеті қойылды. Аса кең ауқымды асыра сілтеудің нәтижесі мынадай болып шықты: Ресейдің қара топырақты аудандарында жеке шаруаны ұжымдастыру 15 пайыз төңірегінде болғанда, Қазақ елінде бұл көрсеткіш 64-ға бір-ақ ырғыды. Шаруашылықтың байырғы жүйесі бұзылып, қолдан жасалған ауыр қиянаттан зардап шеккен көшпелі далалықтар жаппай аштық апатына ұшырады. Осындай ұр да жық асыра сілтеудің салдарынан негізгі күнкөрісінен айырылған қазақ шаруасы ел-жерінен безіп, Ресей, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстанға, Қытай, Монғолия, Иран, Ауғанстанға ауа көшіп тыналы.

Кеңес өкіметінің бастапқы кезеңінде Қазақ жерінде дербес ұлттық мемлекет құру арманымен ұлттық идеяны жалаулатқан зиялылар «Алаш» партиясының төңірегіне топтасты, ұлттық тәуелсіздік жолында құрбан болды. Таптық күресте шыңдалған, ұжымдастыру мен индустрияландыру кезеңдерін бастан өткізген, туған халқының мұң-мұқтажын жоқтап, камын

(1951) романында миссионерлік әрекет пен оның идеологтары Ильминский, Остроумовтың аттары нақты аталып, олардың негізгі көздеген мақсаты мен атқарған қызметі таңбалап көрсетілуінің мән-мағынасын ашуға барынша ден қоя отырып, былай деп жазады: Алғашқы түпнұсқада айтылған ойлардың көбі түсіріліп, жұмсартылып, әрі жандарал мен Абай арасында болған әңгіме енді Павлов пен Абай сұхбаты арқылы беріліп, басқаша сарын, яғни елеулі түрдегі текстологиялық өзгерістерге ұшырағаны анық сезіліп тұр. Осы құбылыстарға ой көзімен қарап, бұлардың себебі, астарлы сыры қайда жатыр деген күрделі сұраққа өткен тарих қойнауында күрделі із қалдырған, бірақ барынша бүркемеленген өте нәзік, әрі мейлінше сақтықпен жүргізіліп келген қазақ елін шоқындыру арқылы орыстандыру саясатының алысты көздеген астарлары ашылған. Оларды танып-білген сайын тарих сабағынан тағлым берер кемеңгер жазушының жеке басқа табынудың қылышынан қан тамған тұсындағы терең танымына, саналы түрдегі азаматтық батылдығына таңданбасқа да болмайды».

Публицист-ғалым жоғарыдағы Әуезов автоцензурасының негізіне сүйене отырып, нақтылы деректер арқылы Романовтар династиясы билік еткен бүкіл Ресей патшалығының ғасырлар бойы жүргізіліп келген ішкі, сырткы саясатының негізгі бағыт-бағдары отарланып алынған елдерді дінге шоқындыру арқылы орыстандыру саясаты және де оны жүзеге асырудың ең ұрымтал буыны отарланған бұратана елдердің ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан жазу таңбаларын, яғни алфавитін өзгерту, оны кириллицаға ауыстыру саясаты болғанын дәлелдейді. Қазақстан жері түгел отарланып, халық бодандыққа ұшыраған соң, кең байтақ қазақ даласын экономикалық және идеологиялық жағынан меңгеру мәселесін патша өкіметі күн тәртібіне қойды. Қазақ елінің жерінде бір жағы Қытай империясы, бір жағынан Ресей империясының шекарасы ресми түрде белгіленіп, картасы сызылып, бекітілген соң, патша үкіметі бұрынғы уақытша ислам дінін тарату саясатынан бас тартып, 1862 жылдан бастап ресми түрде қазақ халқын шоқындыру, сол арқылы біртіндеп орыстандыру саясатын ашық жүргізе бастайды. Патшаның миссионер-ғалымдары қазақ елінің рухани болмысы мен тарихи жолын, психологиясын, мінез-құлқын, салт-дәстүрінің ерекшелігін, билеу жүйесін, яғни өздеріне қажет буынды да, ұрымтал тұстарын терең барлап, зерттей отырып, миссионерлік саясатының стратегиялық негіздері мен техникалық әдістерін, мақсаттарын анықтап отырды. Патша өкіметінің шоқындыру арқылы орыстандыру жолындағы ең басты тәсілдерінің бірі – қазақ халқының ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан араб графикасы негізіндегі жазуын қолданудан шығару болатын. Қазан төңкерісінен кейін патшалық миссионерлік идеяны жүзеге асыруды бір

...Сол кездегі дағдарыстың бар себебін қоғамдық жүйеге сүйей салуға болмайды. Дағдарыстың басты себебі үкімет жіберген кателіктерде еді.

...Демократияның дамытылу қарқынында да асығыстық орын алғаны анық... Горбачевтың қайта құру саясатының сәтсіздігі – саясатты экономиканың алдына шығарудың қандайлық зардаптарға соқтыратындығының айқын айғағы.

Осы орайда әбден күшіне мінін алған әміршілдік-әкімшідік жүйенің ауыр зардаптары жөнінде ашық айтыла бастаған болатын.

«Шынтуайтына келгенде, -деп жазған еді Е.Я.Виттенберг – мемлекеттік мономеншікті құру, кооперативті меншікті мемлекет қарауына айналдыру саяси-экономикалық бюрократияның қоғамдық өндірістік құрал-жабдықтарға озбырлық пен иелік етуі үшін қолайлы жағдай туғызды. Экономикалық тетіктер... басшылықтың регрессивті әдіс-тәсілдері деңгейіне тез көтерілген әміршілдік-әкімшілдікпен ауыстырылды» (Страшное и чудовищное / В кн. Квинтэссенция. Альманах. – М.: Политиздат,1990.-С.246).

Ал З.Бзежинский үзіндісі «Квинтэссенция» философиялық альманағында жарияланған «Большой провал. Рожденние и смерть коммунизима в двадцатом веке» деген кітабында былай деп жазды: «Биліктің бір партиялық жаңа жүйесін жалпы мемлекеттік шоғырландыру, ірі көлемдегі әлеуметтік күштеуді институциаландыру, ортодоксальды доктринаны таңу мен идеологиялық қажеттілікке сай келетін кез-келген саяси әдісті, ең тарандықты да қоса алғанда, ақтау практикасының тамырын терең жайғызу кең қанат жайған номенклатура жүйесі арқылы қоғамның барлық құрылымына бақылау жасайтын барған сайын бюрократтандырыла түскен біртұтас саяси билікті партия авангардының қолына шоғырландыруға әкеліп соқты, бұл барлығын да – жоғарыдан бастап төмендегілерге дейін – тағайындалғандардың қатаң бақылау жүйесін қалыптастырды. Бұл уақыт өте келе, тұрғындардың тұтас әлеуметтік қабаттарын кең көлемде құдалауға, алдымен саяси, сонан соң экономикалық және ақыр соңында әлеуметтік және мәдени проблемаларды, ең бастысы, ұйымдастырылған күшпен шешуге аса қолайлы жағдай туғызды...» (Большой провал. Рождение и смерть коммунизма в двадцатом веке / В кн.: Квинтэссенция. Альманах.-М.: Политиздат, 1990. – С. 258).

«Горбачев Кеңес Одағының бұрынғы қалпында тұра алмайтынын ақыры толық түсінбей-ақ қойған сияқты, – дейді Президент. – Басқасын былай қойғанда, КСРО-дай алып елді бір орталықтан басқару ендігі жерде мүмкін еместігі анық болатын. Мен жаңарған Одақтың ендігі жерде федерация күйінде қала алмайтынын әу бастан-ақ ескерткенмін... «Қазақстан

жеген бас көтерер қайраткерлеріміздің үлкен шоғырын 1937 жылғы репрессия жалмады.

Ұлттық интеллигенциямыздың үлкен тобына қырқыншы жылдардың соңы мен елуінші жылдардың басында тағы да «ұлтшыл» деген айып тағылып, кезекті к қазақ халқының басына қара бұлт төндірген шовинистік империялық өктемдіктің негізіне бір сәт ой жүгіртудің кезі келген сияқты. уғын-сүргін жүргізіле бастады.

Патшалық Ресейдің де, іс жүзінде оның мұрагері болған қызыл империяның да негізгі ұстанымы барлық мәселені орыстандыру саясатына қарай бұру, өзге халықтардың тарихындағы шоқтығы биік дүниелерге күйе жағып, олардың ұлттық құндылықтарын жою, халықтың нағыз ерлерін қаралап, оларды дұшпан етіп көрсету, елдік санасы биік жандарды құдалау, құртып жіберу болды. Күллі насихат құралдары осы мақсатқа жұмылдырылды. Бұл елдердің төл дәстүрін өшірудің, тарихи жадын ұмыттырудың терең ойластырылған амалы еді. Өзімізбен көршілес өзбек, қырғыз, тәжік, т.б. ұлттар дәл қазақтардай шовинистік империялық өктемдіктің тепкісінде болып көрген емес.

Алып империя - Кеңес одағының ыдырауы, оның құрамындағы одақтас республикалардың өз тәуелсіздіктерін жариялап, дербес даму жолында түскен 1991 жылдың әлем тарихындағы орны айрықша. Осы жыл тұтастай алғанда Қазақ елі Тәуелсіздігінің таңсәрі шағының да тарихи. Міне, бұл жөнінде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен журналист Сауытбек Абдрахмановтың сұхбат кітабынан алынған «Сергелдеңнің соңы» атты сұхбат - еңбекте толығымен баяндалған (Егемен Қазақстан. 2012.19 тамыз).

Президент журналист сұрағына орай өзі қат-қабат оқиғалардың бел ортасында жүрген жан ретінде осы жылға жан-жақты сипаттама береді: Ол жылы Кеңес одағының ғана емес, бүкіл әлемнің тағдырына әсер еткен аса маңызды оқиғалар орын алды. Әкімшілдік-әміршілдік жүйенің қирап бітуімен, нарықтық қатынастардың жоқтығынан өндірістегі дағдарыс тіпті тереңдей түсті. Базардағы, кооперациядағы баға аспандай берді...

Ішкі саясаттағы, соның ішінде, ұлтаралық қатынастардағы қателіктер бара-бара қатерге айнала бастады. Жыл басынан-ақ одақтық басшылық Балтық бойындағы республикаларға байланысты тізеле салу, күшке басу әдісіне көшті.. Ақыр аяғында Вильнюске әскер кіргізіліп, атақты «Альфаның» көмегімен сондағы Баспасөз үйі мен телеорталық басып алынды. Халық өзі сайлаған Жоғарғы Кеңесті қорғауға шықты. Қан төгілді. Онымен де қоймай, мұндай күш көрсету біраз күннен кейін Ригада қайталанды...

қозғалды. Әлі есімде, Ельцин бір түрлі тынышы кетіп отырды: тап жанында біреу тың тыңдап тұрғандай. Тынышы кеткені сондай, ол тіпті бірнеше рет дәлізге шығып, жан-жағына қарағыштап та келді» («Жизнь и реформы». 2-книга, С. 556-557).

Бұл туралы М.Вече де өз жазбаларында былай дейді:

«1991 жылдың 20 тамызында жаңа Одақтық шартқа қол қойылады деп белгіленуі консерваторларды шешімді әрекеттерге итермеледі, өйткені келісім СОКП басшылығын нақты биліктен, қызметтер мен артықшылықтардан айыратын еді. М.Горбачевтың Б. Ельцин мен Қазақстан Президенті Н.Назарбаевпен МҚК төрағасы В.Крючковқа белгілі болған құпия уағдаластығы бойынша, шартқа қол қойылғаннан кейін КСРО прьемьер-министрі В.Павловты Н.Назарбаевпен алмастыру ойластырылды. Қорғаныс министрін, Крючковтың өзін, басқа да бірқатар жоғары лауазым иелерін осындай тағдыр күтіп тұрды» («Сто великих событий XX века», 2006.- С. 455-456).

Енді осы орайды журналист С.Абдрахмановтың «Сергелдеңнің соңы» сұхбатында Президент Н.Назарбаевқа қойған сұрағының толық мәтіні мен Елбасының нақты жауабын келтіре кетуді жөн көреміз:

-Нұрсұлтан Әбішұлы, Кеңес одағының үлкен қантөгіссіз тарағаны бәріміздің бағымыз. Дегенмен, оның финалында да драмаға толы беттер бар. Енді 1991 жылғы атақты тамыз бүлігіне қарай ауыссақ деймін. Сонымен Горбачев, Ельцин үшеуіңіздің құпия әңгімелеріңіз жазылып алынып, тасқа басылып, КГБ басшысы Крючковтың алдына жетті. Сіздер үшеуара әңгімеде Одақтық шартқа қол қойылғаннан кейін премьер-министрден бастап, әлеуметті құрылымдардың бәрінің басшылары ауыстырылатын ойластырдыңыздар. Дәл сол адамдар түгелдей дерлік бірнеше күннен кейін құрылған Төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік комитеттің құрамына кірді. Ельцин құпия кездесудегі әңгіме тамызда атылған мылтықтың шүріппесін басуға итермеледі деп жазды. Сіз осыған келісесіз бе?

-Кез келген оқиғаға бір нәрсе түрткі болуы керек. Құпия әңгімеміздің КГБ басшысына жетуі ондағы жоспарларды орындатпауға итермелеуі көкейге қонады. Бірақ бұл түрткі ғана. Негізінде, КСРО-дай елдің тарауы тым жаймашуақ жүзеге асуы мүмкін емес еді. Сондықтан, егер нақты карасақ, ақыры болмай қоймауға айналған үдерістің тездеуіне осы оқиғаның козғау салуы ненің не екеннін, кімнің кім екенін айқындауға да мүмкіндік бергенін айтуға тиіспіз.

Жалпы, ГКЧП бүлігі арада жиырма жыл өтсе де, талай кітап жазылса да әлі күнге ақиқаты толық ашылмаған жайлардың бірі.

ешқашан да бірде-бір аймақтың айыл-тартпасы болмайды, ешқашан да оның «кіші інісі» болмайды», деп те басын ашып айтқанмын... Кеңес Одағы ең әрі барғанда конфедерация түрінде ғана сақтала алатын еді. Горбачев конфедерация идеясын да қолдамай, ақыр аяғында федерациядан да айырылды. Біз ел бірлігін одақты қалайтындармен болса да, сақтап қалғымыз келген еді. Оның бел ортасында Ресей бар... Михаил Сергеевич тіпті көнбей қойды...».

Саяси дағдарыс күшейген үстіне күшейе берді. Горбачев билігіне Ресей басшылығы тарапынан орасан мықты соққы жасалды. Одан кейін Ресейде президент сайлауы өтті. Ельцин жеңіске жетті. Сайлау алдында елді аралау кезінде Ельцин Ресейдің одақтық құрылымдардың бәрінен, одақтық министрліктердің бәрінен бас тартатын мәлімдеді... Ресейдің халықаралық қатынастар субектісі ретіндегі тәуелсіздігін жақтады...

Көктем, жаз бойы жаңа Одақтық Шарттың төңірегінде дау-дамай қызып жатты. Сәуірде Ново-Огаревода тоғыз республика басшының КСРО президентімен кездесуі болды. Республикалар нақты құқықтар мен өкілеттіктер талап етті, орталық болса биліктің бар тетіктердің өз қолында қалдыруға жанталасты. Ақыр аяғында солар елдегі әлеуметтік – экономикалық және саяси ахуалды тұрақтандыру жөніндегі шаралар туралы ортақ хаттамаға қол қоюмен тарасады...

«Одақты сақтау, жаңа мәртебесін айқындау, құрылымын анықтау мәселелерінде Горбачев пен Ельциннің ұстанымдарын жақындату жөнінде талай әрекет еткенімді айтқанмын,– деп сөзін жалғастырады Президент. – Сондай бір кездесуіміз шілденің аяғында өтті... Бұл кездесу өте құпия өтті. Біз күні бойы, одан кейін түннің бір уағына дейін көп мәселені талқыладық. Мынадай жоспар жасалды. Одақтық шартқа қол қойылғаннан кейін іске батыл кірісуге бекіндік... ».

Осы кездесу жөнінде өз естелігінде М.С.Горбачев былай деп жазады:

«Шілденің дәл аяғында, мен демалысқа кетердің алдында Ново-Огаревода Ельцинмен және Назарбаевпен кездестім. Әңгіме Одақтық Шартқа қол қойғаннан кейін қандай қадамдар жасайтынымыз жөнінде болды. Шарттың республикалар үшін де, Одақ үшін де жасайтын мүмкіндіктерін барынша пайдалануға келістік. Кадрлар туралы әңгіме қозғалды. Әрине, алдымен Егемен мемлекеттер одағының Президенті туралы сөз болды. Ельцин бұл қызметке Горбачевты ұсынды. Пікір алысу барысында Назарбаевты Кабинет басшылығына ұсыну жөнінде ұсыныс туды. Ол егер одақтық Кабинеттің дербес жұмыс істеу мүмкіндігі болса, бұл жауапкершілікті өз мойына алатынын айтты. Атқарушы биліктің жоғарғы эшелонын едәуір жаңарту – премьердің орынбасарларын, әсіресе, түйінді министрліктердің басшыларын ауыстыру қажеттілігі жөнінде мәселе

республикада төтенше жағдай енгізілмейтін шегелеп тұрып айтты. Әсіресе, үш адам құрған республикалар қатыспаған комитет егемендік туралы декларацияларды аякасты етуде деп ашық мәлімдеді. Осы тарихи үндеудің мәтіні төмендегідей еді:

«Еліміз үшін осынау жауапты сәтте сіздерді байсалдылық пен ұстамдылық сақтауға шақырамын. Қазір бұл ерекше қажет, өйткені біздің әркайсымыз тарапынан жасалған қандай да болсын қызбалық, ойластырылмаған іс-әрекет аса ауыр әлеуметтік сілкіністердің бастамасына айналуы мүмкін.

Мен сөзімді барлық азаматтарға, біздің көпұлтты республиканы мекендейтін барлық ұлттар мен ұлыстардың өкілдеріне арнаймын. Бұл күндері біз өзіміз үшін әркашан да бірлік пен өзара түсіністіктің негізі болып келген халықтар арасындағы достықтың ғасырлар бойына жинақталған тәжірибесіне арқа сүйеуге тиіспіз.

Қазақстан территориясында төтенше жағдай енгізілмейтінін, бүкіл өкімет билігі Қазақ ССР-нің Мемлекеттік егемендігі туралы қабылданған Декларациясына және Конституциясына сәйкес толығымен совет органдарына тиесілі екенін ерекше атап көрсеткім келеді.

Мен республиканың егемендігін нығайту саясатына және демократия, Одағымыздың бірлігі принциптеріне адалдықты қуаттаймын, басталған реформаны жүзеге асыруға бекемдік білдіремін. Қазақстан халқы жоғары саналылық, қырағылық пен топтасқандық танытады деп кәлім сенемін».

Қазақстанда жағдай қалыпты болды.

Әрине, 20 тамыз күні барлық газеттер бұрыннан орнап қатып қалған тәртіпті сақтап, ресми құжаттардың барлығын да жариялады. Қарсы жақтың құжаттары бізге жетпеді.

21 тамызда газеттер өздерінің көзқарас-қимылын айқындай бастады. «Егеменді Қазақстан» төтенше комитеттің көп құжаттарын жарияламай қойды. «Лениншіл жас» пен «Ленинская смена» да ресми материалдарға орын берген жоқ. «Казахстанская правда» сол құжаттың кейбіреуін беріп отырып, онымен қатар өздерінің түсініктемесін (ол төңкерістің түсініксіз, заңсыз екенін ашық айтқан) жариялады. Қарағандының «Орталық Қазақстан» газеті сол алғашқы күннің өзінде төңкеріске қарсы, әшкерлеген, ашынған мақалалар берді. Сөйтіп, газет редакторы Нұрмахан Оразбеков тендессіз ерлік жасады (Смайылов К. Дүниені дүрліктірген үш күн (1991 жылдың 19-21 тамыз аралығында не болды?) // Қазақстан коммунисі. 1991. № 10).

Көпшілік облыстық газеттер, республикалық радио мен телевизия сол

– *Горбачев Форостан келгеннен кейінгі алғашқы баспасөз мәслихатында: «Всего я вам не скажу. Всего я не скажу никогда» деген болатын журналистерге.*

– Қалай дегенде де бұл қадамның арғы жағында бес-алты жыл бойғы бітпейтін де қоймайтын көпсөзділіктен әбден шаршаған, төзімі саркылған, түнілуге айналған халықтың ыза-кегін өз мақсаттарында пайдаланып қалуға тырысқан шағын топтың заңсыз әрекеті тұрғаны анық. Олар өз мақсатына жету үшін айла-шарғыдан, ашықтан ашық өтірік айтудан да тайынған жоқ.

ГКЧП бүлігіне қозғау салған негізгі жай – Горбачевтың 20 тамыз күні жаңа Одақтық шартқа қол қойылатынын жариялауы. Оны ұйымдастырушылар ең алдымен республикалардың жаңа мәртебеге ие болуына қарсы шығуға тырысты. Сондықтан бұл бүлікті ең алдымен одақтас республикалардың егемендік жолындағы күресіне қарсылық деп бағалаған орынды.

Мәскеудегі 1991 жылдың 19-21 тамыз аралығында болған тамыз оқиғалары партиялық өктемдікке біржолата нүкте қойды. Мұндай оқиғалар кез-келген публицист-журналистің ұстанымын, саяси ойлау машығын айқындауда маңызды рөл атқаратындықтан бұған кеңінен тоқтала кеткен жөн секілді. Тамыздың 19 күні таңертең радио елімізді дағдарыс күйден шығару, елде қатаң тәртіп орнату мақсатын «көздейтін» төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік комитет деген құрылып, Президент М.С.Горбачев денсаулығының нашарлауынан өз міндетін атқара алмайтынына байланысты президент билігі вице-президентке ауысады деп хабарлады.

Әдеттегідей, барлық газеттер сол төтенше комитеттің алғашқы құжаттарының бәрін жариялады. Соның ішінде Кеңес басшылығының (үш адам Г. Янаев, О. Бакланов, В. Павлов қол қойған) Кеңес халқына үндеуі дегенді, оның N1 қаулысын, шетелдерге арнаған мәлімдемесін (кәдімгі үкімет өзгерісі болғанда айтатындай – бұл біздің ішкі ісіміз, ешкім бұған араласпасын, ал біз басқа мемлекеттер алдындағы борыш-міндеттемелерімізді қалтқысыз орындаймыз дегендерді айтты) жариялады. Олардың N2 қаулысы (нәбәрі үш қаулы қабылдап үлгерді, оның үшіншісі радиомен берілді де баспасөзде жарияланып үлгермеді) бойынша орталықта тоғыз газеттен басқа газеттердің барлығы тоқтатылып, қайтадан тіркеуден өтуге тиіс болды.

Қазақ КСР Президенті Н.Назарбаев Қазақстан халқына үндеу жолдап, ол 20 тамыздағы газеттерге Төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік комитеттің мәлімдемесімен қатар жарияланды. Елбасы ақыл-парасатты халық алдындағы жауапкершілік сезімін басшылыққа алу маңызды деп

жолдағы алғашқы қадам 1990 жылғы 25 қазанда Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі қабылдаған Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясы болды.

Ал, 1991 жылдың 16 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық акт Заңы қабылданып, Қазақ елі өз тәуелсіздігін жариялады.

Осы орайда Елбасының өзі қадап тұрып жазған мына жолдарды да келтіре кетсек артықтық етпес деп ойлаймыз: Біздің республикамыз бен халқымыз қиын да қайғылы жолдан өтті. Сталинизм жылдарында Қазақстанда концентрациялық лагерьлер орналасып, оған кейбір халықтар тұтасымен жер аударылды, атом сынақтары жасалды. Космодром мен сынақ алаңдарының да көбі осында. Сырттан 2 миллион адам күштеп көшірілгендіктен көп ұлтты елге айналдық. Тағы да 2 миллиондай адам тың көтеруге жіберілді. Бұл – әрине, демографиялық естен тандыру еді.

Ұлт ретінде жұтылып кетудің қасіретті қаупі қара бұлттай торлаған ауыр саяси-экономикалық жағдайда еліміз өз тәуелсіздігін жариялап, егемендікке қадам басқан болатын. Міне, осындай ауыр сын кезеңде тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаев ел тұтқасын қолына алды.

Ұзақ жылдар бойы адамзат көшінен көз жазып, азаттық, еркіндік дегеннің, иелік, кожалық, егемендік дегеннің байыбына барып көрмеген ұрпақ ойламаған жерден империяның казармалық бұғауынан босап, бостандық әлеміне шыққанда, қайда бет аларын білмей абыржып қалған-ды. Жуық арада іргесі ыдырамастай көрінетін қызыл империяның күрт күйрегені сонша, жұртшылық түсінбестей беймаза күйге ұшырады.

Бірінші кезекте тәуелсіздік жағдайында мемлекет ретінде қалыптасуға бағыт алу міндеті алға қойылды. Биліктің мемлекеттік институттарын құруға, түрлі деңгейдегі дүниежүзілік ұйымдарға кіруге алғашқы қадамдар жасау ауадай қажет еді. Осы орайда 1992 жылдың басында дүниеге келген «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» тұңғыш жоспарлау тәжірибесі еді. Президент Н.Назарбаевтың тікелей басшылығымен жасалған Стратегия казакстандық ұлттың өзін-өзі танып білу жөніндегі мәселенің идеологиялық іргетасын қалаған республиканың тұңғыш ресми құжаттарының бірі болды. Елбасы «Қазақстан жолы» атты кітабында алғашқы жылдардағы күрделі кезеңді сарабдалдықпен ой елегінен өткізе отырып, былай дейді: Стратегия, өткенге қысқаша шолу жасай келіп, Қазақстанның қазіргі замандағы шекарасы алғашында тайпалардың этникалық мекен еткен ата конысы, кейінірек казак ұлтын құраған және қазіргі Қазақстанның барлық жеріне бақылау жүргізген халықтың тарихи жері болғанын айтып түсіндірді. Біз тәуелсіз мемлекет

ресми хабарлардың аумағынан шыға алмай, өздерінің көзқарас-пікірлерін батыл айта алмады.

Тамыз оқиғасы Кеңес Одағындағы саяси үдестерді жеделдетіп жіберді. Енді Одақтың ыдырауын тоқтату мүмкін болмай қалды...

Осы ретте кеңестік дәуірдің соңғы кезеңінде КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы болған Н.И.Рыжковтың мына лебізін келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз: «Мен, - деп еске алады ол, - Н.Ә.Назарбаевпен ол Қазақ ССР-і Министрлер Кеңесін басқарған кезде де, кейіннен республиканы басқарған кезде де бірге жұмыс істедім. Сондағы кездесулер барысында-ақ менде оны үлкен саяси болашақ күтіп тұр деген кәміл сенім қалыптасты. Байсалды, ұстамды мәнері, әңгімедегі ең басты нәрсені қас қағым сәтте қағып алып, даралай, қоюы, алғыр ақылы, ой-өріс кендігі, шығыс адамдарына тән даркандығы – Нұрсұлтан Әбішұлын елден ерекшелеп тұратын қасиеттерін осылай жалғастыра беруге болады. Бұған республиканың экономикалық және әлеуметтік проблемаларын тамаша білетіндігін қосу керек, бұл оған ең күрделі мәселелерді де тиімді шешуге дейін мүмкіндік беретін».

Кеңестік жүйенің соңғы кезеңінде Қазақстанда экономикалық дағдарыс жайлады. Экономикалық қуаты, өнеркәсіп потенциалы одақта үшінші орын ала отырып, республика халыққа кажет игіліктер, әлеуметтік тұрмысты қамтамасыз ету жөнінен 8-12 орындарда болды. Елде 250 елді мекен суды тасып ішті, 1648 мекенде аурухана, 2090 жерде мектеп, 3800-інде балалар мекемелері болмаған. Республика жерінен өтетін газ құбырларының бойында отырған 2000 елді мекеннің 78-і ғана сол құбырдағы газды пайдаланды. 210 селолық ауданның 71-інде жағдай қанағаттанғысыз, ал 30 алыс аудандарда (оларда 1 миллионнан астам қазақ тұрды) адам төзгісіз еді...

Дәл осы тұста көрнекті публицист-жазушы Камал Смайылов бейнелеп жазғандай, тұс-тұсында алып карьерлер мен қуатты комбинаттар, ғажайып космодром мен қатерлі полигондар орнаған, бірақ халқында XX ғасырға лайық тұрмыстық ғажайып әлеуметтік, мәдени жағдайы жоқ, «Луврлері жоқ бес Францияға тең», РСФСР-ден басқа 13 республика еркін сиятын байтақ, жері жомарт та кең, бірақ көлі азайып, шөлі көбейіп бара жатқан, соншама жомарт қазына сандығы, бірақ кеншілерінің жұтқан таза ауасынан түтін мен шаңы, аса кең егіс алқабы, бірақ дикандарының алғанынан гөрі салғаны, мыңғырған мал өңірі, бірақ малшыларының зейнетінен гөрі бейнеті басым – міне, Қазақстан диалектикасы дәл осындай болды.

Тәуелсіздік қарсаңында Қазақстанның өзіндік конституциялық заңнамасын қалыптастырудың басы уақыт жағынан Кеңестер Одағының ыдырауына сәйкес келгенін ұмытпауға тиіспіз. Тәуелсіздікке карай барар

Ақдәулетұлы, Аманхан Әлім, т.б. жүрді. Мерзімді басылымдарда ұлт мүддесі тұрғысындағы терең ойлы салиқалы да өткір мақалалар жарияланып жатты. Осылайша олар Қазақ елінің өзін-өзі билеуге деген ұмтылысына, ел егемендігі жолындағы құлшыныска кедергі келтіруге тырысып, отарлық озбыр саясатты көксеушілерді әшкереледі...

Қазақ елі тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында ғасырға пара-пар маңызды істер атқарылды. Республиканың тұңғыш Ата Заңы қабылданды. Қазақстан өзінің Туы, Елтаңбасы, Әнұраны бар тәуелсіз дербес елге айналды. Біріккен Ұлттар Ұйымына, Шанқай Ынтымақтастық Ұйымына, Ислам конференциясына, тағы баска бірқатар беделді ұйымдарға мүше болды, шетелдермен дипломатиялық қатынас орнатылды, шетелдік іскер адамдардың егемен елімізге деген ынтасы арта түсті. Осылардың бәрі тұтас ұлт болашағының алтын діңгектеріне айналды. Ұлттық сананың өрлеуі ұлттық жаңғырудың тұтас жүйесін қозғалысқа келтірді. Осынау ұлы істердің басы-қасында тұңғыш Президент Н.Назарбаев жүрді, теңдессіз маңызға ие болған сан қырлы игілікті шаралардың ұйытқысы болды. Республикамыз әлемдік дамуда өз орнын алып, оң-солын тани бастаған тұста, яғни 1997 жылы 10 қазанда еліміздің Парламентінде 2030 жылға дейінгі Қазақстанның даму Стратегиясы ресми түрде жарияланды. Сол күні Президент Қазақстан халқына ең алғашқы Жолдауын арнады. Бұл жыл сайынғы дәстүрге айналды.

Бабалар рухынан от алып, арқаланған Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың керегесін кеңге жайған тәуелсіз мемлекет құру идеясын жанына желеу ететіні, туған халқына берген антына адалдығы осы кезге дейін атқарып келе жатқан жасампаздыққа толы айшықты істерінен айқын аңғарылады. Елбасының өз қолынан шыққан төл туындылары – «Ғасырлар тоғысында», «Тарих толқынында», «Сындарлы он жыл», «Евразия жүрегінде», «Қазақстан жолы», «Бейітшілік кіндігі» атты еңбектеріндегі жүрекжарды ой-пікірлері, нақты тарихи тұжырым-толғаныстары кім-кімді болмасын терең ойларға жетелеп, көкірек көзін ашады. Бұл еңбектердің қай-қайсысын болмасын тебіренбей, толғанбай оқу мүмкін емес.

«Мені сынайтындар да табылар, - деп жазады Елбасы. – Келісе коймайтындар да бар шығар. Бірақ халқымыздың көпшілігі қолдап отырған қазақстандық жол – біреудің таптаурын ізімен кету емес, өз соқпағымызды тауып, сонымен жүруге талпыну. Қай мәселеде де қатал ұстануға тырысатын қағидамыз: бассыздыққа ұрындырып, қантөгіске апаратын демократияны біз тегін берсе де, алмаймыз. Біздің демократиямыздың негізі – саяси, әлеуметтік және ұлтаралық тыныштық».

Көпұлтты Қазақ елінің тәуелсіздік тұғырындағы ұлан-ғайыр табыстары, еңсесін көтеріп, әлемдік өркениет көшінде өзін-өзі әлемге таныта

өзінің қазіргі көрінісімен сақталып келгенін – ол әлде біреудің казақтарға берген сыйы емес, біздің тарихи отанымыз, қазақтың ежелден бергі жері екенін ресми түрде мәлімдедік. Біз халыққа айқын бағдар бердік. Сондай-ақ біз мемлекеттің унитарлық тұтастығын, оның жерінің бірлігі мен мызғымастығын қамтамасыз ету үшін билік барлық конституциялық амалдарды пайдалана алатынын ашық айттық. Бұл сондайлық аумалы-төкпелі кезең үшін маңызды мәлімдеме болды.

Осындай қиын жағдайда жарық көрген Президент Н.Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» деп аталған тұғырнамасы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған, өтпелі кезеңді жан-жақты сипаттаған, болашақтың бағдаршамы іспеттес аса маңызды еңбек болды. Онда азат елдің алдында тұрған ұлы міндеттер – тағдырдың ұрпақ маңдайына жазған мемлекет құру, ел басқару ісін демократияландыру, осымен бір мезгілде нарықтық экономикаға көшу жан-жақты сараланды. Қазақ елі тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында империялық шовинистік пиғылдар ұлттық мүддеге нұқсан келтіру, азаттық жолына түскен жергілікті халықтың тілін, дінін, мәдениетін, басқа да рухани қазыналарын жандандыруға қалай да тосқауыл жасау әрекеттеріне ашық түрде барып жатты. Ресей журналистері бұрынғы Кеңестер Одағының құрамында болған республикаларға жөнсіз тиісулерін, олардың ішкі өміріне ашықтан-ашық араласуды дағдыға айналдыра бастады. Қазақстандық орыс интеллигенциясының кейбір өкілдері қазақ халқының рухани, мәдени проблемаларына түсіністікпен қараудың орнына, «біртіндеп құриды» дегендей «сәуегейлік» айтуға тырысып бақты.

Осы орайда төмендегі жайларды да айтуға тиіспіз. Жасыратыны жоқ. Қазақ елінің болашағы жайында әр түрлі болжам айтушылар аз болған жоқ. Ұзақ жылдар бойы отарлық езгіде кіріптарлық күй кешіп, егемен елге айналған жас мемлекет енді қандай бағыт ұстайды, өз бетінше өсіп-өркендеуге мүмкіндігі бар ма деген мәселе ой-пікір жарыстырудың негізгі нысанына айналды. Осы тұрғыда ұлт зиялылары ғана емес, шетел сарапшылары да ой қозғап отырды. Бұл өзекті де күрделі міндетті еліне, жеріне жан-жүрегімен берілген, ұлт мүддесін алаулатқан қазақ публицист-жазушылары атқаруы тиіс еді. Солай болды да. Олардың алғы сапында публицист-қаламгерлер Шерхан Мұртаза, Камал Смайылов, Әзілхан Нұршайықов, Әкім Тарази, Мұхтар Шаханов, Рахманқұл Бердібаев, Өмірзақ Айтбаев, Сауытбек Абдрахманов, Ақселеу Сейдімбеков, Сапабек Әсіпов, Марат Қабанбаев, Қабдеш Жұмаділов, Бексұлтан Нұржекеев, Смағұл Елубаев, Алдан Айымбетов, Михаил Есенәлиев, Амангелді Айталиев, Қуанбек Бокаев, Жүсіпбек Қорғасбек, Жұмабай Шаштайұлы, Мейірхан

көктеуі мүмкін емес. Республикамызда мекен етіп, бар игілік, жақсылықтарды асыра пайдаланып жүрген өзге ұлт өкілдері қазақ тілінің көсегесін көгертуге ат салысады деуге болмайды. Патшалық-отаршылдық экспансия, сталиндік-голощекиндік геноцид, қуғын-сүргін кезінде қатал тағдырдың тәлкегімен әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашырап кеткен қазақтарды Атажұртқа қайтару ғана ұлттық ортаны қалыптастырудың ең маңызды шарты болмақ. Өзге елдердегі төрт миллионнан астам қандастарымызды құшағымызға басқанда ғана ана тілімізде сөйлейтін ортаның орнығары анық.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Ұлы көш басталып кетті, Монғолиядағы, Қытайдағы, Ирандағы, тағы басқа елдердегі қазақтар атамекенге ат басын бұра бастады. Осы тұста Қазақстан үкіметінің сырт елдердегі бауырларды тарихи Отанына қайтарудағы, оларға жағдай туғызудағы енжарлығы, көші-қон мәселесіндегі түрлі келеңсіздіктер қазақ публицистерін бей-жай қалдырған жоқ. Қазақ ұлты өз елінде жалтаң көз болып отырғанда, шеттегі қандастарымыздың басым көпшілігі уақыт өткен сайын қыспаққа түсіп, жойылып кету қаупі төніп тұрғанда ұлт мүддесін жоғары көтерген публицистеріміз ұлтты құтқарудың жалғыз ғана жолы бас біріктіру екенін бар дауыспен айта білді.

Қазақтардың идентификациялануы мен ұлттық бәсекелестікті, өзге ұлттармен пара-парлыққа ұмтылысты ту етіп көтерген Президентіміз атажұртқа аңсап жеткен қандастардың Қазақстан азаматтығын алуда, түпкілікті қоныстануда қолайлы жағдай туғызуды әрдайым басты назарда ұстап келеді. Қазіргі таңда атажұртта қайта қауышып, азаматтығын алған 800 мыңнан астам өз бауырларымыздың түтін түтетіп, шат-шадыман өмір сүріп отыруы осының айқын айғағы болып табылса керек. Осылайша, алдағы онжылдықтарда қазақ халқының саны 35-40 миллиондық деңгейге көтеріліп, әлемдік өркениеттің бел ортасынан ойып тұрып орын алатын бақытты сәттің де алғышарты жасалуда деп нық сеніммен айтуға болады!

Қазақ халқы, түркілік дәуірде бабаларымыз ұстанған ислам діні кеңестік дәуірде атеизмнің ұранымен құбыжық етіп көрсетілді. Патшалық Ресей мен кеңес заманында ислам дінін ығыстыру мақсатымен қаскөйліктің адам айтқысыз шаралары жүзеге асырылды. Мешіттер мен медреселер түгелге жуық жабылды, діни кітаптар өртелді, «дін - апиын» деген ұғым белең алып, қазақ қоғамын құдайсыздар жайлады, рухани жұтаңдық бел алды.

Еліміз егемендік алып, тәуелсіздік тұғырына көтерілгенде ата-бабаларымыз ғасырлар бойы ұстанып келген ислам дінінің гуманизмге толы бүкіл адамзатқа ортақ құндылықтарын барынша дәріптеуге айқын бағыт

білуі ең алдымен сан алуан ұлттардың ынтымақ-бірлігінде, тізе қоса қимылдауында десек артық айта қоймаспыз. Республика халықтарының ұлтаралық, дінаралық, қоғамдық келісім-ынтымағы қалыпты өмір салтына, барлық жетістіктердің қайнар көзіне айналғаны нақты өмір шындығы. Қазақ халқының бойындағы асыл қасиеттер – кеңпейілділік, дархандық, толеранттық өзге ұлттармен сыйластық, құрмет сезімінің негізіне айналған. Ынтымағы жарасқан елдегі жасампаздық салтанатының бүгінгі айшықты бейнесі әлем алдындағы беделді биікке көтеріп, алға бастауда. Кім не десе о десін. Қазақстан халқы Ассамблеясының тәуелсіз еліміздегі алар маңызы да ерекше сипатқа ие болып отырғандығы да сондықтан.

Қазіргі қазақ қоғамындағы өркениетті елдер қатарына шүбәсіз алып баратын бірден-бір жол елдегі тыныштық, сан алуан ұлттар арасындағы өзара келісім болып табылатындығын Тәуелсіздік жылдарындағы қол жеткен табыстар, күллі әлем алдындағы арта түскен абырой-бедел, «Қазақстан» деген елдің, «қазақ» деген халықтың бет-бейнесі мен өзіндік үнінің асқақтай түсуі, еліміздің Орталық Азия көшбасшысы ретінде таныла бастауы айқын дәлелдегендей. Осы абыроймен көмкерілген ұлы жолдағы әркімнің-ақ атқаруы тиіс істері тұрғысында Тұңғыш Президентіміз, әлем таныған шоқтығы биік тұлға Н.Назарбаев ағынан жарыла былай дейді: Мен бұл арада саяси элитаның маңызды мәселесіне айрықша тоқталғым келеді. Оның ойдағыдай қалыптасуы – таптық-партиялық өзімшілдіктен арылу, мемлекеттік және ұлттық мүдделердің жымдасуы, тек жекелеген артықшылықтарды иемденген топтардың ғана емес, күллі халықтардың қауіпсіз және азат дамуы мүддесі ғана мемлекеттік мүдде болып табылатындығын жете ұғыну арқасында ғана жүзеге асады.

Элита тек жалпыұлттық мүддені білдіру, оны кескіндеу, сол арқылы халықтың өзін-өзі танып, бағалану дәрежесін көтеру қабілетімен ғана емес, соны ойдағыдай жүзеге асырудың жолын табу қабілетімен де дараланып тұруға тиісті. Ол үшін бүгінгі таңдағы ең күрделі мәселе – күллі қоғамды алдында тұрған тарихи мәселені шешуге күн сайынғы нақты әрекетпен атсалысуға жұмылдыра білу.

Ғасырлар бойы отарлық езгіге қарсы күрестің ошағына айналып келген тәуелсіз Қазақ елі қазір де мазасыз күй кешіп отыр. Біздің саясаткерлеріміздің де, үкіметіміздің де өз ұлтына деген оң қабағы болмайынша, ел оңбайды, қазақ оналмайды.

Кеңестік дәуірде қазақ халқының бастан кешірген ең үлкен қасіреттерінің бірі – өз жұртында жүріп-ақ азшылыққа айналуы. Қазақ тілінің толық мағынасында кең құлаш жаюы үшін ана тілінде сөйлеп, ойлай алатын ұлттық орта қажет. Қазағы азшылық жерде мемлекеттік тілдің көгеріп,

жағдайларды жасаудамыз.

Әрбір дін – ислам, православие, католицизм, протестанттық діни ілім, иудаизм, буддизм және басқалар уағыздайтын жоғары құндылықтар – әркезде де Қазақстан мемлекетінен қолдау тауып келеді.

Сондықтан біздің қоғамымызда 20 жылдан астам уақыттан бері рухани қайта өрлеу үдерісі жүруде» (Егемен Қазақстан. 2012. 31 мамыр).

Съезде сөз сөйлеген бірқатар әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары Қазақ еліне, оның Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа деген зор құрмет сезімдерін толғаныспен жеткізіп жатты. Солардың кейбіреуінен үзінді келтірсек артықтық етпес деп ойлаймыз.

Израилдің бас сефрад раввині Шломо Амар дінаралық татулық қауіпсіздік кепілі екеніне тоқтала отырып, Қазақстан басшысының бастамашылығымен дүниеге келген Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін Жаңа Біріккен Ұлттар Ұйымына теңеді. «Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев халықтармен қатар, діннің, мәдениеттің, қоғамның басын қосқан «жаңа Біріккен Ұлттар Ұйымын» құрды, деді ол осы жөнінде. Тек сұхбаттастық пен өзара келісім жолымен ғана түрлі халықтар мен мәдениеттер бейбітшілікке қол жеткізе алады.

Раввиннің атап өтуінше, Қазақстан Президенті мен халқы оған үлгерді. Конфессияаралық келісім мен төзімділікті қамтамасыз етудегі Қазақстанның тәжірибесі және жетістігі бүкіл әлем жұртшылығына үлгі болып табылады. Діндер арасындағы өзара түсіністік, төзімділік конфессиялар арасындағы кедергілерді жоюға мүмкіндік береді. Астана форумында бізге осы мәселелерді талқылауға жағдайлар жасалып отыр. Өйткені, Қазақстанда осы елдің Президенті Нұрсұлтан Назарбаев дінаралық, конфессияаралық ынтымақтастықты баянды ете білді. Ұлтаралық татулықты бірінші кезекке қою арқылы әлемдік қоғамдастыққа танылады, деді Шломо Амар. Сондай-ақ ол равинаттар атынан Нұрсұлтан Назарбаевқа кітап сыйлады.

«Бүгін біздер үлкен үмітті жағдайда өмір сүріп отырмыз, - деді Патриарх. – Қоғам мен дін ынтымақта, бірлікте болмаса, жұмыс істеу қиын. Қазіргі кезде адамгершілік, имандылық екінші кезекке ысырылды, оның орнын қолайлылық деген ұғым басып бара жатқан сияқты».

Патриарх Кириллдің атап өтуінше, бүгінде қоғамда тиімді немесе тиімсіз, пайдалы немесе пайдасыз деген ұғымдар белең алып тұр. Әсіресе, жастар арасында ата-аналарын асырауды ауырсынып, қарттар үйіне тапсыру әдетке айналған.

Бүгінгі қоғамнан дәстүрлі діндерді ығыстыру жақсылыққа апармайды, деді әрі қарай Патриарх. Құдайға құлшылық ету, оған табыну табиғи жағдай. Дінді пайдалану арқылы экстремизмге бой алдыру көрініс беруде. Мемлекет

алынды. Кеңес дәуірінде елімізде 25 мешіт қалса, тәуелсіз елімізде мешіттердің саны 2 мыңнан асты. Ел саясатында дінге кең жол ашылды.

Ислам Ынтымақтастығы Ұйымына мүше Қазақ елінің соңғы онжылдықта әлем мұсылмандарының құрмет-қошеметіне ие болып отырғанын ешкім де теріске шығара алмайды. Президент Н.Назарбаев діндераралық үнқатысуларға, ортақ келісімдер мен басқосуларға айрықша мән береді. Астанада 2003 жылғы қыркүйекте өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары құрылтайында сөйлеген сөзінде: «Халықтардың, діндердің, мемлекеттер мен үкіметтердің бейбіт қатар өмір сүруі мен сындарлы өзара іс-қимылы туралы мәселе қазіргі кезде ерекше өзекті маңызға ие» деуі де сондықтан. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тікелей бастамасымен еліміздің Елордасында жүйелі түрде өткізіліп келе жатқан Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері қазіргі заманғы діндер арасындағы жаһандық үнкатысудың жарқын да іскерлік көрінісі ретінде әлемдік қоғамдастықтан жоғары баға алуда. 2012 жылғы 30-31 мамырда Астанада өткен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшысының IV съезіне әлемнің 40-тан астам елінен жүзге жуық көрнекті дін қайраткерлері қатынасып, ұлттар арасында әлемдік адамзат қоғамының бүгінгі қайшылықтары мен оларды болдырмау, діндер арасындағы өзара салиқалы түсіністік, дінаралық үнқатысу мен конфессияаралық келісім, қоғам дамуының өркениетті жолдарының бүгіні мен болашағы жөнінде тұжырымды ойлар айтысып, пікір алысылды. Кезекті IV әлемдік діндер съезінің күн тәртібінде «Адамзаттың таңдауы – бейбітшілік пен келісім» мәселесі талқыланды. Съезд қатысушылары конфессияаралық үнқатысу бейбітшілікті қолдау және халықтар арасындағы келісімнің аса маңызды құралы ретінде аталып өтті, декларация қабылданды.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларыларының IV съезінде сөйлеген сөзінде жиналғандардың назарын еліміздің қазіргі бейнесінен толық хабардар ететін төмендегі жайларға аударды:

«Бейбітшілік пен келісімнің тиімді моделі – ол біздің еліміздің табысты дамуының арқаулық факторы.

Біз XXI ғасырдың бірінші онжылдығында экономикасы неғұрлым ырғақты дамыған елдердің үштігіне ендік.

Біз этносаралық келісімнің өзіндік моделін құрдық.

Кез келген этноска және дінге жататын қазақстандық – ол тең құқылы азамат, біртұтас азаматтық қоғамның ажырамас бөлігі.

Біз әрбір адамның өз дінін еркін ұстауы, туған тілін оқып және пайдалануы, өз этносының мәдениеті мен дәстүрлерін дамытуы үшін барлық

болғанын, тіпті соңғы ғасырларда мұндай ауқымды әлемдік діндер жиыны еш жерде, ешқашан өткізілмегенін айтты.

* * *

Одан кейін Дүниежүзілік лютеран федерациясының бас хатшысы Мартин Юнгеге сөз берілді. Ол өз сөзінде алдымен Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін өткізуге мұрындық болған Елбасы Н.Назарбаевқа алғысын айтып, осымен төртінші рет өткізіліп отырған жиынның мән-мағынасына тоқталды. Бұл басқосу – діндердің өзара түсінісіп, сырласуы үшін жасалған бірден-бір жол. Адамзат тарихында діндер бірлігін, ынтымақтастығын орнатып, нығайту үшін қызмет еткен адамдар көп болған. Алайда олардың бәрі мемлекеттік деңгейде ешқашан бір жерге, бір елге әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларын жинап, бір-бірімен кездестіре алмаған. Осы орайда, Қазақстан басшысына алғысымыз шексіз, дей келіп, бүгінгі басқосудың діндерді жақындастыруға, әлемде болып жатқан қақтығыстарды тоқтатуға үндеу жариялау үшін өткізіліп отырғанын көлденең тартты (Егемен Қазақстан. 2012. 31 мамыр).

Қазақ үшін аса маңызды саналатын мынадай жайтты айтпай кетуге болмас. Елбасы «Қазақстан жолы» кітабында былай дейді: Дәстүршілдік жөніндегі жағдай күрделірек болды. Ұлтты сақтау үшін мәдениет саласында дәстүршілдік өте маңызды екеніне қарамастан, ол саясаттан жол тауып шығуға болмады. Сонда қоғамдық құрылымның архаистік түрі – ру-тайпалық психологияны тірілтуге негізделген саяси идеологияның дәстүрлі үлгісі бізге мүлде қабыспайтынын менің сан мәрте ескертуіме тура келді. Түрлі трайбалистік көзқарастар мен пікірталастардың қауіптілігі маған сол кезде-ақ түсінікті еді. Сондықтан он бес жыл бойғы менің іс жүзіндегі саяси қызметім кез келген трайбалистік пиғылдың жолын кесуге бағытталып отырды.

Қазақ ағайынның рушылдықтың ұлттық психологиямен үш қайнаса да сорпасы қосылмайтынын ұғынатын кезі келді. Ол адамдар қауымдастығының ең ежелгі формасы – рулық құрылысқа тән психология. Әлемдік өркениетке қадам басып бара жатқанда адамдардың санасында рушылдық психологияның дендей түсуі аса қауіпті. Мұны кезінде Президент те күйіне отырып айтты. Бұл жерде басты қауіп рушылдықтың санада берік орнығып қалуында емес, оны жасанды түрде қайта қоздырып, өз ыңғайларына орай белгілі бір мақсаттарда шебер пайдаланып отырған кейбіреулердің саясатшылдығында. Ұлтты аздыратын осы індетті аяусыз әшкерелеу керек, кесірлі кесапаттың алдын қазір алмасақ, ертең кеш болады. Мұны жақсы түсінетін қазақ зиялылары, оқыған-тоқығандар жоқ емес, бар. Сондай азаматтарымыз бой көтеріп, саликалы сөз бастар болса Тәуелсіздігіміздің

террорлық әрекеттермен мүмкіндігінше күресіп келеді. Дінаралық кикілжіңдерді болдырмауда білімнің орны бөлек. Діни білімді адам ешкашан жамандыққа бой алдырмайды. Сондықтан да мемлекет адамдардың діни жағынан сауатты болуына қамқорлық жасауы қажет.

Мәскеу және бүкіл Ресей Патриархы сөзінің соңында дінаралық және конфессияаралық татулықты қамтамасыз етуде Қазақстанның тәжірибесін жоғары бағалады. Оның нақты көрінісі ретінде Қазақстан Президентінің бастамасымен осымен төртінші мәрте өтіп отырған Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерін айтуға болады.

(Қазіргі уақытта Қазақстанда православиеліктер саны халықтың 25 пайызын құрайды. 310 православие бірлестігі, 9 епархия, 266 діни ғимарат бар, Ресей православие шіркеуіне қарайтын 28 интернет-сайт жұмыс істеп тұр. Мемлекеттің қолдау көрсетуімен жаңа ғибадатханалар салынуда, тұрмыстық жағдайы төмен топтарға көмек көрсету жөнінде бірлескен әлеуметтік жобалар іске асырылуда).

* * *

БҰҰ Бас хатшысының орынбасары, БҰҰ-ның Женевадағы бөлімшесінің бас директоры Қасым-Жомарт Тоқаев сөз алып, Съезге қатысушыларға БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мунның жолдауын жеткізді. Астанада өтіп жатқан Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының IV съезіне БҰҰ Бас хатшысының өкілі ретінде атсалысу мен үшін үлкен мәртебе, деді Қ.Тоқаев. БҰҰ Қазақстан көшбасшысы, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бұл бастамасын толығымен қолдайды. Елордадағы форум өзінің маңызы бойынша діндер мен конфессиялар және өркениеттер арасындағы ғаламдық үнқатысудың ықпалды факторына айналды. Қазақстан Президенті аса көрнекті саясаткер және ұлы реформатор ретінде бүкіл әлемнің ерекше құрметіне ие болып отыр. БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мун Нұрсұлтан Назарбаев пен Съезд делегаттарының атына өзінің жолдауын жіберді. Сөзін осылайша түйіндеген Қасым-Жомарт Тоқаев Бас хатшының жолдауымен қатысушыларды таныстырды.

* * *

Испания Корольдігінің бұрынғы Сыртқы істер министрі Анхел Моратинос сөзін Елбасы Н.Назарбаев туралы жылы пікір білдірумен бастады. Съезге мен екінші рет қатысудамын. Бұл жиынның маңыздылығы жайында қазір бүкіл әлем айтып отыр. Мен соның бірін айтсам деймін, деп сөзін одан әрі діндер басқосуының адамзат тарихында өте-мөте сирек

в жизнь», Қ.Тоқаевтың «Беласу» және «Нұр мен көлеңке», Д.Валовойдың «Кризис Кремля и Назарбаев», О.Видованың «Нурсултан Назарбаев: Портрет человека и политика», «Н.А.Назарбаев – основатель казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия», т.б. сандаған кітаптар мен мақалалар тасқынының Қазақ елінің Тұңғыш Президентіне деген ыстық ықыластан, шексіз көшемет-құрметтен туындағаны айтпаса да түсінікті.

Тұңғыш Президент Н.Назарбаевтың әлемдік ядролық қарусыздану бағытындағы теңдесі жоқ еңбегі ел Тәуелсіздігінің елең-алаңында, яғни 1991 жылғы 29 тамызда «Семей ядролық сынақ полигонын жабу туралы» Жарлыққа қол қойған күнінен бастау алады. Қазіргі таңда Қазақстанның Тұңғыш Президентінің осыдан жиырма жылдан астам уақыттағы тарихи Жарлығы жер шарында мойындалып отыр. Сол тұста Елбасының адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған қадамға баруын асқан көрегендік пен даналықтың жарқын символы ретінде бағалаған жөн.

2012 жылғы наурыздың соңғы күндерінде Оңтүстік Кореяның астанасы Сеулде өткен Ядролық қауіпсіздік жөніндегі екінші жаһандық Саммитте әлемнің 53 мемлекет басшылары алдында сөйлеген сөздерінде АҚШ Президенті Барак Обама, БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мун, тағы басқа алып мемлекет басшылары Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жер бетінде ядролық қарусыздану жөнінде тұңғыш үн көтеріп, ядролық полигонды жапқанын, сөйтіп адамзат болашағына өлшеусіз үлес қосқанын зор ризашылық сезімдерімен айтты. Осылайша, Тәуелсіз Қазақ елінің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев жұмыр жер бетіндегі Бейбітшілік генераторына айналып отыр! Мұны көкірек-көзі ояу әр қазақтың, күллі Қазақстан халқының мақтан етуге хақысы бар. Президентіміздің әлемдік беделінің асқақтай түсуі Қазақ елінің, ұлтымыздың мәртебесін көтеріп, мерейін асыра түсті!

Қазақ елінің 2010 жылғы желтоқсан айында Еуропадағы Қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына байсалдылықпен табысты төрағалық етуі ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясының содан бергі аралықтағы сессияларында ұдайы айтылып келеді, Астана Саммитінде қабылданған Астана Декларациясының орасан зор маңызы лайықты бағалануда. Қазақ елінің әлем алдында танылып, мойындалуының бұдан асқан жарқын дәлелдерін келтіріп жатудың қажеті де бола қоймас!

іргесі бекемделе түсері анық. Рушылдықтан гөрі ұлтшылдық – әрбір саналы, көкірек-көзі ояу адамға тән патриоттық асыл қасиет болса керек-ті... Осы орайда академик Т.Сайдуллиннің «ұлтшылдықсыз ұлт қалыптаспайды, ал ұлтшылдығын жоғалтқан ұлт өзін-өзі сақтай алмайды. Бұл қарапайым ақиқат ешбір дәлелдеуді керек етпесе керек-ті» деген сөздерімен келіспеске болмайды.

Он сегіз жылдай қасиетті Түркістандағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде қызмет еттім. Білім ордасының бой көтеруінен бастап қазірге дейінгі аралықтағы өсіп-өркендеу тарихы көз алдымызда жасалуда. Біз тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың күллі түркі халықтарының рухани астанасы болып келген киелі Түркістан қаласын қайта жандандыру жөніндегі идеяны өзі көтеріп, оны нақты қамқорлығымен жүзеге асырып отырғанын жақсы білеміз. Елбасының Жарлығымен 1991 жылғы 6 маусымда Түркістан Мемлекеттік университетінің шаңырақ көтеріп, оған ұлы ойшыл-ақын, алғашқы түрік-ислам сопысы Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың есімі берілуі тек елімізде ғана емес, бүкіл түркі дүниесінде тарихи оқиға болды. Президенттің өзі көтерген идеяның Түркістанның ұлы қасиетінің жандана түсуіне негіз болғанын мақтанышпен айтамыз. Кеңестік дәуірде артта қалған ауданның орталығы ғана болып келген шаң басқан шағын шаһар қазір мәдени орындары көз тартатын жасыл желекті, келбеті көрікті қалаға айналып келеді. Қасиетті қаланың жасарып-жаңғыруында, өсіп-өркендеуінде кезінде Президенттің өзі үкілі үмітпен ашқан Халықаралық қазақ-түрік университеті ерекше рөл атқарып отырғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Білім ордасы еліміз Тәуелсіздігінің символына, күллі түркі халықтарының білімі мен ғылымының, мәдениетінің алтын бесігіне айналып келеді.

Елін сүйген, елі сүйген Елбасы жөнінде, оның әлемдік деңгейдегі абырой-беделі тұрғысында аз жазылып жүрген жоқ. Біз де Президентке деген құрмет сезімінің жетегінде қолымызға қалам алған едік. Осы орайда Қазақ елінің Тәуелсіздік жылдарында қалың оқырмандарына жол тартқан қабырғалы кітап-естеліктердің сөрелердің шырайын келтіріп тұрғанын ризалықпен айтуға тиіспіз. Айталық, С.Абдрахмановтың «Тәуелсіздік шежіресі», Ә.Кекілбайұлының «Азаттықтың ақ таңы», Қ.Олжайдың «Президент пырағы», Е.Ертісбаевтың «Казахстан и Назарбаев: Логика перемены», Б.Сапаралының «Президенттің балалық шағы», Г.Толмачевтің «Лидер. Документальная повесть о Первом Президенте Республики Казахстан Н.А.Назарбаеве», «О Президенте Н.А.Назарбаеве», М.Қасымбековтың «Все думы Президента о процветании родной земли», Т.Мансуровтың «Евразийский проект Нурсултана Назарбаева, воплощенный

ұлттық идеясы туралы әртүрлі пікірлер айтылғанмен, оның айқын анықтамасының әлі қалыптаспағанын тілге тиек ете отырып, ұлттық идеяның қарапайым, ұғынықты түрде жалпыға ортақ мүддені тұжырымдап, халық бұқарасының санасына сіңісті етіп, іс-әрекетін бір арнаға бағыттап, оның ұлт ретінде қалыптасып, сақталуын қамтамасыз ететініне баса назар аударады. «Қазақ тарихын бағамдасақ, - дейді академик, - бір халық болып бірікккен рулар мен топтардың ең басты ортақ мүддесі жерге иелік мәселесі болған. ... ұлттық идеяға негіз болған мәселе ешқашан да өзінің мәнін жоймақ емес. Осы тұрғыдан келгенде қазіргі жер мен жер байлығына иелік ету тәртібінің біздің тарихи қалыптасқан ұлттық құндылықтарымызға сәйкестігін жан-жақты терең зерттеп, пайымдау қажет» (Егемен Қазақстан. 2012. 19 шілде).

Жалпы, қазақ халқының көп ғасырлық тарихы – елін, жерін қорғау тарихы. Ата-бабаларымыздың көп өмірі батыстан да, шығыстан да, оңтүстіктен де, солтүстіктен де қаруын кезініп келген басқыншылармен арпалыста өткен. Тарих сахнасында Ұлы Дала деген атпен енген қазақ сахарасында сонау қадым замандардан мекендеген скиф, сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түрік, оғыз, қыпшақ тайпаларының көсемдерінен бастап, кешегі қазақ хандығының хандарына дейін осы өздері қоныс теуіп, тіршілік еткен ұлан-байтақ қазыналы өңірді жат жұрттық жаулардан қызғыштай қорып, ұлтарақтай жер үшін жан алып, жан беріскен. Оның жарқын мысалын ғұндардың атақты тәңіркұты – Мөденің арпалыспен өткен өмірінен көруге болады. Ол хандық құрған кезеңде ғұн елінің атақ-даңқы аспандап, ұлы мемлекетке айналғаны тарихтан белгілі. «Ғұндар жер үшін қытайлармен мыңдаған жыл соғысты, - деп жазады жалынды публицист Думан Рамазан. – Мөде тәңіркұт өзінің аскан ақыл-парасатының арқасында Орта Азиядағы барлық халықтарды біріктіріп, Қытай еліне қарсы қоя білді. Сөйтіп ол Қытайды өзіне бағындырып, оларға жыл сайын салық төлеп тұруды міндет етті. Қытайлықтардың ғұндардан қорқып, бес мың шақырым қашықтықта ұзыннан-ұзынға созылған қамал тұғызатын тұсы – міне, осы кезең. Біздің ата-бабаларымыздың жаужүрек болғандығын тарихтың өзі дәлелдеп берді».

Президент Н.Назарбаев «Ғасырлар тоғысында» атты кітабында ғұндардың Тәңіркұты Мөдеге байланысты жазбаларында көне тарихтың күмбірін былай жеткізеді: «Аса танымал шығыстанушы Иакинфтің (Н.Я.Бичуриннің) аудармасындағы Қытай дерек көздерімен таныса келіп, өз басым аса бір жарқын мысалға тап болдым. Оның ғибратына қарағанда, көптеген аса қажет заттардан қол үзуге болады, ал жерден айырылу мемлекетті күйретудің алғашқы қадамына пара-пар көрінеді. Ғұндардың әмірі шанью Мөденің тарихы былай баяндалады: «Дун-ху оған елші жіберіп,

ҚАЗАҚ САХАРАСЫНЫҢ САРДАРЛАРЫ

Ұлттық сананың өзіндік қайталанбас ерекшеліктері, ұлттық бәсекелестікке негізделген ұлттық пара-парлыққа ұмтылыс жолындағы жетістіктер туған елімізге әлемдік қауымдастықта лайықты орын алуға мүмкіндік берді. Егемен еліміздің Тәуелсіздік жылдарындағы мемлекеттік құрылыс процесі, елдік келбеті жүріп өткен жолымызды байыппен ой елегінен өткізуді талап етеді. Қазақ халқының ерлікке толы бай тарихы ұлт ретінде ұйысудың негізі болып табылды. Бұл ғасырлар қойнауындағы Ұлы Дала көшпенділерінің, ұлы тұлғаларымыздың мұқалмаған рухымен астасып жатыр. Ұлы бабаларымыздың елдік пен ерлік дастаны бүгінгі кемел елдікке қарай бағыт алған тарихи кезеңде құрыштай негізге айналуы тиіс. Адам бойын осындай сезім билегенде бүгінгі ұрпағына Ұлы Даланы мирас етіп қалдырған батыр бабалар тұлпарларының тұяқ дүбірі құлаққа келгендей болады. Олай дейтініміз, әлемдік даму арнасындағы соңғы үш жүз жылдың бір жарым ғасырға жуығын еліміз, жеріміз үшін қиян-кескі шайқаспен өткізген халқымыз небір қиын-қыстау кезеңдерде илікпеді, сынбады, қайтпас та қайсар ұлт екенін дәлелдей білді.

Соңғы ғасырларда өзгелердің үстемдігінен өзіндік үні, ой-пікірі айқын аңғарылмаған тоталитарлық өктемдіктің құйтырқы да зымиянды айла-шарғыларын бастан кешіріп, озбырлықтан шат-шәлекейі шыға жаздаған, қалай десек те Тәуелсіздікке қаншалықты дімкәс болса да тұтас ұлт күйінде жеткен халық үшін бұдан асқан бақыт бола қоймас. Іргесі берік қаланған егемен елдігіміздің, тәуелсіздігіміздің ең басты нәтижесі болар, ұлттық санамызда үлкен сілкініс, тың үрдіс бой көтеріп келеді, тарихи жәдігерлерімізді алақанға салып аялаудамыз, кезінде көзден кетсе де көңіл түкпірінде жүрген ұлттық салт-дәстүрлеріміз қайта жаңғырып, жасаруда.

Тәуелсіздікті құрметтеудің, тәуелсіз елдің азаматы бола білудің, оның қасиеті мен қадірін түсінудің айқын жолы өз халқыңның жүріп өткен тарихын білуге барып тіреледі. Осылай десек, еліміздің тарихында жер мәселесі ерекше орын алады. Жер – қазақ халқының қадым замандардан бері атадан балаға қалып келе жатқан ең қасиетті мұрасы. Жерге қатысты әртүрлі дау-дамай мен зорлық-зомбылықты көп көрген халқымыздың жанды жерінің бірі де жер десек артық айтқандық емес. Қазақтың жатқа жерін кесіп бергенде етінен ет кесіп бергендей аласұрып, күйзеліп, қолына қару алып, қарсыласқан кезі де аз болған жоқ.

Республика Ұлттық Ғылым академиясының академигі Тілеуберді Сайдулдин «Ұлт мүддесі және ұлттық идея» деген мақаласында қазақтың

мал шаруашылығының осал жақтарын тағы да бір рет көрсетіп берді. Бір жақты көшпелі мал шаруашылығына негізделген байырғы тұрмыстық тыныс-тіршілікпен қуатты көрші мемлекеттердің тегеурінді шабуылына төтеп беру қиын еді. Ал егіншілік пен мал шаруашылығы өзара ұштасқан тұрақты экономикалық қатынасқа біржола көшу туралы мәселе қоюға әлі қажетті шарттар пісіп-жетіле қойған жоқ болатын. «Ақтабан шұбырынды» тұсында қазақ елі терең рухани дағдарысты басынан кешірді. Басы «Елім-ай» болып, XYIII ғасырда өмірге келген түрлі жанрдағы туындыларда уайым-қайғының сарыны есіп тұруы да сондықтан. «Рухани дағдарыстан арылу рулық-жүздік танымнан жалпы ұлттық санаға, дүниетанымға өтуге, ұлт ретінде әлемдік кеңістіктегі өз орныңды анықтап алуға тәуелді еді, - деп жазады әйгілі тарихшыларымыздың бірі Мәмбет Қойгелдиев. – Қазақ елінің рухани элитасы бұл заман талабын тура түсінді. Бөгенбай, Саңырық, Тайлақ және басқа батырлар рулық мүдде, рулық патриотизмге жол берген жаңа тарихи кезеңнің, соған байланысты өмірін тек өз руының ғана емес, ауыр азапты жағдайдағы қазақ жұртының тағдырымен байланыстырған, тек өз руының теңдігі мен еркіндігі үшін емес, жалпы ұлттық теңдік пен еркіндікті мақсат тұтқан, демек өз дәуірінің прогресшіл принциптерін ұстанған тұлғалар болатын. Бұқар жыраудың Бөгенбай батыр өмірден өткенде Абылай ханға айтқан жоқтауындағы:

Еңбек қылған ел үшін,
Жайда кеткен кек үшін,
Алаштың абырой-арына
Сарып қылған бар күшін.
-Қарияң келіп жылап тұр
Еңбегі сіңген ел үшін,

Батырың өтті Бөгенбай!.. – деген жолдар қазақ жұрты өмірінде орын алған іргелі рухани өмір фактісі есебінде қаралуға әбден лайық. Яғни бұл кез батырлықтың негізгі өлшемі батырдың өз ру немесе тайпасының намысын қорғау емес, бүкіл халқын, байтақ отанын қорғау болып, жырау толғауында, шешен сөзінде, би кесімінде де бүкілхалықтық ұғым, мүдде ортағасырлық рулық, жүздік сана, түсініктерге мақсатты түрде қарсы қойыла бастаған кез еді. Өкінішке орай, тек «қойыла бастаған еді» деумен шектелеміз». (Саяси элита және ұлт мүддесі. Тарих. Таным //Егемен Қазақстан. 1999. 26 ақпан).

Танымал тарихшы-публицистің нақты пайымдауына сүйенер болсақ, XYIII ғасырдың 30-жылдары Ресей империясының құрамына енуге аяқ басқанда қазақ жұрты жоғарыда аталған іргелі ұлттық мәселелерді шешу кезеңінен өте қойған жок-тын. Нақтылап айтсақ, ұлттық мемлекеттің қалыптасу процесі соңына жетпеді. Қоғамның белгілі бір бөлігінің саналы

Тұманнан (бұрынғы әмір, Мөденің әкесі) қалған мыңлилік сайгүлікті (күніне мың ли жерге шабатын ат) қаламақ ниетінің барын білдіреді. Мөде ақсүйек бектерін шақыртып алып, кеңес құрады. Ақсүйектер оған « мың лилік тұлпар ғұндардың қазынасы ғой, беруге болмайды» дейді. Оларға Мөде: «көрші тұрған жұрттан бір жылқыны аяған болмас» дейді де, мыңлилік жылқыны беріп жібереді. Арада біраз уақыт өткен соң Дун-ху Мөдені өзінен қаймығады деп ойлап, тағы да елші жібереді. Бұл жолы одан ханымдарының біреуіне көңілі құлағанын білдіріп, Яньжиді атап сұрайды. Мөде өз төңірегіндегі жақын жүргендердің ақыл-кеңесіне тағы да жүгінеді. Төңірегіндегілер: «Дун-ху ұятсыз адам екен, Яньжиді сұрауын қарашы, - деп таңғалысып, - оған соғыс жариялау керек» деп кеңес береді. Мөде бұл уәжге « көрші тұрған кісілерден бір әйелді аяп қажеті не?» деп сүйікті Яньжиін Дун-хуға беріп жібереді. Әкім Дун-худың айтқаны екі болмай, әбден керден кетеді. Ғұндардың иелігінде батысқа қарай кең жатқан мың лидей бос жер бар еді. Онда тек шекара бойлай екі жақта тұратын қарауыл күзет қана болатын. Дун-ху екі жақты шекара күзетінің арасында бос жатқан ғұндарға тиесілі, бірақ оларға қолайсыз жерлерді алғысы келетінін Мөдеге айту үшін елші аттандырады. Мөде бектерінен ақыл сұраса, олар: «бұл қолайсыздау жер ғой, беруге де, бермеуге де болады» деп былқылдатады. Сонда Мөде терісіне сыймай: «Жер дегенің мемлекеттің негізі, оны қалайша басқаға беруге болады?» деп қатты ашуланады. Жерді беру керек деп ақыл айтқандардың бәрінің басын алады» (Бичурин Н.Я. Орта Азияны бағзы заманда мекендеген халықтар туралы мағлұматтар жинағы. I том. М.- Л., 1950. - 47-48- беттер).

Ер кезегі үшке дейін. Кезек бітті. Мөде де қайырылмастан морт сынды: «Тірі жүріп бұндай қорлықты көргенше, жаудың жағасыа жармасып өлейін!» деп Қытай еліне қарсы ұлы соғыс жариялайды.

Жер үшін шайқасқан бұл соғыста Мөденің мерейі үстем болып, жеңіске жетеді. Тәңіркұттық қызметін осылайша жерін қорғаудан бастаған Мөде көзі жұмылғанша ғұн елінің қарым-қарыс жерін жауға берген жоқ.

Мөде тәңіркұттың жолын ұстанған қазақ хандығының хандары да туған жерлерін, өз елінің территориясын жат жұрттық жаулардан қорғауда ештеңеден қаймығып, тайсалған жоқ. Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібектен бастап, Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім, Жәңгір, Тәуке, Абылай, Кенесары хандарға шейін туған жерді қорғауда жан алып, жан берісті. Қаншама жойқын соғыстарды Бастан кешіріп, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» ұшыраса да қазақтың ұлан-байтақ даласын жат жұрттықтардың табанына таптатпауға жандарын салды.

Жоңғар шапқыншылығы, «Ақтабан шұбырынды» қазақтың көшпелі

Сұрапыл соғыс жылдарындағы республикалық газет тігінділерін ақтарып қарасаңыз қайтпас та қайсар халқымыздың майдан мен тылдағы мәңгі өшпес ерлігіне тәнті болып, бас иесіз. Басмақалалар, қазақ халқының қазақ майдангерлеріне немесе майдангерлердің қазақ халқына арналған хаттары, үндеулері публицистикалық отты сөздермен өріліп жатты. Қазақ халқының қазақ майдангерлеріне хаттары негізінен алғанда «Осынау қан майданда сендерді ұлы батыр бабаларымыз Едігенің, Бекеттің, Кенесары мен Наурызбайдың, Исатай мен Махамбеттің, халық батыры Иманұлы Амангелдінің аруақтары қолдасын! Өліспей беріспеңдер! Арттарында ұлы Отаның тұр!» деген аманат сөздермен аяқталып отырды.

«Социалистік Қазақстан» газеті «Қазақ халқының бостандығы жолындағы күресі» деген редакциялық мақаласында, «Халықтың тәуелсіздігі жолындағы күрес Қасымұлы Кенесары сияқты ірі саяси қайраткерлерді, ірі қолбасшыларды шығарды. Кенесары патша үкіметінің қазақ даласын жаулап алуға әрекет еткен, қару-жарағы сай армиясының күшті шабуылына қарсы он жыл бойы ерлікпен қарсылық көрсетті» деп жазды (1943, 17 қазан).

«Казахстанская правданың» 1944 жылғы 11 қыркүйектегі «Азаттық сүйгіш қазақ халқының жауынгерлік рухы» деген арнаулы бетінде жоғарыдағы ойлар өріліп жатты. Сол сияқты КСРО Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, Қазақ филиалы президиумының председателі Қ. Сәтпаевтың «Қазақстан интеллегенциясы Отан соғысы күндерінде» деген мақаласында («Социалистік Қазақстан», 1943, 21 желтоқсан), тарих ғылымының кандидаты Е.Бекмахановтың «Қазақ және ұлы орыс халықтары достығының тарихи тамырлары» атты мақаласында («Социалистік Қазақстан», 1945, 12 қыркүйек), тағы да басқа көптеген материалдарда Кенесары-Наурызбай, Исатай-Махамбет секілді батыр бабалардың есімдері ұдайы аталып келді, бұлар қан майданда қазақ майдангерлерін жігерлендіріп отырды. Жыр алыбы Жамбыл бастаған халық ақындарының республикалық айтысы күндері олар Сталинге жазған хатта «Біз ер аталарымыз Едіге, Қобланды, Кенесары-Наурызбай, Исатай-Махамбет, Амангелділердің жауынгерлік салтымен егес майданда өктем шыққан қазақ халқының батыр ұлдарын жыр етеміз!» деп жар салды («Социалистік Қазақстан», 1943, 7 желтоқсан).

Фашистік Германияға қарсы соғыс жеңіспен аяқталғаннан кейін 1945 жылғы 24 мамырда Кремльде «халықтар көсемі» Сталин данқты қолбасшылардың құрметіне жасалған салтанатты қабылдауда «Кеңестер Одағындағы барлық ұлттар ішіндегі ең ерекше ұлт» болып отырған орыс халқының саулығына тост көтерді, «ұлы орыс халқы» деген тіркеске үлкен саяси мағына бере отырып айтты, орыстардың қан майданда атқарған рөліне

түрде отырықшы тұрмысқа ойысуы тоқтап қалды. Қоғамдық санада рулық-жүздік жіктелуден ұлттық тұтастыққа көшу аяқталмады. Дегенмен де біз бүгін XYIII ғасырдың Абылай хан, Төле би, Бұқар жырау сияқты ірі тұлғаларын алдымен қоғамдық өмірдегі аталған жалпыұлттық, іргелі мәселелерді шешуге күш жұмсап, халықтың рухани көкжиегін, дүниетанымдық болмысын жаңа сапаға көтергендігі үшін бағаласақ керек.

Жаугершілік пен шапқыншылықтан әбден шаршаған қазақ халқы осыдан үш ғасыр бұрын Ресей империясының құрған канды қақпанына өзі барып түсті. Қазақ халқының Ресейге «Өз еркімен қосылуының» қаншалықты қымбатқа түскенін бір ғасырдан астам уақытқа созылған ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихынан-ақ аңғаруға болады. Ұлтты ұлт ретінде жойылып кетуден сақтап қалу үшін алып империяға қарсы қанды жорыққа шыққан Сырым, Кенесары, Жанғожа батырлар сияқты ұлт-азаттық қозғалыстары көсемдерінің жанкештілік ерлігіне бас иіп, тағзым етуге тиіспіз. Қазақ елінің Ресей империясына қосылу процесі 133 жылға созылды. Қазақ жерін басып алудың заңдық негіздері жасалды, реформалар жүргізілді. 1868 жылғы 21 казанда қабылданған «Уақытша Ереженің» 210-бабында «Қазақтардың көшіп-қонып жүрген жерлері мемлекеттік жер болып табылады» деп көрсетілді. Арада ширек ғасырдай уақыт өткеннен кейін 189I жылғы 25 наурызда Тұрақты «Далалық Ереже» қабылданып, оның 119-бабында қазақ жері «мемлекеттің меншігі» деп жарияланды. Ал, 120-баптың ескертпесінде «Көшпенділерден артылуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігінің қарауына түседі» деп жазылды. Бұл отаршыларға бұрынғыға қосымша миллиондаған гектар құнарлы жер иемденуге айқын жол ашып берді.

Ресей империясының осындай озбыр отарлау саясатының салдарынан қазақ жерімен бірге елдігінен де айырылды. Алып империяға бодан болған осы үш ғасырға жуық уақытта қазақ халқы тәуелділіктің кермек дәмін татудай- ақ татты. Патшалық Ресей де, одан кейінгі қызыл империя да өз қарауындағы өзге ұлттарға өктем пиғылмен қарады.

Фашистік Германияның Кеңес Одағына тұтқиылдан шабуылы ел халықтарының тұрмыс-тіршілігін түбірімен өзгертті. Барлық күш мейірімсіз жауға қарсы күреске жұмылдырылды. Қазақстан майдан арсеналына айналды. «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін» елдің тыныс-тіршілігінің ұранына айналды. Қан майданда қазақтар ерекше жанқиярлықпен шайқасты. «Қазақстан, - деп жазды «Правда»газеті, - әркімнің жүрегіне жақын, ол совет халқына аса қымбат, бізде ашық та ержүрек қазақтар, олардың байсалдылығы мен адалдығы шексіз сүйіспеншілікке бөленуде». (1943, 6 ақпан).

Осы орайда академик-публицист Қ.И.Сәтбаевтың тағдырына тек жеке тұлғаның тағдыры ретінде ғана қарамау керек, бұл республика ғылымының қалыптасу кезеңіндегі қиындықтарды, тоскауылдарды да көз алдымызға келтіргендей. Оның Қазақстан ғылымы тарихында да зор маңызы бар. Өкінішке орай, қай кезде де болмасын ірі талланттарға кедергілер көп болды, қара күйені баттастыра жағуға құлшынып отырушылар аз болған жоқ. Кезінде Қаныш Имантайұлының үстінен әр түрлі өкімет және партиялық орындар мен мекемелерге үздіксіз түсіп отырған домалақ арыз-хаттар тасқыны осы айтқанымыздың айқын дәлелі бола алады. Және оны ұйымдастырушылар өз маңайында жүрді. Қалай дегенмен де әділдік жеңді, 1955 жылдың ортасында академик Қ.И.Сәтбаев Республика Ғылым Академиясының президенттігіне қайта келді.

«Едіге би халық тарихындағы пассионарлық тұлға, - деп жазады академик Ғарифолла Есім «Қазақ елі – атамекен ренессансы» деген публицистикалық толғауында. – Академик Қаныш Сәтбаевтың «Едіге жырын» зерттеуінің сыры тегін емес. Ол кезінде «Едіге жырын» зерттеуді қолға алуы арқылы отандық тарихтың бастау арнасын дөп тапқан. Сол үшін академик жұмыстан қуылды, бірақ ол Қаныш Сәтбаевтың тарих алдындағы ерен ерлігі еді» (Егемен Қазақстан. 2011. 24 қараша).

Академик бұдан әрі қазақ халқының төл тарихы Ер Едігеден бастау алатынын Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың нақты айтқанын тілге тиек етеді: «Біздің қазақтың арғы-бергі тарихында Ордабалық, Суяб, Тараз, Баласағұн, Сығанақ, Жент, Сарайшық, Түркістан сияқты қалаларда ордалы жұрттың туы тігілген. Астананың дәл іргесінен табылған Бозоқ қаласы да үлкен орталықтың бірі болғанын ғалымдар дәлелдеп берді.

Астананың қазіргі жарқыраған жаңа көшелерінде Сарайшық, Сығанақ, Түркістан деген аттарының берілгенін байқаған боларсыздар.

Бұл төл тарихымызға деген бүгінгі ұрпақтың құрметі.

Ертедегі ер бабамыз Едігеден бастап, айбынды Абылайға дейінгі хандарымыздың бәрі осы Есіл бойында орда тіккендері тіпті де тегін болмаса керек» (Президент Н.Ә.Назарбаевтың Астананың 10 жылдығына арналған салтанатты жиындағы сөзі. 06.07.2008).

Мына жайтқа назар аударған жөн. Сталиннің «Ұлы орыс халқы» деген тіркеске айрықша мән беруіне дейін ұлышовинистік империялық пиғыл бұрын-соңды осыншалықты дәрежеде ашық түрде бас көтере қоймаған болатын. Бұған дейін даңқты Едіге, Кенесары, т.б. бабалар есімдері басылымдар материалдарынан, өлең-жырлардан, әдеби-көркем, ғылыми еңбектерден түскен емес еді. Кеңес Одағында қазақ халқының беделі жоғары-тын.

айрықша тоқталды (Правда. 1945. 25 мамыр).

Осыдан соң-ақ «Ұлы орыс халқы» деген тіркес кеңестік журналистиканың туына айналып жүре берді, Ресей тарихы қайта қаралып, оны тек мадақтау, «ұлылығын» дәріптеу сипатындағы көзқарас белең алды. (Ұлы орыс халқы. Басмақала //Правда. 1945. 27 мамыр; Ұлы орыс халқы – ерекше ұлт // Социалистік Қазақстан. 1945. 27 шілде, т.б.).

Өткен тарихта Ресеймен соғысқан, жауласқандардың бәрі де орыс халқының, демек, халықтар достығының жауы деп бағаланды, патшалық Ресейге қарсы күрескен ұлт өкілдерінің бәрі дерлік «дұшпан» ретінде жария етілді. Ресей жаулаушылығы басталғаннан көп бұрынғы тарихи оқиғалар да дәл осындай сіреskен догматикалық тұрғыда қарастырылды. Бір мысал: XIV ғасыр мен XV ғасырдың шежіресінде елеулі орын алған даңқты би, қолбасы, мемлекет қайраткері Едіге де қараланды. Оның 1409 жылы ауыр әскермен барып Мәскеуді қоршағаны, орыстарға салық салып, айып алғаны алғы кезекке шығарылып, орыс халқының жауы деп көрсетілді.

Қазақ жерін патшалықтың құлдығынан сақтап қалу жолында арпалысқан Кенесары, Наурызбай бастаған ұлт-азаттық қозғалысы кертартпа, монархист ретінде қараланды.

Республика Ғылым академиясының негізін қалаушы, әрі бірінші президенті, КСРО Мемлекеттік, Лениндік, Сталиндік сыйлықтарының лауреаты, КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты, халқымыздың аяулы перзенті, академик Қаныш Сәтбаевты Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің жабық мәжілісі 1951 жылғы 23 қазандағы шешімімен үш факті бойынша қаралағаны тарихтан белгілі. Солардың бірі – 1927 жылы оның редакциялауымен және алғысөзімен шыққан Едіге туралы аңыздың кателігін 1945 жылдан кейін де айыптамағаны болды. Қ.Сәтбаев 1952 жылы 20 қаңтарда И.В.Сталиннің атына жазған хатында былай деп ақталады: «Менің алғысөзіммен 1927 жылы кітапша болып шыққанша Едіге туралы аңызды Уәлиханов, Мелиоранский, Потанин, Диваев жинастырып, жариялаған, ал менің кітапшам шыққаннан кейін де Батырлар жырының 1-томының авторлары мен редакторларынан бастап түрлі оқулықтардың, жинақтар мен пьесалардың құрастырушыларына дейін ол көптеген адамдардың еңбектерінде жарияланды. Едіге халық батыры ретінде Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің Насихат бөлімінде әзірленген Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің барлық секретарьлары және басқалары қол қойған белгілі «Қазақ халқының қазақ майдангерлеріне хатында» да ерекше атап көрсетілген болатын. Бұл деректер Едіге туралы реакциялық эпосты тұңғыш насихаттаушы мен емес екенімді әсіресе, дәйекті насихаттаушы емес екенімді, дәлелдей түседі...». (Жазықсыз кінәлі болғаным ба? //Қазақстан коммунисі. 1989. №4. – 77-80 б.).

шығаруға икемі жоқ еді» деген теріс пікірін қатты сынады» деп аяқталады.

Авторы көрсетілмеген шағын мақаланың құндылығы сонда, сол 30-40-жылдар «контрреволюционер», «ұлтшыл-түрікшіл», «халық жауы» деген нақақ жала жабылып, халқымыздың бетке ұстар азаматтарын жаппай ұстап, атып-асып, итжеккенге айдап жатқан кез еді. Міне, осындай қатерлі уақытта бұл Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің маңызы мен қазақ халқының ұлттық қозғалысының көшін бастаған көсемін қорғап, ақтап жазған мақала болды.

1943 жылы жаз айында тұңғыш рет жүйелі жазылған ежелгі дәуірлерден қазіргі кезеңге дейінгі Қазақстан тарихының жарық көруі орыс және қазақ ғалымдары ынтымақтастығының маңызды қорытындысы болып табылады. Кітаптың Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтеріліс жөніндегі тарауын жас тарихшы Ермұхан Бекмаханов жазып, дербес монографиялық зерттеуге айналдырды. Сол жылы осы тақырып бойынша КСРО Ғылым Академиясы Тарих институтының ғылыми кеңесінде кандидаттық диссертация қорғады. Ұзамай-ақ осы негізде еңбектің әлеуметтік экономикалық аясын кеңейте отырып, өзінің «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» атты жаңа монографиясында XIX ғасырдың 20-40-жылдарындағы қазақ қоғамының жер проблемасын шешуге ұмтылысы, жер тоқырауынан орталықтандырылған феодалдық мемлекет құру арқылы шығу жөніндегі концепциясын алға тартты. Ол Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтерілістің пайда болуы мен кең көлемде қанат жаюын осымен байланыстырды. Оның үстіне ғалым орыс және қазақ халықтарының достық байланыстарының маңызына жете мән беріп отырды.

Революцияға дейінгі Мейер, Красовский, Добромыслов, Терентьев, Середа, Смирнов сияқты тарихшылар Қазақстанға арналған өз зерттеулерінде тарихтың саяси астарларына баса назар аударып, экономикалық мәселелерге жүрдім-бардым қарады. Тек кейбір орыс зерттеушілері ғана Кенесары көтерілісінің барысы жөнінде біршама мәліметтер береді.

Негізінен алғанда олар патшаның колонизаторлық саясатын ақтауға тырысады, қазақтардың ұлт-азаттық күресін «заңға қайшы» іс-әрекет ретінде қарастырады. Олардың көтерілісшілерді «тобырлар», көтеріліс басшыларын «қарақшылар» және «жауыздар», ал көтерілістің өзін «бүліншілік», «бүлік» деп атауы да сондықтан болса керек.

Отан соғысы жеңіспен аяқталғаннан кейін баспасөз беттері мен тарихи еңбектерде орыс халқының тек кеңес дәуіріндегі ғана емес, сонымен бір мезгілде одан бұрынғы кезеңдегі де жетекші рөл атқарғаны жөніндегі тенденцияға баса көңіл аударыла бастады. Соның нәтижесінде Ресейдің отар аймақтарындағы XVIII-XIX ғасырларда болған ұлт-азаттық көтерілістер осы

Дегенмен де қазақ батырлары, ұлт көсемдері төңірегінде бұдан бұрын, яғни отызыншы жылдардың соңында да шовинистік өктемсу пиғылдарының ауық-ауық бой көрсетіп отырғанын айтуымыз керек. Бір ғана мысал келтірейік.

Осы орайда «Қазақ әдебиетінің» 1940 жылғы қаңтардың 16-сы күнгі санында жарық көрген «Талқылау мәжілісі» атты шағын мақала назар аударады. Онда 1940 жылы 5 қаңтар күні КСРО Ғылым академиясының қазақстандық филиалының президиумында «Кенесары көтерілісі туралы» Якуниннің «Большевик Казахстана» журналының 1938 жылғы 8-санында басылған мақаласын талқылау жайы сөз болады. «Президиум мәжілісінде тарихшы Якунин өзінің журналда басылған мақаласын жақтап сөз сөйледі, - делінген мақалада. – Бұл мақаласында Якунин Кенесары көтерілісінің тарихи маңызын жоққа шығарып, ол көтерілісті «феодалдық, кертартпалық көтеріліс, Кенесарының өз басы және оған ерушілер әшейін бір ел тонаушылар, бұзықтар» деп Кенесары бастаған қазақ халқының ұлт азаттық жолындағы күресін бұрмалаған еді».

Бұдан әрі газет мақаласында «КСРО халықтарының тарихы» профессор Шестаковтың редакциясымен шыққан тезисте Кенесары бастаған көтерілістің патшаға қарсы ұлт-азаттық көтеріліс екендігі, оның халықтық-революциялық сипаты және Кенесарының өзі қазақ халқының ұлт қозғалысының көсемі, қазақтың жауынгер адал ұлы XIX ғасырдағы атақты ақын-жазушылардың шығармаларында (Нысанбай, Досқожа, Сүйінбай, Көкбай, Абай, Мәшһүр Жүсіп, Жаяу Мұса, Күдері, т.б.) және халықтың ауыз әдебиетінде Кенесары, Наурызбай қазақ халқының сүйікті батыры, ел бастаған қамқоршысы болып жырланып келгеніне баса назар аударылды. Солай бола тұрса да, Якуниннің осы пікірлердің бәріне қарсы шығып, өзінің марксизм-ленинизмге жат, жалақорлық пікірін жақтаумен келе жатқаны ашық айтылады. Сондай-ақ мақалада Есмағамбет Исмайыловтың мәжілісте «Кенесары көтерілісінің тарихи маңызы және оның әдебиеттегі образы» деген тақырыпта ұзақ сөйлеп, оның Кенесары көтерілісінің халықтық, революциялық көтеріліс екенін, Кенесары, Наурызбай туралы халықтың сүйіспеншілігін көрсететін халық әдебиетіндегі өлең-жырларынан көп мысалдар келтіріп, дәлелдеп шыққаны, оның пікірін сөз сөйлеген тарихшылар Әділгереев, Тимофеев, Жиреншин, Сүлейменов, Ақынжановтардың да толығымен қостап, Якуниннің пікірін теріске шығарғанын, олардың Кенесары бастаған қозғалыс халық қозғалысы, революциялық қозғалысы екендігін нақты дәлелдегендері келтіріледі. Мақала «Сөйлеуші жолдастардың көпшілігі Якуниннің «қазақ халқы сауатсыз, қараңғы болғандықтан ол кезде ортасынан күрес бастайтын басшы

Сонымен не керек, 1943 жылы жарық көрген «Ерте заманнан бүгінге дейінгі Қазақ КСР тарихы» 1951-53 жылдардағы саяси қуғын-сүргінде қазақ зиялыларын жаппай жусатуға басты айғақ болды. Осы шерлі мәселені ұзақ жылдардан бері жеріне жеткізе жазып келе жатқан жазушы Медеу Сәрсеке ағамыз 2012 жылы Астанадағы «Фолиант» баспасынан қазақша орысша жарық көріп, осы жылы Мәскеудің «Молодая гвардия» баспасынан әйгілі «ЖЗЛ» сериясынан шыққан «Бекмаханов» ғұмырнамасында «Қазақ КСР тарихының» алғашқы екі басылымының жазылу және жойылу тарихын, оған қоса тарихшы Е.Бекмаханов жазған «Қазақтардың Кенесары Қасымовтың басшылығымен 1837-1847 жылдардағы бостандық күресі»тарауының айтыс-тартыс туғызған даулы жағдаяттарынан жан-жақты хабардар етті. Сондай-ақ жазушының «Егемен Қазақстан» газетінің үстіміздегі жылғы 15-19 мамыр аралығындағы нөмірінде жарияланған «Ел тарихы тартқан қасірет» деген тақырыппен берілген сүбелі материалын толғанбай оқу мүмкін емес. Автор бұл еңбегінде ел «тарихының» қолданылыстан шығарылған себебін Мәскеу мұрағатынан алынған тың деректер арқылы, басылымның редакциясын басқарған көрнекті орыс тарихшысы А.М.Панкратованың (қосымша редакторлары – Қазақстан К (б) ПК ОК хатшылары М.Әбдіхалықов пен І.Омаров) 1944 жылы БК (б) П ОК хатшылары А.Жданов, И.Сталин, Г.Маленков және А.Щербаковке жолдаған (бұған дейін жабық мұрағатта сақталған)үш хатын пайдалана отырып, бұдан 67 жыл бұрын болған келеңсіз оқиғаларды қайта жаңғыртады. Автор Отан соғысының қиын күндерінде және одан кейінгі ауыр жылдарда қазақ зиялыларының жанкешті әрекетімен дүниеге келген, сол қиын-қыстау кездің өзінде туған халқының көне тарихын жаңғырту арқылы Қазақ елін өркениетті мемлекеттер қатарына жеткізуді армандаған, өз ұлтын шексіз сүйген халқымыздың асыл ұлдары Мұхамеджан Әбдіхалықұлы мен Ілияс Омарұлының тартқан жан азабын, қазақ халқына шынайы дос бола білген атақты орыс тарихшысы Анна Михайловна Панкратованың қайтпас қайсарлығын паш етеді. Сөз реті келгенде айта кету керек, Анна Михайловна өзі бас болып, жалпы редакциясын басқарған «Қазақ КСР тарихын», оның авторларын жандүниесімен қорғай білді. «Кенесары Қасымов қозғалысы – халықтық емес, көтеріліс басшысы мұрагерлік құқын жоқтап, хан тағын иеленуді көксеп ат жалын тартқан. Сол себепті оның бұзық мүддесін бұқара халықтың азаттық тілеген талабынан даралап талдау қажет» деген тұжырым айтып жүрген тарихшы Якунинге қарсы болып, одан бұл тақырыпты алып, Кенесары хан жөніндегі тарауды тыңнан қайта жазуды жас қазақ тарихшысы Е.Бекмахановқа тапсырады. Кенесары хан ұрпақтарының бірі – Ермұхан, әрине, бұл тарауға бел шеше кіріседі. Тегіне тартып туған текті ұл бабалар рухынан от алып, құлашын

аймақтардағы билеуші топтардың мүддесін көздеген феодалдық қозғалыстар ретінде бағаланды. Жекелеген халықтардың Ресейге ерікті түрде қосылуы тұрғысындағы қорытындылар мен оның жағымды тұстары патшаның отаршылдық саясатын қолдауға бағытталды, осылайша патшалық Ресейге берілген Лениннің «Халықтар түрмесі» сипаттамасынан ауытқу басталды.

М.Морозов дегеннің «Қазақ ССР-нің тарихы туралы» атты рецензиясында (Социалистік Қазақстан. 1945. 15 шілде) және Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің (б) 1954 жылғы 14 тамызындағы «Қазақ ССР тарихының екінші басылымын әзірлеу жөнінде» атты қаулысында жоғарыдағы «Қазақ ССР тарихы» қатты сынға алынды. Осылайша тарихшылардың шағын ғана тобының теріс пікірі ресми сипат алып кетті. Жер-жердегі қаскүнемдер осыны пайдаланып, Е.Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» деген монографиясын одан әрі талқылау барысында сын пікірлерді үдете түсті. Олар негізінен алғанда Кенесары Қасымов бастаған көтерілістің ұлт-азаттық және прогрессивті сипатын теріске шығарып, оны феодалдық монархистік қозғалыс ретінде бағалады. Мұндай көзқарас Шойынбаевтың, Айдарова мен Якунинниң «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» деген мақаласы (Правда. 1950. 26 желтоқсан) жарияланғаннан кейін тіпті бел алып кетті. Бекмаханов пен оның кітабын сын тезіне алған «Правдадағы» мақала мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің назарынан тыс қалған жоқ, біркатар қазақ әдебиеті мен мәдениетінің, ғылымының қайраткерлеріне саяси жағынан қара күйе жаққан іс қозғала бастады. Ғылым академиясынан оның президенті Қ.И.Сәтбаев, жазушы М.Әуезов кетуге мәжбүр болды.

Бекмаханов алдымен университеттен қуылды, ал 1951 жылы партиядан шығарылды, ғылыми атағы мен дәрежесінен айырылды. Ұзамай-ақ іс мүлдем насырға шауып, Бекмаханов ісі сотқа берілді. Қазақ КСР Жоғарғы сотының коллегиясы 1952 жылы 2 желтоқсанда Бекмахановты РСФСР Қылмысты істер кодексінің 58-бабының 10-тармағына сәйкес 25 жылға бас бостандығынан айыру жөнінде үкім шығарды.

Партияның XX съезінен кейінгі елдегі жағдай жеке басқа табыну кезеңінде репрессияға ұшырағандардың ісін қайта қарауға мүмкіндік туғызды, жазықсыз жазаға ұшыраған Бекмаханов 1954 жылы ақталды.

Жанкешті тарихшы Ермахан Бекмахановтың басты еңбегі «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» кітабы 41 жыл бойы жабық күйде жатып, 1992 жылы ғана өз оқырмандарына жол тартты. Автор ақталғанмен еңбектің жарыққа шықпауын коммунистік қуғын-сүргіннен зәрәзап болғандардың бас көтере алмай, тұншығып келуінен деп түсінген жөн болар.

күтіп отырған осы халық – тез құрып кетеді, содан кейін бұл істі ешқандай түзете алмайсың. Осындай ерсі жобаларды естігенде салың суға кетеді. Сондықтан, қолайсыздау істеп отырғанымды біле тұрсам да өзімнің оған қарсы екенімді білдіруге бел байладым.» (Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. 1955. – 307 бет).

М.Фетисовтың 1961 жылы жарық көрген «Зарождение казахской публицистики» деген кітабында қосымша ретінде Ыбырайдың қазақ оқырмандарына беймәлім бес мақаласы жарияланды. Бұлар «Оренбургский листок» газетіне жарияланған. Газетте жарық көрген «Торғай облысының даласынан» деген мақалада отаршыл әкімшіліктің Торғай облысын таратып, басқа губерния, облыстардың біріне косу туралы жобасына қарсы жазылған. Мақалада қазаққа егіншілікке жарамды, шабындығы мен жайылымдығы өнімді құнарлы жерлерін өздеріне беру, сөйтіп қазақтың ел болып, жұрт қатарына қосылуына жағдай жасау жөнінде айтылады (Оренбургский листок. 1882. 10 января).

Орыс отаршыларының қазақ жерінде ауажайылып, тым еркінсіп кетуін, олардың аузына қарап, жалтақтаған қазақтардың жан азабын Жүсіпбек Аймауытов «Қартқожа» романында Баян ауылын мысалға келтіре отырып былайша баяндайды:

«Баянның жері, суы, ағашы, көгі - казак-орыстікі. Бір кезде казак-орыстың қала салған жері Баян ауылының қыстауы болса да бұл кезде Баян казак-орысқа ата мұра тәрізді...

Казак-орыс қазақ боп кеткен, орыстың тілін де ұмытып қалған, құлық-сұмдыққа қазақтың ар жағына өтіп алған. Казак-орыс шетінен паракор, жалқау, ұры-қарысы да, бұзақысы да көп. Бірақ бәрі де бай. Үй басы – қазақ малайы. Егінді казак салады, пішенді қазақ шабады. Отынды қазақ тасып, жарады. Үйлерді де қазақ салады. Казак-орыстың өмірі арақ ішіп, мас болумен, тәлтіректеп көшеде өлең айтумен, тас түбінде қылжиып жатумен өтеді. Ол аз. Маңайдағы он болыс елдің ұлығының уряднигі, тілмашы, приставы, адвокаты, объездный – казак-орыс. Он болыс елдің игі жаксылары казак-орыстың тамыры, танысы, айналасы он болыс елді билейтін екі жүз үйге толмайтын казак-орыс. Қазақтың кедей жатағы казак-орыстың етікшісі, ұстасы, үйшісі, балташысы, тас қалаушысы, жалшысы, малайы, қазақтың ең пысығы: не алыпсатар, не ұры, әйтеуір бір бұзақы болады. Казак-орыс пен казак әшейінде «бәленшеке», «түгеншеке» десіп жүрсе де, жеріне, суына, балығына, ағашына қазақтың тұмсық сұққанын көрсе, «еке-меке» далада калады. Қазақтың шаңырағына қобыз тартылады. Айтта, тойда күреске түсіп, казақтан жығылып жатса: Бетке-Сеткелер жатып төбелес салады» (Аймауытов Ж. Шығармалары, 1989. – 107 бет).

кеңге сермейді. Оның ғылым жолындағы жанкештілігі мен қайтпас қайсарлығының түп-тамыры осында жатса керек!..

А.М.Панкратова Е.Бекмахановты түрмеден шығару жолында қаншалықты жанталасты десеңізші! Сол үшін академик тарихшы 1954 жылдың қаңтарында КОКП ОК бірінші секретары Н.С.Хрущевтің қабылдауында болды, осыдан соң арадан бір айдай уақыт өткенде Бодойбаның 60 градус аязында жаурап-жасынап жүрген Е.Бекмаханов түрмеден шығарылып, ұшақпен Мәскеуге әкелінді. Ерінің бостандыққа шыққан күні туралы Халима Адамбеккызы өзінің естелігінде Анна Михайловнаның Ермұханға бір дорба ақша беріп, шыттай киіндіргенін, сол күні тілеулес 12 тарихшының Ерекеңнің бостандыққа шыққан күнін «Арагви» ресторанында тойлағанын сезім моншақтарын тамшылата отырып айтады...

Сонымен қырқыншы жылдардың соңы мен елуінші жылдары қазақ зиялыларының арасындағы шығармашылық жағдай қолайсыз күй кешті. Ниеті ақ адал адамдар жалақорлар мен арызқойлардың құрбандығына жиі-жиі шалынды. Буржуазиялық ұлтшылдарды ғалымдар, жазушылар, журналист-публицистер арасынан іздестіру жөніндегі саяси науқан жүріп жатты. Осы орайда академик А.Панкратованың 1949 жылғы 11 қазанда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Ілияс Омаровқа жазған хатындағы мына төмендегі айтылғандар терең ойларға жетелейді:

- Бірқатар тарихшылар арасында қазақ халқының тарихын тарихи шындыққа кереғар нашар қырынан көрсетуге деген құлшыныс орын алуда, - деп күйіне жазады академик. – Осыған ұқсас тарихи жағдайда грузин патшалары мен өзбек хандарының неліктен прогрессивті қайраткерлер ретінде саналып отырғанын мен тіпті де түсінбеймін, ал қазақтар Абылай мен Кенесары Қасымовқа қара күйе жағуға неліктен әуес? Мен қазақ тарихының осы көрнекті қайраткерлеріне тарихи шындыққа кереғар баға берумен мүлде келіспеймін, оның үстіне біздің сыншыларымыз өздерінің қорытындыларын ешқандай да құжаттармен немесе тарихи фактілермен дәлелдей алмайды.

Патшаның отаршылдық саясаты, оның қасіретті зардаптары қазақтың алғашқы оқыған зиялыларын бей-жай қалдырған жоқ. Ағартушы-публицист Ыбырай Алтынсарин өз халқының жан күйзелісін терең түсініп, айқын ұғына білді. Бұл оның 1870 жылғы 7 сәуірде В.В.Катаринскийге жазған хатынан айқын көрінеді: «Жуырда мен «Орынбор листогіне» Торғай қазақтарының басына түскен апаттары туралы мақала жібердім. Осы мақаламда қазақ еліне орыс селендерін әкеліп, орнатпақ болған пікірлерге қарсы екенімді білдірдім. Бұл пікір, меніңше, ешбір ақылға симайтын нәрсе сияқты. Егер істі дұрыс жүргізе білмесе, онда айттым да қойдым, қазақтар – келешегі жақсы деп үміт

беріліп, қазақтар қу тақыр құнарсыз жерлерге ығыстырылып тасталды. Ішкі Ресей губернелерінен крестьяндарды қазақ даласына жаппай қоныстандыру XIX ғасырдың 60-жылдарының орта кезінде басталды да жылдан-жылға күшейе түсті (Қазақ ССР тарихы, 3-т. 1982. -261-270 беттер). Ертеректе Орал өңірінде іргелерін бекітіп алған крестьяндар алдымен Торғай, Ақмола, Семей облыстарының шұрайлы жерлеріне мықтап қоныстанды да ұзамай-ақ Сырдария, Жетісу облыстарын жайлады. Нақты тарихи дерек 1893-1905 жылдар арасында қазақтардың 4 миллион десятинадан астам жерінен айырылғанын, ал 1906-1912 жылдары 17 миллион десятинадан астам жердің орыстардың бодауына байланғанын айғақтайды (Сапаргалиев Г. Карательная политика царизма в Казахстане. – Алматы, 1966).

Алып Ресей империясы ұлан-ғайыр қазақ жерінде өзінің отарлау саясатын күштеп жүргізіп, әскерлерін қаптатып жіберді. Осы орайда Түркістанды басып алу тарихын, оны отарлау саясатын зерттеумен айналысқан орыс ғалымы Петр Григорьевич Голузонын 1926 жылы Ташкентте шыққан «Вооружние русских переселенцев в Средней Азии» атты кітабы назар аударады (36). Автор келтірген мәліметтерге зер салар болсақ, Орта Азияны басып алған патша генералдары билікті нығайта түсу үшін тек әскерді ғана емес, қоныс аударушы крестьяндарды да соғыс винтовкаларымен қаруландыруды дұрыс санаған. Мұндай шешімді 1881 жылы 28 қарашада патша бекіткен. Бұл өз кезегінде орыс шаруаларының ойқастап, ойларына келгенін істеуге жол ашқан.

Бекболат батыр бастаған 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы қазақ халқы тарихының қаралы кезеңі мен қайтпас-қайсар рухының көрінісі болды. Әйтсе де, бұл көтерілістің тарихы толық ашылып болды деп айту қиын. Бұл енді тарихшылардың еншісіндегі абыройлы іс. Біздің айтпағымыз, патша әскері көтерілісшілерді аяусыз басып-жаныштап, жергілікті халықты есепсіз қырғынға ұшыратты. Оның айқын дәлелі Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н.Куропаткиннің Жетісу губернаторы Фольбаумға берген мына мазмұндағы нұсқауынан көрінеді: «Сіздің қызметіңіздің басты міндеті – қырғыздардың бүлігін баса отырып, орыс тұрғындарының өмірі мен мүлігін қорғау. Осы мақсатта қолда бар атылатын қарудың барлық түрімен, балталармен қоса қаруландырып, қолына қару алып жүре алатын орыс тұрғындарынан ондықтар, жүздіктер отрядын құрыңыз. Екіншіден, тұтқиылдан шабуылды болдырмау үшін қалаларда, селоларда жақын қашықтықта және алыс қашықтықта күндіз-түні күзет ұйымдастырыңыз. Үшіншіден, өртке қарсы шараларды күшейтіңіз. Төртіншіден, коршауда қалған жағдайда селолар мен қалаларда азық қорын дайындаңыз. Бесіншіден, қырғыздардың атылатын қарумен қаруланууы өте мардымсыз. Сондықтан

Патшаның отаршылдық озбырлығын, қазақ халқын табанға салып таптауын қаз-қалпында көрсетіп, әрі көркем бейнелеп бере білгендердің бірі – публицист-жазушы Сабыр Шарипов. Оның «Алтыбасар» деректі шығармасында Есіл даласына Полтава, Харьков және Чернигов губернияларынан мұжықтардың келуіне байланысты қазақ ауылдарының қоғамдық, шаруашылық өміріндегі кәсіретті өзгерістер ашып көрсетілген. Атамекен жерінен қуылып сорлаған қазақты урядниктер мен мұжықтар кезектесе мүйіздеп, қан қақсатқан. «Алтыбасар» әңгімесінде қашқын қазақтар қасіреті суреттеледі. Бір қарт ол жайды былайша әңгімелейді:

«Жеген таяғымыз бойымызға құт. Осы маңайдан кетсек екен деп ақылдасып отырмыз. Жалғыз біз емес Жабай қаласы мен Байты қаласы да елдің мазасын тым-ақ алып тұр. Сол елдермен ақылдасып, не қылса да бас сауға қылып бөтен елге кетуді ұйғарып едік. Жиделі-байсынға кетпек боп бір ойлағанбыз. Алдыңғы жылы қырық үйге басшы болып кеткен Тұралы молданың жуырда қайтып келгенін естіп, Жиделі байсынға көшуден де айнып отырмыз. Енді қайда барып бас сауға қылуды білмей сасып отырмыз (Шарипов С. Екі томдық шығармалар жинағы, 2-т. – Алматы,1982).

Кеңес дәуіріндегі ғылыми зерттеулерде, көркем әдебиеттерде, әртүрлі оқулықтарда қазақтар Ресейге өз еркімен қосылды деген пікір басты қағидаға айналып келді. Кезінде Ресейге өз еркімен қосылудың 250 жылдығы да ұлан-асыр аталып өтілді. Ұлы империяға қосылудың арқасында ел, жұрт болғанымыз санаға терең сіңіп кетті. Кезінде патшаның саясатына қарсы бас көтергендер аяусыз жазаланды, оларға тарихтың қара күйесі баттастырыла жағылды. Шарқыраған шындық ашық айтылмады. Ел тәуелсіздігінің қарсаңында ғана публицист-қаламгерлер, тарихшылар тарих қатпарларын жарқырата жайып салумен болды. Сондай құнды дүниелердің бірі тарихшы, профессор Ибраһим Шәмшаттың «Қазақстан Россияға өз еркімен қосылды ма?.. деген мақаласы еді (Қазақ әдебиеті. 1990. 23 мамыр). Бұл мақалада қазақ халқына ащы шындықты жеткізіп, санада сілкініс туғызды. Автордың ғылыми тұрғыда нақты пайымдауы бойынша Орта жүз бен Ұлы жүзді былай қойғанда Кіші жүз қазақтарының да сеніміне ие бола алмаған, әлсіз билігін нығайту үшін орыс патшасының қолтығына кіруге ұмтылған Әбілхайыр ханның анты бүкіл қазақ қосылғандығының кепілі бола алмайды екен. Дұрысы, бір жағынан алдап-арбап, екінші жағынан біртіндеп басып кіріп, бірте-бірте ығыстыра отырып жаулап алған. Тарихи шындық осылай.

Ресей империясы ұлт-азаттық қозғалыстардың бәрін аяусыз басып-жаншып, кең байтақ қазақ жерінде көкейін тескен жымысқы саясатын жүзеге асырумен болды. Топырағы құнарлы, шөбі шүйгін, «түгін тартсаң майы шығатын» жерлер, өзен-көлдердің жағалауы кезбе келімсектерге үлестіріліп

көпір төсеуге бағыт алынды.

Ата-бабаларымыз ғасырлар бойы аңсап келген Тәуелсіздік қарсаңында еліміздің ұлттық басылымдарында ұлт мүддесін жалаулатқан мақалалар бұрынды-соңды болмаған леппен жарияланып жатты. Олардың негізі қазақ халқының ұлт ретінде қалыптаса бастауынан бергі кезеңдердегі басына төнген қасіреттің қадау-қадау мәселелерін ашып көсетуге арналды. Сол материалдарды саралар болсақ, бұлардың арасында ел, жер тарихына, Ресей отаршыларының кең байтақ қазақ жеріндегі небір сұрқия озбырлықтарына байланысты жарияланымдардың аз болмағанын байқаймыз. Бұл мәселеде талай жылдардан бері тұрақты түрде қалам қарымын танытып жүрген публицист-жазушы Сапабек Әсіптің шығармашылығына тәнті боласыз. Қаламгердің қазақ жері жөніндегі публицистикалық зерттеу мақалаларының қай-қайсысында болмасын автордың жанайқайы елім, жерім деген қаймана қазақты бей-жай қалдырмаса керек. Бұл жерде ол материалдарды талдап жатуға мүмкіндіктің жоқтығын еске ала отырып, «Қазақ әдебиеті» газетінің тілшісі, танымал публицист Жүсіпбек Қорғасбектің жер туралы көптеген тұжырымды мақалалар жазып жүрген С.Әсіппен ашық әңгімесін назарға ұсынғанды жөн көреміз (Қазақ әдебиеті. 1995. 13 қаңтар).

Жүсіпбек Қорғасбек: - Сіздің «Қазақстанға қоныстандыру қалай жүргізілді?» деген мақалаңыз бұдан бес жылдай бұрын, 1990 жылғы 20 көкекте «Қазақ әдебиеті» газетінде басылып еді. Көп ұзамай осы мәселеге қайта оралып, 23 мамырда «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінде «Жер ашуы – жан ашуы», 16 маусымда «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») «Қазақтың ұлттық мәдениеті» , 25 маусымда «Халық кеңесінде» «Жарамсыз жер жарыта ма?» атты жанайқай мақалаларыңызды жарияладыңыз. Содан бері аталған басылымдар ғана емес, «Жұлдыз», «Ақиқат», «Парасат» журналдары да жазғандарыңызды жарыққа шығарып жүр. Солардың бір бөлігі «Қазақ қасіреті» деген атпен жеке кітап болып «Қазақстан» баспасынан шыққанын, оның сүйінші данасы келгенінен де хабардармыз. Бұған қарағанда басқа шаруаны қойып, жер мәселесімен бірыңғай шұғылданып жүрген сияқтысыз. Осының себебін айтып бермес пе екенсіз?

Сапабек Әсіп: - 1989 жылғы 27 наурызда Қазақстан КСР Министрлер Кеңесі Президиумының кеңейтілген мәжілісі Республиканың ауыл-селолық аудандарының экономикалық, әлеуметтік жайын талқылады, 205 ауданның барлық көрсеткіштері жайып салынды да таразыға тартылды. Алдыңғыларды, орташаларды былай қойғанда артта қалғаны - 71 аудан екен. Соның ішінде тұрғындардың табысы аз, күнкөрісі қиын, әлеуметтік жағдайы тіпті нашар деп танылған аудандардың саны да аз

қорғаныстық қанағат тұтпай, шабуылға шығыңыздар. Шабуыл жасау түнде тиімдірек. Қырғыздар арасында дүрбелең туғызыңдар. Алтыншыдан, қырғыздар тастап кеткен егістік алқаптарын игеріңдер. Жетіншіден, тартып алынған мал мен мүліктерді қорғап, қазынаға өткізіңдер. Сегізіншіден, отрядтарда және уездік қалаларда далалық соттарды құруға рұқсат беремін. Тоғызыншыдан, бүліншілікті басу үшін түземдіктер арасында рулық және тайпалық араздықтарды қоздыруға шара қолданыңдар» (Воостание туземцов в Средней Азии. – Кзыл-Орда, 1927. – С. 46-47).

Жариялылықтың лебі ескен XX ғасырдың сексенінші жылдарының аяғы мен еліміз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында тарихшылар, әдебиетші ғалымдар, журналист-публицистер егемендік талабына сай ұлттық мәселелерге айрықша ден қойып, газет-журналдар беттерінде ұлтымыздың ғасырлар бойғы басынан кешірген қасіреті, қайғы-мұңы ашық айтылған материалдар үздіксіз жарияланып жатты. Бастапқы кезеңдегі публицистикалық мақалаларға ой жүгіртіп, байыппен саралар болсақ, жарияланымдардың негізі патшалық Ресейдің қазақ халқын отарлау мақсатында жүргізген орыстандырудың түпкі мәнін, кеңестік кезеңде халқымыздың асыл ұлдарының қадамын аштырмай, шеттерінен асып-атуға мәжбүрлеген қанқұйлы солақай саясатпен ұлт басына үйірілген қаралы қара нәубеттің себеп-салдарын ашып көрсетуге, бір сөзбен айтқанда, «ақтаңдақ» ақиқатын бар дауыспен айтуға бағытталды. Қалың оқырман публицист-қаламгерлердің жанайқайға толы материалдары арқылы еліміз бен жеріміздің шынайы шындығын, бұрын айтуға мүмкіндік болмай келген бар ақиқатты айқын біле бастады. Тәуелсіздік жағдайында, жариялылық, демократия үрдісімен талай жылдар бойы арнасы кеуіп қалған ұлттық тақырып жарқырай көрінді. Ұлт мүддесімен өрнектелген бұл тың серпіліс экономикалық, саяси-әлеуметтік қатынастарды көркемдік зерттеумен ғана шектелмейтінін көрсетті. Публицистиканың қоғам өмірінің идеологиялық һәм психологиялық қырлары сияқты күрделі жүйеге көңіл бөлмей, оны саралап, тексермей терең мән-мағынаға ие бола алмайтыны айқындала бастады. Осы тұста, жекелеген публицистер қандай да көркем бейненің ұлттық сана сезімі, психологиялық кескін-келбеті, тұлғасы болғанда ғана кез-келген шығарманың түпкі мәні, әсер-ықпалы арта түсетініне көңіл қоюға тырысты. Публицистік дүниелерде алып империяға тізе бүккен бодандық сананың кесірлі кесапаты, қызыл империя билеп-төстеген кеңестік дәуірдің соңғы жиырма-отыз жылында қалыптасып үлгерген жалтақтық, бас шұлғушылық секілді қасиетсіздіктердің қырлары барынша жан-жақты ашып көрсетілумен болды. Мақалаларда тарихилық принцип көркем әдіс құралы ретінде негізге алынды да өткен мен бүгінгі, бүтінгі мен болашақ арасында көрінбейтін

аяғына дейін қазақтардың 24 миллион десятина жері тартып алынған еді. XX ғасырдың басынан Қазан революциясына дейінгі бар болғаны жиырмаға да жетпейтін уақытта қазақтардан алынған жер көлемі 21 миллион десятинаға жетті. Бұл дегеніміз 65 миллион гектар деген сөз. Патша үкіметі Ішкі Ресей губернелеріндегі жері аз, жерсіз шаруаларды бұратаналар тұратын шет аймақтарға көшіріп, екі мәселені түбегейлі шешуді армандаумен болды. Оның бірі – крестьяндарды құнарлы жерлерге қоныстандырып, жақсы тұрмыс құрауына қолайлы жағдай жасау да, екіншісі – бұратаналарды, оның ішінде қазақтарды да христиан дініне кіргізіп, түптің түбінде орыстандыру еді.

«Демократия мен жариялылық тәңірісіне сиынып, турасын айтқанда царизм чиновниктерінің қазақ жерін ерсілі-қарсылы кезіп жүріп шаруашылыққа жарамдылығын алуы – жанын алу болады да, - деп жаңайқайға басады публицист С.Әсіп. –Қылмыстың ең ауыры да сол – жанды алу ғой. Сондықтан да патшаның жандармериясы ол туралы айтуға да, жазуға да тыйым салған. Ауыз ашқандар, қалам тартқандар болса дереу сазайын тарттырған.

Сталиндік диктатура, хрущевтік құрғақ сөз, брежневтік тоқырау заманында да қатал цензура қас қаққан жоқ. Жерді алу - қылмыс емес, оны айту ауыр күнә саналды. Ақиқат архивтердің ауыр қақпақты сандықтарында қала береді. Жүгенсіз озбырлықпен тартып алынған қайран қырық бес милион десятина жер (гектарға шаққанда 65 милионнан асады) сұраусыз кетіп барады.

...Жерінен айрылған ата-бабаларымыздың жаңбырдай жауған көз жасы, күйзелген жаны туралы қайғылы сыр әлі күнге дейін қаймағы бұзылмаған қалпында тұр.

Ең бір өкінішті жайт: сол жер дауын бүгінде жерінен айырылған қазақтар емес, соны басып алған келгінбайлардың ұрпақтары жаулап жүр. Халқымыз ақындарымыз бен жазушыларымыздан, драматургтерімізден отаршылдық тарихына тереңірек үңіліп, патша әкімдерінің жерді тартып алған озбырлығын көркем шығармалар арқылы бейнелеп беруді күтеді... Басты мәселелердің ең бастысы жер екенін, ол жер шіркініңіз қазақта жоқ екенін, олардың тұрған жерлері жарамсыз жерлер –резервациялар екенін сорымызға қарай қаламгерлеріміздің көпшілігі білмейді. Қазақстандағы жер қатынастарының жайын қозғаған мақалалардың республикалық, облыстық, аудандық газеттерде көпшілігі басылмай, қолдау таппай, қалың оқырманның санасына сіңе алмай ұмыт болып кете баратыны да сондықтан» (Әсіп С. Қазақ қасіреті. – Алматы: Қазақстан, 1994, -49, 296-297 беттер).

Патшалық Ресейдің ашықтан-ашық жүргізген «қазақсыздандыру»

емес екен. Бұлар қалайша осындай күйге ұшырайды дейсіз ғой. Президиум мәжілісінде оған: -Жері шалғай! Орталықтан қажетті қаржы бөлінбеген, - деген жауап қайтарылды.

... Бірақ, сол дамуы жағынан ең артта қалған аудандарда бірыңғай қазақтар тұратындығы естіген құлаққа түрпідей тиіп, сезімтал жүрек атаулыны жаншып өткендей болады.

Содан кейін қолыма жоғарыдағы отыз ауданның тізімін алып, қайсысының жері құнарлы, ауа райы қандай екенін анықтауға кіріспеймін бе?

Халқымыз ғасырлар бойы мал бағып, күн көріп келгенін бекер дей алмаймын. Адамды тойындырып, көгертетін сенімді емшек – жер емшегі, кос емшекті (жерді, малды) тел емген ұлттар мен ұлыстардың ғана ауыздары аска, иіндері киімге жарыған. ... Орыс отаршылдары қыстау мен көктеуді тартып алды да қазақ байғұсты бірыңғай жайлауда қалдырды. Жер дегеніңіз адам ырыздығының сарқылмас бұлағы емес пе? Соны тартып алғанға қарғыс айтпай, алғыс айтсын ба?

... Денсаулық көтерсе, өмір жетсе бұл мәселені жазудан туған елім түгел түсініп болғанша жалығатын ойым жоқ. Патша өкіметі қазақ даласына мылтығын кезеніп, қылыштарын көтеріп, зеңбіректерін сүйретіп келгенде оның елін қорғау үшін емес, жеріне, жер болғанда құнарлы жер атаулысына көз аларта келді. Жайық, Есіл, Ертіс өзендерінің бойына қамалдар салып, шеп құрды. Турасын айтқанда, қазақты халық екен-ау, ата-бабаларынан қалған жеріне ие болуға құқықты екен-ау деген ойларына келген жоқ.

...Сенде жер жоқ, көшіп-қонып жүргенің «Ресей империясының мемлекеттік жері» дегенді құлағына сіңіре берді. Қазақ жерін талан-таражға салуға кең жол ашылды. Мен бұл туралы 1991 жылдың басында «Қаралы жүз жылдық» деген мақала жазған едім. Ол «Жер құнсыз ба, ел мұңсыз ба?» деген атпен сол жылғы 17 мамырда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланды. Ресейге қосылғанымыздың 250 жылдығын дүркіретіп тойлағанымыз сияқты жеріміздің айырылғанымызды қайғырып еске түсіру керек еді. Жеріміздің жоқтап, қайғыруды білмеген айып өзімізде қалды.

...Өз басым 1932-1933 жылдарда үш милиондай қазақты қырып кеткен ашаршылықтың басты себептерінің бірі даламызға, дұрысында, ең құнарлы жеріміздің орыс селоларының көп түскендігінен, малынан айырылған қазақтың күн көріс таба алмағанынан деп білемін.

Публицист-жазушы С.Әсіптің нақты дерегі бойынша, XIX ғасырдың 60-70-жылдарында басталған Ішкі Ресейден мұжықтарды көшіріп, бұратаналардың ең жақсы жерлеріне қоныстандыру ісі жаппай сипат алған. Бодандықтың алғашқы 170 жылы ішінде, яғни 1731 жылдан XIX ғасырдың

ТҮЛЕГЕН ТҮРКІСТАН ҺӘМ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТ

Киелі топыраққа қадам басқан сол тоқсаныншы жылдардың басында шағын шаһар шаң басып, қараусыз жататын. Қаланы қақ жарып өтетін екі көшенің бойында кез келген ауылға тән бұйығы тіршілікті аңғарар едіңіз. Әсіресе Байқоңырдан ғарыш кемесі көкке атылған күннің ертеңінде көз аштырмай соғатын қарлы не шаңды боранды айтсаңшы! Бұған да бой үйреніп кеткендей еді. Адам айтса нанғысыздай, ғасырлар тоғысында қасиетті Түркістан жасарып, жаңғырып, гүлдене бастады. Осы көркею, кемелдену нышандары көз алдымыздан өтуде. Киелі мекендегі азаматтардың бірі ретінде күнделікті бұрқ-сарқ қайнаған тамаша істердің басы-қасында жүргенімізді қалайша мақтаныш етсек те хақымыз бар. Көңіл шіркін арнасынан асып-тасып, шаттыққа бөленген сәттерде жан-жүрегімізбен желпіне сөйлейтініміз де сондықтан болар.

Қасиетті Түркістан руханият дүниесіне, зиялы қауым ордасына айналып келеді десек, артық айта қоймаспыз. Киелі мекеннің арғы-бергі тарихын тереңнен толғап, тебірене сөйлейтін, руханият жолында жан-жүрегімен беріле қызмет етіп жүрген жандар шоғыры да молая түсуде.

Қасиетті Түркістанның бір жарым мың ғасырлық торкалы тойы қарсаңында киелі шаһарда болған таңғажайып құбылысты өз көздерімен көргендер қазірге дейін жыр етіп айтудан жалыққан емес. Екі кештің ортасында сол көріністі суретке түсіріп алған азаматтар арамызда жүр... Ұлы қалада пір тұтқан Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің тұтас бір жақ қабырғасы алтынмен апталғандай жалт-жұлт етіп тұрған бейне-сурет қазір де бірер шаңырақтың нақ төрінде ілулі тұр. Оны өзіміз де талай рет таңдай қаға тамашаладық та. О, ғаламат! Қыркүйектің он сегізінде кешкі сағат сегіз жарымда болған бұл ғажайып құбылыс-көріністің сырына ешкім де нақты жауап бере алмайды. Сол көрініс көз алдымызға келген сайын жүрегіміз өзгеше нұрға бөленеді, өзіміз бағамдап байыбына бара бермейтін, мына қым-қуыт тіршілікке толы мәнді де мәнсіз даңғазалы жарық дүниеде бір сәт тобамызға келеміз. Алтын нұрға бөленген қасиетті тылсым әлемнің жұмыр басты пенделеріне беймәлім күйінде қалар таңғажайып құпиясы осы демеске шара жоқ!..

(Қала тарихын зерттеуші ғалымдардың байырғы жазбаларында әулие баба Ясауидің киелі кесене-күмбезінің араға сандаған жылдар салып бір сәт алтын нұрға бөленетіні жөнінде деректер кездеседі. Әңгіме осы таңғажайып құбылыстың тағы да қайталанғаны жөнінде болып отыр).

Қасиетті қалада тіршілік ету әр адамның маңдайына жазған бағы мен бақыты болар. Иә, киелі мекеннің тұрғындары алланың алтын нұрына

саясаты кеңестік дәуірде заңды жалғасын тапқаны ұлт басына төнген ауыр қасіреттердің бірі болды. Қазақ кеңес әдебиетінің жетпіс жылдық тарихында қарапайым халықтың отаршылардан көрген қорлығын, жер үшін күресін бейнелейтін шығармаларға қатаң тыйым салынғаны белгілі. Қаламгерлер жұмысшы-шаруа табына, большевиктер партиясына қызмет етті. Қай тақырып болмасын мәселе таптық, партиялық тұрғыда қарастырылып, баяндалды. Патша өкіметінің крестьяндарын Ішкі Ресей губернияларынан көшіріп, қазақ жеріне коныстандыру саясаты осы тұрғыда бағаланып келді. Қазақ қасіретінің ақиқатын айтқандар «халық жауы» атанып, айдалып кетті, жапа шекті, репрессияға ұшырап, атылды.

Қазақтар Кенесары бастаған ұлт – азаттық көтерілісінде патша отаршыларына қарсы аяусыз күрес жүргізді, ауыр шайқастарда жан алып, жан берісті. Уақыт өте келе Хан кене көтерілісінің оқиғалары жазушы Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романына негіз болды. Сондай-ақ Мұхтар Әуезовтың «Қилы заман», Сәбит Мұқановтың «Ботагөз» романдарында отаршылдық езгіге қарсы көтеріліске шыққан халықтың қаһармандық қимылы бейнеленді. Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпан» романында да қазақ жасақтарын орыс әскері қоршап алып, түте-түтесін шығарғаны көзге көрсетіп, қолға ұстатқандай айқын көрінеді. Шерхан Мұртазаның «Жұлдызы көпір» романында патша өкіметі Қазақ елін бірнеше облысқа бөліп, олардың басын біріктірмей, «Бөліп алып, билей беру» саясатын жүргізгені ашық айтылған.

Қазақ жеріне бекіністер салу, орыс шаруаларына халқымыздың ата коныстарын ата-бабаларынан қалған мұрадай үлестіріп беріп, сол шұрайлы жерлердегі қазақтарды күштеп қуудағы патша өкіметінің негізгі саясаты да кең байтақ даланы иемденіп қалып, қазақты ұлт ретінде жойып жіберу еді. Он жетінші жылғы Қазан төңкерісі де үмітті ақтамады. Олардың да түпкі мақсаты отаршылдықты орыстандыруға ұластыру болды. Осы құйтыртқы саясат кеңес үкіметі тұсында да өзінің заңды жалғасын тауып, қазақ өз елінде азшылыққа ұшырады.

Қазіргі қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына шүбәсіз алып баратын бірден-бір жол елдегі тыныштық, сан алуан ұлттар арасындағы өзара келісім, күллі әлем алдындағы арта түскен абырой-бедел, «Қазақстан» деген елдің, «қазақ» деген халықтың бет-бейнесі мен өзіндік үнінің асқақтай түсуі, еліміздің Орталық Азия көшбасшысы ретінде таңыла бастауы айқын дәлелдегендей.

әзірбайжан, түрік, татар, башқұрт, қарақалпақ, тағы да басқа тектес халықтардың дербес мәдениеті, әдебиеті, ғылым саласындағы мұралары кең өріс тауып, түрік әлемі деген ұғымның ұшан-теңіз рухани қазынасын қалыптастырады десек, осынау ұлы істе Түркістанның атқарар рөлін ешкім де жоққа шығара алмаса керек.

Оныншы ғасыр жазбаларында «Шауғар», «Иасы» деген атпен белгілі болып келген қала кейіннен «Түркістан» аталған. «Түрік» сөзінің түпкі мағынасы –«батылдық, ер жүректілік» дегенді білдіреді. Ал «стан» – ел, халық атауларына жалғасып келетін парсы тілінен келген қосымша. Сонда «Түркістан» атауы – «Батырлар елі» ұғымын меншіктейді.

Тарихи деректерге жүгінсек, сонау сегізінші ғасырға дейін Түркі және Батыс қағанатының, одан Түркеш қағанатының құрамына енген Шауғар немесе Иасы жаугершілік заманда бірде арабтардың, бірде қарлұқтардың, енді бірде оғыздардың билігінде болып келген. Тым алысқа бармай-ақ, өзімізге жақындатып қарастырсақ, Есім хан (1598-1628 жж.) Түркістан қаласын Қазақ хандығының астанасы етіп бекітіп, өз билігінің тәуелсіз екендігін көрсету үшін ақша соқтырған. Міне, сол уақыттан XIX ғасырға дейін Түркістан Қазақ хандығының астанасы, аса әйгілі экономикалық орталықтарының бірі және ресми әкімшілік орны ретінде қызмет етті. XVI-XVII ғасырларда Түркістан Ресей мемлекетімен саяси қарым-қатынастар орната бастайды. Сол кезден бастап Түркістан туралы деректер орыс жазбаларында да жазылып отырған. Ресей империясының боданында болып өткен қазақ елінің тағдыры тарихтан жақсы белгілі. 1872 жылы қала Түркістан уезінің орталығы болды. Кеңес Одағы кезінде 1928 жылдан аудан орталығы саналды.

«Түркістан» десе елең етпейтін мұсылман қауымы жоқ. Өзінің «Даналық кітабымен» әлемге танылған әулие баба Қожа Ахмет Ясауидің есімін Түркістаннан немесе керісінше Түркістанды Ясауиден ажыратып қарау да мүмкін емес. Ұлы баба Қожа Ахмет Ясауи Түркістанға тұрақтап, сопылық идеяларын уағыздаған ислам дінінің аса ірі, көрнекті өкілі болды. Ұлы ақын-әулиені рухани көсем санаған мұсылмандар тоғыз жүз жылдан бері оның ілімімен бірге жасап келеді. Бұл жөнінде Қазақ елінің Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында ағынан жарыла былай деп жазады: «XI ғасыр Түркістаннан тараған аса қуатты рухани сәулемен нұрланған түркілердің тұңғыш сопысы – Қожа Ахмет Йасауи 1093 жылы туған. Ол негізін қалаған исламның тылсым құпиясы – сопылықтың (суфизм) қарапайым халықтық нұсқасы тез уақытта Қазақстанның солтүстігі мен шығысына дейін тарады. Қожа Ахмет Йасауи Орталық Азиядағы, оның ішінде Қазақстанда да, барлық түркі халықтарына ұлттық рухани ілім

бөленіп жүр...

Киелі топырақта құдіретті күштің барлығына шүбәсіз сенесің. Шағын шаһарда рух жаңғырып жатыр...

Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Жарлығымен 1991 жылғы 6 маусымда Түркістан Мемлекеттік университетінің ашылып, оған ұлы ақын және ойшыл, алғашқы түрік ислам сопысы Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың есімі берілуі тек еліміздің ғана емес, бүкіл түркі дүниесінде үлкен құбылыс, тарихи оқиға болды. Арадан бір жылдан астам уақыт өткенде Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Түркия Республикасы Үкіметі арасындағы Келісім бойынша Түркістан Мемлекеттік университеті түркі әлеміндегі тұңғыш Халықаралық қазақ-түрік университеті статусына ие болды. Сөйтіп, Түркістанда түркі әлеміндегі тұңғыш Халықаралық университет ашылды.

Қазір Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті тек республика ғана емес, Орта Азиядағы ірі оқу орындарының бірінен саналады.

Тұмар шаһар – Түркістан

Адамзат баласының тарихында әлдеқашан қалыптасқан түркі әлемі деген қастерлі ұғымның түпқазығы, рухани шаңырағы ұлы бабамыз Қожа Ахмет Ясауидің отаны – қасиетті Түркістанда бабалар рухы мәңгі жаңғырып жатыр. Түркістан – бойтұмар мекен, түбі бір түркі халықтары кие тұтар қара шаңырақ. Түркістан – тұнған шежіре. Оның киелі топырағы ғасырлар қойнауынан тарих болып күмбірлейді.

Күллі мұсылмандар қауымында екінші Мекке саналатын бұл киелі мекен – он бес ғасыр өресінде түрік тектес халықтардың биік парасаты, ой-өресі, ерлік, елдік келбеті, шер-шеменге толы шежіресі жатқан мекен.

Өткен ғасырларға зер салсақ, күллі адам баласына ортақ әлемдік мұраға мол үлес қосқанымызды мақтан етеміз. Оған тым әріге бармай-ақ әлем мойындаған Қорқыт бабаның, әл-Фарабидің, Махмұд Қашғаридің, Жүсіп Баласағұнидің, Қожа Ахмет Ясауидің, Абайдың, Мақтұмқұлидің еңбектерін алсақ та жетіп жатыр.

Баршамыз білетін ең басты ақиқат сол, ежелгі түркілер үшін түстіктегі Түркістан қаласының орны ерекше. Бір сөзбен айтқанда, ежелгі Түркістан – тегі бір, ділі бір, діні бір күллі түрік халықтарының Атажұртындағы олардың басын қосып, рухын асқақтататын руханият орталығы, рух астанасы. Тарихи дамуда түрік атаулы алып бәйтеректің аясында қазақ, өзбек, қырғыз,

Бодандықтан құтылған қазақ халқы бүгін осы ұлы тұлғаларды танып, білу жолындағы ғылыми ізденісті жандандыра түсуде. Соның бір белгісі ретінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен табылған мәйіттің Абылай хандікі екендігі әр түрлі (тарих, археология, архитектура, этнография, филология, антропология, биология, медицина, т.б. ғылымдардың) әдістік зерттеулерінің синтезі негізінде ғылыми тұжырымдалған объективті қорытындылар арқылы анықталғанын айтуға болады. Бүгінгі ұрпақ қазақтың ұлы тұлғасы Абылай хан аруағына бас иіп, оның сүйегін қайта арулап қойды. Кезінде әлдекімдердің әрекетімен орнынан жылжыған басқа да мүрделер қайта жерленіп, халық рухтар алдында кешірім сұрап, тағзым етті. Соңғы нақты деректерге сүйенер болсақ, қазақ халқының Түркістанда жерленген хандары мен билерінің, даңқты батырларының жалпы саны 130-дан асып отыр. Олардың 21-і хандар, түрлі-түрлі қилы кезеңдерде тақка отырған ұлт асылдары.

Жетпіс жылдан астам уақыт бойы Кеңестер Одағының құрамында болып келген Қазақстан ежелден тарихы, мәдениеті, тегі мен діні бір түркі әлемінен оқшау жатты. Сахадан Ақтеңізге (Жерорта теңізі) дейінгі ұлан-ғайыр өлкені алып жатқан түркілер мекеніндегі Үлкен Түркістанда Түркістан қаласы түркі әлемі деген ұғымның түпқазығы, рухани астанасы болып кала берді. Тарихи шындығымыз өрескел бұрмаланып келген кеңестік дәуір кезінде өзгелерді былай қойғанда тарихшыларымыздың өзі «Түркістан» деген киелі сөзді батыл айта алмады.

Патшалы Ресейдің, кейінгі Кеңес үкіметінің астамшылық саясаты қасиетті Түркістанды жаһан тарихынан әдейі тасада қалдыруға бағытталды. Дұшпан күштер «Түркістан» деген оның қасиетті мағынасын өшіруге күш салғаны белгілі. Ол ол ма? 1864 жылы патша әскерлері Түркістанды басып алуға келгенде полковник Веревкиннің бұйрығымен Ясауи кесенесіне зеңбіректен оқ аттырып, ұлы ғимараттың бір қабырғасына закым келтіргенін бүгінгі қауым біле бермейді. Өйткені бұл қастандық тарихи еңбектерде құпия сақталды. Орталық Азиядағы ғана емес, дүние жүзіндегі құнды да көрікті ескерткішке оқ жаудыру патшалық Ресейдің жаулаушылық жоспарын қандай зұлымдықпен болса да іске асырудан тайынбайтынын айдай әлемге әшкерелеген еді.

Қазақ елін екі жарым ғасыр билеп-төстеген Ресей жер жүзіне даңқы кеткен түрік нәсілді айбынды мемлекеттер өмір кешкенін мойындағысы келмейтін. Сондықтан басқыншылар Түркістанның жер-жаһанға танымал даңқы мен рухын өшіріп, оны аймақтық, географиялық атау деп қана түсіндіруді «қолайлы» көрген. Діні христиан отаршылдар мұсылмандықтың синониміндей болған Қожа Ахмет Ясауи есімі мен еңбегін де барынша

жүйесін өрнектеп берді.

Түркі халықтарына исламды тарату ісінің басы ғана емес, сонымен бірге Тәңірге табынушылық пен ислам мәдениеттерінің өзара ықпал ету үрдісі де Қожа Ахмет Йасауи есімімен байланысты. Ортағасырлық Қазақстандағы ислам мәдениетінің негізгі ислам догмаларына онша сәйкеспейтін өзіндік ерекшеліктері бар. Ол кездегі түркі тілдес қоғамдағы қадір-қасиет жүйесінің (менталитетінің) барлық деңгейлеріне де Йасауи сопылығының ықпалы мықтап сіңген болатын.

Түркілердің өмірлік, практикалық философиясын құраған салдар ретінде Йасауинамада тәңіршілдік элементтері өздерінің мағынасын сақтап қалды. Нақ осы Йасауи ілімі арқылы ислам қазақтардың рухани өмір салтына айналды да, кейінгі сегіз ғасырдың өн бойында соларды жебеп келді. Қазақ хандығы мен қазақ халқы құрылғанда, солардың бастау бұлағында осы ілім тұрды.

Егер қазақтардың рухани тарихы жазыла қалса, Қожа Ахмет Йасауидің хикметтері («Даналық сөздері») сөзсіз оның бір бөлігі болып кіруге тиіс. Йасауидің ұстазы Арыстан бабтың Отырардағы кесенесі мен Қожа Ахмет Йасауидің Түркістандағы кесенелері – қазақтардың ұлттық руханиятының аса маңызды орталықтары. Қожа Ахмет Йасауи кесенесі қазақ мемлекеттігінің нысанына айналып, кейінгі уақытта жалпыұлттық зиярат-қорым (пантеон) қызметін атқарды. Қазақ халқының ұлы перзенттерінің мүрделері осы жерде сақтаулы. Сондықтан осынау тамаша ескерткішті қалпына келтіріп, бас біріктірер ортақ кіндікке бүкіл ұлттың назарын аударып отырғанымыз дұрыс».

Бүкіл Шығысқа әмірін жүргізген қолбасшы Әмір Темірдің ақынның қайтыс болғанына 200 жыл өткенде, қирап бітуге таяған кішкене мазар орнынан зәулім ескерткіш орнатуы да тегін емес. Өйткені мұсылмандардың ыстық ықыласына бөленген әулие құрметіне ғаламат ғимарат салдырған Әмір Темір дала адамдарының сеніміне кірудің жолын осылайша іздестірген-ді. Сол XIV ғасырда салынған ғажайып құрылыстың қайталанбас сәулеттілігі және жекелеген әшекейлі көріністері әлі күнге дейін жұртшылықты таң қалдырумен келеді.

Кезінде «Дін – апиын» деген қағида ұстанған Кеңес өкіметінің дәуірінде Ясауи бабамыздың кесенесі де, ол орналасқан Түркістан қаласы да «өгейлік» көрді. Тіпті, сүйегі Түркістанда жерленген кемеңгер ақыл-ойлы асыл тұлғаларымыздың мәйітіне қиянат жасалғанын да жасыра алмаймыз. Осы орайда бір сәт алға озып айтар болсақ, кешегі кеңестік империя идеологиясы ұлт перзенттеріне байланысты сыңаржақ көзқарас қалыптастырғанымен, халық жадынан тарихи ақиқатты өшіре алған жоқ.

адамның табылмағаны қандай өкініште.

Әзірет Сұлтан кесенесінде жүздеген жылдар бойында сақталып келген жәдігерлердің талан-таражға түсіп, бірталайы қолды болып кеткені өз алдына жеке мәселе. 1934 жылы Ленинградқа Эрмитаждағы көрмеге уақытша қою үшін деп әкетілген салмағы 2 тонналық мыс қазанның араға 55 жыл салып, 1989 жылы әрең дегенде Түркістанға Ахмет Ясауи мавзолейіне қайтарылғаны бұл айтылғанға дәлел. Түрлі елдердің музейлерінде тұрған заттық жәдігерлерді түгендейтін уақыт келер деп сенеміз...

Кеңес үкіметі жылдарында Ахмет Ясауи мавзолейі қараусыз, бақылаусыз қалғандығының «жырын» айтып тауысу қиын. Ол кезде аудан мен қаланың бірде-бір басшысының таяқ тастам жерде тұрған Әзірет Сұлтанның есігін ашып көруге батылы жетпеген. Ал, «құдайсыздардың» дәурені жүріп тұрған кезде иеліксіз қалған кесененің мүлде құрып кетпегені бір Аллаға ғана мәлім құпия. Қазақстан үкіметінің кесенені жөндеуге бөлген ақшасын талан-таражға салған жемқорлардың соққан дуалдары мен жапсырған әшекейлері бірнеше жыл өтпей-ақ құлап, кирап қалғанын екінің бірі біледі. Осындай пайдакүнем, дүниеқорлардың қасиетті мекенді қорлап жүргеніне ешбір лауазымды мекеме басшыларының селт етпеуі, зиянкестерге жаза қолданбауы, ұлттық сана мен намыстың өшуге бет алғанының белгісі еді. Кезінде Әзірет Сұлтан кесенесін жөндеуден өткізуге арналған жоспардың шалағай жасалуы, бұл қасиетті іске қолы мен пейілі арам пайдакүнем жандардың араласуы, мавзолейге зақым келтіретін істерден алдын ала сақтану шараларының жете ойластырылмауы көп жылдар бойында жүргізілген жұмыстардың сапасын қайта бір қарап шығуды қажет етеді.

«Бітер істің басына, жақсы келсін қасына» дегендей Түркістаннын 1500 жылдығы қарсаңындағы нақтылы жұмыс 1998 жылдың күзінен, Оңтүстік Қазақстан облысына Бердібек Сапарбаев, Түркістан ауданына Өмірзақ Әметұлы әкім болған күннен бастап күрт жандана түскені елге аян. Облыс басшысы Б.Сапарбаев осы тұста ұйымдастырушылық қабілетін, өзіне жүктелген міндетке зор жауапкершілікпен қарайтынын, ел мүддесін жоғары қоя білетін, кең құлашты қайраткер екенін айқын танытты. Шаһардың юбилейлік даярлығына жоспарланған әрбір жұмыстың дер кезінде орындалуын көзімен көріп, тиісті шараларды қолдану үшін ол Түркістанға апта сайын келіп, іс барысында туындап жататын кедергілерді болдырмауға нақтылы көмек көрсеткенін аудан жұртшылығы жақсы біледі. Облыс әкімінің бастамашылығымен ұйымдастырылған «Парыз» қайырымдылық қоры Түркістанның тойына әзірлік үшін мемлекет тарапынан бөлінген қаржының кем-кетігін толтырып отырғаны да елеулі оқиға. Үлкен елдік істерге бүкіл халық болып атсалысатын ежелгі асар дәстүрінің қайта

құбыжық етіп көрсетуден танбаған. Олардың Орта Азия халықтарын дінінен бездіру үшін жасаған сұмдықтарын санап шығу мүмкін емес. Ақырында Түркістан қаласының XVI ғасырдан бастап қазақ хандығының астанасы болғанын «ұмыттыруды» да жатбауыр қаскөйлер есінен шығармаған. Түркістан аты бір замандағы тәуелсіз қазақ мемлекетін еске түсіретін бұлтартпас айғақ екенін олар кешіре алмайтын.

Кеңестік дәуірде әрбір халыққа еркіндік беріледі деген данғаза ұранның патша саясатынан айырмашылығы шамалы еді. Ондаған жылдар бойында Түркістан қатардағы көп аудан орталықтарының бірі болып қала берді. Бұған кеңестік биліктің 70 жылы ішінде бұл шаһарда бірде-бір елеулі ғимарат (қонақ үй, мәдениет сарайы, театр) салынбағаны, ертеде өткен тарихи қайраткерлердің (хан, би, ақын, жырау, шешен) ешқайсысына ескерткіш белгі қойылмағаны дәлел. Тарихи мұраға деген жәһілдік көзқарастың асқынғандығы соншалық Әзірет Сұлтан кесенесінің кіреберіс іргесіндегі зираттарға қойылған мәрмәр тас (көк тас) қиратылып, кімнің сүйегі қай жерде қалғанын айырып болмайтындай хал орын алған. Бұл секілді қиянатты адамзат тарихынан іздеп табу қиын. Мұндай тағылықтың төркіні жалпы түрік атаулыға ежелден өш Ресей шовинизмінде жатыр еді.

Көне әкімшілік, рухани орталығы Түркістанды көркейту үшін жүргізілген жұмыстарды аз деуге де, көп деуге де болмайды. Сізге өтірік, бізге шын: Кеңес үкіметі жылдарында ежелден атағы жер жарған Түркістан қаласында көңіл тоятарлық ғимараттар салынбаған. «Түркістан – дін орталығы, қазақ хандығының байтағы» деген ұғымдар ислам дінін, қазақтың төл мемлекеттік дәстүрін ғайбаттайтындар үшін таптырмайтын сылтау болып, қаланың тарихи орны мен мәні мүлде ескерілмей келгені белгілі. Тіпті кейінірек Қазақстан үкіметі Ахмет Ясауи мавзолейін жөндеуге қаражат бөле бастаған кезде де реставрация жұмыстарына тиісті қаржы жүйесіз жұмсалып, «ұстағанның қолында, тістегеннің аузында» кете барған...

XX ғасырдың елуінші, алпысыншы жылдарында Қазақстан Үкіметі Түркістандағы Ахмет Ясауи мавзолейін жөндеуге ұмтылыс жасағанымен, одан берекелі нәтиже шықпады. Ғасырлар бойында қазақ еліне мұсылмандық құндылықтарын таратқан Әзірет Сұлтан кесенесін атеистік музейге айналдырамыз деушілердің ісі өзі отырған ағашты балтамен шауып құлатпақ болған Қожанасыр әрекетіне ұқсайтын. Ал, кесенені реставрациялаудың пайдасынан зияны көп болғанына ғимараттың төбесіндегі үлкен жасыл күмбездің орнына көз тартпайтын көріксіз, жылтыр «көшірме» қойылғанын мысалға алуға болады. Ахмет Ясауи кесенесін жөндеуге қыруар қаражат жұмсаған түрік құрылысшыларына ғимараттың сәнін ашып тұрған жасыл күмбезді әуел бастағы түріне сәйкес етіп орнату қажеттігін еске салатын бір

Осы тұрғыдан келгенде еліміз тәуелсіздігінің жиырма жылдан астам мерзімі ішінде Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың көтерген идеясы киелі Түркістанның ұлы қасиетінің жандана түсуіне, бүгінгідей ізгіліктерді істердің белең алуына басты негіз болғанын айтуға тиіспіз. Бұрын артта қалған ауданның орталығы ғана болып келген шағын шаһар қазір мәдени орталықтары көз тартатын жасыл желекті, көшелер сәнді, келбеті көрікті қалаға айналып келеді. Қасиетті қаланың жасырып-жаңғыруында, өсіп-өркендеуіне Қазақ елі тәуелсіздігі қарсаңында дүниеге келген Халықаралық қазақ-түрік университеті ерекше рөл атқарып отыр десек, артық айтқандық емес. Білім ордасы еліміз тәуелсіздігінің символына, барлық түркі халықтарының білімі мен ғылымының, мәдениетінің алтын бесігіне айналды.

Алғашқы адымдар

Тоқсан бірінші жылдың басы. Университет ашу мәселесі сол кезде Шымкент облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде талқыланып жатты. Бюро мүшелерінің көпшілі-ак қуана құптап, қолдау білдірді. Бірен-саран лауазымды адамдар қарсы да болды. Сол кездегі жағдайлар оларды да әбден түсінуге болар еді. Өйткені Түркістан қаласы әлеуметтік-экономикалық жағынан тұралап қалған елді мекендердің бірінен саналатын. Оқу орнының болашағын көзге елестетудің өзі киын еді. Бұл бір тақыр жерге егін еккенмен бірдей тірлік болатын.

Университет алғаш ашылған облыстық партия комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы Сергей Терещенко бірде ректор Мұрат Жұрынұлына әңгіме арасында:

–Университетте өзіңнен басқа ғылым докторлары бола ма? Шынында айтшы, ең болмаса бес ғылым докторын жинай аласың ба?- деп, белден баса отырып, бастырмаламай сұрақтарды жаудырды да, – Әй, қайдам, одан асырсың, қалпағымды шешіп, үстелге қоямын, - деді күмәнін жасыра алмастан.

Мұрат Жұрынұлы сонда ай соңынан ай өткен сайын қасиетті Түркістан топырағындағы білім ордасында бес емес, одан да көп ғылым докторының қызмет ететінін сыпайлап отырып жеткізген. Сол сенімі алдамады. Кейіннен, әр кездескен сайын оның қалған сауалы мен берген уәдесін есіне салып, ғылым докторының бестен асқанан, оңға жуықтағанын, кейінгі уақытта он беске жеткенін айтумен болды.

– Сен өзің қалпағынды үстелге қоятын кезің келді деп тұрсың ғой, ә, - деді Сергей Терещенко бірде қарқылдап күліп. – Саған дауа жоқ екен!

жанданғанын көрдік... Ал Түркістан ауданының әкімі Өмірзақ Әметұлының іскерлігі мен тиянақтылығы қалай көтеріп айтуға да лайық. Туған елге, жерге қызмет ету мұратымен жалындаған Ө.Әметұлы жұртшылықтың ынта-жігерін, күш-қуатын жұмылдырып, қауым алдындағы борышты атқарудың үлгісін көрсетті. Түркістан шаһарының орталығын ғасырлар бойында шөгіп қалған үйінділерден тазартып, кордаланған қыруар істердің салмағын көтеру үшін қандай мақсаттылық, іске деген жанкештілік қажет болса, осы қасиеттер Ө.Әметұлының бойынан табылғанына куәлік ете аламыз... Түркістанның 1500 жылдық тойын абыроймен өткізуге Оңтүстік Қазақстанның халқы белсене ат салысты. Осының нәтижесінде кәделі мереке салтанаты өз мәресіне жетті.

Қаладағы Әзірет Сұлтан кесенесі мен оның төңірегінде атқарылатын істер бар. Кесененің кіре берісінде және маңында ғасырлар бойында қазақ халқының белгілі адамдарының зираты қойылып келген. Сол зираттарды, олардың басына қойылған құлпытастарды бір кезде пайдакүнем «реставраторлар» тас-талқан етіп бұзып, саудыраған адам сүйектерін мидай араластырып жіберген. Адамзат тарихында сирек кездесетін мұндай тағылықты жасаушылар жаза тартпай кете барды... Ендігі жерде кесененің сыртында тарихи адамдардың аты-жөні жазылып, пантеон-құлпытастар қойылуы парыз... Тағы бір әңгіме кесененің төбесіндегі үлкен күмбезге қатысты. XX ғасырдың елуінші жылдарына дейін ол күмбез қиратылып, оның орнына қаракөк жылтыр (глазурь) қондырма орнатылды. Бұрынғы жасыл күмбез бен кейінгі көз тартпайтын көк жапсырманың айырмашылығы жер мен көктей. Сол үшін кесененің сәні болған, әуел баста кемел ойластырылып тұрғызылған жасыл күмбез қайта орнатылуы керек... Түрік ағайындар кесенені жөндеуге көп күш жұмсады. Бұл үшін бауырларымыздың адал, фидайы көмегіне рахметтен басқа айтарымыз жоқ. Сонымен бірге кесененің қайталанбас құрылысы мен көркін күтпеген кездейсоқ қауіп-қатерден алдын-ала сақтандыру жағдайы да көп болып кеңесуді қажет етеді. Бұл үшін кесененің қазіргі халін білгір мамандардан құрылған комиссияның сараптамасынан өткізу, қажетті жұмыстардың бағдарламасын жасау кезек күттірмейтін міндеттің бірі. «Сақтықта қорлық жоқ» деген ғой халқымыз. Сыртқы көрінісі қауқиып тұрған ғимараттың ішкі жүйелеріндегі бірте-бірте «сыр» беруі мүмкін нұқсандарды табу үшін, әлгіндей комиссия жергілікті ұсталар мен кесенеде әр кезде қызмет істеген тәжірибелі құрылысшылардың да пікір, ұсыныстарын да есепке алуы жөн болар еді...

Кең байтақ даланы найзаның ұшымен, білектің күшімен сақтап қалған бабаларымыздың мәңгі жасайтын рухына тағзым жасау ұрпақтардың борышы болса керек.

жариялады. Мұндай материалдың түп-төркінінде үлкен іске құлшына кіріскен жандардың жігерін құм етуге тырысып, мұқату пиғылдары жатқаны айдан анық еді. Өмір – мәңгілік күрес. Бар ғұмырын ғылым-білім жолына арнауды мұрат тұтқан Мұрат Жұрынұлы мұны жақсы білетін. Қандай күреске болмасын шыдауға, қасқарая қарсы шабуға белін бекем буған.

Түркілердің ата жұрты тербейді

Қасиетті Түркістанның 1500 жылдық торқалы тойы ЮНЕСКО деңгейіндегі аталып өткен сол күндер. Жұмыр жерде түркілік рухтың оянып, оның асқақтау шегіне аяқ басып тұрғанын әрбір зерделі адам жан жүрегімен сезгендей. Жаңа ғасыр қарсаңындағы қазанның үшінші онкүндігінің басы. Алақандай Түркістан шаһары танымастай түрленіп, сән-салтанат құшағына бөленді. Зәулім құрылыстар бой түзеген. Көше, тротуарлар ретке келтірілген. Мерекелік безендірулерден бас айналғандай. Бұрын қараусыз қалып келген жүдеу қаланың шат-шадыман шаттығын тілмен айтып жеткізу қиын еді. Әлемнің түпкір-түпкірінен ағылып келіп жатқан ежелгі түркілер ұрпақтарына Атажұртта айқара ашылған ыстық құшақ, кашан да ақжарқын каймана қазақтың кең пейілі. Қаланың нақ ортасындағы Есімхан алаңы той дүрмегінің төріне айналған. Дәл осы жерден қол созым жерде ұлы Қожа Ахмет Ясауи бабаның күмбезді кесенесі асқақтай көрінеді. Ұлы той-думанның шалқар шаттығына, сән-салтанатына бөленіп, мидай сапырылысқан халық нөпірі бір толастар емес. Осындай бір кимас сәттерде Тәуелсіз Қазақ еліне, Атажұртқа аңсай келген шетелдік меймандар мен үкіметтік делегация басшылары арасында тұрған Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы тебірене сөз сөйледі:

– Біз түрікшілдік идеясына сай еліміз тәуелсіздік жолына түскеннен бергі уақытты соны істердің белең алғанын айтуға тиіспіз, - деген еді ол сөзінің соңында ерекше шаттық құшағында толқып тұрып. – Қасиетті қаланың жасарып-жаңғыруында, өсіп-өркендеуінде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің зор рөл атқарып отырғандығын ризашылықпен айтамын. Бұл білім ордасы Қазақ елі тәуелсіздігінің символына, Қазақстан мен Түркия достастығының, білім мен мәдениетінің алтын бесігіне айналды. Университет қысқа мерзімде Қазақстан ғана емес, Орта Азиядағы ең ірі оқу орындарының қатарына қосылды. Рухани астана – Түркістанда шаңырақ көтерген түрік халықтарының ортақ оқу орны – Халықаралық университеттің қабырғасынан түлеп ұшқан жастардың халықтар ынтымағы, береке-бірлігі

Қалпағын үстелге қойды деп есептерсің енді...

Айтып-айтпай не керек, Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзі бас болған шын мәніндегі тарихи игі іске халқымыздың жанашыр азаматтары бір кісідей атсалысты. Сол кездегі Республика Білім министрі Ш.Шахметов, бұрынғы облыс басшысы С.Терещенко, З.Тұрысбеков, Түркістан Кентау қалаларының бұрынғы басшылары – Н.Балхияев, С.Бекбосынов, Шымкент облысындағы барлық аудандардың басшылары, Шымкент қаласының басшылары А.Тшанов, Қ. Төлеметов нақты көмек көрсетті. Жан-жақты құрылыс материалдары ағылып, университет оқытушы-профессорларына арналған соңғы үлгідегі кең де жарық, жайлы коттеджде бой көтере бастаған еді. Сол үйлерге Алматы, Шымкент қаласы мен Өзбекстаннан, Монғолиядан, өзге де жерден бекем бел буып, біржолата келген атақты профессорлар қоныстана бастады. Олардың алғашқылары экономика ғылымдарының кандидаты, доцент Арсылан Ищанов, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Болат Байтанаев, химия ғылымдарының кандидаты, доцент Әскер Есалиев еді. Көп ұзамай-ақ бұл шағын топқа белгілі ірі ғалымдар келіп қосыла бастады: ғылым докторлары, профессорлар Әбдуәлі Баешов, ҚР ҰҒА корр-мүшесі профессор Рахманқұл Бердібай, профессорлар Мекемтас Мырзахметұлы, Құлбек Ергөбек, Ермек Бекмұратов, Сайлау Шалқаров, Төлтай Байтелиев, Төкен Ағдарбеков, Сейтқали Мадуанов, Міниc Әбілтайн, Равиль Вахидов, Қазақстанның халық әртісі Райымбек Сейтметов, Сейдулла Садықов және тағы басқалар.

Аталған ғалымдардың көкейіне университеттің қаз тұруына, лайықты дәрежеге жетуіне нық сенім ұялатқан, қаншама шаршап-шалдықса да азаматтық энтузиазмның туын асқақтата көтерілеріне дем берген туған елге, жерге деген шексіз құрмет пен сүйіспеншілік болды.

Иә, білім ордасының бой көтеруі жолындағы алғашқы кездері оңай болмады. Отыратын кабинеттердің жетіспегенін немесе жабдықталмағанын айтпағанның өзінде қат-қабат проблемалардың моральдық жағынан да көлденеңдеп тұрып алған-ды. Орыс тіліді газеттер қазақ жеріндегі шағын қалада ашылған университетке езулерін білей отырып, жауша тиісе жөнелсін. Мәскеудегі орталықтың «Известия» газетінде «Аудан орталығындағы ағарту университеті» деген тақырыппен жарық көрген мақаланың астарында оқу орнының болашағына күдікпен қарау, астамшылық пиғылдағы кекесін жатқан болатын. Ол ол ма, тырнақ астынан кір іздеуге кіріскен, сол мақсатпен таяз болжамдарын ортаға салып, теріс мәліметтер таратуға тырысқан орыс тілді отандас басылымдар да болды. Мысалы, республикалық «Казахстанская правда» газеті тоқсан екінші жылы наурыздағы сандарының бірінде К. деген азаматтың «Болашағы жоқ унииерситет» деген мақаласын

Тарихтан белгілі, түркілердің ең осал жері – олардың басын қосу қиын. Келешек ғасырда түрік бірлігін белгілейтін қазіргі жастар болады. Сондықтан ұлы бабамыз Ясауидің мекені болған Түркістанның қасиетін пайдалана отырып, университетті ортақ оқу орнына айналдырайық. Онда күллі түркі дүниесінің түкпір-түкпірінен келген ең талапты балаларын оқытайық. Түркі дүниесінің келешегі соларға байланысты... Сондықтан ортақ рухани астанамызда орналасып,ортақ ұлы бабамыздың атын алған университет екі елге ортақ–Халықаралық қазақ-түрік университеті біздің халықтарымыз үшін бұл бір тарихи құбылыс болар еді,- деген еді әңгіме соңында.

– Бұл ойыңызды мен толық құптаймын,- деді бірден Зейбек. Ол М.Жұрынұлының ойын одан әрі дамыта отырып,өзі де түркі, әсіресе «Атажұрт» деп аталатын Қазақстанмен достастықты дамытуды армандап жүрген азамат екенін,бұл мәселені Сүлейман Демирелдің алдына коятынын,ол кісіні ортақ Халықаралық қазақ-түрік университетін ашуға көндіретінін айтты. Күллі түркі дүниесінің ынтымағы,бауырластығы жолында неше түрлі қиындықтарды жеңіп,адал қызмет етіп жүрген Намық Кемал Зейбекпен бірінші кездесуі осылай болды. Сонымен Түркияның Премьер-министрі Сүлейман Демирел мен Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 1992 жылғы 30 сәуірде Түркістанға ат басын тіреді. Аэропортқа олар үш ұшақпен қонды. Оның біріншісінде-журналистер, екіншісінде - шығарып салушылар, ал үшіншісінде - кос Президент болды.

Қазақстан мен Түркия Басшыларының қасиетті қалаға бұл сапары қарсаңында Мұрат Жұрынұлы Сарыағаштағы курортта демалып жатқан Премьер-министрдің орынбасары Мырзатай Жолдасбековпен жолығып, Президент Нұрсұлтан Назарбаев тікелей өзі ашқан университетінің түркі халықтарының ортак Халықаралық қазақ-түрік университеті болып өзгеруіне қалай карайтынын біліп берсеңіз жаксы болар еді деп өтініш еткен еді. Ол кісі уәдесін берген болатын. Осы сапарда С. Демирелмен бірге келген Премьер-министрдің Бас кеңесшісі Зейбек бір орайы келгенде сөзінде тұрғанын, С.Демиралдің Халықаралық қазақ-түрік университетін ашу жөніндегі идеяны қуана карсы алғанын айтты. Ал М. Жолдасбеков Нұрсұлтан ағамыздың бұл ұсынысты бірден қолдағанын айтты. Кейін ойлап карасақ, тұңғыш Президентіміз Түркістанда университет ашқан кезде өз идеясының өріс алатынын білген екен...

Қазақстан Президенті мен Түркия Премьер-Министрін қарсы алғандар негізінен университет студенттері еді. Қызылды-жасылды транспоранттар алыстан көз тартып тұрды. Қазіргі Қазыбек би көшесінің екі капталында

жолында қызмет етіп, бірігу кезеңі аяқталып келе жатқан түрік дүниесін қалыптастыруға лайықты үлес қосатындықтарына кәміл сенемін!

Ел Президентінің бұл толғаныс-тебірінісінің түп-төркінінде терең мән-мағына жатыр еді. Елбасының бұл киелі қалаға жиі-жиі ат басын тірейтіні халқына мәлім. Сонау тоқсан бірінші жылдардың өзінде , Кеңестер Одағының кезінде-ақ университетті ашу жөніндегі Жарлыққа ешкімнен тайсалмай-ақ қол қойған, пәрмен берген оның білім ордасының болашағына қаншалықты үміт- сеніммен қарағаны белгілі. Әлем түркілерінің рух астанасы – қасиетті Түркістанның бүгінгідей жасарып-жаңғыру салтанатында киелі шаңырақ – білім ордасы жетекші рөл атқарып отырса, жыл сайын түркілер бірлігі жолындағы ұлы іске тас-түйін жұмылған мыңдаған шәкірттер университет қабырғасынан түлеп ұшып жатса, бұл сенімнің ақталғаны емес пе?! Бұған бүгінгідей той күні Елбасы қалайша шаттанбасын! Қасиетті Түркістан топырағына қадам басқан сайын алдымен университетке соғып, оқытушы-профессорлармен, студенттермен жүздесетіні, өзекті мәселелерді егжей-тегжейлі сұрастырып, аландаушылық білдіретіні де дәл сондықтан болар. Мұны жақсы түсінетін зиялы қауым мен шәкірттердің оқу орнын соншалықты мақтаныш сезіммен «Президент университеті» деп атайтыны шындық.

Өтіп бара жатқан уақыт. Университеттің шаңырақ көтергеніне де жиырма жылдан асып барады. Бұл жылдар оңайға түскен жоқ, қаншама қажыр-қайрат, күш-қуат жұмсалды. Уақыт текке өтпепті. Қасиетті Түркістан төрінде еліміздегі бірден-бір Халықаралық университет күллі түркі әлеміне шуақты нұрын шашып тұр!

Бәрі де былай басталған болатын

Күллі түркі халықтарының рухани астанасы болған қасиетті Түркістанда ұлы бабамыз Қожа Ахмет Ясауидың есімі берілген Түркістан Мемлекеттік университетіне бір жылға жуық уақыт өткенде, яғни 1992 жылғы сәуір айында Түркияның сол кездегі Премьер-министрі, ал кейінен Президенті болған Сүлейман Демирел Түркістанға бабамыз Қожа Ахмет Ясауидың кесенесіне зиярат етуге келді. Бұдан үш ай бұрын Мұрат Жұрынұлы Түркияда болған еді. Анкарада С.Демирелдің бас кеңесшісі Намық Кемал Зейбекпен кездесті. Ол кісі айтты: Өзіңіз жақында Түркістанда болып қайттыңыз. Қазір сол қалада бабамыздың атын қойып тұрып, университет аштық. Егер сол университет Алматыда, Анкарада немесе Ташкентте орналасқан болса,оның мұншалықты мәні болмас еді.

орынбасары Мырзатай Жолдасбеков, ал Түркия Республикасы үшін Сырттқы істер министрі Хикмет Четин қол қойды. Сөйтіп, Түркістан Мемлекеттік университеті түркі әлеміндегі тұңғыш халықаралық университет мәртебесіне ие болып, Халықаралық қазақ-түрік университеті деп атала бастады.

Ұзамай-ақ Қазақстан Республикасы Оқу министрінің бірінші орынбасары Виктор Трофимович Корольков пен университет ректоры Мұрат Жұрынұлы екеуі Түркістан қаласында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетін құру туралы екі министрлік арасында Келісім-шарттың жобасын дайындау мақсатымен Түркияға барды. Бұл құжаттарды жасау оңайға түскен жоқ. Қос мемлекет үшін де оның маңызы орасан зор еді. Онда негізінен университетті басқару туралы, университеттің материалдық-техниалық базасын жақсарту және университеттің дамуы мәселесі қаралды.

1992 жылдың 25 қыркүйегінде Анкара қаласында түрік, қазақ және орыс тілдерінде бірдей күші бар үш данадан жасалған осы келісім- шартқа Түркия жағынан Білім беру министрлік бөлім меңгерушісі Айтоған Атаунал мен Жоғарғы білім жөніндегі Кеңес төрағасының орынбасары Уйгур Тазабей, Қазақстан жағынан Оқу министрінің бірінші орынбасары Виктор Трофимович Корольков пен Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ректоры ретінде Мұрат Жұрынұлы кол қойды.

Халықаралық қазақ-түрік университетінің тұңғыш президенттігіне екі жақ Үкіметтерінің келісімімен тағайындалу құрметі мен бақытына Мұрат Жұрынұлы ие болды. Ол Шымкент химия-технологиялық институтын 1964 жылы «Электро-химиялық процестер технологиясы» мамандығы бойынша бітіріп,осында оқытушы қызметіне калдырылды. 1966 жылы Мәскеудегі Д.И.Менделеев атындағы Химия-технологиялық институтының аспирантурасына оқуға түсті. Аспирант М.Жұрыновтың алған тақырыбы: «Электрохимиялық тәсілмен органикалық қанықпаған көмір сутегілерін алу» болатын. Бұл әлемдік ғылымда жаңа бағыт еді. Жас ғалым Мұрат Жұрынұлы аспирантураның соңғы курсында кандидаттық диссертациясын мерзімінен бұрын корғады. Аспирантураны бітірген соң туған елге оралып, Шымкент химия-технологиялық институтына қызметке тұрды. Оқу орнында факультет деканының орынбасары, декан қызметтерін аткарды. Институттың қоғамдық жұмыстарына белсене араласты, кәсіподақ комитетінің төрағасы болды.

Кандидаттық диссертация жазудағы жинаған тәжірибесі кейіннен докторлық диссертация дайындауға тың серпін беріп, сара жолы ашты. Сөйтіп, докторлық диссертациясын арада 11 жыл өткен соң, 1981 жылы «Әр –түрлі қосылыстар негізінде фармокологиялық активті заттарды электросинтездеу» деген тақырыпта Д.И.Менделеев атындағы химиялық-

Президент пен оларға еріп келген кісілерге студенттер қошемет көрсетті. «Нұрсұлтан аға, өзіңіз ашқан университетке келуінізді өтінеміз!», - деген өтініш жазылған транспорант ерекше көзге шалынды. Себебі облыс және қала әкімшілігі жасаған сапар бағдарламасында Президенттің университетке келуі жоқ болатын. Ал Елбасының келуі ауадай қажет еді. Қос елдің басшыларына еріп жүрген сол кездегі облыс әкімі Марс Үркімбаев «Президенттер сапарының бекітілген жоспарын бұзатын болдыңыз ғой» - деді дегбірсізденіп.

Ұлы бабамыздың кесенесіне Президент зиярат етіп болған соң М.Үркімбаев іздетті. Қасындағы қала әкімі Б.Қадырбеков:

– Арманыңа жеттің. Ал, енді Президентті күтіп алуға дайынсың ба? – деді бірден Мұрат Жұрынұлына ренжулі кейіппен.

Ал университет ұжымы бұл кездесуге алдын ала мұқият әзірленген еді. Сонымен, Президент Керуен-сарайда түстенген соң университетке келді. Бұл естен кетпес тарихи оқиға болды.

– Ал, енді мына кісіге университет туралы жақсылап айтып бер, соңынан өтінішінді айтарсын, - деді Нұрсұлтан Әбішұлы жылы жүзбен. Жүзінен «Шешіп бердім ғой барлық мәселелеріңді» - дегендей шырай білінеді.

Шынын айтса, Мұрат Жұрынұлының жүрек толғанысында шек болған жоқ. Әлі есінде, түркі халықтарның бірлігі жөніндегі жан-толғанысын айта келе, ұлы бабаның есімін алған, баршаға ортақ рухани астанада орналаскан университет енді Халықаралық қазақ-түрік университетінің мәртебесіне ие болса деген мәселеге тоқталды. Ол кісі бұл сөздерді құптады.

Осы бас қосуда университет студенттері түрікше өлеңдер айтып қонақтармен түрікше сөйлесті. Қонақтар дән риза болды.

Университетке Халықаралық мәртебе беру жөніндегі жоба қазақ, түрік, орыс, ағылшын тілдерінде әркайсысы бес данадан алдын ала жасалып қойылған болатын.

– Сіздің азаматтығынызға сенейін. Бір өтінішімді орындасаңыз. Мына жобаны Нұрсұлтан Әбішұлының тікелей өз қолына тигізіңіз, - деді ол Президенттің сол кездегі көмекшісі Хайролла Қабжановқа. Ол уәдесін берді.

Арада екі күн өткенде республикалық газеттерде Түркістан Мемлекеттік Университетіне Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті мәртебесі берілгендігі жөнінде хабар жарқ ете қалды. Осылайша Түркістан қаласында Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Түркия Республикасы Үкіметі арасындағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетін құру туралы Келісімге қол жетті. Оған Қазақстан Республикасы Үкіметі үшін Премьер-министрдің

училищелердің оқу корпустары мен жатақханаларының жылдар өте келе университетке тұрақты қоныс болуға тарлық ететіні, тіпті тозығы жетіп, пайдалануға жарамсыз болып қалатыны түсінікті еді.Сондықтан да ең бірінші кезекте студенттер қалашығын соғу міндеті өз-өзінен туындаған болатын.

Мұрат Жұрынұлы университет қалашығын соқтыруды ойластырғанда көне қаланың даңқына сай оның өзіндік нақышымен бой көтеруін басты мақсат етті. Білім ордасы Халықаралық статусқа ие болған соң бұл іске Түркия Үкіметі үлкен ықыласпен кірісті. Сөйтіп, 1995 жылы түркиялық құрылысшылар қалашық құрылысын бастады. Кезінде оның іргетасын Қазақстан Президенті Н.Назарбаев пен Түркия Президенті Сүлейман Демирел өз қолдарымен қалады. Асыл азаматтың арқасында ежелгі шаһарда осылайша шағын қалашық бой түзеп,көз жауын алардай көркейіп өсіп келеді.

Екі ел зиялыларының келісімімен дүниеге келген Халықаралық университет Жарғысын Қазақстан жағынан Республика Премьер-министрінің орынбасары Қ.Сұлтанов, ал Түркия тарапынан сыртқы істер министрі Х.Четин бекітті. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ресми ашылу салтанатына Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Түркия Республикасының Президенті Тұрғыт Озал қасетті Түркістанға арнайы сапармен келді. Осы орайда айта кететін бір жайт, университетте қайраткерлерге, халқына еңбегі сіңген абзал азаматтарға университеттің «Құрметті профессоры» атағын беру ұйғарылды. Осындай №1 диплом Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа берілген еді. Ал №2 диплом Түркия Республикасының Президенті Тұрғыт Озалға беріліп, иығына «Құрметті профессор» шапаны жабылды. Сонда ол кісінің тебіреніс-толғанысында шек болған жоқ. (№3 диплом Түркияның одан кейінгі Президенті Сүлейман Демирелге университетте берілді).

Президенттермен болашақ университет қалашығының құрылысы жөнінде біраз әңгіме болды. Ол кісілерге құрылыс жобасы қатты ұнады.

– Университет қалашығының құрылысы біткенде мұнда қанша студент оқитын болады? - деп сауал қойды Тұрғыт Озал Мұрат Жұрынұлына.

– Шамамен 12 мыңдай, - деді ол.

– Ал, Кіндік Азиядағы ең үлкен университеттерде ше?

– Мысалы, Қазақ Мемлекеттік университетінде – 15 мыңдай, Ташкент Мемлекеттік университетінде – 18 мыңдай...

– Олай болса, - деді Президент Тұрғыт Озал, –Халықаралық қазақ-түрік университетінде 20 мыңдай студент білім алатындай жағдай туғызу керек. Бұл дүние жүзіндегі түркі халықтарының ең ірі оқу орнына айналуы

технологиялық институтының ғылыми кеңесінде қорғады.

М.Жұрынов 1984 жылы Қарағандыдағы университетке проректорлық қызметке шақырылды. 3-4 ай ғылым жөніндегі, онан соң оқу жөніндегі проректор қызметін атқарды.

Қазақтың біртуар ғалымдарының бірі академик А.Е. Букетов: «Мұраттың бойында ерекше бір ұйымдастырушылық қасиет бар. Оны үйреніп алу керек», – деп жүретін. Оның ғылыми жұмыстарын, адамгершілік қасиеттерін әр уақытта жоғары бағалайтын. 1985 жылы Республика Ғылым академиясының сол кездегі президенті, академик А.М.Қонаев М.Жұрыновты «Органикалық синтез және көмір химиясы» институтына директор қызметіне шақырды. Құрылғанына көп уақыт бола қоймаған жаңа ғылыми зерттеу институты қызметкерлерінің араларында моральдық-психологиялық түсініспеушілік орнап, жұмыс барысының мәнісі кеткен екен. Сол себептен ұжымға іскер, принципшіл басшы қою қажет болды. Бір жылдан аса уақытта институт өз аяғымен тік тұрып, Ғылым Академиясы институттардың арасында алдынғы қатардан көріне бастады.

Академик Мұрат Жұрынов электрохимиялық технология және экология саласында республикадағы жетекші ғалымдардың бірінен саналады, Мемлекеттік сыйлықтың иегері. Ғылым әлемінде жаңа дәрі-дәрмектер жасаудың әдістері, фосфорлық өндірістің қалдықтарын қайта өңдеу, металл ұнтақтарын алу жөніндегі еңбектерімен танымал. Ғылыми мазмұн өрбілген 15 монография мен 500-ден астам ғылыми еңбектің авторы, 120-дан астам авторлық куәліктер мен патенттердің иесі. Олардың өндіріске енгізілу нәтижесі халық шаруашылығы үшін аса тиімді екенін көрсетіп отыр. Осы еңбектері үшін оған АҚШ, ГФР, Ұлыбритания, және т.б. елдердің патенттері берілген.

Ғылым әлемінде еңбектері лайықты бағаға ие болған ол 1989 жылы Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент- мүшесі, 1993 жылы толық мүшесі, академик болып сайланды. М.Жұрынұлы Мәскеудегі Халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясының, Халықаралық инженерлік академиясының, Нью-Йорк академиясының және басқа да бірқатар ғылыми орындардың академигі.

Қасиетті Түркістан топырағына қадам басқан М.Жұрынұлының жүрегі арманға толы еді.Оның жатса-тұрса ойлайтыны – осынау шағын шаһарды жасартып, жаңғыртуға, гүлдендіріп, көркейтуге азаматтық қалыпта үлес қосу. Білім ордасы шаңырақ көтерген сол алғашқы жылдары жобалау институтымен келісім шартқа отырып, университет қалашығының жобасын жасатты. Мұнсыз оқу орнының болашағын көз алдына елестетудің өзі бос қиял екенін көрегендікпен терең сезінді. Әу баста бөлінген техникум –

бауырларымыздың да үлесі бар.

Халықаралық университет өзінің мәртебесіне сай жылма –жыл оқытушы-профессорлардың халықаралық ғылыми-теориялық және ғылыми-тәжірбиелік конференцияларын, түрлі бас косулар өткізіп отыруды қалыптасқан дәстүрге айналдырып келеді.Айталық Түркістанның 1500 жылдығына арналған «Түркістан және түркі әлемі мен Қазақстан тарихындағы, руханиятындағы Қожа Ахмет Ясауи» атты ғылыми-тәжірбиелік конференцияға Қазақстан Ресиубликасының Президенті Н.Ә.Назарбаев пен Түркия Республикасының Президенті А.Н.Сезер, бірқатар мемлекеттердің Үкімет басшылары мен ірі ғалымдары қатысты. Ататүрікке арналған IV конгресс, түрік әлем жастарының VII құрылтайы атты халықаралық конференция айрықша маңызды болды.

Білім ордасында үш рет дүниежүзілік түркология конгресі өтті. Оған әлемнің аса танымал түрколог ғалымдары қатысты, ой-пікірлерін ортаға салды. 2009 жылы мамыр айында өткен III Халықаралық Түркология конгресінде бүгінгі түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліппе) төңірегінде келелі әңгіме болды. Қазақ және Түрік тілдерінде университет жанынан шығатын «Түркология» журналы арқылы түрік дүниесімен байланыстың жандана түсіп отырғанын айту лазым.

Оқу орнында өзінің мәртебесіне сай халықаралық дәрежедегі мамандар даярлау басты назарда. Айталық, халықаралық эканомикалық қатынастар және халықаралық құқық мамандықтары бойынша ағылшын тілі терендетіліп оқытылуда. Сондай-ақ, бірқатар топтарда араб, қытай, ағылшын, тағы басқа тілдер арнайы пән ретінде өтеді. Тіл үйрету орталығы жұмыс істейді. Сөйтіп, студенттердің университетте төрт тілді (қазақ, түрік, орыс, ағылшын) біліп шығуларына жан-жақты жағдай жаслаған.

Академик Мұрат Жұрынұлы Республика Ұлттық Ғылым академиясына қызметке ауысқаннан кейін университетке елге танымал азаматтар, көрнекті ғалымдар экономика ғылымдарының докторы, профессор Оразәлі Сәбден, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Серік Пірәлиев басшылық жасап, қал-қадірлеріншe қызмет етті, арттарына құрметке лайық із қалдырды.

Халықаралық қазақ-түрік университетінің қазіргі президенті Лесбек Ташимов білікті ғалым, ұлағатты ұстаз ретінде елге танылған жан. Ол ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі, осы академияның құрметті академигі, ҚР еңбек сіңірген қайраткер, техника ғылымдарының докторы, есептеуіш математика саласының профессоры.

Университет президентінің академик М.Жұрынұлының ізгі дәстүрімен оқу орны қалашығының құрылысын жандандырудағы, білім-ғылым сапасының деңгейін көтерудегі, шетелдердегі білім ордаларымен іс-тәжірибе

тиіс!

– Онда мен тағы бір мың студент қостым. 21 мың болсын, - деді Нұрсұлтан Назарбаев күліп. Тұрғыт Озал басын изеп, құптады.

Сөйтіп, қос елдің Президенттері Халықаралық университеттің жобасын да анықтап берді.

Кезінде осылайша дүниеге келген Халықаралық қазақ-түрік университетінің Жарғысына сәйкес құрамы 10 кісіден тұратын Үкіметаралық Өкілетті Кеңес құрылды. Оның 5-еуі Қазақстан Республикасы және 5-еуі Түркия Республикасы тарапынан, осы орган университетке жалпы басшылық жасайтын болды.

Әлемдік дамуда түркілер дүниесі бір-бірімен ниеттес болды. Тарихтан белгілі, XVIII-XIX ғасырларда түркі халықтарының сырткы жауларға қарсы киян-кескі шайқастармен сипатталады. XX ғасыр табалдырығын түркі халықтарының арасында Түркия мемлекеті ғана тәуелсіз мемлекет ретінде аттады. Жаңа сипаттағы түрік мемлекеті – Түркия Республикасының негізін қалаушы және оның тұңғыш Президенті Мұстафа Кемал Ататүрік бүкіл түркі әлемінің XX ғасырда тарих сахнасына әкелген ұлы перзенттердің бірі болды. Ататүрік шын мәніндегі біртұтас түркі ұлтжандысы – патриот болған, түркі бірлігіне жан-тәнімен берілген, әрі сенген. КСРО-ның құлайтынын, ондағы түркі тілдес халықтардың тәуелсіздік алатынын ол өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарының басында-ақ болжай білген. Сол кезде-ақ Түркияның бұған дайын болуы,жәрдем беруі керектігін айтқан.

XX ғасырдың соңында Ататүріктің айтқандары келді, оның асыл ойлары мен ізгі арман-мақсаттары жүзеге аса бастады. Тоқсаныншы жылдардың басында бұрынғы империялық Кеңестер Одағы ыдырап, Орта Азия республикалары мен Қазақстан өз тәуелсіздігіне ұмтылғанда олардың тәуелсіздігін бірінші болып танып, достық қамқор қолын созған да Түркия Республикасы, ұлы Ататүріктің өсиеттеріне мәңгі адалдықтарын танытқан оның ұрпақтары болды. Осы кезден бастап түркі халықтарының сандаған жылдар бойы үзіліп келген байланыстары қайтадан жалғасын таба бастады.

Содан бері өткен уақытта кең өріс алған Қазақстан-Түркия арасындағы іскерлік байланыстар түбі бір туыстықпен тығыз астасып жатыр. Соның бір ғана жарқын дәлелі ретінде ежелгі түркі халықтары Атажұртындағы баршамыздың рухани астанамыз – қасиетті Түркістанды қайта жаңғырту бағытындағы ұлы мақсат-мұраттардан туындап жатқан игі істердің табандылықпен жүзеге асып жатқанын айтуға болады. Ежелгі Түркістанның қасиеті ең алдымен ұлы бабамыз Ахмет Ясауидың кесенесінде десек, оны қалпына келтіру жұмыстарын жүргізуді Түркия Республикасы өз мойнына алып,қыруар іс атқарды.Түркістан қаласы ажарының ашыла түсуінде түрік

арқылы академиялық ұтқырлықты қамтамасыз етеді. Қос дипломдық білім бағдарламасының жүзеге асуына мүмкіндіктер туады.

Түркі тілдес елдердің достығы аясында өркендеп келе жатқан білім ордасында қалыптасқан оқу жүйелерімен қатар қашықтықтан білім беру бағдарламалары қолға алынуда. Мұндағы тәжірбиелі, білікті әрі тандаулы профессор-оқытушылар құрамы озық технологияларды пайдаланып, Интернет арқылы жер шалғайлығына қарамай студенттерге білім беру мүмкіндігіне ие. Оқуға қажетті материалдар қоры портал сайтта орналастырылған.

Түркия тарапынан 1991 жылдан бастап университетте жыл сайын білімді және талантты жастарға тегін білім алуға квота бөлініп келеді. Мұндай қолдау еліміздегі білім ордаларында өте сирек кездесетін жағдай.

Қазақстан Республикасының білім беру саласында тағайындалған гранттар бойынша конкурсқа құжаттар тапсыру кезінде Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ- ді бірінші кезекте таңдаған және Ұлттық бірыңғай тестілеу немесе кешенді тестілеу нәтижесіне қабылдау комиссиясының тізімінде жоғары ұпай алған студентке 9 ай бойы ай сайын 75 АҚШ доллары мөлшерінде қосымша ынталандыру шәкіртақысы төленіп келеді. Бұл көтермелеу Өкілетті Кеңестің 2010 жылғы қазан айындағы мәжілісінің шешімдеріне сәйкес қарастырылған.

...Медицина саласы бойынша мамандар Еуропа стандартына сәйкес даярланады. Осы орайда Түркия Республикасының бірнеше оқу орындарымен келісім-шарт жасалған. Медицина факультетінің 4-курс студенттері Хажеттепе университетінде 2012 жылдың қаңтар айынан бастап бір семестр бойы ағылшын және түрік тілдерінде білім алды. Болашақ дәрігерлерге үлкен мүмкіндік ұсыну ретінде 13 мың шаршы метрді құрайтын 120 орынды жаңа клиника ашылған. Клиника Түркиядан арнайы алынған медициналық құрал-жабдықтармен толықтай қамтамасыз етілді. Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты клиникалық- диагностика орталығының ашылуы Түркістан мен Оңтүстік Қазақстан тұрғындарына сапалы қызмет көрсетумен қатар, медицина факультеті студенттерінің біліктілігін жетілдіруде үлкен маңызға ие болып отыр.

Білім мен ғылым және өзге де салалардағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту бағытындағы Гази (Анкара қ.), Акдениз (Анталия қ.), Ерджиес (Қайсери қ.), Ыстамбұл университетімен (Ыстамбұл қ.) және тағы басқа оқу орындары аясында бірнеше хаттамаларға қол қойылған.

Университет қабырғасында білім алған студенттер бүгінде елімізде түрлі салаларда жемісті еңбек етуде. Үздік бітіруші түлектер жыл сайын Түркияның жетекші университеттеріне магистратураға және докторантураға

алмасудағы, тағы да басқа сан алуан салалардағы ұйымдастырушылық қабілеті мен іскерлігі мақтауға лайық. Бүгінгі таңда Халықаралық университет өз статусына сай биіктен көрініп келеді.

Қазір Халықаралық білім ордасында танымал ғалымдар, іскер оқытушы-профессорлар қызмет етуде.

Университет «ЖОО үздік оқытушысы» атағымен мемлекеттік гранттың иегерлері болып табылатын профессор-оқытушыларымен де, студенттерінің саны бойынша да алдыңғы қатарға шығып отыр. Білім ұясында қазіргі таңда 12 мыңға жуық жас білім алуда.Оның ішінде 1200-ден астам студент пен тыңдаушы түркі тілдес елдерден келген.

Бүгінгі таңда университетте барлығы 57 мамандық бойынша білім беретін болса, магистратура – 29 мамандық бойынша, резидентурада – 3 мамандық бойынша, ал докторантурада (PhD) 11 мамандық бойынша оқуға мүмкіндік бар.

Рухани астана – Түркістан қаласында ашылған білім ордасында біліммен бірге халық қастерлеген өнер түрлерімен сусындап, үздік сәулеткерлік шеберлікпен танысып, спорттық сауықтыру кешендерінде, үлкен мәдениет орталығында ұмытпас әсер алуға болады. Мұндай мүмкіндікті сізге көркем және соңғы үлгімен салынған оқу ғимараттары, аса ыңғайлы жатақхана, асхана кешендері сыйлай алады.

Университет жыл өткен сайын жаңарып, ауқымы да кеңейіп келеді. Алдағы 2012-2013 оқу жылында жалпы ауданы 24827 шаршы метрді құрайтын 1850 студентке арналған жаңа оқу ғимараты пайдалануға берілмек. Сондай-ақ көлемі 8556 шаршы метр болатын 500 орынды жатақхана құрылысы жүріп жатыр.

Жоғары оқу орнының негізгі мақсаты – салаға қажетті терең білімді, іс –тәжірбиесін мүлтіксіз жүзеге асыра алатын маман даярлау. Киелі топырақтан бой көтерген білім ордасы Италияның Болон университеттінде үдерістің негізгі болып қаланған университеттердің Ұлы Хартиясына қол қоюы арқылы білім берудің әлемдік кеңістігіне қосылды. Болон декларациясының талаптарына сәйкес құрылымына бірсыпыра өзгерістер енгізіліп, жаңа стратегиялық бағыттар белгіленді.

Оқу ордасында Елбасы ұсынған білім беру реформалары аясында ғылым мен тәжірбиенің бірлігі, ең озық инновациялық технологиялар, акпараттық және есептеу техникалары енгізілуде. Бұл шаралар университетте даярланатын мамандықтардың оқу бағдарламалары мен оқу жоспарларын еуропалық стандарттарға сәйкестендіруге бағытталған. Сонымен бірге академиялық дәрежелердің халықаралық деңгейде мойындалуына ықпалы мол. Кредиттік технология бойынша сынақтардың бірлік жүйесін енгізу

тұрады. Атап айтар болсақ: дендрарий, розарий, сиренгарий, шырша ағаштар, көшелерді безендіру, өсімдіктер және жеміс- жидек ағаштарының коллекциясы, жеміс көшеттерінің питомниктері, Қазақстан табиғат аймақтары, жеміс ағаштары мен жүзім плантациясы, құрметті қонақтар аллеясы, теплица, т.б.

Ботаника бағының көшеттерін отырғызу 1995 жылы басталған еді. Бүгінгі күні бақтың территориясында 100 мыңнан аса ағаштар өсіп тұр. Оның 25 мыңы өрік, алма, нәк, шабдалы, шие, секілді жеміс ағаштарының сорттары. Жүзім плантациясында 10 мың түп жүзім бар. Жыл сайын бақтан 150 – 200 мың тонна әртүрлі жеміс жиналуда.

Мемлекет басшыларымен қатар зиялы қауымның көрнекті өкілдеріне ағаш отырғызу үшін арнайы аллея салынды. Оның ұзындығы 750 метр. Қалаға келетін туристер үшін де ағаш отырғызатын арнайы орын бар. Ботаника бағында жеміс ағаштары мен декоративті ағаштардың көшеттерін өндіру жолға қойылған. 100 мыңнан аса терек көшеттері дайындалып, бақтың санитарлық зонасына, университет жатақханасының маңайына, оқу корпусына, мәдениет орталығының жанына және көшелерге отырғызылған.

Бақтың территориясында жеміс ағаштарының көшеттерін жаңа технологиямен дайындайтын питомник салынды. Мұнда жыл сайын 50-60 мың жоғары сапалы алманың, өріктің басқа да жеміс ағаштарының көшеттері дайындалады. Өрік курагасын, жүзім мейізін күкірттейтін цех салынып, оны дайындайтын технология меңгерілген. Келешекте мәуе су дайындайтын цех салынуда. Бұған қажетті өнімдер Ботаника бағынан және Түркістан аймағының тұрғындарынан жиналмақ.

Шағын қаланы баққа ораған университет ұжымының, осы істердің басы-қасында жүрген Ботаника бағының ұйымдастырушы- директоры, биология ғылымының докторы, профессор Құлахмет Байжігітовтың терең білімдарлығын, өзінің туып-өскен жеріне деген шексіз сүйіспеншілігін түркістандықтар әрдайым мақтанышпен айтады.

Қасиетті Түркістанды көгалдандырып, жасыл желекке орау аса маңызды бағыт болып отыр. Қазір көрнекті ғалым, бағбан Қ. Байжігітовтің тікелей басшылығымен киелі шаһарды көгалдандыру ісі кең құлаш жайып келеді. Енді таяу жылдарда тұмар шаһар Түркістанның гүл-гүл жайнаған әсемдігіне турист- қонақтар таңдай қаға сұқтанатын болады.

Қасиетті Түркістандағы ұлы бабамыз Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық университет ұжымы оқу орнының шаңырақ құруынан бастан, кемелдену кезеңіне дейін қажыр-қайратын жұмсап, маңдай терін төккен Мұрат Жұрынұлының ел алдындағы өлшеусіз еңбегін айрықша бағалап, құрмет тұтады. Соның айқын куәсіндей, 2012 жылғы сәуір айында білім

оқуға жібіріліп келеді. Олар Қазақстанда ғана емес, Түркияда да, ТМД елдерінде және Еуропаның іргелі мемлекеттерінде жемісті еңбек етіп жүр.

Университет басшылығы білім сапасын жоғары халықаралық талаптарға сәйкестендіре отырып, әлемнің жетекші университететерінің қатарына қосылу үшін Елбасы жүктеген міндеттер мен талаптарды жүйелі түрде жүзеге асыруда. Яғни халықаралық стандарттар негізінде білім алып, болашаққа нық қадам жасайтын рухы биік, білімді, білікті маман тәрбиелеуге кең жол ашыла бермек.

Қорыта айтқанда, Халықаралық қазақ-түрік университеті сапалы білім алып, білікті маман болғысы келетін кез келген талапкерге есігін айқара ашып, заманымыздың бүгінгі талабына сәйкес барлық мүмкіндіктерді қарастырып келеді.

Қалашықта ғажайып бақ орнады

Көк желеңге бөленген, бау-бақшалы өңірлерді жер жаннаты екен деп жатамыз. Кейде топырағы құйқалы, шұрайлы жерлерді былай қойғанның өзінде, құлан жортпас қу далаларда да бақ орнатып, табиғаттың шырайын кіргізге ұмтылатынымыз бар. Бұл адамзат баласының Жер-Анаға деген құрмет-қастері болса керек. Өз туған жерін жаннатқа айналдыру – оған перзенттік сүйіспеншілігінің риясыздығынан туындайды. Соншалықты ыстық махаббат адам қолымен жасалған небір кереметтерді өмірге әкеледі.

Қасиетті Түркістан қаласы да ежелден-ақ бау-бақшалы мекендердің біріне саналады. Қалаға батыс жағынан кіретін үлкен жолдың бойындағы жеміс-жидекті бақ, шығыстық үлгіде салынған архитектуралық құрылыстары шағын шаһардың көркіне көрік қоса түсті. Осынау құт дарыған мекенді ілгерідегі қариялар «Жарықтық, Түркістанның топырағын жаласа да бұл жерде адамдар аш бола қоймас» – деп отырады екен. Шындығында да осы бір мекен – қасиетті, берекелі қоныс.Тұрғылықты халықтың жүзінде де имандылық, инабаттылық нұры шашылып тұрады.

Сан ғасырлық тарихы бар кентте Халықаралық қазақ-түрік университетінің ашылуы рухани астанамыз аталған шаһарды әрлендіре түсті. Кезінде университет президенті Мұрат Жұрынұлының бастамасымен қалашықта ботаникалық бақ жасау қолға алынды. Ондағы негізгі мақсат - Түркістан қаласының экономикалық жағдайын жақсартумен қатар оны оқу-тәрбиелік, мәдени-ағарту, ғылыми-өндірістік маңызы бар орталыққа айналдыру еді. Оның жалпы көлемі 100 гектар. Ботаника бағы өзінің атқаратын қызметіне байланысты бірнеше секторлар мен питомниктерден

Әзіретбергенұлының 70-ке толған мерейтойына орай жеделхат жолдап, шын жүректен құттықтады...

Түркістанда рух оянып келеді

Ясауидің сопылық ілімі исламды мойындаған түркі тектес халықтарға сандаған ғасырлар бойы өмір философиясына, рухани бірлік бастауына айналып келеді. Ясауи болмысы ислам әлемінде ізгіліктің мәңгілік символы іспеттес.Еліміз тәуелсіздік жолына түскен жиырма жылдан астам уақытта Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың көтерген идеясы киелі Түркістанның ұлы қасиетінің жандана түсуіне, бүгінгідей тамаша істердің белең алуына басты негіз болғанын тағы да қайталап айтамыз. Қасиетті қаланың жасарып, жаңғыруында, өсіп-өркендеуінде кезінде Елбасының өзі үкілі үмітпен ашкан Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті айрықша орны алады.

Сан ұлтты студенттер арасындағы достық оқу-білім ордасының қабырғасына жүргенде мәңгілік нығая түседі. Бүкіл түркі халықтары ынтымағының негізі болып табылатын да солар. Олар өзара қарым-қатыныста жүріп, туыстас халықтардың тарихын, мәдениетін және тілін терең ұғынады.Білім ордасының студенттері өзге студенттерден білім сапасымен ғана емес, сонымен қатар патриоттық рухымен де ерекшеленеді. Университет еліміздің нағыз париоттарын даярлауда. Өз дәуіріндегі білім мен адамгершіліктің жарық жұлдызы, байсалдылық пен салауаттылықтың, адамдардың ар-ұятының символы болған Қожа Ахмет Ясауи бабамыз атындағы Халықаралық университеттің рухани астанамыз – қасиетті Түркістанда шаңырақ көтеруі жастар жүрегіне әрдайым қасиет нұрын құяды.

Бүгінгі күндері жүректі шарттық кернейді. Қасиетті қалада киелі рухтың оянып келіп жатқанына мың қайтара шүкіршілік етесін. Университетте студенттер-жастардың «Намыс» атты қоғамдық бірлестігінің дүниеге келіп, оған халқымыздың арда туған ұлы Бекзат есімінің берілуі ұлт рухының асқақ үмітін үкілей түскендей. Жалынды жастарымыздың ұлы бабамыз Ясауидың жолымен өрге басып, нұр шарпыған қасиетті қаланы ізгіліктің ыстық ұясына айналдыратынана берік сенесін.

Қасиетті қалада тіршілік ету әр адамның маңдайына жазған бағы мен бақыты болар. Біздер, киелі топырақтың тұрғындары, Алланың алтын шапағат-нұрына шомылып жүргенімізді біле бермейміз. Түркістанда ғұмыр кешу өз алдына, осы киелі қалада көз жұмып, мәңгі қалудың өзі арман болған

ордасында академик-ұйымдастырушыға, Қазақстан Республикасы Ұлтық Ғылым академиясының президенті М.Жұрынұлына арналған музей ашылды, университеттің Сенат мәжілісі залына оның есімі берілді.

Көне шаһардың көкорай көкжиегі

Түркістанды өзінің тарихи орнына сәйкес биікке көтеру уәзипасы толық орындалып болды деуге әлі ерте. Алдағы кезде республика Үкіметі алдына қойылатын күрделі мәселелер аз емес. Соның бірі– Түркістан қаласына айрықша мәртебе беру мәселесі. Бұл – жұртшылықтың көптен бері көтеріп келе жатқан сұрауы. Екіншісі – Түркістан мен Кентауға экономикалық аймақ құқығын беру қажеттігі. Түркістанның 1500 жылдық юбилейі қарсаңында осы мәселелердің шешілетіне халықтың сенімі күшті еді. Өкінішке қарай, республиканың ол кезде экономикалық дағдарысты бастан кешіруі бұл проблемаларды жүзеге асыруға мұрша бермеген секілді. Қазіргі кезде Қазақстанның экономикалық қуаты өрлеуге бет алып келеді. Осы жағдайды есепке ала отырып, Түркістан қаласына айрықша мәртебе беру мен Кентауды қосып еркін экономикалық аймақ деп жариялауға мүмкіндік бар деп есептейміз. Түркістанды болашақта халықаралық туристік орынға айналдыру үшін, жаңадан қонақүйлер, бассейндер, фонтандар салуға, жолдарды түзетуге, аймақты көгалдандыруға, орта және кіші кәсіпкерлікті дамытуға, тарихи адамдардың ескерткіштерін тұрғызуға, парктер мен бақтарды көркейтуге күрделі қаржыны үкімет тауып бере алмайды. Сондықтан қала мен оның аумағының абаттануы үшін жоғарыда аталған шараларды жүзеге асыру қажет-ақ. Сондай-ақ қасиетті Түркістандағы «Әзірет Сұлтан» қорық мұражайының гүлдене түсуіне тиісті министрлік қаяусыз қамқорлық жасап, нақты көмек көрсетіп отырса, нұр үстіне нұр. Түркістан халқы осынау ұлы істердің басы-қасында әдеттегідей Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тұратына, қасиетті қаланың проблемаларын шешуді басты назарда ұстайтынына нық сенімді. Мұны еліне етене Президент нақты қамқорлығымен айқын дәлелдеп келеді. Дәл сондықтан болар киелі шаһар тұрғындарының, студент-оқытушылардың өз Президентіне айтар алғысы шексіз. Олар Президент университетінің шаңырағын кие тұтады, қастерлейді.

Президентіміз таяуда ғана түркістандықтарды құрмет тұтанынын тағы да бір рет айқын дәлелдеді. Киелі қаланың қадірменді ақсақалы Жарылқасын

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ «ЖАС ТҮРКІСТАН» ЖУРНАЛЫ

Бар ғұмырын ұлт мүддесі жолындағы қиян-кескі күреспен өткізіп, жан азабын арқалаған халқымыздың асыл перзенті Мұстафа Шоқай есімі тәуелсіз елімізде соңғы онжылдықта айрықша ардақталып келеді. Түркістан халықтары тарихында тұтас бір кезеңді қамтыған ерекше құбылысқа айналған қажымас қайраткердің ұлылығы тек Түркістан халықтарының 1917 жылы кеңестік билікке балама Түркістан (Қоқан) автономиясы үшін ұлттық-демократиялық қозғалысына басшылық жасағанымен ғана шектелмейді (Кеңестік үстем биліктің бұғауынан босаған ұлттық республикалардың тарихында үлкен орын алатын Түркістан автономиясы тұрғысындағы ғалымдардың қабырғалы зерттеулері назар аударады) [1]. Тіптен оның басқа атқарған істерін былай қойып, тек осы биік мақсат үшін айтулы күресін атаудың өзі ғана Шоқайұлының есімін Түркістан халықтары тарихындағы мәңгі есімдер қатарына жатқызуға жеткілікті негіз болар еді. «Бірақ М.Шоқайұлының өз елі үшін атқарған қызметінің мәні мен орны басқада, - деп жазады тарихшылар М.Қойгелдиев пен А.Нүсіпхан. – Ол Мұстафа Шоқайұлының Түркістан халықтары тарихында бұрынды-соңды болмаған құбылыс – демократиялық Еуропаның ортасында түркістандық саяси эмиграциялық қызметтің негізін қалап (20-жылдардың екінші жартысы), оған өзі көз жұмған 1941 жылдың желтоқсанына дейін басшылық жасауында, сондай-ақ осы кезеңде Түркістанда болып жатқан өзгерістерді жан-жақты терең талдауға алуында еді» [2]. Авторлар Мұстафа Шоқайұлының екі кітаптан тұратын еңбектеріне берілген бұл кіріспе мақалада оның саяси қызметі мен артында қалдырған мұрасының мазмұнына қысқаша тоқталады. Сондай-ақ Мұстафа Шоқайұлының жинастырып, оларға ғылыми талдау жасауда шетелдік әріптестеріміздің, әсіресе, түркиялық ғалымдардың біраз нәтижелі іс бітіргенін үлкен ризашылықпен айта келе, ұлы қайраткердің өмірі мен қоғамдық қызметін талдауға арналған дискуссиялық мақалалар мен құжаттық материалдардың елімізде де біраз жарияланғанын тілге тиек етеді.

Иә, осыған дейін республикамызда «Туркестан под властью Советов» атты зерттеуі мен 1917 жылға арналған естеліктерінің қысқартылған нұсқасы ғана басылып шыққан болатын. Міне, бұлар ұлтымыздың ұлы перзенті Мұстафа Шоқайұлының еліміздің тарихында, түркістандық және қазақ қоғамдық ойында алатын орнынан жеткіліксіз дәрежеде ғана хабардар етті десек артық айтқандық емес. Демек, бұл кемел қайраткердің күрес жолы мен артында қалдырған аса бай рухани мұрасын бүгінгі қоғамдық терең өзгерістер арнасында түбегейлі зерттеу енді ғана қолға алына бастағанын

ғой...

Күмбезі көкке шаншылған кесененің тұсынан күніне әлденеше рет өтеміз. Сонда жас та, кәрі де іштей күбірлеп, бет сипап бара жатады. Беймәлім құдіретке бас ию, тағзым ету, имандай ұю рухани жан-дүниенің кіршіксіз тазалығы, сананың сілкінісі, түрленіп, жаңаруы, жаңғыруы сірә да осы болар. Алып кесене көз алдына келгенде әркімнің-ақ жан-дүниесі өзгеше нұрға бөленіп, рухани сенімі асқақтай түсетіндей. Осыны аркаланып, шаттыққа бөленесін. Киелі топырақта құдіретті күштің барлығына сенесің!

Ұлы қайраткер өзінің асыл арман-ойын «Біздің мұратымыз – Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады» деген жолдармен білдіре отырып, Түркістанның азаттығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресте жерлестері мен мұғажырлардың (эмигранттардың) қалам қаруы мен ақыл-кеңестері арқылы көмектесетіндіктерінен үміт етеді.

Тоталитарлық кеңестік жүйеде 20-30-жылдардағы қалыптаса бастаған түбегейлі қоғамдық өзгерістерге сыни тұрғыда баға берген «Жас Түркістан» журналының бірден-бір басылым болғанын, ондағы жарияланымдардың Түркістан республикалары, әсіресе Өзбекстан мен Қазақстанның талайлы тарихын соңғы методологиялық өзгерістер арнасында зерттеуде баға жетпес құндылықтарға ие екенін түсіне білу аса зор маңызға ие.

Мұстафа Шоқай «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» деген мақаласында [5] соңғы кездері кенестік Түркістан баспасөздерінде Орта Азия федерациясын (Дербес мемлекет) құру туралы материалдар жариялана бастауына орай оқырмандарды осы бір большевиктік насихаттың мән-жайымен таныстыра отырып, федерация идеясының тарихына байланысты өз пікірлерін ортаға салуды жөн көреді. Большевиктік Орта Азия федерациясы Түркістанның Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан, Тәжікстан және Қазақстан (Қарақалпақ уәлаяты 1930 жылдың қазан айында Қазақстаннан бөлініп алынып, Кеңестік Орта Азия ұйымына енгізілді) уәлаяттарын камтиды. Ол кездегі большевиктік тұрғыдан алғанда, «Орта Азия аймағына» жоғарыда аттары аталған республикалардан басқа Қазақстанның едәуір бөлігі, дәлірек айтқанда, қазіргі Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Алматы (бұрынғы Талдықорған облысын қоса алғанда) облыстары да кірді.

«Орта Азия федерациясы мәселесі большевиктердің өздеріне пәлендей бір жаңалық емес еді, - деп түсінік береді ұлы қайраткер жоғарыдағы мақаласында. – 1924 жылы Мәскеу большевиктері сүйікті атамекеніміздің ұлттық бірлігін бөлшектеу мақсатында рулық республикалар мен автономиялы аймақтар құруды ойластырып жатқанда, ұлттық намысы мен иманын жоғалтпаған түркістандық ұлттық коммунистер федерация идеясын көтерген болатын.

Түркістандық коммунистер осы федерация идеясын Мәскеу қызыл империалистерінің «бөлшекте де билей бер» деген ұранына қарсы қойған еді. Ол кезде олар ұлттық саяси себептерден басқа Түркістанның экономикалық біртұтастығын да алға тартатын...

Мәскеу большевиктері, әрине, түркістандықтардың дәлелді

көрсетеді. Соның айқын дәлелі Мұстафа Шоқайұлының кезінде өзі жетекшілік жасаған «Жас Түркістан» журналында (1929-1939) жарияланған еңбектерінен тұратын екі томдық кітабының [3] жарық көруі болып табылады.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік Ұлттық университетінің жанынан құрылған шығармашылық топ баспаға әзірлеген бұл екі томдықта Мұстафа Шоқайұлының он жылдай уақытта 117 саны жарық көрген «Жас Түркістан» журналында жарияланған шығармалары топтастырылған. Бұл еңбектердің қай-қайсысында болмасын елін шексіз сүйген, халқының тәуелсіздігін аңсаған қайраткердің аса зор публицистік таланты мен ұстанған позициясы жарқырай көрінеді. Кезінде Париж бен Берлин секілді батыс әлемінің ірі орталықтарында басылған «Жас Түркістанда» оның басында тұрған Шоқайұлының мақалалары үзіліссіз жарық көріп жатты. Негізінен алғанда бұл еңбектерде Қазақстан мен кеңестік Түркістанның басқа да республикаларында 20-30-жылдары болып өткен қоғамдық өзгерістерге большевиктік, кеңестік көзқарастан мүлдем кереғар баға беріледі, кеңестік өмірдің, тыныс-тіршіліктің ақиқат мәні тереңінен ашылады. Мұстафа Шоқайұлының тәуелсіздік рухымен тығыз астасып жатқан көсемсөздері еліміздің рухани шежіресінде лайықты орнын тауып, үлкен құрметке ие болуда.

Ұлы публицистің журналда жарияланған көсемсөздерінде өзіндік асқақ үні, жан-жүрегінің отты лебі аңғарылып тұрады. Мұстафа Шоқай «Біздің жол» атты арнау-кіріспе мақаласында «Жас Түркістанның» ұстанған бағыты мен алға қойған міндетін ашық түрде паш етеді:

«Жаңадан шыққан кез келген саяси журнал не газет оқырмандарына өзінің саяси мұратын, жолын және мақсатын таныстырып өтетін әдеті бар. Дәстүрге айналған осы әдетке біз де жүгінеміз. Ұстанған жолымызды ұзақ түсіндіріп жатудың қажеті жоқ. Тоқ етерін айтқанда, жолымыз бен мақсатымыз: Біз, Түркістан тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан сон да болмайды.

Біз Отанымыздағы кеңес үстемдігінің ұлттық езгісіне қарсы күресіп жатқан миллиондаған түркістандықтардың бір шағын ғана бөлшегіміз. Біздің үніміз – ата мекеніміздегі қатты, зор дауыстың бір әлсіз жаңғырығы ғана.

Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы таластарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей, «Жас Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік» [4].

тиді, олар бұл сын Батыста және Кеңестер Одағының өзінде социалистік құрылыс туралы зиянды пікір туғызуы ықтимал деген қауіпте болды. Сондықтан да Сталиндік насихат машинасы 20-жылдардың орта тұсынан бастап-ақ шоқаевтық сынға қарсы мақсатты түрде жұмыс істей бастады, ал бұл істің басында И.Сталиннің өзі тұрды.

М.Шоқай кезінде әлемді дүр сілкіндірген «Кеңестер билігіндегі Түркістан» атты публицистикалық еңбегінде Түркістан халықтарының, соның ішінде қазақтардың да Октябрь революциясына ешқандай қатысы болмағандығын, большевиктердің өз бағдарламасын түсіндіру мақсатында қазақ жұрты арасында үгіт-насихат жұмысын тек саяси билікке келген соң ғана бастағанын, олардың сөзі мен ісі арасындағы алшақтық кеңес билігінің алғашқы кездерінен-ақ байқалғанын бұлтартпайтын фактілер негізінде дәлелдейді [6].

Мұстафа Шоқайдың «Жас Түркістан» журналында жарияланған мақалалары публицистік леппен өріледі. Еңбектерде Түркістан халықтарының ұлттық мүддесі тұрғысындағы тарихи тәжірибе терең білгірлікпен сарапқа салынады, патшалық Ресейдің тікелей мұрагері ретінде кеңестік «қызылдардың түркі халықтарын одан әрі орыстандыру саясатын» жүргізуіне батыл түрде қарсы шығады, «ресейлік түріктер өз ата мекендерінің орыстар тарапынан жаулап алынғанын біледі, ал біздің қанымыз да, жанымыз да, рухымыз бен зейініміз де орыстықтан, ресейліктен бөлек... Орыс демократиясының саяси жарамсыздығы салдарынан ақпан төңкерісі жеңіліс тапты. Ресейде орыс большевизмі үстемдік құрды» деп күйінеді. Бұған дейін дәл осындай тұжырымдар жасаған бірде-бір қайраткер болған емес. Оның орыс тепкісіндегі Түркістанның ұлттық қозғалыстарын терең ашып көрсетуге деген ұмтылысы кімді болмасын бей-жай қалдырмайды. Осы тұрғыдан келгенде М.Шоқайдың «Түркістандағы жергіліктендіру қандай мазмұндарды қамтыды?» [7],»Жеңілмес ұлтшылдық» [8], «Шовинизм туралы» [9], «Түркістандықтар – бастарын имегендер» [10], «Қазақстанның он жылдығына» [11], «Автономиядан – тәуелсіздікке» [12], «Ұлттық зиялы жөнінде» [13], «Түркістанның бақытсыздығы және одан құтылудың жолдары» [14], «Шептерімізді біріктірейік» [15], «Түркістан түрікшілдігі» [16], тағы басқа көптеген публицистік дүниелері айрықша назар аударады. Саяси қайраткер М.Шоқай «Жас Түркістан» журналындағы мақалалары арқылы сол заманда Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл саясатын қатесіз танып, терең аша білді және онымен қарсы күреске бүкіл саналы ғұмырын арнады. Болашақта ғалымдарымыздың ұлы қайраткердің саяси тұлғасын айқындай түсетін зерттеулер аясын кеңейте түсетіндіктеріне кәміл сенгіміз келеді.

ұсыныстарын қабылдамады...

Бүкіл жәмиғаттың, экономикалық жағдайдың... талаптарына қарсы шыға отырып, қызыл орыс империалистері ұлы Түркістанның ұлттық болмысын бөлшектеді.

Орыс большевиктері Түркістанда ұлттық тұтастық пен ұлттық мемлекет құрылуынан өлердей қорқады. Сондықтан қайткен күнде де мұндай тұтастықты болдырмауға тырысады...

Большевиктер түркістандықтардың ұлыстық өмірден ұлттық мемлекет құруға қарай жылжуына барынша кедергі жасайды...

Қалай дегенмен де, біз федерация идеясы «Ұлттық республикалар» идеясынан артық деген сенімдеміз. Біздің мұратымыз – бөлінбейтін біртұтас Түркістан. Біз келешекте Түркістанымызды бөлінбес біртұтас ұлттық мемлекет түрінде көргіміз келеді».

Ұлы Түркістан қайраткері М.Шоқайұлының асқақ үмітпен осындай пікір айтқанына да сексен жылға жуық уақыт өтіпті. Дегенмен де оның терең мән-мағынасы қазіргі тәуелсіз елдердің ұрпақтары үшін берік ұстанар темірқазыққа айналып отырғаны ақиқат екеніне ешкім де дау айта алмаса керек. Дәл сондықтан да болар танымал тарихшылар М.Қойгелдиев пен А.Нүсіпхан кіріспе мақалада былай деп жазады: «Содан бергі кезеңде бұрынғы кеңестік республикалар – қазіргі дербес, тәуелсіз мемлекеттер өмірінде болып өткен өзгерістер кезінде Шоқайұлы жасаған тұжырымдарға біраз өзгерістер енгізуге негіз болары анық. Бұл – табиғи нәрсе. Сонымен бірге Шоқай білдірген пікірде әлі де (мүмкін, ешуақытта да) өзектілігін жоғалтпаған тұжырымдардың бар екендігін ешкім жоққа шығара қоймас.

Түркістанда кеңестік биліктің орнауы және оның қызметі, 20-30-жылдары іске асырған жер-су реформасы, мемлекеттік мекемелерді жергіліктендіру, байлар меншігін конфискелеу, көшпенділерді отырықшы тұрмысқа көшіру, оларды ұжымдастыру (коллективизация), мәдениет саласындағы өзгерістер сияқты ауқымды әлеуметтік-экономикалық эксперименттерді сыни тұрғыдан талдауда Мұстафа Шоқай мен оның жарияланымдарының аса тиімді, сондықтан да танымдық мәні зор роль атқарғандығын мойындау тарихи шындыққа сәйкес келмек. Оның «Жас Түркістанда» жарияланған мақалалары мен «Кеңестер билігіндегі Түркістан» атты еңбегі мәселемен тек сырттай ғана таныс батыстық интеллигенцияның ізденістері емес, Түркістанда атқарылып жатқан істердің түп-төркінінен, терең астарынан, мұндағы түрлі мүдделер қақтығысынан жан-жақты хабардар, мәселенің тарихын жақсы білетін осы өлкеден шыққан зерттеушінің талдауы болатын. Міне, сондықтан да жаңа күш ала бастаған тоталитарлық режим мен Сталинге Мұстафа Шоқайдың сыны өте жайсыз

Уақыт өте келе кеңестік Ресей күш жинай бастағанда жағдай күрт өзгере бастады. Қазақстанда Голощекин, ал Мәскеудегі Мұғажыр мекемесінің басында отырғандар бұрын астыртын жүргізіліп келген істерді енді ашыққа шығарып, үкімет бағдарламаларына енгізе бастады. «Қазір большевиктер айтып жүрген уағыздар жаңалық емес, - деп жазды сол тұста М.Шоқайұлы. - ...Ол Столыпиннің өсиеті болатын. Борохидоның «Жекелеген өлке мен халықтардың мүддесін жалпы Одақ мүддесіне құрбан ету» дегені де Столыпиннің «Қазақтарды емес, қазақтардың тың жатқан жерлерін ойлау керек. Қазақстан жерлерін тек қазақтардың өздеріне ғана қалдыру Ресей үшін кешірілмес күнә болар еді» деген сөзінің екінші бір нұсқасынан басқа ештене де емес еді...

Ұранымыз – «Түркістан – түркістандықтардікі!» болуы тиіс. Халқымыздың бақыты мен гүлденуі сонда ғана қамтамасыз етіледі. Қаскырға кой баққызатын аңқау заман өткелі қашан.

Ей, жас коммунист жерлесім! Көзіңді аш. Халқыңның болашағы үшін болатын күрестерге әзірлен».

Міне, біз бүгін кезінде Шоқайлар армандаған тәуелсіздік тұғырына көтеріліп, егемен ел болдық. Ең басты бағымыз да, бақытымыз да осы.

Сонау Германияда сүйегі жерленген қазақтың ұлы перзенті, көрнекті қайраткер Мұстафа Шоқай еңбегінің бүгінгі егемен елдерге айналған ұлы Түркістан, тәуелсіз Қазақстан халықтарына айтқан өсиеттері мен асыл ойларының ұрпақтарға тағылымдары жөнінде тереңнен сыр тартқан Дикан Қамзабекұлы «Мұстафа Шоқай бізге сүйегін емес, сөзі мен ісін аманаттаған» деген мақаласында [17] өзінің мемлекеттік идеясы төңірегіне тек қазақты ғана емес, осындағы бар ұлтты топтастырып отырған еліміздің өтпелі кезеңдегі қиындықтарды, алдымыздан кесе-көлденеңдейтін кертартпа жағдаяттарды ой елегінен өткізіп, баға беруге тырысады. Шоқайдың «Атамекенді сүю, оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса, жан пида қылуға дайын тұру болып табылады... Жауымыз күшті. Ол біздің барлық өмірлік мәні бар буындарымызды ұстап отыр... Сол себепті біздер армандап отырған мақсатымызға жетудің бір ғана жолы бар десек, ол жол – тәуелсіздік жолындағы барлық күрескерлердің күш біріктіруі» деген өсиет-сөздеріне сүйенген автор тіл, діл тұрғысында ұлттық мүдделерімізді алаулата көтереді. Иә, осынау өзекті мәселелер күн тәртібінен түспек емес. Осы орайда ұлтымыздың ұлы перзенттерінің бірі Мұстафа Шоқай тағылымы, оның асқақ рухы мәңгі сарқылмас қайнар бұлаққа айнала бермек.

«Жас Түркістанның» 1930 жылғы №11 санындағы публицистикалық еңбектер, « Қазақстанның он жылдығына орай Қазақстанның осы бөлігіндегі Ресей саясатынан қысқаша мағлұмат бере кетуді лазым деп есептейміз» деген жолдармен басталады да, елдің саяси-экономикалық жағдайына біршама шолу жасалады. Шоқай бұл мақаласында Смағұл Сәдуақасұлының Мәскеуде шығатын «Большевик» журналындағы материалында Рыков, Калинин, Зеленский, Голощекин және басқа да бірқатар мәскеулік коммунистерді отарлық империяшылдық айыптармен айыптағанын айта келе, Түркістанның қазақ бөлігіне орыс мұжығының селдей қаптап бара жатқанын, орыс мұжығына көбірек жер алып беру, сонымен бірге орыс мұжығын Түркістанға көбірек орналастыру үшін Кеңес үкіметі 1924 жылғы 17 қазандағы өзінің «Көшпенді және жартылай көшпенділерді алдымен орналастыру туралы» қаулысынан бас тартқанын күйіне баяндайды. Орыс мұғажырлары (эмигранттары) өлкенің ең шұрайлы жерлеріне қоныстандырылған. Олардың көпшілігі Ақмола, Қостанай аймақтары мен Семей, Жетісу және Сырдария аймақтарына суармалы егіс алқаптарына орналастырылған. Қазақстан ғана емес, бүкіл Кеңес Одағы бойынша ең құнарлы жерлер саналатын Қостанай мен Ақмола аймақтарында орыс мұғажырлары қалаған жерлерін иемденген. Осы жылдары мақалада келтірілген мәліметке сүйенсек, мұғажырлар Қостанайда тұрғындардың жүзде 62 жарымын, Ақмолада жүзде 52 жарымын құраған. «Соңғы кездері, - дейді мақаласында Шоқай, - қазақ газеттері қазақ халқын жерге орналастыру ісінің жол ортада үзіліп қалғаны туралы ашына жазылған материалдарға толы. Орыс мұғажырлары күн сайын көбеюде...».

Журналдағы «Кеңестік Қазақстанның он жылдығына орай» деген тақырыппен берілген екінші мақалада патша үкіметінің отаршылдық саясатының негізгі ұраны – «Сібірияны нағыз орыс Сібіриясына айналдырғаны сияқты, Түркістанды да нағыз орыс Түркістанына айналдыру» болғаны ашып көрсетіледі. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін бұрыннан мәлім екі жол болған. Оның бірі: жергілікті халықтың материалдық және рухани өркендеуіне шек қойып, оны азып-тозып, өліп-бітуге душар ету. Екіншісі; бұл өлкеге орыс мұғажырларын көптеп әкеліп, орыс көпшілігін жасау. Патшалық Ресейдің осы зұлым саясатын мақсаткерлікпен атқарып келгені мәлім.

Кеңес үкіметі дүниеге келген алғашқы жылдары большевиктер тараткан мәлімдемелерде, қабылданған қаулыларда Түркістан халқының, оның ішінде қазақтардың тартқан азап, көрген қорлықтары, бұдан былай мұндай озбырлықтарға жол берілмейтіні, патша үкіметі тарапынан жүргізілген саясаттың зардаптары және оны жоюдың қажеттілігі туралы айтылады. Ол кезде Кеңес үкіметіне жан-жақтан қауіп төніп тұрған еді.

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ ЖӘНЕ ӨЗБЕК БАСПАСӨЗІ

1918 жылдың 23 наурыз - 3 сәуір күндерінде Орынбор қаласында Торғай облыстық кеңестерінің бірінші съезі өтті. Сонда бұрынғы «Қазақ» газетін жауып, оның орнына 16 көкектен «Қазақ мұңы» газеті шығарыла бастады. Ол «Торғай облыстық кеңесінің қара шаруа, қазақ және жұмыскер депутаттары тобының газеті» деп аталды. Оның редакторлығына Нәзір Төреқұлов тағайындалды (1).

«Қазақ мұңының» өз заманында өресі биік газет болғанын көреміз. Төреқұлов оның маңына бірқатар өскелең, іскер кісілерді топтай білген (2).

Қазан төңкерісінің жеңісімен жігерленген Нәзір Төреқұлов қалыптасқан жаңа жағдайдағы өзінің орны мен рөлі туралы терең ойластыра бастайды. Осынау күрделі тұста Нәзір өзінің революциялық идеалдарын жүзеге асырмақ ниетіне мықтап бел байлап, Ферғанаға оралады. Ол өзі туып-өскен Қоқанға келгенде «Қоқан автономиясына» тап болады. Қазақ үкіметінің құрамына негізгі түрік халықтары мен аз ұлттардың өкілдері кіргенімен, олардың саяси көзқарасы қарапайым халықтың мүддесінен алшақ болады да, бұқара арасында қолдау таппады. Мұның үстіне, автономиялы Түркістанның басшылығы ішкі елеулі қайшылыққа тап болды. Ал ресейлік, немістік, түріктік және басқалар секілді әртүрлі сырткы бағдарлар қосымша жік туғызды. Өзін-өзі жариялаған Қоқан үкіметі жергілікті жұмысшылармен бірлесе қимылдаған Қызыл Армия отрядтарының соққысына төтеп бере алмай талқандалды (3).

«Автономияшылдар» қуылғаннан кейін Н.Төреқұлов Қоқан жұмысшы, солдат және мұсылман депутаттары кеңесінің хатшысы және оқу-ағарту комиссары, Скобелово қаласында облревком төралқасының мүшесі және оқу-ағарту бөлімінің меңгерушісі (1918 жылғы шілде-қазан) қызметтерін атқарды. Осылайша, қызыл жасақшылар сапына тұрып, буржуазияшыл-ұлтшыл «Қоқан автономиясын» жоқтаушыларға, басмашыларға қарсы күреске араласады.

Осы сәттен бастап оның революциялық және партиялық өсу жолы күрт өрлей бастады. Мұның үстіне революциялық арын-екпіннің ықпалымен дәл осы кезеңде Нәзір Төреқұловтың публицистік, бұқаралық-мәдени және ағарту жұмысын ұйымдастырушылық дарыны шешек атты. Қоқан совдепінде істей жүріп ол «Халқ сузи» («Халық сөзі») – кеңестік баспасөз органын өз қолымен құрды да редакторлыққа тағайындалды (4). Түркістан компартиясының органы – «Инқилоб» («Революция») журналының тұңғыш санын шығарады,осылардың және де басқа басылымдардың редколлегия

Әдебиеттер

1. Абдуллаев Р. Туркестанские прогрессисты и национальное движение //Звезда Востока. 1921. №31; Агзамхожаев С. Туркистон Мухторияти. – Ташкент: Мачнавият, 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости /Научный редактор Р.Я.Раджапова. – Алматы: Алаш, 2004; Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии: (Туркистон Мухторияти) /Отв.ред. Д.А.Алимова. АН Республики Узбекистан, Инст. Истории. – Ташкент: Изд.-полигр. объединение «Тошкент ислом университети», 2006. – 268 с., т.б.

2. Қойгелдиев М., Несіпхан А. Мұстафа Шоқай және Түркістан /Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар. Т.1. 1998 кітабының кіріспе мақаласы. – 7-бет.

3. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар. Т.1. 1998. – 512 бет; Т.2. 1999. – 520 бет.

4. Біздің жол //Жас Түркістан. 1929. №1.

5. Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне //Жас Түркістан. 1931. №16.

6. Мустафа Чокаев. Туркестан под властью Советов. – Алматы, 1993.

7. Жас Түркістан. – 1930. - №2.

8. Жас Түркістан. 1930. №2.

9. Жас Түркістан. 1930. №2.

10. Жас Түркістан. 1930. №3-4.

11. Жас Түркістан. 1930. №11.

12. Жас Түркістан. 1930. №13.

13. Жас Түркістан. 1931. №21.

14. Жас Түркістан. 1932. №27.

15. Жас Түркістан. 1932. №29.

16. Жас Түркістан. 1932. №32.

17. Қамзабекұлы Д. Мұстафа Шоқай бізге сүйегін емес, сөзі мен ісін аманаттаған //Жас Алаш. 2003. 29 сәуір.

жылдары оның тікелей ықпалымен «Инкилоб» журналында С.Айнидің «Бұқара жендеттері» повесі мен Абдулла Кадиридің «Өткен күндер» романы, Чолпанның «Кишан» жырлар топтамасы және тағы да басқа авторлардың шығармалары жарық көріп жатты.

Нәзір Төрекұлов өз оқырмандарын өзбек, қазақ, татар, түрік, парсы, үнді және орыс классикалық әдебиетінің үлгілерімен таныстырып отыруды батыл ұстанып, Новои, Абай, Тоқай, Тевфик Фикрет, Бедил, Рабиндранат Тагор, Александр Блок және тағы басқалардың үздік шығармаларын жариялады.

Татар журналисі Шариф Байчура өзінің Нәзір Төрекұлов жайлы естелігінде былайша толғанады: «Сол жылдары, яғни 1920 жылдың күзінде менің Қазан қаласынан Ташкентке ауысып келгенімді естіген ол мені өзіне шақыртты. Оның кабинетіне кіргенімде мені жасы отыздар шамасындағы жас жігіт күлімсірей қарсы алды. Бұл Нәзір Төрекұлов еді. Ол маған орындық ұсынды да бірден нақты әңгімеге көшті: Сіздің мықты журналист екеніңізді білемін. Мен өзбек тілінде қоғамдық-саяси және әдеби журнал шығаруды ойластырып жүрмін. Мүмкін өзім редактор болармын. Журнал Орталық партия комитетінің органы болуы тиіс. (Түркістан Кеңестік Автономиялық Республикасы – С.С.). Осындай журналды ұйымдастырып, шығару үшін баспа ісінен хабары мол тәжірибелі журналист, бір сөзбен айтқанда лайықты қызметкер қажет. Журналдың жауапты хатшылығына Сізді ұсынсам ба деп едім.

Мен ә дегенде не дерімді білмедім. 1918-1920 жылдары Москва және Қазан калаларында «Исчи», «Қызыл Армия» газеттерінде жауапты хатшы болғанымды, алайда қазір мұнда уақытша аялдағанымды және түпкілікті калуды ойластырмағанымды айттым.

-Оның үстіне, - дедім сөзімнің соңында, - сіздің журнал өзбек тілінде шығатын сиякты. Мен бұрын түрік тілін жақсы білуші едім, сондай-ақ араб, парсы, өзбек тілдерінен де белгілі дәрежеде хабарым бар. Осылай бола тұра қазіргі өзбек тілінде жазып көрмеппін.

-Тіл мәселесіне келсек, - деп күле отырып жауап қатты Нәзір Төрекұлов, - мен де өзбек емеспін, менің ұлтым – қазақ. Осыған карамастан өзбек тілін нашар білемін деп айта алмаймын. Әрине бұл тілді білуде менің де кемшіліктерім әбден болуы мүмкін. Сондықтан тілдік тұрғыдан келгенде журнал материалдарын редакциялау мен мәтіндерді реттеуде журналдың жауапты хатшысының көмекші қызметіне өзбектің жас жазушысы Абдулла Қадыриды алуды ойластырып қойдым. Менің пайымдауымша, ол бұл шаруаға қабілетті. Қазір тек ұйымдастыру мәселелері ғана қалып отыр.

Сонымен, 1922-1924 жылдары жарық көрген «Инқилоб» журналын

мүшесі ретінде редакторлық жасап,аударма сапасын қадағалайды, өзі де үзбей көптеген публицистикалық мақалалар жазып тұрады.

Сонымен 20-жылдардың басында Нәзір Төрекұловтың шығармашылық жігерінің арқасында өзбек баспасөзі ілгері қарай серпінді де сапалы қадам жасағанын айрықша атап өту қажет. Байыпты көзқарасы , терең білімдарлығы мен үлкен ұйымдастырушылық қабілеті Нәзірдің алдынан кең өріс ашты. Соның жарқын дәлелі ,1919 жылдың қазан айында өлкелік комитет жанындағы Мұсылман бюросы аударма мен оны редакциялау сапасын бақылайтын редакциялық алқа құрылып, оның төрағалығына Н.Төрекұлов тағайындалды. КСРО халықтарының жазуын латыншаға көшіру жөніндегі Орталық комиссияның мүшесі Н.Төрекұлов лингвист ретінде өзбек тілінің оқулықтарын жасауда қыруар шаруа атқарды (5).

Н.Төрекұловтың 20-жылдардығы өзбек баспасөзіндегі журналистік және публицистік қызметі күні бүгінге дейін кең көлемде зерттелген жок. Оның «Иштирокиюн» (1918-1920), «Қизил байрақ» (1921-1920), «Туркистон» (1923-1924) сынды өзбек газеттері мен «Шарқ» (1919), «Инқилоб» (1922-1924) сияқты журналдарда жарық көрген өзекті саяси мақалалары, әңгімелері, әлем әдебиетінен жасаған аудармалары болашақ зерттеушілерден айрықша назар аударуды қажет етеді. Сондай-ақ осынау іскер ұйымдастырушының жергілікті өзбек тіліндегі газет-журналдарды жаппай шығаруға ықпалы да түбегейлі зерттеуге сұранып тұр. «1919 жылдың күзінде, - деп жазды өзінің естеліктерінде Нәзірмен қызметтес болған атақты өзбек шығыстанушысы Лазиз Азиз-Заде, - Нәзір Төрекұлов Ташкентте өлкелік комитет жанындағы мұсылман бюросы аударма мен оны редакциялау сапасын бақылайтын редакциялық алқаның төрағасы болады, ал белгілі өзбек ақыны Чолпан оның орынбасары еді. Сол жылдары Ташкентте «Шарқ» журналы, Алматыда «Ұшқын» газеті, Ашхабадта өзбек және түркімен тілдерінде «Садои Фукаро» газеті , Самарқандта өзбек тілінде «Таяқ» (1919) сатиралық журналы шығып тұрды. Оның үстіне ол 1922 жылдан бастап Ташкентте «Инқилоб» журналын шығаруды ұйымдастырды» (6).

Н.Төрекұлов «Инқилоб» журналын шығарушы редактор ғана емес. сонымен қатар белсенді, терең білімді журналист және публицист ретінде де жарқырай көрінеді. Бірқатар публицистикалық мақалалар жариялайды. Айталық, оның журналда жарық көрген «Бір сөз туралы» (Юсуф Акчураға жауап), «Араб әлемі туралы» деген шығармалары тереңдігімен, отты тілімен таң-тамаша қалдырады.

Нәзір журналға Түркістан өлкесіне танымал болған Садриддин Айни, Абдулла Қадири, Чолпан секілді ақын-жазушыларды тарта білді. Сол

орыстандыру саясатын жүргізген патшаның «культрегрлік»үкіметін қолдап, екінші жағынан, мешеу феодалдық-патриархалдық қатынастың негізінде кең жайылған схоластика мен фанатизмді тықпалағанын атап көрсетеді.

Нәзір мектепте білім беру мәселесін әрдайым басты назарда ұстады. Ол басшылық қызмет атқарған жылдары бұл проблема республика үкіметінің саясатында басты бағыттардың бірі болды. Бұл проблемалардың барлығы да Н.Төрекұловтың 1925 жылы өткен I Бүкілодақтық мұғалімдер съезінде жасаған «Ұлт мәселесі және мектеп» атты баяндамасы бойынша қабылданған қарарда айқын көрініс тапты (Дәл осындай тақырыппен «Инкилоб» журналының алғашқы нөмірлерінің бірінде оның көлемді мақаласы жарияланған болатын). Қабылданған қарардың басты қағидалары төмендегідей болды:

1.Ұлттық мәдени-ағарту мекемелерінің қолдағы бар жүйесі орнықтырылып, ол мемлекет бюджетінің есебінен біртіндеп кеңейтілсін.

2. Аса мұқтаж болып отырған аудандарда ұлттық мектептерге арналған ғимараттар салу туралы мәселе кезекке қойылсын.

3. Тұрмыстық салт-дәстүр салдарынан ортақ мектептерде әйелдер бірге оқи алмайтын ұлттық республикалар мен облыстарда (Орта Азия Республикалары, Әзірбайжан) әйелдерге білім беруді дамытуға айырықша көңіл бөлінсін.

4. Кеңес өкіметінің жергілікті органдары арқылы, ұлт мұғалімдерінің белсене атсалысуымен ұлттық мектепке көмектесетін әртүрлі қоғамдар ұйымдастыру жолымен бұқара халықтың оқу-білімге казірдің өзінде байкала бастаған ынтасы барынша пайдаланылсын.

5.Ұлттық республикаларды, облыстарды және аз ұлттарды шаруашылық жағынан өрлетуде айырықша маңызы бар арнайы кәсіптік-техникалық және ауылшаруашылық мектептерін дамытуға ерекше көңіл аударылсын.

6. КСРО-ның барлық ұлт мұғалімдері орыстармен қатар деревняның қоғамдық өміріне белсене араласуға шақырылсын (ликбездер, сауатсыздықты жою қоғамдары, кооперативтер, т.б.).

7.Ұлттық педагогикалық техникумдар мен мұғалімдер институттарының жаңа мұғалім кадрларын дайындаудағы жалпы жұмысымен қатар, қолдағы бар мұғалім кадрларын жыл сайын және жүйелі түрде қоғамдық-саяси тәрбие ғана емес, педагогикалық тәрбие беру тұрғысынан қайта даярлау курстары ұйымдастырылсын.

8. Таңдаулы ұлттық және аз ұлттар мектептері мен мұғалімдерін жүйелі өсіріп отырудың барлық шаралары қолданылсын; жергілікті баспасөзде ұлттарды ағарту ісіне қазіргі кеңестік жұртшылықтың өзекті мәселесі сипаты

шығару ісі осылай басталған болатын.Оның алғашқы нөмірі 1922 жылы ақпанда жарық көрді».

Нәзір Төреқұлов осы жылдары жергілікті баспасөзде бірқатар ғылыми-публицистикалық, саяси және әдеби мақалалар жариялады. Мысалы, оның «Шарқ ва умумий сулх» («Шығыс және жалпы келісім-шарт»,), «Ұлт мәселесі және мектеп», «Ферғанадағы тарихи күндер», «Өзбек бауырластардың назарына», «Түрік тілі» және басқа шығармалары терең мазмұндылығымен ерекшеленеді.

Осы мақалалардың бірқатары, мысалы, «Ферғанадағы тарихи күндер», «Қоқан Автономиясы», «Бір сөз туралы» (Юсуф Акчураға жауап), «Ислам және коммунизм» кеңес үкіметі саясатының күшті ықпалымен жазылғанын ашық айта кету керек. Автордың өзге материалдарында (әсіресе «Түрік тілі», «Ұлт тілі және мектеп» т.б.) патшаның жергілікті ұлттарды бір-біріне айдап салуға бағытталған Түркістандағы отаршылдық саясаты қатаң сынға алынды, интернационализм идеялары мен халықтар достығы насихатталды.

Нәзір Төреқұлов Түркістандағы Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында биліктің ең биік шыңына шықты. 1918 жылдың көктемінде Қоқан совдепі ревкомының хатшысы болған ол небәрі үш жылдан кейін партиялық және мемлекеттік иерархияның ең биік сатысына көтерілді – Кеңестердің 1921 жылдың мамырындағы кезекті съезінде ТурЦИК төрағасы болып сайланады, РКП (б) ОК-нің Орта Азиялық бюросының мүшесі, Түркістан майданы революциялық әскери кеңесінің мүшесі болды (7).

Революциядан кейінгі Түркістанда Н.Төреқұловтың жоғары мемлекеттік және партиялық қызметтердегі жұмысы сан қырлы болып, сан түрлі қызмет салаларын камтиды. Ол Түркістандағы кеңес мәдениеті құрылысының мәселелеріне, білім беру мен ағартудың түп-тамырына ерекше мән берді, осы салалардағы нағыз реформатор болды. Оның идеялары,ой-арманы өзі ұйымдастырған немесе басшылық еткен басылымдарда жарияланған мақалаларынан айқын көрініс тауып жатты. Сол 20-жылдары Түркістан компартиясы ұлтшылдық бұра тарту дейтінмен және ұлыдержавалық шовинизммен табанды күрес жүргізді. Осынау реакциялық көріністермен қарсы күрестің алғы шебінде Нәзір Төреқұлов жүрді. Өзінің «Түркістан Автономиялық Республикасы» деген очеркінде Нәзір жергілікті интеллигенцияның өзін патриот санайтын, бірақ шовинистік пиғылдағы бір бөлігін өздерінің саяси кеудемсоқтық мақсаты үшін басмашылар қолымен елдің экономикасын мүлдем тұралатқысы келеді деп бүкпесіз айыптайды. Сондай-ақ ол мұсылман дінбасыларының реакциялық рөлін, олардың «түземдік қоғамның прогресшіл бөлігіне» қарсы өз күресінде, бір жағынан, өзінің миссионерлер арқылы (мәселен Ташкентте Остроумов) елді

Кеңестік Шығыстың қалың бұқарасы мен алдыңғы қатарлы жұртшылығының жаңа түркі әліпбиін енгізу ісіне көзқарасы секілді маңызды мәселені де аттап кетуге болмайды.

...КСРО түркі-татарлары арасындағы шаруашылық және мәдени байланыстар (әңгіме территориясы шектес, базары ортақ болғандықтан бір-бірімен байланысты халықтар туралы болып отыр; мысалы, татарлар мен башқұрттар, өзбектер, қазақтар және қырғыздар, т.б.) бізден өте икемді, олардың өз диалекті (тілі) негізінде қала отырып, «біртұтас түркі тілінің» көмегінсіз-ақ бір-бірімен араласа алатын жазу жүйесін жасауды талап етіп отыр»...

Айталық, ол өзінің «Түрік тілі» деген мақаласында Түркістандағы ұлттық мемлекеттік тіл туралы баспасөз беттерінде талқыланып жатқан мәселелер бойынша пікірталасқа белсене қатысады. Осыған байланысты Ресейдегі революцияға дейінгі Бақшасарайдағы «Таржумон», Орынбордағы «Шуро» секілді мұсылман баспасөздерінде түркі тілдері мәселелері бойынша жүргізілген пікірталастарға тоқтала келіп, ол өз пікірі мен ұстанған позициясын ашық айтады, осы тақырып төңірегіндегі жекелеген авторлардың көзқарас-пікірлерін сынайды. Сонымен қатар ол татар мұғалімдерінің революцияға дейінгі өзбек және қазақ мектептерінде сабақ беруіне қарсы болуға тырысқан патшаның отаршыл шенеуніктерінің саясатын теріс бағалайды.

«Егер оныншы жылдары, - деп жазады ол мақаласында, - баршаға белгілі генерал Самсонов татар мұғалімдерінің өзбек және қазақ мектептеріндегі сабақ берулеріне тиым салған бұйрық берген болса, менің ойымша генерал мырза бұл бұйрықты интернационализм көзқарасы тұрғысынан немесе осы халықтарға берілгендіктен берген жоқ, керісінше ол бұл бұйрықты осы өлкедегі халықтардың мәдениеті мен оқу-ағарту ісінің дамуына қайткенде де кедергі келтіру мақсатымен берді».

«Патшалық самодержавалық кезеңде ұлттық саясат пен оның сипатының астарында не жатты?, - деп одан әрі жалғастырады Нәзір Төреқұлов. - Ең алдымен мына жайтты баса айтуымыз керек, патша өкіметі Ресейде орыстан басқа ұлттарды білген жоқ, білгісі де келмеді. Патша самодержавасының барлық бағдарламасы өзге ұлттарды шеткақпайлай отырып, жойып жіберуге, немесе баршаны орыстандыруға келіп саяды. Кейбір көшпелі халықты күштеп қоныстандыруды мақсат етті, өзгелерді, мысалы украин, беларусс, тағы басқа халықтарды ұлттық қасиет-бейнесінен жұрдай етіп, ана тілдерінен айыруға күш салды, тіпті украин және беларусс тілдерінде шоқынуға, мінәжат етуге тиым салды. Олардан өзгелері отаршылдық езгінің барлық қатаң режимін бастан кешірді. Олардың

берілсін.

9. Орталық және жергілікті жерлерде баспа жұмысын күшейтуге барынша көңіл бөлініп, мемлекеттік баспалармен қатар әрқилы ұлттық кооперативтік баспалар мен ұйымдардың бастамасы мен қызметін пайдаланып, ынталандыру арқылы ұлттық мектепті оқулықпен, кітаптармен, көмекші құралдармен, мұғалімдер басшылыққа алатын арнайы басылымдармен неғұрлым толық қамтамасыз етудің барлық шаралары қолданылсын.

Публицист, ағартушы Н.Төрекұловты 20-жылдары Түркістандағы ұлттық тілдер тағдыры қатты толғантқан. Ол тұрғылықты этностардың тілдеріне мемлекеттік мәртебе берілгеніне, іс-қағаздарының жергілікті халық тіліне көшірілгеніне, ұлттық мектептер мен кітап өнімдерінің, бұқаралық ақпарат құралдарының қатары өскеніне шынайы қуанды. Жаңа түркі әліпбиі жөніндегі комиссияның төрағасы ретінде араб жазуынан латыншаға көшудің қажеттігін негіздеді. Бұл мәселе бойынша өз көзқарасын дәлелдеп Чобанзаде, Агамали-оглы секілді қайраткерлермен қызу айтысты. Латыншаға көшірудің барлық түркі этностарына, ұлттық сезіміне, жазба мәдениетіне қатыстылығын анық біліп, дайындық кезеңінің басты міндеті бір жағынан үгіт-насихатқа мейілінше зейін қою, латыншаға көшуге көмектесетін жергілікті ұйымдарды нығайту, екінші жағынан жаңа түркі әліпбиіне көшуді ғылыми негіздеуді қамтамасыз ету деп санады.

Нәзір Төрекұлов 1926 жылдың наурызында Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде былай деп атап көрсетті: «... Ең алдымен түркітанушылар съезінің бүкіл түркі дүниесі үшін ерекше прогресті революциялық факт болғанын қадай айтқым келеді, мұны мына мағынада түсіну керек: бұл съезде ескі араб жазуын қолдайтын бір үн шықпады, демек бұл мәселе жөнінде барлық шешендер мен баяндамашылардың жақ ашпағанын ескі араб жазуының, ескі араб сауатының күні өткені, арамыздан біржолата кеткені деп түсіну керек.

...Енді бұл мәселенің қазіргі ахуалына ойысқым келеді. Бәске түскені тек екі әліпби, бұлар – реформаланған жаңа араб әліпбиі және латын әліпбиі... Барлық осынау түркі республикалары мен облыстарында шынын айтқанда жазудың бір графикасы, бір әліпбиі, бір жүйесі жоқ. Татар республикасында әліпбидің яки графиканың бір жүйесін, Қазақ республикасында екінші, Түркімен республикасында үшінші жүйесін енгізуге ұмтылыс бар»...

Кеңестік Шығыс халықтарының жазуын жаңарту мәселелерімен айналысқан Н.Төрекұлов 1928 жылдың қаңтарындағы «Жаңа міндеттер» деген мақаласында былай деп ерекше атап көрсетеді: «... Мұнымен қатар

«Осы бағытта, - деп жазады Нәзір Төрекұлов, - Фитраттың «Қияматы» өзбек әдебиетінде ерекше орын алады. Бұл шығарма, қайта өрлеу дәуірінің көптеген шығармалары сияқты діни фанатизм мен тасқараңғылыққа қарсы күрес ашады» (9).

Нәзір Төрекұлов С.Айнидің кітабына жазған алғысөзінде бұл кітаптың маңызы оқырмандарды Бұқараның соңғы әміршісі Эмир Алимханның өмірімен, сондай-ақ Бұқарадағы жадид қозғалысының тарихымен хабардар етуде жатыр деген байлам жасайды. «Біз, - деп жазады ол, - осы кітапты оқып шыққан әрбір жас адам, әрбір революционер өлкенің таяуда өткен күндерімен таныс болады, содан өздерінің тиісті қорытындыларын шығарады» (10).

Нәзір Төрекұлов КСРО Орталық Атқару Комитетінің жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы ретіндегі өз қызметінің жаңа кеңестік мемлекетте ұлттық мәдениеттерді дамытудағы маңызын тамаша түсінген еді. Орталық баспаның 5 жылдығына арналып 1928 жылы маусымда өткен мерекелік мәжілісте оның басшысы ризашылықпен былай дейді: «... Орталық баспа әртүрлі ұлттардың сан миллиондаған бұқарасының кеңес мәдениетінен сусындауына жүйелі жол салып берді, өзі құрылған қысқа мерзімде бірде бір елде болып көрмеген кітап өнімдері базасын жасай алды. Бес жылда ол оқулық, ғылыми-бұқаралық, қоғамдық-саяси, көркем, ауылшаруашылық және басқа әдебиеттің 59959713 данасын 50-ден астам ұлт тілдерінде шығарды. Кітап өндірісін жасау, нығайту және дамыту ісімен қатар Орталық баспа ұлттық мерзімді басылымдар жасап, оларды жақсарту және тарату мәселелеріне байыпты көңіл бөліп келеді. Қазіргі кезде ол 12 тілде 21 мерзімді басылым шығарып отырғанын айтсақ та жеткілікті».

Оның Одақ халықтары үшін айырықша көмекші оқулық базасын жасау – ұлт тілдерінде орасан зор көлемде көрнекі құралдар, яғни артта қалған бұқараны мәдениетке тартудың неғұрлым жаңды да төте жолы ретінде маңызы орасан бүкіл материалды жасау ісіндегі рөлінің де маңызы одан кем емес. Орталық баспаның барлық кітап өнімдерінде оқулықтардың үлесі бәрінен мол және бұл салада да оның Одақтың әртүрлі халықтары үшін арнайы әдебиеттер шығаруда жаңа жол салуына тура келді, өйткені патшалық замандағы оқулықтар ұлттар үшін мүлдем жарамсыз болатын. Орталық баспа қалың бұқара арасына жаңа түркі әліпбиін (латыншаланған) ендіруде де зор рөл аткарды. Ол латын негізінде түркі-татар тілдерінде әліппелер, оқулықтар және басқа да әдебиет шығару жөнінде, сондай-ақ Орталық баспа шығаратын татар газет-журналдарын латыншаға көшіруде көп жұмыс жүргізді (11).

шұрайлы жерлері, шұрайлы жайылымдары тартылып алынып, тау шатқалдарына, жабайы аймақтарға қуылып тасталды, айталық Кавказда дәл осылай болды. Дәл осындай ушыққан саяси жағдайда ұлттарды сауаттандыру ісі жөнінде сөз болуы да мүмкін емес еді.

Қоғамның алдыңғы қатардағы топтарының қазіргі заманғы мектеп ісін ұйымдастыру жөніндегі әрекеттері басып тасталынды. Патшалық Ресейде ұлттарға білім беру ісіндегі қалыптасқан жағдай дәл осындай болды» (8).

Нәзір Төрекұлов бірқатар мақалаларында, мысалы, «Идорадан» («Басқарма») («Инқилоб».1922. № 3), «Жасорат» («Ержүрек») («Қизил байрақ». 1922. 24 шілде) атты шығармаларында кез-келген ұлттық әдебиет пен мәдениеттің өз дамуында әлемнің өзге әдебиеттерінің идеялық-көркем тәжірибесімен молыға түсуі қажеттігі жөнінде өзекті мәселе көтереді. Ол әлем әдебиетінің озық үлгілерінің аудармасын насихаттау мен жариялауды өзбек баспасөзінің аса маңызды міндеттерінің бірі деп есептеді.

Нәзір Төрекұловтың бай мұрасы оның өткен ғасырдың 20-жылдары тек өзінің ұлттық әдебиеті мен мәдениетін тиянақты оқумен және терең білумен шектеліп қалмағанын айқын дәлелдейді, ол сондай-ақ әлемнің өзге халықтарының да озық әдебиеті мен мәдениетінен терең сусындаған. Бұған оның «Жасорат» («Ержүрек») мақаласы нақты дәлел бола алады, мұнда автор революцияға дейінгі Түркістанда шығып тұрған «Таржумон», «Қуеш», «Онг», «Шуро» сияқты татар тіліндегі газет-журналдардың және олардың Аяз Исхак, Фатих Амирхан, Галимиджан Ибрагимов секілді озық ойлы жазушылары мен сыншыларының ағартушылық рөлі жөнінде зор құрмет сезімімен еске алады.

Нәзір Төрекұлов Түркістан баспасөзі мен әдебиеті қайраткерлерімен байланысын ешқашан да үзген жоқ. Ол Мәскеуде КСРО Орталық Аткару Комитеті жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы бола жүріп өзбектің белгілі ғалымы әрі драматургі Фитраттың «Қиямат» («Қиямет». – М., 1923) атты сатиралық әңгімесін жариялайды, оның алғысөзін өзі жазады, тәжік-өзбектің ірі жазушысы Садриддин Айнидің «Материалы к истории Бухарской революции» атты тарихи шығармасын жарыққа шығарады (М., 1926). Сондай-ақ оның тікелей инициативасымен әрі нақты қолдауымен Чолпан Елена Зартаның «Девона», «Кухи Малак», «Мироб» деген әңгімелерін, А.Мордвинконың «Крестьянин-большевик» атты әңгімесін орыс тілінен өзбек тіліне аударады.

Ол Мәскеуде 1923 жылы өзбек тілінде жарық көрген Фитраттың «Қиямат» атты әңгімесіне жазған алғысөзінде автор шығармасының идеялық-тәрбиелік маңызына ерекше тоқтала келе, бұл әңгімені Данте Алигьеридің «Божественная комедиясымен» салыстырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғасырлар бойы ата-бабаларымыз армандап келген қазақ халқының Тәуелсіздігі мен Егемен елдігінің 1991 жылғы 16 желтоқсанда жария етілуі республика азаматтарының материалдық және рухани сұранымдарының қамтамасыз етілуіне, олардың экономикалық, әлеуметтік және рухани жағынан гүлденіп, жас мемлекеттің әлемдік қауымдастықта өзінің лайықты орнын алуына, ұлт ретінде өсіп-өркендеуіне даңғыл жол ашты. Ұлттық айқындалу қазақ халқының өзін өзі біртұтас ұлт ретінде терең сезінуіне, қазақ этносының қалыптасуының дамуы мен өзіндік ерекшелігін сезінуінің негізгі кезеңдерін айқындап берген өзіндік тарихын байсалдылықпен ой елегінен өткізуіне маңызды қадам болды.

Сонымен қатар, Тәуелсіздік қоғамның ұлттық әлеуметтік институттарының дамуына, олардың демократиялық жаңғырулар мен реформаларға белсенді қатысуларына, адам бостандығы мен негізгі құқықтарының сақталуына кепілдік беретін құқықтық мемлекет құруға өз үлесін қосуына мүмкіндік берді. Осы институттардың арасында Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдары маңызды орын алады. Қазақ баспасөзі алғашқы пайда болуынан бастап, ел Тәуелсіздігіне дейінгі кезеңдерінде патшалық Ресей әкімшілігі, кеңестік тоталитарлық мемлекеттің билік режимі тарапынан езгі мен қысым көрген қазақ ұлтымен бірге болып, аса күрделі жолдан өтті, бірқатар шарықтау-құлдырау кезеңдерін бастан кешті. Қалай десек те қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің дамуына өз үлестерін қосқан тамаша журналистер мен публицистердің тұтас шоғырын тәрбиеледі. Олар қандай дәуірде болмасын қазақ этносының идентификациялық сипатының айқындалуына мүмкіндік туғызып, әлем алдына өз халқының бейнесін паш ете білді.

Қазақ ұлттық журналистикасы өлкенің Ресей империясының құрамында болған кезімен байланысты пайда болды, ал бұқаралық ақпарат құралдары жүйе ретінде кеңес жылдарында қалыптасты. Алайда, оның ішкі дамуы XIX ғасырдағы Ресей демократиялық журналистикасы идеясының ықпалында, ал кеңес үкіметі жылдарында оның құрған ұлттық мемлекеттігі – Қазақ КСР шеңберінде жүрді.

Қазақ халқының Ресей империясының құрамында болуы оған әлемнің прогрессивті мәдени жетістіктерімен терең танысуға, қазақ этносы туралы сөз қозғап, әлемге әйгілеген талантты публицистердің пайда болуына мүмкіндік берді. Кеңестік жүйеде жүзеге асқан мәдени революция сауаттылықты жалпыхалықтық құндылыққа айналдырды, қазақ халқының

Нәзір Төрекұловтың бойында болған саяси көшбасшының, көрнекті оқымыстының және публицистің, дарынды дипломанттың белгілері осындай болды. Осы орайда оның бауырлас өзбек халқының алғашқы кездегі баспасөзін ұйымдастырудағы рөлі орасан зор еді. Сондай-ақ Нәзірдің түркі халықтарының ынтымақ-бірлігі жолындағы атқарған жұмыстары кез-келген жанды тәнті етеді. Өзінің сан қырлы істерінде қазақ халқының осынау тамаша ұлы терең білімімен, көзқарасымен өзін шынайы интернационалист ретінде көрсете білді.

Әдебиеттер

1. Қожакеев Т. Жыл құстары. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 111-бет.
2. Арыстанов Ж. Естен кетпес есімдер. – Алматы, 1972.- 54-бет.
3. Мансұров Т.А. Нәзір Төрекұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005.- 17-19-беттер.
4. Каримов Н. Атокли журналист ва дипломат//Жахон адабиети. 2005.№2 (93).-114 б.
5. Мансұров Т.А. Нәзір Төрекұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005.- 21-бет.
6. Лазиз Азиз-Заденің Нәзір Төрекұлов жөніндегі естеліктерінің колжазбасы Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының репрессия құрбандарын еске алу мұрағатында сақтаулы – С.С.
7. Мансұров Т.А. Нәзір Төрекұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005.- 25-бет.
8. Турекулов Назир. Сочинения. Дипломат. – Алматы: Казахстан, 1997.-С. 92-93.
9. Дарвеш.Несколько слов о Киямете. В книге: Фитрат. Киямат (Хаелий хикоя). – Москва, 1923.-С. 3-4.
10. Айни в воспоминаниях современников (на узбекском языке). – Ташкент, 1978.-С. 11-12.
11. Мансұров Т.А. Нәзір Төрекұлов. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005.- 37-бет.

Түркістан-Ташкент-Түркістан

кеңестік биліктің сандаған жылдар бойы жинақталған тәжірибесінің күлталқаны шықты. Билік элитасы да, әміршілдік-әкімшілдік жүйе құрған баспасөз де қоғамға ұлттық саясат пен ұлтаралық қатынастарда тығырықтан шығудың теориялық тұрғыда негізделген бағдарламасын ұсынуда дәрменсіздік танытты. Сол жылдары пайда болған альтернативті баспасөз адамдар сезіміне үлкен әсер етті, КСРО-ның мемлекеттік құрылыс негіздерін сынға алды, ақыр соңында бұл кеңестік империяның біржолата күйреуіне әкеліп соқты.

Тәуелсіздік жылдарында республикада тәуелсіз басылымдар кең қанат жая бастады, қазір ол басым бөлігін құрап отыр. Олардың арасында қазақ тілді аудиторияға, сонымен қатар орыстілді оқырмандарға арналған басылымдар бар. Олар ұлттық идентификациялану мәселелерінде әртүрлі ой-пікірлерді көпшілік назарына ұсынып жатады. Қазір республика басылымдарының барлық түрлері – мемлекеттік, мемлекеттік емес және тәуелсіз – егемендік позициясы тұрғысында қызмет етеді және оны қазақ халқы идентификациялануының сипатты белгісі ретінде бағалайды. Қазіргі таңда тек Қазақ елі Тәуелсіздігінің ғана қазақ халқының идентификациялану параметрлерінің өлшеуіші болып отырғанын нық сеніммен айту керек!

Республикалық баспасөз беттерінде мемлекеттік құрылыс, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және өзге де салалардағы даму мәселелерінің өткір қойылуы қоғам мүшелерінің «Біз кімбіз?» деген басты сауалға жауап іздеудің қажеттілігін терең сезінуіне, сөз жоқ ықпал етуде және бұл істе баспасөз ғалымдардың, саясаткерлердің, мәдениет қайраткерлерінің, жазушылардың, публицистердің тұрақты мінберіне айналып отыр. Олардың ой-пікірлері мен талқылаулары қоғамның барлық саласын қамтиды: экономикалық модельді таңдау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, ақша және қаржы-несие саясат мәселелері, тұрғындардың жұмыспен қамтылуы, шаруашылықтың жаңа формаларын енгізу, ұлттық мемлекеттілікті нығайту, ТМД елдерімен және әлемдік қауымдастықпен қатынас және т.б.

Қазақ баспасөзі ұлттық бәсекелестік, ұлттық пара-парлыққа ұмтылыс мәселелерінде бай тәжірибе жинақтады. Осы аса өзекті тақырып аясында публицистика жанрларының барлық мүмкіндіктерін пайдаланды, әртүрлі шаралар өткізді: «дөңгелек столдар», «көшпелі редакциялар», оқырмандар конференцияларын ұйымдастырды, газет-журналдардың тұтас нөмірлерін, арнаулы беттер, т.б. ұйымдастырды. Осындай жұмыстың барысында журналистиканың өзі де, оның теориясы да өркен жайып, жан- жақты дамыды. Социологиялық очерк, типологиялық очерк, әлеуметтік портрет секілді жаңа жанрлар пайда болды, жанрлардың синтезделу процесі белсенді

санасын гүлдендірді. Баспасөз бұқаралық құбылыска айналды, бұл қоғам мүшелеріне болып жатқан оқиғалардан үнемі хабардар болып отыруларына, олардың өзіндік ой-пікірлерінің қалыптасуына жол ашты. Бірақ кеңестік насихаттың қалыпты механизмі қоғамдық пікірді әкімшілдік-әміршілдік жүйенің қажетті арнасына бағыттап отырды.

Қазақ ұлттық баспасөзі кезінде ұлттың өсіп-өркендеу мәселелерін алға тартты, бұған қарсы тұрған кедергілерді көрсете білді, коммунистік партияның ұлттық саясат жоспарларын жүзеге асырудағы қайшылықтарына қарсы тұруға әрекет етті. Осымен бір мезгілде қазақ халқы мәдениетінің, өнері мен әдебиетінің даму проблемаларының баспасөзде жазу процесі жүріп жатты. Өткен ғасырдың отызыншы жылдарының басында жарық көрген «Қазақ әдебиеті» газеті ел өміріндегі елеулі құбылыс болды, ол ұлттық құндылықтарды қорғауда әдебиет, өнер және мәдениет салаларында ұлттық нақыш-өрнекті орнықтыруда өзіндік үн көтеріп, халықтық мінберге айнала білді. Сондай-ақ ұлттық баспасөз қазақ тілін дамыту, ана тілінде білім беретін мектептер құру мәселелерін үзбей көтеріп отырды.

Қазақ интеллигенциясының таңдаулы өкілдері баспасөздегі жарияланымдары арқылы қазақ халқының КСРО халықтарымен шын мәніндегі теңдігіне қол жеткізді, ұлттық ерекшеліктерді болдырмауға қарсы дауыс көтерді, жаңа интернационалдық қауымдастық – кеңес халқын жасанды қалыптастыру процесіне қарсы тұрды. Ұлт мүддесі жолындағы күрес әміршілдік-әкімшілдік жүйе жоспарына қарама-қайшы келді. Журналистерге, публицистерге, жазушылар мен ақындарға ұлтшылдық қамыты кигізіліп, олардың басым бөлігі қуғын-сүргінге ұшырады, ең арасы түрмелерге жабылды, ату жазасына кесілді.

Қазақтың ұлттық журналистикасы халықтар арасындағы шынайы достықты қадір тұтты, өз оқырмандарының бойында өзге ұлттарға құрмет сезімін ұялата білді, оларды Қазақстан аумағынан тыс жерлердегі халықтарға жан-жақты бауырмалдық көмек көрсетуге әрдайым әзір тұруға үндеп, тәрбиеледі.

Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары XX ғасырдың сексенінші жылдарының екінші жартысында басталған горбачевтық қайта құру кезеңінде өз назарын ұлт мәселесіндегі қиғаштықтарды түзетуге және оларды баспасөз беттерінде жариялаудың әдістері мен тәсілдерін жетілдіруге аударып отырды. Осы тұста ұлттық өзекті проблемалар, ұлттың идентификациялану мәселелері шиеленісті шегіне жете бастаған болатын. Қазақстан баспасөзінде бұл тақырып 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан көтерілісінен кейін ерекше сипат алды. Ұлтаралық қатынастардағы қордаланып қалған проблемалар айқын көрінетін саяси реңкке ие болды да

көптеген факторларға байланысты болады, олардың арасында баспасөздің қоғамдық идеалдар мен құндылықтарды қалай дәріптейтіндігі, олардың аудиторияны қалай тәрбиелейтіндігі айрықша маңызға ие.

Конституция мен өзге де Заңдарда кепілдік берілген бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы өздерінің тағдырын өздері шешуге, өз күштеріне сенуге, жаңа қоғам құрауда белсенділік танытуға мүмкіндік береді. Алайда, баспасөз демократиялық мемлекет құру барысында, кей-кейде, бостандықты қалқан етіп, асыра пайдаланады, оның кейбір жарияланымдары қоғамдық моральтұрғысынан келгенде этикаға сай болмай жатады, жекелеген журналистер мен публицистерге пайда болған проблемаларға, өздері келіспейтін адамдарға толеранттық қатынас жетіспейді. Кейбір жарияланымдарда белгілі-бір топтардың мүддесі ғана көзделетіндігі, қоғам мүшелерінің ашу-ызасын туғызатын материалдардың некен-саяқ болса да жарық көріп қалатындағы құпия емес. Міне, бұлардың барлығы да ұлтаралық қатынастар мәселелерін шешуде теріс ықпал етеді.

Барлық қиындықтар мен күрделі жағдайларға қарамастан қазақстандық журналистиканың «Төртінші билік» ретінде қалыптасу процесі жүріп жатыр. Бұл қазіргі қазақ ұлттық мемлекеттілігінің қалыптасу процесінің де жалғасын тауып отырғанының жарқын дәлелі болып табылады, мұның өзі, сондай-ақ, қазақ этносының идентификациялық сипатынан толық хабардар етеді.

Сонымен, еңбекте талданған бай материал қазақстандық журналистика мен публицистиканың одан әрі дамуына ықпал ете алатын бірқатар рекомендациялар беруге мүмкіндік туғызады. Міне, бұлардың қазақ халқының ұлт ретіндегі идентификациялық параметрлерін айқындауда, ұлттық құндылықтарды сарабдалдықпен ой елегінен өткізуде тиімділікті арттыра түсетіндігіне күмән жоқ.

1. Жаһандану процестері ұлттық салт-дәстүр аясындағы бұрыннан қалыптасқан ұғым–түсіктердің орнына жаһандық сана мен жаһандық мәдениеттің белең алуына әкеліп соғады. Алайда, сонымен бірге өзінің этномәдени ерекшелігін сақтаудың бірден-бір амалы ретінде ұлттық идентификациялану процесі жалғасуда. Осыған орай журналистика мен публицистика ұлттық бәсекелестікке қабілеттілік пен ұлттық пара-парлыққа ұмтылыс мәселелерін ұдайы басты назарда ұстай отырып, интеграцияланған ұлттық идеалдардың жаңа жағдайында қоғамның мызғымас бірлігін сақтау позициясын берік ұстанымға айналдыруы тиіс. Бұл өзіндік ерекшелігі мен қайталанбас қасиетін сақтау үшін, қазақ халқының бұдан арғы экономикалық, әлеуметтік, мәдени, рухани және саяси дамуы үшін аса қажет.

2. Ұлт пен ұлттық мемлекеттің өмір сүруі оның тәуелсіздігі мен бостандығына қауіп төндіретін, оларға өктемдік жасауға ұмтылатын,

жүруде, айталық, сұхбаттарда кеңейтілген сауал-комментарий, ал талдамалы материалдарда репортаж, суреттеме, әңгімелесу, эпистолярлық жанр ретінде хат т.б. қолданылуда.

Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдарының заңнамалық базасы құрылған. Ол ақпараттық нарықтың аясын кеңейтіп, ретке келтіруде, оның үздіксіз өсуін камтамасыз етуде. Ашығын айту керек, еліміз шетелдік БАҚ өнімдерінің ірі тұтынушысына айналды. Олар Қазақстан азаматтарының ұлттық сана-сезімінің дамуына көбіне-көп теріс ықпал етуде, ұлттық БАҚ-тың сипаты мен мазмұнына кері әсерін тигізуде.

Соңғы жылдары республика бұқаралық ақпарт құралдарының сандық өсуімен қатар нарықтық тақырыптық дифференциациялылығы байқалуда. Жарнамалық, діни, саяси партиялық баспасөз пайда болды, республикада тұратын өзге ұлттардың мемлекеттік емес басылымдары қанат жаюда. Интернет, спутниктік телевизия дамуда. Мемлекет БАҚ-қа экономикалық тәуелсіздікке жол ашатын бірқатар жеңілдіктер берді. Республикада Қазақстан Президентінің жанынан БАҚ жөніндегі Қоғамдық кеңес құрылды, ол БАҚ-тың мемлекеттік билік тармақтарымен арақатынасы мәселелерімен айналысады.

Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан журналистикасы мемлекеттік құрылыс мәселелерімен қатар ұлттық бәсекелестіктің, ұлттық пара-парлыққа ұмтылыстың жаңа формаларын іздестіруге баса көңіл бөліп келеді. Осы орайда қазіргі қазақ публицистикасы тамыры терең тарихқа, оның данқты батырлары мен билеріне айрықша ден қоюда. Ұлттық, мәдени және мемлекеттік ұлттық бәсекелестікті байытып, нығайта түсуге бағытталған қадамдар қоғамның сұранымын қанағаттандыруда үлкен рөл атқаруда.

Журналистика ұлттың шынайы бәсекелестігін, пара-парлыққа ұмтылысын танытатын жаңа символдарын жасау мен қалыптастырудың инициаторы ретінде жарқырай көрінеді. Қазақ публицистері ұлттық бәсекелестікке қабілеттіліктің айрықша назар аудару қажет өзекті проблема екенін айқын сезінеді. Қоғамда өздерін «біз-мемлекет құраушы» жергілікті ұлттармен және мемлекетпен біте қайнауға бағыттаған жандардың орасан зор сұранымы белең алған. Ұлттық және мемлекеттік сана маңызды форма ретінде сезімге, жекеше санаға және қоғамдық-саяси процеске әсер етеді.

Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары қоғам мүшелерінің бойында қазақ халқы мен оның мемлекетіне деген мақтаныш сезімін тәрбиелеуді ұдайы назарда ұстайды. Баспасөз қоғамдағы позитивті ұлттық бәсекелестілікке қабілеттіліктің мұндай мақтанышқа негіз боларлық табиғи ұмтылыс екенін басшылыққа алады. Адамзат туғаннан-ақ өзінің ұлттық пара-парлыққа ұмтылысын сезіне алмайды. Мұны олардың қалай түсінетіндігі

орайластыра отырып, толық пайдалануына жол ашылар еді. Жасыратыны жоқ, қазірше жүзге бөліну қоғам мен тұтас мемлекет дамуында кері әсерін тигізуде.

8. Ұлттық сана мен ұлттық бәсекелестік, ұлттың пара-парлыққа ұмтылыста ұлт тілі үлкен үлкен маңызға ие. Тілді жоғалту ұлттық пара-парлыққа ұмтылыс пен ұлттық бәсекелестікке зор қауіп төндіреді. Тәуелсіз қазақ мемлекетінің дамуы тілдің өркен жая түсуіне барлық жағдай туғызып отыр. Бұл процеске баспасөз белсене катысуда. Қазіргі таңда казақ тілді баспасөздің сапасын арттырып, оның тақырыптық аясын кеңейте түсу, оның Ресей мен орыс тілді Қазакстан баспасөзімен тең бәсекелесе алу мүмкіндігінің деңгейін арттыру қажет.

9.Қазақстан журналистикасы «біздің мәдени, әдеуметтік және саяси өмірімізде ұлттық және мемлекеттік бәсекелестікте, ұлттық пара-парлыққа ұмтылыста, қоғамдастық сезімін нығайтуда қандай кедергілер бар?» деген сауалға ұдайы жауап іздеп отыруға тиіс. Осыған жауап бере отырып, адамдарды біріктіретін, Қазакстан Республикасында өмір сүретін барлық халықтардың мақсат-мүдделерінің ортақтығы сезімін қалыптастыратын ең тиімді жолдары іздестіргені дұрыс.

10. Мемлекеттік бәсекелестік пен ұлттық пара-парлыққа ұмтылыстың ұлттық сана-сезімді дамытудың маңызды факторы әрі дем берушісі екенін жете түсіну айрықша мән-мағынаға ие екенін естен шығармау қажет. Сонымен бірге баспасөз қазақтардың ұлттық бәсекелестікке қабілеттілігі мен ұлттық пара-парлыққа ұмтылысы мәселелеріне барынша ден қоюмен қатар, өзге халықтардың да ұлттық сана-сезіміне құрметпен қарауды парыз санауы керек.

11.Тәуелсіздік жылдарындағы Қазакстан баспасөзіндегі публицистикалық жарияланымдардың динамикасы мен эволюциясы терең өзгерістерге ұшырауда. Авторлардың өзекті мәселелердегі көзқарастары мен ұстанған позициялары ұлттық журналистика дамуының кезең-кезеңдерінде түбірлі өзгерістерге ұшырады, қалай десек те ол казак халқының өзінің ұлттық бәсекелестікке кабілеттілігі мен ұлттық пара-парлыққа ұмтылысын және әлемдік қауымдастықтағы өзінің алатын орнын терең де айқын сезінуіне мүмкіндік туғызып отыр.

12. Қазақ публицистикасы өткен кезеңдердің аса күрделілігіне карамастан құлдырау мен өрлеудің қилы-қилы жолдарынан өтіп, аса бай позитивті тәжірибе жинады, бұл оған қазіргі жоғары талап деңгейінде болып, тиімді орныгуына зор мүмкіндік берді.

олардың ұлттық байлығын өз мүдделеріне пайдалануға тырысатын сыртқы қара күштерді туындатады. Сондықтан да Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары егемен мемлекеттің - Қазақстан Республикасының - одан арғы дамуын қамтамасыз ету мақсатында қазақ этносының еркін қамтамасыз етуге бағытталған азаматтардың ел Тәуелсіздігінің қадір-қасиетін жете ұғыну аясындағы ерік-жігерін тәрбиелеу жолындағы рухани ағарту жұмысын барынша жандандыра түсулері қажет.

3. Қазақстан қоғамының көпұлтты құрамы этникааралық қайшылықтардың пайда болу мүмкіндігін теріске шығармайды. Олардың ұлтаралық шиеленістер мен түсінбеушіліктерге ұласып кетпеуі жолындағы істе баспасөз айрықша рөл атқарады. Сондықтан да бұқаралық ақпарат құралдары ұлтаралық қатынастар мәселесіне байыптылықпен назар аударып, оны тұрақты даму мен өсіп-өркендеудің аса маңызды факторларының бірі ретінде қарастыру қажет.

4. Қоғамның кез-келген әлеуметтік институтының тиімділігі оның құқықтық сауаттылығы мен мәдени деңгейіне тікелей байланысты. Осы тұрғыдан келгенде Қазақстан БАҚ өкілдерінің құқықтық санасын арттыра түсу керек.

5. Журналистиканы «төртінші билік» ретінде орнықтыру көп ретте оның мемлекеттік биліктің басқа да тармақтарымен қарым-қатынасына тікелей байланысты. Осы мақсатпен Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы БАҚ бойынша Қоғамдық Кеңестің жұмысын тұрақты жүргізіп отыру қажет. Осы орайда оның бір-біріне кінә тағып, дауласатын орынға айналмай, ең алдымен ұлттың түбегейлі мүддесін басшылыққа алып отыруы аса маңызды.

6. Қазақстан журналистерінің кәсіптік деңгейін арттыруда Қазақстан Журналистер одағының рөлі орасан зор. Бұл ретте ол қазақтілді қазақ журналисі және орыстілді қазақ журналисі принципі бойынша көзге көріне бермейтін бөлінушілікті жоюға айрықша көңіл аударып отыруы керек. Мұндай қолайсыздықтың болуы бұқаралық ақпарат құралдарының қоғам мен аудитория алдындағы обьективтілік, жауапкершілік секілді сапалық құндылықтарды жоғалтуына әкеліп соғады. Олардың жарияланымдарында XX ғасырдың 30-жылдарындағы баспасөзде кең етек жайған сөз тасуға ұқсас жазықсыз қаралу анғарылып жатады. Мұндай қасиетсіз құбылыс журналистердің беделіне нұқсан келтіреді.

7. Қазіргі журналистика қазақ халқы өміріндегі келеңсіз құбылыс саналатын жүзге, руға бөлінушіліктің шектен шығып кетпеуіне ұдайы назар аударып отырса құба-құп. Мұндай бөлінушілікке жол берілмегенде ғана қоғам мен мемлекеттің әр адамның мүмкіндігін тұтас ұлт мүддесіне

Мазмұны

Кіріспе 3
Ел тәуелсіздігі және ұлттық публицистиканың даму проблемалары
1. Қазақ публицистикасындағы ұлттық идея 6
2. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан баспасөзінде ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерінің көрініс табуы..... 40
3. Қазіргі қазақ журналистикасы мен публицистикасы: өзіндік ерекшелігі және сипаты 83
4. Ұлттық рух жаршысы 113
Тәуелсіздік толғаулары
*Ұлы Дала генераторы 167
*Қазақ сахарасының сардарлары.....192
*Түлеген Түркістан һәм Халықаралық университет 213
*Мұстафа Шоқай және «Жас Түркістан» журналы 239
*Нәзір Төреқұлов және өзбек баспасөзі 247
Қорытынды 257

Сейдулла Садықов

Қазақ елі: Тәуелсіздік публицистикасы

Техникалық редакторы Ы.Садық

Корректоры және мәтінді терген Ж.Исмаилова

Басуға 30.07.2012 ж. қол қойылды. Пішімі 60х90 1/16

Шартты баспа табағы 16,7. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 1659. Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ-нің «Тұран» баспаханасында басылды, Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы.